Jogelméleti Szemle 2024/4. szám

TARTALOM

Pokol Béla: Alapítói visszaemlékezés 3

Tóth J. Zoltán: Egy emberöltő negyedévekben: 25 éves a Jogelméleti Szemle. (Főszerkesztői köszöntő) 4

Tanulmányok

Bódi Stefánia: A jogállameszme francia felfogása 6

Cservák Csaba: Az Alkotmánybíróság választójogi szerepéről 18

Hamza Gábor: A Magyar Tudományos Társaság /Magyar Tudományos Akadémia/ felépítése és működése – Történeti és nemzetközi áttekintés az alapítás bicentenáriuma alkalmából 37

Heka László: A horvát-magyar állami közösség alkotmányjogi meghatározása a horvát-magyar kiegyezés alapján 47

Nagy Zsolt: A szokások jogszociológiája: William Graham Sumner 73

Prugberger Tamás: A jogrendszer és intézményeinek tagozódása és szerkezetének rendje az összefüggések vetületében 93

P. Szabó Béla: *Sumptus studiorum* – A gyermek tanulmányi költségeinek betudásmentessége az európai jogfejlődésben 115

Szabó Miklós: Jog/tudomány 135

Szigeti Péter: Jogelméleti ars poeticám 150

Takács Péter: Az állam vizuális megjelenítése képzőművészeti alkotásokon 169

Tóth J. Zoltán – Nagy Péter: A montesquieu-i hatalommegosztási tan kialakulása 189

Varga Csaba: Jogfilozófiától a történeti komparatizmusig és vissza 207

Visegrády Antal: A magyar jogi kultúra kibontakozása 221

Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban 227

Esszé

Karácsony András: A természet mint kérdés 245

Recenzió

Badó Attila: Az angol egyetemi jogászság empirikus vizsgálata. Recenzió Fiona Cownie: „Legal Academics: Cultures and Identities" című könyvéről 249

Rigó Balázs: A hatalom szirénhangjaitól annak édes mézéig – Anti-demokrácia a kései Tudor- és a korai Stuart-korban (1570-1642) – Cesare Cuttica művéről 253

Szabadfalvi József: Észrevételek Karácsony András: Döntés és hagyomány című művéről. 260

Téglási András: A nemzetiségek parlamenti képviseletének aktuális kérdései –
Farkas György Tamás: Kisebbségek és a választójog című monográfiája nyomán 269

Alapítói visszaemlékezés

Hogyan is indult? – hisz 1999-ben nálunk még egyáltalán nem voltak online folyóiratok, talán a természettudományokban előlünk elrejtőzve már igen. Nem volt még távol a rendszerváltás előtti államszocializmus a minden szellemi önmozgást elfojtva, és ennek kötött folyóiratai között lavírozva egy álomnak tűnt, hogy csak úgy, önelhatározásból egy jogtudományi folyóirat alapításába fogjon az ember. Egy véletlen tette ezt eleve elgondolhatóvá, és ezt a műszaki egyetemista diák unokaöcsém féléves londoni tanulmányútja hozta el. Büszkén mesélte hazajövetele után, hogy fel tud tenni képeket és szöveget az internetre a szabad tárhelyekre, mely eleve csak két-három évvel azelőtt kezdett itthon ismertté válni. Egy-egy cikkem megjelenésére minimum félévet kellett akkor válni, de egy kezdő tanársegédnek még hosszabb várakozással is alig volt lehetősége a publikálásra a két-három akkori jogi folyóiratban. Így merült fel bennem, hogy ki kellene használni ezt az új lehetőséget, és bár unokaöcsém jelezte, hogy az ingyenes tárhelyen a „szomszédban" majd esetleg pornótartalmak is lesznek, de belevágtunk, majd befogjuk a szemünket.

Eleinte lelkesen havi gyakoriságban gondolkodtam, mert a jogon túl – saját érdeklődésemet is bekalkulálva – szociológiai, társadalomelméleti és filozófiai anyagokat is felvettünk a lehetséges témák közé a beköszöntő lapindításba. De szerencsére mérsékeltem magam, és ez jó volt, mert az első számok után azért hamar elfogytak a készen álló és publikálásra váró tanulmányok, és néha már „véres karddal jártam körbe" lapzárás előtt az új szám feltöltésére. Később azonban, ahogy ismertté vált a JESZ széleseb körben is, megindultak a beküldött cikkek, és már nem volt gond az új- és új számok összeállításával. Társszerkesztőm, Karácsony András aztán az ELTE ÁJK dékánhelyetteseként szerzett egy új tárhelyet az ELTE honlapján egy idő után, és aztán sok éven át ezen voltunk, és így is adtam át utódaimnak 2011-ben. Akkor alkotmánybíróvá választva az eleinte sok munkával járó döntéselőkészítő vitákra készülve már sok lett volna a JESZ új számainak összeállítása.

Erre az időre azonban már az online jogi folyóiratok megszaporodtak, ahogy a papíralapú folyóiratok és újságok nagy része is párhuzamosan felkerült az internetre is. De a hazai úttörő szerep a Jogelméleti Szemlét illeti meg, és sok fiatal egyetemi oktató és PhD-hallgató a publikálási lehetőségünk kinyílása révén talán profitált is ebből az úttörő szerepből. Én magam is elárulhatom, hogy ez a kéznél lévő lehetőség az utóbbi 25 évben hozzájárult szellemi termékenységemhez, és talán sok-sok itteni cikkhez vezető kutatómunkának nem vágtam volna neki, ha az azonnali publikáció lehetősége nem ösztönzött volna.

Szóval sok sikert továbbra is a folyóiratszerkesztőknek, és ontsa a cikkeket a JESZ legalább még egyszer ennyi ideig.

Pokol Béla

Egy emberöltő negyedévekben: 25 éves a Jogelméleti Szemle (Főszerkesztői köszöntő)

Jelen lapszám ünnepi kötet: 25 évvel ezelőtt jelent meg az első Jogelméleti Szemle, és ez a szám, amit most a Kedves Olvasó a képernyőjén néz, éppen a 100. Kétszeresen is jubilálunk tehát, és a mai tendenciákat figyelembe véve ezt boldogan és elégedetten tehetjük. 25 év stabil működés, következetesen időszerű megjelenés jó okot ad erre a büszkeségre.

Ünnepi megemlékezésként hadd tekintsek vissza egy kicsit a múltra. Pokol Béla alapító főszerkesztő mindig is figyelemmel kísérte a legmodernebb technológiákat, és azokat igyekezett hasznosítani mind az oktatásban, mind a tudományban. A Jogelméleti Szemle (vagy ahogy mi rövidítjük: a JESZ) is egy ilyen kísérlet eredményeként született az ezredfordulón, első internetes jogtudományi folyóiratként a magyar jogtudomány történetében. Akkor még nem lehetett tudni, mennyire veszi használatba a sok tekintetben konzervatív magyar jogelméleti és tágabb jogtudományi közönség, és milyen időtávot ér meg. Ám miközben az olvasottság a honlap látogatói statisztikái szerint mindig is kiemelkedőnek volt tekinthető, volt időszak, amikor a lap még a fiatalok köréből sem tudott sok kutatót, oktatót szerzőként megnyerni. Ma már – a jogtudományi folyóiratok számának erőteljes növekedése ellenére – ez a korszak elmúlt, az érdeklődés pedig szerzőink és potenciális szerzőink részéről az elmúlt években immáron töretlen.

A 25 év alatt a folyóirat többször is megújult. A régi html-es felületet előbb felváltotta a pdf-es, szerkesztett tartalom, majd a több mint két évtizeden keresztül minket kiszolgáló, mindenki által ismert jesz.ajk.elte.hu-s elérhetőségről (amely elé nem volt szabad odaírni, hogy „www.”, különben a felület nem jött be…), az ELTE régi, szinte már csak általunk használt és miattunk le nem kapcsolt szerveréről az ELTE Open Journal System-jébe költözött a lap. Ez nemcsak formai megújulással, hanem a szerkesztőségi munka jellegének megváltozásával is együtt járt. Alaposabb lett a formázás, a DOI-kat mindenhol feltüntetjük, formalizáltabb lett a lektorálási rendszer. 2024 végén pedig a régi szervertől végleg elköszöntünk, a régi számokat átköltöztettük az OJS-re, és azokat az EPA mára mind archiválta – minden eshetőségre készen, megőrizve azokat, immáron tőlünk függetlenül is, az örökkévalóságnak.

Mint éppen „hivatalban” levő főszerkesztő, hadd fejezzem ki köszönetemet mindazoknak, akik a lap működtetéséből az elmúlt negyed évszázadban (egy emberöltő!) kivették részüket. Közülük is múlhatatlan érdemiért mindenekelőtt Pokol Bélának, aki elindította ezt a lapot, és egy évtizeden keresztül fenntartotta, hírét vitte, elismertté tette. Másodsorban Karácsony Andrásnak, aki 2011-ben átvette a lap főszerkesztését (ekkor csatlakoztam jómagam is a csapathoz), és aki vállalta, hogy átsegíti a lapot az átmeneti nehézségeken. 2020-tól, amikor volt szerencsém a két órási elől nyomdokaiba lépni, egy remek (részben régi, részben új tagokból álló) szerkesztőségi kollektívával folytattuk a munkát, az OJS-re költözéssel egyidejűleg pedig Zsidai Ágnes, az ELTE tanára a folyóirat társ-főszerkesztője lett. Nekik is köszönöm az együtt töltött éveket, a lelkes munkát, a gondos szerkesztéseket.

Hadd fejezzem ki külön köszönetemet Ujváry Leventének, aki a régi szerver összes számát negyedévről negyedévre feltöltötte, aki segített lementeni a régi tartalmat az új felületre, aki kívülről „láthatatlan”, de nélkülözhetetlen szerepet vállalt a JESZ fenntartásában, aki nélkül – nem túlzás – a folyóirat már régen nem létezne. És persze köszönöm az összes korábbi szerkesztőnek is nélkülözhetetlen munkájukat, hozzájárulásukat, hogy a jogtudomány e kicsiny felülete az idők sodrásában is megmaradt, sőt most már B kategóriás folyóiratként szolgálja a

jogelméleti és általában a jogtudományi közösséget. Végül köszönöm mind e szám külön erre az alkalomra felkért és a felkérést elfogadó, mind a korábbi számok szerzőinek, hogy írásaikkal hozzájárultak egy kis tudományos közösség láthatóvá válásához és felszínen maradásához, hogy elkísértek minket egy nagy út egy-egy szakaszán, hogy *százszámra* támogattak minket egy álom megvalósításában.

Kérünk, kedves Olvasó, fogadd ezt a kötetet is, ahogy az elmúlt 99-et, olyan szívesen, ahogy azt mi készítettük Neked. És persze, már most készülünk a 101.-re és a 102.-re, mert ünnepjei csak a hétköznapoknak vannak.

B. L. S.

Tóth J. Zoltán
főszerkesztő

Bódi Stefánia[1]

A jogállameszme francia felfogása[2]

„A politikai testület, az emberi testhez hasonlóan, már születéskor halni kezd és magában hordja pusztulásának csíráit."

Rousseau: A társadalmi szerződés, XI. fejezet[3]

Absztrakt

Ebben a cikkben célom a jogállameszme francia felfogásának *(État de droit)* bemutatása, melyhez segítségül hívom a két legismertebb francia gondolkodó Jean-Jacques Rousseau és Charles-Louis de Secondat Montesquieu gondolatait. Korábbi írásaimban a jogállam német és angolszász vonulatával már foglalkoztam. Bár kétségkívül mindhárom felfogás egy igazságosságra törekvő államot céloz, hangsúlybeli különbségek vannak abban a tekintetben, hogy mit emelnek ki a jogállam lényegi elemeként. Míg a németek a szabadságjogokat és az egyén kibontakozását hangsúlyozták az állami keretek között, az angolok a bírói jogalkotást (jogértelmezést) és a szabadságjogokat, addig a francia felfogás a hatalommegosztás tanát alapul véve a kormány kontrollját és a közigazgatási bíráskodás szükségességét emeli ki.

Kulcsszavak: jogállam, konstitucionalizmus, Rousseau, Montesquieu, emberi jogok

Abstract

In this article, my aim is to present the French understanding of the idea of the rule of law, for which I call upon the ideas of the two best-known French thinkers Jean-Jacques Rousseau and Charles-Louis de Secondat Montesquieu. In my previous writings, I have already dealt with the German and Anglo-Saxon aspects of the rule of law, although all three concepts undoubtedly aim at a state striving for justice, there are differences in emphasis in terms of what is highlighted as the essential element of the rule of law. The Germans emphasized freedoms and the development of the individual within the framework of the state, the English emphasized judicial legislation (legal interpretation) and freedoms, while the French approach, based on the doctrine of the separation of powers, emphasizes the control of the government and the need for administrative jurisprudence.

Keywords: rule of law, constitutionalism, Rousseau, Montesquieu, human rights

[1] Bódi Stefánia habilitált egyetemi docens, NKE, ÁNTK, Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék, bodi.stefania@uni-nke.hu

[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.6

[3] Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 127. o.

I. A jogállamról általában

Az ókortól kezdve gondolkodnak azon filozófusok, államférfiak, hogy milyen is a jó kormányzás, hogyan lehetne az önkényt kiküszöbölni és a személyes uralmat elkerülni. Az erkölcsös jog nélkülözhetetlen ennek megvalósításához, amely gondolat a természetjogi gondolkodásban nyert megfogalmazást. A természetjogi iskola fénykorát a XVIII. században élte, de gyökerei az ókorba nyúlnak vissza. Jog és erkölcs kapcsolatának hangsúlyozása tehát nélkülözhetetlen a jogállam elemzésekor. A jogállamban a jog uralkodik az állam fölött, olyan jog, amelynek célja „magasabb rendű" elveknek való megfelelés, nevezetesen az emberi méltóság és a szabadságjogok tisztelete és az igazságosság érvényre juttatása. A jogállamnak nemcsak az állam és egyén viszonyában kell kifejezésre jutnia, de az állami szervek egymásközti relációiban is. A polgári átalakulás korában terjed a liberalizmussal együtt a jogállam fogalma, amely az alkotmányos állam egyik összetevője és amelynek angol, francia és német irányzata van.

A németek a jogállamot a *„Rechtsstaat"* kifejezéssel illetik, a fogalom az 1800-as években terjedt el Németországban. Az Egyesült Államokban azonban korábbra tehető a jogállamfogalom (a joguralom) megjelenése, ott már az 1700-as években kialakult, például Thomas Paine munkásságában. Paine azt írja, „ahogy az abszolút kormányokban a király a törvény, úgy a szabad országokban a törvénynek kell a királynak lennie."[4] A jogállamfogalom *(rule of law)* Angliában Albert Venn Dicey munkásságához köthető, nevezetesen az 1885-ben megjelent *„Introduction to the study of the law of the constitution"* című írásához.[5] Ő konkrét kritériumokat fogalmazott meg, amely szerint „a kormánynak nincs arbitrarius hatalma", vagyis ki kell zárnunk a kormány önkényét. Másodszor, azt érti alatta, hogy „a rendes bíróságok kezelte rendes törvényeknek mindenki alá van vetve" (törvény előtti egyenlőség), és az alkotmány az ország közönséges jogának eredménye, nem forrása, hanem folyománya, amely alatt arra utal, hogy külföldi államokban ez éppen fordított, tehát Angliával ellentétben alkotmánykódex létezik.[6] A jogállam fogalom harmadik ága, a francia konstitucionalizmus, amely a közigazgatás kontrolljára (közigazgatási bíráskodásra) helyezte a hangsúlyt, vagyis a kormány és a közigazgatás alkotmányossá tételére. A francia konstitucionalizmus a francia alkotmány által meghatározott elvek és intézmények rendszere, amely a felvilágosodás eredménye. A francia konstitucionalizmus fő jellemzője, hogy reagálni kíván a centralizált hatalmi struktúrára, ahol az állam erősen központosított és a hatalom koncentrált. Ezzel szemben a német és az angol jogállam-felfogásokban hangsúlyosabb a decentralizált hatalommegosztás és a jogállamiság elve, amelyek a hatalmi ágak szétválasztásán és a jogszabályok tiszteletben tartásán alapulnak. Maga a kifejezés (konstitucionalizmus) alkotmányosságot jelent, alkotmányon nyugvó kormányzást és tágabb kifejezés[7], mint a francia

[4] Paine, Thomas: Common Sense, 1776. „...For as in absolute governments the King is law, so in free countries the law ought to be King…" https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense

[5] Az angolszász jogrendszer hatása és gondolkodói is tehát rendkívül nagy jelentőséggel bírnak a téma kapcsán. Tekintettel arra, hogy a *rule of law* fogalma az angoloknál Albert Venn Dicey munkásságában, az USA-ban pedig az amerikai függetlenségi háború nyomán jelent meg, – és itt összefonódott a hatalommegosztás elvével, (lásd Székely György László: Büntetőeljárási alapelvek mint a jogállamiság garanciái, 131. o. In Jog-Állam-Politika I. évf., 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr. https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/CD%20mell%C3%A9klet/sz%C3%A9kely.pdf) – időben tehát korábbi a fogalom megjelenése, mint német nyelvterületen, ahol Welcker használta először 1813-ban.

[6] Dicey, Albert Venn: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Uj Folyam, LII. Kötet, 1902-1904. Cyclus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 177-191. o. http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

[7] „A két világháború közötti időszak – részben a nagy gazdasági válság következtében is – meggyengítette a parlamenti képviseleti rendszer által megtestesített demokráciába vetett hitet. A 19. század közepétől Európában

konstitucionalista irányzat. A latin constitutio[8] („elrendezés, alkat") szóból ered, a constituere, constitutum („összeállít, elrendez, alkot, szervez") igéből: con- („össze") és statuere („felállít, ítél, dönt"). Sokan szedték pontokba eddigi munkásságuk során a jogállam legfőbb elemeit. A feladat nem könnyű, mert a fogalom elemei változhatnak, vagy inkább bővülhetnek az egyes korok, történelmi korszakok folyamán. A fogalom azonban a végtelenségig nem relativizálható. A jogállam részeként kell említenünk:

1) - bizonyos intézmények létét és azok tartalmilag megfelelő szabályszerű működését (úgy mint Alkotmánybíróság, ombudsman, független bíróságok, közigazgatási bíróságok…)

2) - bizonyos államszervezési elveket, szintén ezek létét és gyakorlati megvalósulását (például hatalommegosztás, szuverenitás)

3) - alkotmányos elvek és értékek érvényesülését (mint jogbiztonság, normavilágosság)

4) - az emberi jogokat és azok feltétlen érvényesülését

5) - az alkotmányos büntetőjog elveinek megvalósulását és

6) - egyéb demokratikus technikák működését (példának okáért demokratikus választások, kormány leválthatósága) egy államban.

II. A francia konstitucionalizmus

A francia forradalom olyan megkerülhetetlen esemény, amely az emberi jogok kivívása kapcsán beivódott az európai nemzetek történelmébe. Nemcsak Franciaországra hatott, hanem szerte Európában. Moór Gyula szerint a francia forradalom „kísérletet tett az embernek ember felett gyakorolt személyes uralma megszüntetésére."[9] Sokan a francia forradalomhoz kötik a liberalizmust, a francia konstitucionalizmust és az emberi jogok megszületését. A forradalom szembeszállt az uralkodó abszolutista hatalmával és pazarló életmódjával. A francia forradalom és a felvilágosodás eszmerendszere is szorosan összefüggenek. A felvilágosodás a XVIII. században magával hozta a tudományok fejlődését, a polgárosodást, az emberek jogegyenlőségének gondolatát, az ipar fellendülését, az abszolutizmus megkérdőjelezését.

Innen ered, hogy az emberi jogok eszméjét egyesek nem csupán európai terméknek tekintik, hanem egyenesen a Deklarációhoz kötik annak megszületését. A Deklaráció alapvető igazságokat közöl, amelyek a polgári átalakulás korában mérföldkőnek számítottak:

„Az olyan társadalomnak, amelyből a jogok biztosítékai hiányoznak, s ahol a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szétválasztását nem hajtották végre, semmiféle alkotmánya nincs." *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata. (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen).*[10] *Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án, XVI. pont.*

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata[11] eredeti formájában csupán 17 szakaszból áll, tartalmazza a hatalommegosztás és a szuverenitás elvét, a szabadság és egyenlőség eszméjét, hogy minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik, tartalmazza a véleménynyilvánítás szabadságát, a tulajdonhoz való jogot, a lelkiismereti- és

az alkotmányos mozgalmak a képviseleti demokrácia eszményét állították középpontba. Ez az ideológiai irányzat a konstitucionalizmus." lásd Takács Albert: 2. A parlamentek válsága és felemelkedése. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014, 96. o.

[8] Lásd a témakörhöz kapcsolódóan Földi András: Adalékok az alkotmány (constitutio) fogalomtörténetéhez. In Bodnár Eszter – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Somody, Bernadette (szerk.): Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 249-256. o.

[9] Szabadfalvi József: Gondolatok a jogállamról Magyarországon a második világháborút követően a „fordulat évéig", Jogelméleti Szemle, 2022/4. szám, 130. o.

[10] Bár a köznyelvben ez a cím híresült el, a szó szerinti fordítás Nyilatkozat az ember és az állampolgár jogairól.

[11] Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, *(Déclaration des droits de l'homme et du citoyen)* Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án (Mika Sándor fordítása). https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm

vallásszabadságot, a közigazgatás személyzetének felelősségre vonhatóságát és büntetőeljárási garanciákat. A számtalan francia gondolkodó közül elméleti háttérként Rousseau és Montesquieu nézetei emelhetőek ki, akiknek gondolatai meghatározóak a Deklaráció születése és a francia jogállam eszme kapcsán. „*A társadalmi szerződés* tételei belekerültek az Emberi jogok kiáltványába, az észjog és a természetjog, a népfelség és a népuralom nemzetközileg elismert alaptételeivé váltak."[12]

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) a francia felvilágosodás egyik leghíresebb gondolkodója, számtalan műve közül talán a leghíresebb „A társadalmi szerződés" *(Du Contrat social, 1762),* amelyben kifejti világnézetét az államról és a társadalomról vallott gondolatait.[13] Rousseau a társadalmi szerződés megkötésével írja körül az állam létrejöttét, amely véget vetett az idilli természeti állapotnak, amely romlatlan volt, és az emberek közt nem voltak különbségek. A magántulajdon megjelenése volt az a pillanat, amely megváltoztatta ezt az állapotot és elindult ezzel az emberek erkölcsi romlása. Az állam létrejötte – és a társadalmi szerződés megkötése – szükségszerű a magántulajdon megvédése miatt, ugyanakkor visszalépés is a korábbi romlatlan állapothoz képest. Az emberek a természeti állapotban még egyenlőek voltak, tehát az egyenlőtlenség társadalmi és nem természeti jelenség, megjelenése a magántulajdonhoz köthető. Az emberi nem megmaradása érdekében kellett a társadalmi szerződést létrehozni, vagyis a túlélés érdekében. A társult személyeket népnek hívjuk, a társulást államnak, aktív állapotban pedig főhatalomnak nevezzük. Az állam célja a közjó,[14] ami az egyének érdekével nem állhat szemben. A közjóra törekvés azonban nem jelenti azt, hogy a nép mindig helyesen dönt. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a magántulajdon eltörlésének gondolatáig Rousseau nem jut el, mindvégig a magántulajdon szentségét vallja.

Tulajdonképpen az abszolút demokrata Rousseau annyiban szemben áll a hatalommegosztás tanával, amikor kifejti, hogy a hatalom és a törvényalkotás a nép egészét illeti, vagyis a nép szuverén. A nép egészét illető gondolat azonban utópista, megvalósíthatatlan. Az ókori államokat vizsgálja ebből a szempontból, amikor a népgyűlések a nép egészét jelentették. Úgy véli a törvényhozásban jut kifejezésre a közakarat, a nép akarata, és minden olyan államot kormányformától függetlenül köztársaságnak nevez, amelyet törvény útján kormányoznak.[15] A törvényhozás célja a szabadság és az egyenlőség kell, hogy legyen. Fontos azonban a kormány is a törvényhozás mellett, jegyzi meg, de amíg az „állam önmagától létezik, addig a kormány a főhatalomtól veszi létét."[16] Tóth J. Zoltán emeli ki Rousseau gondolatai kapcsán, hogy a törvényhozással kapcsolatban két kikötése volt, az egyik, hogy az egész nép alkossa meg a törvényeket, a másik pedig, hogy ez nem jelenti azt, hogy egyhangúság kellene az érvényességükhöz (*volonté générale*).[17] Éppen ezért vezeti be az általános akarat fogalmát.

A kormányokat Rousseau úgy csoportosítja, hogy demokráciáról van szó, ha a főhatalom a népé, arisztokráciáról, ha kevés számú ember kezében van a hatalom, és monarchiáról beszélünk, ha egyetlen ember kormányoz. Megjegyzi, hogy a kezdeti társadalmakat arisztokratikus kormányzás jellemezte, az arisztokrácia lehet választott, természetes és örökletes.[18] Az örökletest tekinti Rousseau mindközül a legrosszabbnak, a választáson alapulót pedig a legjobbnak.

---

[12] Mikó Imre: A társadalmi szerződés magyar fordítása elé. In: Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 7. o.

[13] Lásd az itt leírtakat, Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 21-194. o., illetve 37. o.

[14] Rousseau: i.m. 50. o.

[15] Rousseau: i.m. 63. o.

[16] Rousseau: i.m. 91. o.

[17] Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata, 244. o. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o.

[18] Rousseau: i.m. uo.103.o. és 97-115. o.

Montesquieu[19] (1689-1755) a francia felvilágosodás másik jelentős alakja, a hatalommegosztás atyja, aki elkülöníti a három fő hatalmi ágat az államban. Ezeket szervezetileg és személyileg is szükséges elválasztani, hogy önkényes hatalomgyakorlás ne jöjjön létre. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalomról van szó.[20] Amennyiben már kettő ezek közül összefonódik, létrejön a zsarnokság. „Hatalommegosztási tana a monarchikus abszolutizmusból anélkül mutatott kiutat, hogy egyfelől a parlamentáris abszolutizmus extrém formájába esett volna, másfelől a polgárság számára egyidejűleg jogállami kibontakozást is ajánlott."[21]

Nála a hatalom korlátozott-ellenőrzött hatalom, a hatalmi ágak kölcsönösen ellenőrzik egymást, ebből fakad majd a fékek és ellensúlyok gondolata, – egyes fordításokban fékek és egyensúlyok *(checks and balances)* – Montesquieu ugyanis hatott Madisonra, aki már a *checks and balances* kifejezést használja.[22] Ez az alapgondolat: a kormányzás korlátozottsága az, amely a konstitucionalizmus alappillére, ugyanakkor ez az irányzat is hangsúlyozza az egyéni szabadságjogok kiteljesítését. A konstitucionalizmus a XVIII-XIX. században jelenik meg, és katalizátora a korábbi feudális gyakorlat volt.[23] E gondolatok megalapozója Montesquieu, élete fő műve *„A törvények szelleméről"* címet viseli és 1748-ban íródott, (De l'esprit des lois).[24] Sokan úgy vélik, hogy ezzel a brit konstitucionalizmus „elhagyta a nemzeti keretet."[25] „Montesquieu irányokat jelzett, amelyeket az egyes államok saját alkotmányaikban sokszor alapvetően átformáltak, de a filozófiai, elméleti alap mindig a hatalommegosztással, hatáskörmegosztással történő hatalomkorlátozás elve volt."[26]

A hatalommegosztás tanával rengetegen foglalkoztak és eltérő nézeteket vallottak arról, hogy egyáltalán milyen hatalmi ágak vannak az államban. Montesquieu nézetét kiindulópontnak tekinthetjük, bár olyan erősen hasonlít Arisztotelész felosztásához, hogy letagadni sem tudná, hogy olvasta Arisztotelészt. A kormányzás módja és az államformák tekintetében megkülönböztette a királyságot, amely tekintélyre épül, a köztársaságot, amely lehet demokratikus vagy arisztokratikus, és amelyet választott vezető irányít, valamint a despotizmust, amely a félelemre épült. Úgy gondolta, hogy a királyság (alkotmányos monarchia) a létező legjobb államforma.

Saját megfogalmazása szerint: „[a]mikor a köztársaságban a népnek, mint testületnek van szuverén hatalma, az demokrácia. Amikor a szuverén hatalom a nép egy részének a kezében van, az az arisztokrácia. A nép a demokráciában bizonyos tekintetben az uralkodó; másoknak

[19] Lásd a témához: Paksy Máté A konstitucionalizmus archeológiája, Történetek és elméletek az összehasonlító alkotmánytan köréből. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014, 13-25. o. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

[20] Úgy képzelte el a törvényhozó hatalmat, hogy „az első kamarában az örökletes nemesség képviselete valósul meg, másrészt a demokratikus elvet annyiban, amennyiben a törvényhozó hatalomban a második – népképviseleti – kamara is részt vesz." Petrétei József: Hatalommegosztás. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András) http://ijoten.hu/szocikk/alkotmanyjog-hatalommegosztas (2018). [3]

[21] Uo.

[22] Alkotmányjogilag inkább a fékek és ellensúlyok az elfogadott szóhasználat.

[23] Colţescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, Konstitucionalizmus, https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40

[24] Montesquieu, Charles de Secondat de: De l'esprit des lois, Une édition électronique réalisée à partir du livre Montesquieu, De l'esprit des lois (1758). (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisé et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995. http://www.archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14055_MONT.pdf

[25] Colţescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, Konstitucionalizmus, https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40

[26] Veress Emőd: A hatalommegosztás aktualitása. In Magyar Kisebbség 2005/3-4. (36-37.) szám, 247. o. https://epa.oszk.hu/02100/02169/00029/pdf/2005_3-4_15_236-297_veress.pdf

ő az alany."[27] „Az arisztokráciában a szuverén hatalom bizonyos számú ember kezében van. Ők azok, akik megalkotják a törvényeket és végrehajtják azokat; a többi ember pedig legfeljebb az ő nézeteiket tartsa tiszteletben, hogy mint egy monarchiában, az alattvalók az uralkodó felé fordulnak."[28] „Az alárendelt és függő közvetítői jogkörök alkotják a kormányzat természetét, amikor monarchikus, vagyis ahol egyetlen személy uralkodik az alapvető törvények szerint. Ilyen esetben az erők: beosztottak és eltartottak, valójában a monarchiában a „herceg" a forrása mindennek a politikai és civil hatalomnak egyaránt. […] ha az államban csak egyetlen ember pillanatnyi és szeszélyes akarata van, semmi nem rögzíthető, ezért nincs alaptörvény sem. A legtermészetesebb alárendelt köztes hatalom a nemességé."[29] Így ír a despotizmusról: „a despotikus hatalom természetéből következik, hogy az egyetlen ember, aki ezt gyakorolja, akinek az öt érzékszerve állandóan azt mondja, hogy ő a minden, mások pedig semmiség, természeténél fogva lusta, tudatlan, érzéki…"[30] Montesquieu a demokrácia alapelvének az erényt tekintette, a monarcha értékének a becsületet, az arisztokrácia értéke szerinte a mértékletesség, a despotizmust viszont a félelem jellemzi.[31]

Montesquieu a törvényeknek nagy jelentőséget tulajdonít Rousseau-hoz hasonlóan, mert a törvények a világban kialakult emberi kapcsolatokat szabályozzák, állandó szabályok nélkül ugyanis a világ elpusztulna. Úgy vélte, hogy a törvényeknek összhangban kell lennie egy állam sajátosságaival.

III. Elemek a francia jogállam intézményrendszeréből napjainkban

A francia gondolkodók jelentős hatást gyakoroltak ugyan a francia alkotmányos dokumentumokra, azonban a mai jogállamiságig még hosszú az út.[32] A forradalom első alkotmánya 1791-ben született, és még alkotmányos monarchiát szentesített, de rögzítette, hogy minden hatalom a néptől ered. Tartalmazta a Deklarációt, a hatalmat pedig megosztotta a király és a törvényhozás között. A bíróságot és a közigazgatást elválasztotta egymástól, azonban még a rabszolgaság intézményét fenntartotta a gyarmatokon, így jogegyenlőségről nem beszélhetünk. Az 1793-as alkotmány a következő időrendben, ez volt a jakobinus alkotmány, amely soha nem lépett hatályba, köztársasági államformát vezetett volna be, és nagy hangsúlyt fektetett a tulajdonjogra. A jakobinusok a forradalom radikális irányzata volt, a szegényebb rétegek képviseletét célozták meg. Az 1795-ös alkotmány a *thermidori* alkotmány nevet viseli, ez egy köztársasági alkotmány volt, amely kevesebb szociális jogot tartalmazott, mint az előző. Legnagyobb eredménye talán a rabszolgaság eltörlése. A *thermidori* jelző arra utalt, hogy a hónapokat átnevezték a forradalmat követően és forradalmi naptárat hoztak létre, ebben *„Thermidor"* hava július 19-től augusztus 17-ig tartott, vagyis ez volt a hőség hónapja. 1799-ben a napóleoni alkotmány következik, amelyik több tekintetben is eltér a korábbiaktól, így például három konzul áll az állam élén és a törvényhozó hatalom felépítése is hármas tagolású. Az 1958-as alkotmány megszületéséig még jó néhány alkotmány(os dokumentum) keletkezett, ezek az 1802-es, 1804-es, 1814-es, 1815-ös, az 1830-as, 1848-as és 1852-es, 1875-ös és az 1946-os alkotmányok voltak.

[27] Montesquieu: De l'esprit des lois, 26. o.
[28] Montesquieu: De l'esprit des lois, 28. o.
[29] Montesquieu: De l'esprit des lois, 30. o.
[30] Montesquieu: De l'esprit des lois, 31. o.
[31] Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de: The Spirit of Laws, 1748. translated by Thomas Nugent, 1752. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Kanada, 2001. https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf, Book III.37-47. o.
[32] Lásd a témához: Paksy Máté: A konstitucionalizmus archeológiája. Gondolat Kaidó, Budapest, 2014, 113-127. o. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

Megállapíthatjuk, hogy a hatalommegosztás tana nem elavult képződmény, továbbél a XXI. században is. A francia jogállameszme lényege az eddig ismertetett fejlődés eredményeképpen megnyilvánul még napjainkban a közigazgatási bíráskodás és a rendes bíróságoktól elkülönült közigazgatás formájában. Varga Zs. András állapítja meg tanulmányában, hogy a francia jogállam az intézményi megoldást helyezi előtérbe, a német a szubsztantív összetevőt, vagyis a szabadságjogok hangsúlyozását, míg az angol a processzuális elemet.[33] A francia rendszer mindig erősen központosított volt, szükség van ilyen körülmények között a közigazgatás kontrolljára. A közigazgatási rendszer fokozatosan fejlődött ki az 1600-as évektől, az abszolutizmus keretei között gazdasági fellendülés valósult meg és az ország jelentős gyarmatbirodalom lett. Mindeközben a hangsúly a főváros, a centralizáció irányába terelődött. Lőrincz Lajos szerint az első és a második világháború alatt beavatkozó jelleget öltött a közigazgatás, e rendszer hatása pedig jelentős az egész kontinensre.[34]

Napjainkban az alkotmányos alapelveken kívül több olyan intézmény is van Franciaországban, amely elősegíti a jogállam és a hatalommegosztás érvényesülését és az egyes állami szervek kontrollját. Ezek az intézmények a hatályos alkotmányban szabályozottak. A leghíresebbek az Alkotmánytanács *(Conseil constitutionnel)*, az Államtanács *(le Conseil d' État)* és a Semmítőszék *(La Cour de cassation)* azon szervek, amelyek a jogállam érvényre juttatásában segédkeznek.[35]

Az Alkotmánytanács *(Conseil constitutionnel)*[36] az alkotmányosság őre. Az Alkotmánytanácsot az Ötödik Köztársaság 1958. október 4-én elfogadott Alkotmánya hozta létre. Ez olyan bíróság, amely különféle hatáskörökkel rendelkezik, beleértve különösen a jogszabályok alkotmányosságának felülvizsgálatát. 1971-től az egyesülési jogról hozott döntése kapcsán vezette be az alapjogi bíráskodást.[37]

Az Államtanács *(Conseil d'État)* hatáskörébe tartoznak a közszabadságokkal, a közigazgatási rendőrséggel, az adókkal, a közbeszerzési szerződésekkel, a közszolgálattal, a közegészségüggyel, a versenyszabályokkal, a környezetvédelmi joggal, valamint a város- és területfejlesztéssel kapcsolatos viták. A *Conseil d'État*, amely Franciaország legfelsőbb közigazgatási joghatósága, kulcsfontosságú az állampolgárok és a hatóságok közötti kapcsolat fenntartásában. Csak a közigazgatási bíró érvénytelenítheti vagy fogalmazhatja újra a végrehajtó jogkört gyakorló hatóságok, például a központi igazgatás vagy az átruházott hatáskört gyakorló szervezetek határozatait.[38]

A Semmítőszék[39] *(La Cour de cassation)* a bíróságok és a fellebbviteli bíróságok számára a jogi szövegek helyes értelmezését biztosítja, annak érdekében, hogy egységesítse a jogot az egész ország területén. Feladata annak ellenőrzése, hogy a bíróságok és az igazságszolgáltatás fellebbviteli bíróságai megfelelően alkalmazták-e a jogot. Vagyis a Semmítőszék nem a felek konfliktusáról, hanem a meghozott jogi döntés minőségéről dönt. Ha a Semmítőszék úgy ítéli meg, hogy a jogállamiságot nem megfelelően alkalmazták, „kasszációt" hirdet: a bírósági határozatot megsemmisíti, és az ügyet a fellebbviteli bírósághoz vagy a törvényszékhez utalja újbóli tárgyalásra. A bíráknak lehetőségük van továbbá döntésük meghozatala előtt a Semmítőszéktől felvilágosítást kérni.

[33] Varga Zs. András: A jogállamiság, 353. és 356. o. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): A magyar közjog alapintézményei. Pázmány Press, Budapest, 2020, 347-397. o.
[34] Lőrincz Lajos: Franciaország közigazgatása. In Szamel Katalin – Balázs István - Gajduschek György – Koi Gyula (szerk.): Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása. Complex kiadó, Budapest, 2011, 188-195. o.
[35] Szigeti Péter: A francia konstitucionalizmus archeológiája. In Jogtudományi Közlöny, 2015/6. szám, 319. o.
[36] https://www.conseil-constitutionnel.fr/en
[37] Paksy Máté: A kör hatszögesítése, avagy a francia konstitucionalizmus útja az alkotmányos dialógusig. 114. o. In Politikatudományi Szemle, 2016/3. szám., 113-132. o.
[38] https://www.conseil-etat.fr/en/judging
[39] https://www.courdecassation.fr/la-cour/les-missions-de-la-cour-de-cassation

A hatályos alkotmány, amely eredetileg 1958-ban született és azóta több módosításon esett át nem tartalmazza a jogállam kifejezést, inkább körülírja azt az emberi jogok és alkotmányos elvek hangsúlyozása révén, bevezetőjében pedig utal az 1789-es Deklarációra: „A franciák ünnepélyesen kinyilvánítják ragaszkodásukat az 1789-es, az 1946-os alkotmány preambulumával megerősített és kiegészített 1789-es nyilatkozatban meghatározott emberi jogokhoz és a nemzeti szuverenitás elveihez, valamint a 2004-es Környezetvédelmi Chartában meghatározott jogokhoz és kötelezettségekhez. Ezen elvek és a népek szabad meghatározásának alapelvei alapján a Köztársaság új, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség közös eszményén alapuló, demokratikus alapelvüket szem előtt tartva kialakított intézményeket ajánl fel azoknak a tengerentúli területeknek, amelyek kifejezik a hozzá való csatlakozás iránti vágyat."[40]

Franciaország ma félprezidenciális köztársaság, a világ egyik vezető nagyhatalma. Kormányformájában vegyíti a parlamentáris és a prezidenciális elemeket, nevezetesen a végrehajtó hatalom kettős, duális természetű, része az államfő és a kormány. A miniszterelnök és a köztársasági elnök személye elválik egymástól, az államfő erős pozíciókkal rendelkezik, őt közvetlenül a nép választja. Ezek a félprezidenciális rendszer fő jellemzői, melyeket Maurice Duverger[41] definiált.[42] A rendszer ismeri a bizalmi szavazást és a bizalmatlansági indítványt, mint parlamentáris eszközt a kormány megbuktatására.

IV. Záró gondolatok

Részben a kontextus, részben a jobb megértés és a korábbi tanulmányaimra tekintettel összegzésszerűen el kívánom végezni az angol-német-francia jogállami gondolkodás összehasonlítását. A jogállam eszme francia, angolszász és német vonulatának elemzése bonyolult és összetett feladat.[43]

A jogállamiság fogalma Franciaországban évszázadok alatt alakult ki, különféle jogi hagyományok és történelmi-forradalmi események hatására. Az egyik kulcsényező a jogelvek és intézmények fokozatos fejlődése volt, mint például a királyi bíróságok létrehozása és a törvények kodifikációja. Emellett a királyi önkény és az erre adott válasz, az 1789-es francia forradalom jelentős szerepet játszottak a modern francia jogrendszer kialakításában, a régi rendszer lebontásában, a törvény előtti egyenlőségre és az egyéni jogok védelmére helyezve a hangsúlyt. Az ancien régime arra a régi rendszerre utal Franciaországban, amely az 1789-es forradalommal ért véget, vagyis a forradalom a monarchia és a feudális maradványok felszámolását célozta.

Összességében elmondható, hogy a jogállamiság gondolatát Franciaországban a jogi, politikai és társadalmi tényezők összetett kölcsönhatása alakította történelme során.

Németországban a napóleoni kódexek[44] elfogadása a XIX. század elején szintén hozzájárult az igazságosság és egyenlőség elvén alapuló egységesebb jogrendszer kialakulásához. Továbbá az 1919-es weimari alkotmány döntő szerepet játszott a modern német jogrendszer alapjainak megteremtésében, az egyéni jogok védelmére és a hatalmi ágak szétválasztására vonatkozó rendelkezésekkel. Az 1930-as és 1940-es években a náci rezsim által támasztott kihívások ellenére Németország a jogállamiság iránti elkötelezettségét a

[40] Préambule.

[41] Maurice Duverger (1917-2014) francia politológus, jogász, szociológus.

[42] Szalai András: VI. 3.4 A félprezidenciális kormányforma. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014, 84. o.

[43] Lásd erről Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása, Jogelméleti Szemle, 2024/1. szám, 2-18. o.

[44] A Code Napoléon vagy Napóleon törvénykönyve, eredeti címén Code civil des Français (Code Civil), 1804.

második világháború utáni időszakban megerősítette az alaptörvény 1949-es elfogadásával. A formális jogállam mellett megjelent a tartalmi kritériumokat követelő ún. materiális jogállam, Radbruch pedig rámutatott arra, hogy az igazságtalan jog nem jog. A francia és a német felfogásban közös, hogy írott alkotmánnyal rendelkeznek, valamint a francia történelem sem mentes az eseményektől, tekintve a párizsi kommünt vagy a forradalmakat.

A jogállameszme angolszász felfogásában kiemelt fontossággal bírnak a szabadságjogok, jelentős a bírói hatalom és az esetjog hangsúlyozása, érthető módon az amerikai gondolkodók a monarchikus rendszerek kritikáját is kiemelik a fogalom elemzésekor (Thomas Paine). Az is gyakran elhangzik, hogy a kormánynak ne legyen önkényes hatalma (Albert Venn Dicey). A jogállameszme német *filozófiai* értelmezésében is hangsúly van a szabadságjogokon. „A német jogászat […] a »jog szupremáciájának« angolszász elgondolásával szemben megkonstruálta a jogállam (»Rechtstaat«) új ideológiáját, a rendes bíróságok federális hatáskörével szemben a szűkre szabott hatáskörű közigazgatási szakbíróságokat…”[45] A kötelesség, mint erkölcsi parancs jelenik meg, hangsúlyos az egyén jogvédelme, és az a gondolat, hogy az ember korlátozza saját szabadságát mások szabadsága miatt. Ebben kifejezésre jut az a gondolat, hogy az ember, mint társas lény létezik, vagyis a (jog)állam a társadalom tagjainak együttműködése a szabadság égisze alatt. Mindkét felfogásban közös azonban az igazságosságra törekvés, a törvény előtti egyenlőség és az önkény elkerülésének gondolata. Sólyom László szerint az angolszászoknál jelentősebb az individuális szabadságjogi védelem „míg ugyanis a jogállamiság német felfogása csak „az állami szervek jogszerű működését követeli meg”, addig a *rule of law* „azt is felöleli, hogy a polgárok alkotmányos jogaik biztos tudatában vannak, s élnek is velük.”[46] A francia és az angol modell különbözőségére Tóth J. Zoltán mutat rá találóan, amikor kifejti, hogy „az angol monarchák hatalma soha nem ért el olyan mértéket, mint a francia uralkodóké az abszolutizmus idején, az angol *common law* bíróságok pedig ellenálltak a politikai beavatkozási kísérleteknek; így válik érthetővé a két szubsztantív modell elvi és gyakorlati különbözősége.”[47]

A francia légalité (jogszerűség) magas tekintéllyel bír, mutat rá Herbert Küpper, és ez különösen a törvényekben nyilvánul meg. Az angol és a német jogállam közötti különbség viszont elmosódik napjainkra, állapítja meg.[48]

Franciaország több évszázados történelme, politikai és közigazgatási intézményei, jogállamiság felfogása maradandó hatást gyakorolt az egész világra. A francia szellemiséget felvilágosult gondolkodásmód jellemzi, szekularizáció, amely szintén a francia forradalommal vette kezdetét, a polgári és a politikai szabadságjogok érvényesülése, a közigazgatás, a Kormány és az igazgatás kontrollja. A francia konstitucionalizmus eszméje a jogállamiság és a népszuverenitás elveinek hordozója, kialakulásában a XVIII. századi filozófiai áramlatok, így a társadalmi szerződés elmélete, Rousseau és Montesquieu munkássága kulcsszerepet játszottak. A francia konstitucionalizmus történeti gyökerei tehát mélyre nyúlnak vissza, hiszen a Deklaráció nem csupán a forradalmi eszmék megjelenését szimbolizálta, hanem a jogelvek, szabadságjogok fejlődésének is egy új szakaszát indította el. Ezek a gondolatok új alapokra helyezték a modern francia állam működését. Az alkotmányosság védelme itt a politikai liberalizmus egyik meghatározó elemét képezi. A demokrácia elvét is a francia alkotmány fogalmazza meg a legjobban amikor kimondja: „a nép kormányzása, a nép által, a nép érdekében” („gouvernement du peuple, par le peuple et pour le peuple.” – 2. cikk).[49]

[45] Szabadfalvi József: i.m. 132. o.

[46] Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001, 141. o.

[47] Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata, 246. o. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o.

[48] Küpper, Herbert: A jogállam követelményei az Európai Unióban és Magyarország Alaptörvénye. In JURA, 2011/2., 93-107. o. https://szakcikkadatbazis.hu/doc/9054819

[49] Erre utal Schweitzer Gábor is: 1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. Alkotmány, alkotmányozás, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság. In: Alkotmányjog, szerk. Halász Iván, Budapest, Dialóg Campus, 2018. 21.o. valamint

A jogállam fogalomnak vannak tehát minden államban fellelhető univerzális elemei, azonban lehetnek történeti elemei is, melyek a fogalmi különbségeket adják.[50] Egyetérthetünk Schweitzer Gáborral, aki az alkotmányos állam elemének tekinti a jogállamot, a demokráciát, a pluralizmust, az emberi jogok védelmét, a hatalommegosztást és a törvény előtti egyenlőséget.[51]

Irodalomjegyzék

America's Founding Documents, Declaration of Independence: A Transcription. In Congress, July 4, 1776. https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án (Mika Sándor fordítása)

Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása, Jogelméleti Szemle, 2024/1. szám, 2-18. o. DOI: https://doi.org/10.59558/jesz.2024.1.2

Colţescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, Konstitucionalizmus, https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40

Dicey, Albert Venn: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Uj Folyam, LII. Kötet, 1902-1904. Cyclus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája.
http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

Földi András: Adalékok az alkotmány (constitutio) fogalomtörténetéhez. In Bodnár Eszter – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Somody, Bernadette (szerk.): Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 249-256. o.

Küpper, Herbert: A jogállam követelményei az Európai Unióban és Magyarország Alaptörvénye. Jura, 2011/2. szám, 93-107. o. https://szakcikkadatbazis.hu/doc/9054819

Lőrincz Lajos: Franciaország közigazgatása. In Szamel Katalin – Balázs István - Gajduschek György – Koi Gyula (szerk.): Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása. Complex kiadó, Budapest, 2011.

Montesquieu, Charles de Secondat de: De l'esprit des lois, Une édition électronique réalisée à partir du livre Montesquieu, De l'esprit des lois (1758). (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisé et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995. http://www.archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14055_MONT.pdf

Trócsányi László – Schanda Balázs szerk. (2013): Bevezetés az alkotmányjogba. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, HVG-ORAC. 68.o.

[50] Varga Zs. András: i.m. 369. o.

[51] Schweitzer Gábor: 1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. Alkotmány, alkotmányozás, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság. In Halász Iván (szerk.): Alkotmányjog. Dialóg Campus, Budapest, 2018, 21. o.

Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de: The Spirit of Laws, 1748. Translated by Thomas Nugent, 1752. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Kanada, 2001. https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf

Paine, Thomas: Common Sense. 1776. https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense

Paine, Thomas: Common Sense. Larkin, Edward (szerk.), Broadview editions. https://www.sjsu.edu/people/ruma.chopra/courses/H174_MW_F12/s1/Wk7_A.pdf

Paksy Máté A konstitucionalizmus archeológiája, Történetek és elméletek az összehasonlító alkotmánytan köréből. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

Paksy Máté: A kör hatszögesítése, avagy a francia konstitucionalizmus útja az alkotmányos dialógusig. Politikatudományi Szemle, 2016/3. szám., 113-132. o.

Petrétei József: Hatalommegosztás. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András) http://ijoten.hu/szocikk/alkotmanyjog-hatalommegosztas (2018).

Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 214. o.

Schweitzer Gábor: 1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. Alkotmány, alkotmányozás, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság. In Halász Iván (szerk.): Alkotmányjog. Dialóg Campus, Budapest, 2018, 13-24. o.

Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris, Budapest, 2001, 800. o.

Szabadfalvi József: Gondolatok a jogállamról Magyarországon a második világháborút követően a „fordulat évéig". Jogelméleti Szemle, 2022/4. szám, 129-138. o.
DOI: https://doi.org/10.59558/jesz.2022.4.129

Szalai András: VI. 3.4 A félprezidenciális kormányforma. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014, 84-86. o. https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/100416/550.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Székely György László: Büntetőeljárási alapelvek mint a jogállamiság garanciái. In Jog-Állam-Politika, 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr.
https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/CD%20mell%C3%A9klet/sz%C3%A9kely.pdf

Szigeti Péter: A francia konstitucionalizmus archeológiája. In Jogtudományi Közlöny, 2015/6. szám, 318-321. o.

Takács Albert: 2. A parlamentek válsága és felemelkedése. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014. https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/100416/550.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur, https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur

https://www.conseil-constitutionnel.fr/en

https://www.conseil-etat.fr/en/judging

https://www.courdecassation.fr/la-cour/les-missions-de-la-cour-de-cassation

https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm

Tóth Csaba Tibor: Amerika legfontosabb egyenjogúsági törvényét egy rasszista elnök írta alá. In Mérce, 2020. július 3. https://merce.hu/2020/07/03/amerika-legfontosabb-egyenjogusagi-torvenyet-egy-rasszista-elnok-irta-ala/

Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o. DOI: https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.01.16

Varga Zs. András: A jogállamiság. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): A magyar közjog alapintézményei. Pázmány Press, Budapest, 2020, 347-397. o.

Veress Emőd: A hatalommegosztás aktualitása. In Magyar Kisebbség 2005/3-4. (36-37.) sz. https://epa.oszk.hu/02100/02169/00029/pdf/2005_3-4_15_236-297_veress.pdf

Cservák Csaba[1]

Az Alkotmánybírósági választójogi szerepéről[2]

Absztrakt

Bár szinonimának tűnik, de a választójog alapjogi és a választójog alkotmányossági vetülete nem teljesen azonos értelmű kifejezések. Az egyes államok alkotmánybíróságai a választójogot az absztrakt normakontroll keretében védelmezik. Az alapjogvédelem másik aspektusa a konkrét ügyekre kiterjedő alapjogi bíráskodás. A bírói döntéssel szembeni alkotmányjogi panasz 2012. óta hatékony lehetőséget biztosít erre.
Az alapjogvédelem választójogi nézőpontjából kiemelt jelentőségű a jogegyenlőség és a diszkrimináció tilalma. Fontos kérdés az alkotmányosság aspektusából a népszuverenitás, a demokrácia, a hatalommegosztás, a jogállamiság és a pluralizmus. A zsinórmértéknek tekinthető német Alkotmánybíróság mellett más államokban is előfordul, hogy a választási bíráskodás kiemelt hatáskörét képezi a taláros testületeknek.

Kulcsszavak: alapjogvédelem, Alkotmánybíróság, választójog, hatalommegosztás, diszkrimináció tilalma, jogállamiság

Abstract

While they may seem synonymous, the fundamental and the constitutional aspects of the right to vote are not entirely identical concepts. The constitutional courts of individual states protect the right to vote within the framework of abstract norm control. Another aspect of fundamental rights protection is fundamental rights adjudication extending to specific cases. Since 2012, constitutional complaints against judicial decisions have provided an effective opportunity for this.
From the perspective of fundamental rights protection in relation to right to vote, the principles of equality before the law and the prohibition of discrimination are of paramount importance. From the aspect of constitutionality, key issues include popular sovereignty, democracy, separation of powers, the rule of law, and pluralism.
Besides the German Federal Constitutional Court, which can be considered a benchmark, electoral adjudication constitutes a prominent jurisdiction of judicial bodies in other states as well.

Keywords: fundamental rights protection, Constitutional Court, right to vote/suffrage, separation of powers, prohibition of discrimination, rule of law

[1] Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Közjogi Intézet, Alkotmányjogi és Egyházjogi Tanszék, tanszékvezető, egyetemi tanár
[2] DOI szám: 10.59558/jesz.2024.4.18

I. Bevezetés

Ezen ünnepi lapszámban a szerző igyekszik klasszikus kutatási területeinek foglalatát megalkotni, részben visszatekintve korábbi (a Jogelméleti Szemlében megjelent) publikációira.[3] Így az alapjogvédelem, az alkotmánybíróság, illetőleg a választási jog kapcsolatáról értekezünk.

Ha a választójog Alkotmánybírósággal összefüggő vetületeit vesszük górcső alá, akkor rögtön két distinkciót kell rögzítenünk. Bár szinonimának tűnik, de a választójog alapjogi és a választójog alkotmányossági vetülete nem teljesen azonos értelmű kifejezések. Az Alaptörvény ugyanis természetszerűleg nem csupán alapjogokból áll. (Természetesen benne foglaltatnak alapelvek, államcélok, sőt kvázi tételesjogi szabályok is.)

Az előbbi distinkció részben összefügg a következővel. Amennyiben ugyanis az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségéből indulunk ki, az alkotmányos alapjogokat (és alapelveket) általános jelleggel, kvázi jövőre nézve, elvi síkon kell védeni. Ebből eljárásjogilag következik, hogy az egyes államok alkotmánybíróságai a választójogot (a választásra vonatkozó joganyagot) az absztrakt normakontroll keretében védelmezik. Az absztrakt normakontroll lehet előzetes és utólagos. Utóbbi a gyakoribb ezen területen (is), bár ne feledjük a választási regisztrációra vonatkozó előzetes normakontrollt. Ezen eset azért is unikális, mert nem a köztársasági elnök, hanem maga az Országgyűlés fordult a taláros testülethez.[4] A fenti eljárásokban az Alkotmánybíróság megsemmisítheti az Alkotmánynak ellentmondó normákat; a megsemmisítés alapja lehet államcél vagy alapérték megsértése is, nem csupán alapjogé. Felmerülhet továbbá az Alaptörvény tételesjogi rendelkezéseinek való ellentmondás is. Például, ha „a törvények törvénye" kimondja, hogy a parlament létszáma 199 fő, de a választási rendszerről szóló törvény mondjuk 200 főnyi Országgyűlést hozna létre, az egyértelmű alaptörvény-ellenesség.

Eljárásjogilag azonban az alapjog védelem egy másik aspektusa is felmerül. Nevezetesen a konkrét ügyekre kiterjedő alapjogi bíráskodás. Az Alkotmánybíróság ugyanis nem csak normakontroll, hanem alkotmányjogi panasz keretében is érintkezhet a választójoggal. Erre a korábbi alkotmány és alkotmánybírósági törvény alapján kevesebb esély volt. A 2012-től hatályos valódi alkotmányjogi panasz ugyanis lehetővé teszi a bírói döntések alkotmánybírósági megtámadását. Vagyis az, hogy nem csupán elvont jogszabályokkal szemben lehet az Alkotmánybírósághoz fordulni, hanem az érintettek egyedi ügyükre kiható hatállyal kérhetnek kvázi jogorvoslatot a testülettől. Természetesen igen sok függ a részletszabályoktól,[5] különös tekintettel a befogadási feltételektől.[6] Hazánkban a valódi (bírói döntéssel szembeni) alkotmányjogi panasz 2012-től megteremtett rendszerében számarányát tekintve igen kevés az érdemben elbírált ügy. Mivel (mint alább látni fogjuk) a választási bizottságok döntéseivel szemben bírósági felülvizsgálat kérhető, ez utóbbiakkal szemben viszont igénybe vehető az alkotmányjogi panasz.

[3] E sorok írója a Jogelméleti szemlében publikált – sok egyéb mellett – az alkotmánybíráskodásról, a kisebbségekről/nemzetiségekről, választójogról, az alapjogi rétegről, a véleménynyilvánítás szabadságáról, a hatalommegosztásról, a kormányzatról, a népszavazásról, a jurisztokráciáról, a választási szervekről és a modern technológia jelentőségéről.

[4] Ld. 1/2013. (I. 7.) AB határozat

[5] Juhász Imre: Az Alkotmányjogi panasz eljárásjogi vetületének néhány aspektusa. In Varga István (szerk.): Codificatio processualis civilis: Studia in Honorem Németh János II., ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013, 119-132. o.

[6] Ebben különösen fontosak számunkra a jogintézmény németországi tapasztalatai. Ráadásul a német Alkotmánybíróság egyik kamarájának igen komoly „választási bizottsági" hatáskörei vannak. Vö. Arató Balázs: Alkotmányjogi panasz a német jogrendben, különös tekintettel a befogadhatóság kérdésére. In Anon (szerk.): Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban II., HVG-ORAC, 2019, 502-515. o.

Bár a fenti kitétel választási ügyekben nem egyértelműen áll fenn. Más esetekben a testület jogértelmezési kérdéseket lényegében egyáltalán nem fogad be.[7] A 31/2013. (X. 28.) AB határozatban a testület a jelölésért való juttatás tilalma alól – helyesen – kivonta a párt aktivistáit, tehát az ajánlásokat gyűjtő pártaktivistákat eszerint lehet jutalmazni. Az 1/2014. (I. 21.) AB határozat értelmében, bár a törvény szerint munkahelyen tilos ajánlószelvények gyűjtése, az Országház épülete nem számít a képviselők munkahelyének. Mindkét határozat a teleologikus jogértelmezésre alapozott, és a jogintézmények céljából indult ki, amikor megsemmisítette az alapul szolgáló kúriai határozatokat. (Bár a döntések logikája elfogadható, mégis elgondolkodtató, hogy a sok ügy befogadásáról őrizkedő testület szűk értelemben véve lényegében jogértelmezési kérdésekben, mondhatni contra legem vállalta fel a döntést. Elvileg az is elképzelhető lett volna, hogy az AB mulasztásban megnyilvánuló Alaptörvény-ellenességet állapít meg, és az említett joghézagok vonatkozásában a törvény magyarázó kiegészítését rendeli el.) Az utóbbi esetben a testület egyértelműen jogértelmezést folytatott le, méghozzá a választási eljárási törvény egyik rendelkezésének értelmezését.

Az Alkotmánybíróság melyik hatásköre érintheti még a választási jogot? Az Alaptörvény elvi értelemzése, az Országgyűlés népszavazás elrendelésével összefüggő határozatának vizsgálata és a hatásköri bíráskodás mindenképpen megemlítendő ennek kapcsán.[8]

A bevezető gondolatok kapcsán kell utalnunk a témával való azon összefüggésre, hogy az Alaptörvény 28. cikke a bírói jogértelmezés egyik zsinórmértékévé teszi az alkotmányosságot és az alapjogokat. Ez tehát, mint hangsúlyozzuk, nem az Alkotmánybíróságra, hanem a rendes bíróságokra (és választási bizottságokra) irányadó. Mivel a választójog alkotmányos alapjog, ez mindig értelmezési támpont lehet a választójogi normák interpretációjánál. Miképpen lehet a választási jogszabályok értelmezési szempontja az alapjogok aspektusa? Például egy korlátozó jogszabály értelmezésénél a választójogot biztosító (és nem elvonó) interpretációt kell előnyben részesítenünk.[9]

---

[7] E kérdéskört talán leginkább a 3173/2015. (IX. 23.) AB határozat próbálja elvi szinten tisztázni.

[8] A nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálata is felvetődhet, de álláspontom szerint nem csak ritka, de aggályos is lenne, ha nemzetközi jogi aktus beleavatkozna egy állam választási jogába – természetesen ide nem értve az emberi jogi és esetleg jogállamisági szempontokat. Ezek azonban az Alaptörvényben is benne foglaltatnak és a már említett többi hatáskört érintik. A köztársasági elnök felelősségre vonása akkor érintheti a témát, ha az államfő ad absurdum választójogi szabályt sértene meg. Vö. Balassa Judit: Az Alkotmánybíróság hatáskörei az új törvény szerint. In KRE-DIt, 2020/2. szám, http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/balassa-judit-az-alkotmanybirosag-hataskorei-az-uj-torveny-szerint/

[9] Napjaink gyakorlata, hogy ha az ajánló íveken az ajánlást gyűjtő személy személyi azonosítója hibás, akkor az összes általa gyűjtött ajánlás érvénytelen – az így jelöltként indulni szándékozó személy passzív választójogát kiüresíti. (Ld. például Pest Vármegyei TVB 132/2024. (5.10.) sz. határozat.) Ezt a részkérdést egészen precízen egyetlen norma sem rendezi. (Tág értelemben ez egy joghézag.) A 2013. évi XXXVI. törvény (Ve.) 50. **§** (1) bekezdése értelmében, ha a határozatban név-, szám- vagy más elírás van, a választási bizottság, illetve felhatalmazása alapján a választási bizottság elnöke a hibát kijavítja, ha az nem hat ki az ügy érdemére. Az előbbi szakasz ugyan kifejezetten a választási bizottság hibájára vonatkozik, de a törvény alapelveinek helyes felfogása szerint, ha a hivatalos testületnek is joga van hibázni és azt kijavítani, akkor természetes, hogy a választópolgárnak is meg kell adni a jogot erre. Másrészt a hiba nem hatott ki az ügy érdemére. Az ajánlást adó választópolgárok *kiléte és létszáma* ugyanis nem kérdőjeleződött meg. Az aláírást gyűjtő személy beazonosítása is egyértelmű volt. Más lenne a megítélése annak, ha például az érintett személy neve lenne hibás. Akkor felvetődhetne, hogy esetleg a választópolgárok nem a hibás név tudatában adták-e le az ajánlást. A személyi szám tekintetében ilyen fel sem vetődhet. A Ve. 126. § szakasza sem tekinti érvénytelenségi oknak, ha az ajánlást gyűjtő személy adataiban hiba van. Jóllehet visszautal a 122. § paragrafusra (amely szerint fel kell tüntetni a személyi számot), de semmi nem alapozza meg, hogy pusztán az ajánlást gyűjtő személy adatainak adminisztratív hibája az összes ajánlás érvénytelenségét vonná maga után. Ez aránytalanul sérelmes jogkövetkezményt jelentene. Az érintett személy ugyanis egyértelműen beazonosítható. (És egy másik íven megtalálható a hibátlan személyi száma.) A támadott értelmezés súlyosan sérti *kifejezetten az ajánlást adó választópolgárok választójogát*, szükségtelenül és aránytalanul korlátozza azt. Továbbá a döntés sérti a Ve. 2. §-ában foglalt alapelveket. Különösen az alábbiakat: b) önkéntes részvétel a választási eljárásban, c) esélyegyenlőség a jelöltek és a jelölő szervezetek között,

Az alapjogok csoportosíthatóak – saját dogmatikai besorolásomként – konkuráló alapjogokként és nem konkuráló alapjogokként. Előbbi kategória esetében az egyik személy által minél inkább érvényesített, hatékony alapjog-gyakorlás csorbítja a másik személy alapjogait. Legtipikusabban ilyen a választójog. (Ha egyik képviselőt x számú választópolgár juttat mandátumhoz, a másikat 2 X, akkor nem nehéz belátni: utóbbiak alapjoga fele annyira hatékonyan érvényesül. Legélesebben a választási küszöb esetében üresedik ki a kiesettekre szavazók választójoga. Egy fej-fej melletti egyéni körzetben ad absurdum pár szavazat is eldöntheti a választási kimenetelét. Ilyenkor az egyik jelöltre voksolók jogi érdeke, hogy a másik jelölt hívei lehetőleg ne éljenek választójogukkal. Ha élnek vele, az esetlegesen megakadályozza az ellentábor alapjog-érvényesítését.)

Arra is rá kell mutatnunk, hogy nem minden állam alkotmányos, amelynek formailag van alkotmánya. Az alkotmányosság egy elvont, ideális alkotmánynak való megfelelőséget méri[10], és léteznek több évszázada kikristályosodott feltételei.[11] A kategóriák részben összeforrnak, lényegében egymást is erősítik, de adott esetben konkurálnak is. Az alkotmányosság részét képező hatalommegosztás eszméje a közbeszédben szorosan összefügg a demokráciával, noha rendkívül érdekes, miszerint egyes értelmezések szerint a kettő között ellentmondás feszül. Vagyis az alkotmányosság és hatalommegosztás egyes intézményei antidemokratikusak. Ezen fogalmi ellentmondások azonban koherens értelmezéssel feloldhatóak. Az előbbi fogalmakat („önmeghatározó normákat") egymásra és az emberi méltóság alapértékére tekintettel kell interpretálni.[12]Az alkotmányosság eszméje nemzetközi trendeknek való megfelelés mellett természetszerűleg rendelkezhet hazai sajátosságokkal[13], amit az adott állam alkotmányos identitása[14] is meghatároz.

---

e) jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás. Utóbbit különösen azáltal sérti, hogy a választási bizottság nem hívta fel azonnal a választópolgárt a hiba orvoslására. Akkor még határidőben korrigálhatók lettek volna az ajánlások. Az Alkotmánybíróság a 15/1991. (IV. 13.) AB határozatában (ABH 1991, 40.) általános érvénnyel mondta ki, hogy a korlátozás nélkül használható, általános és egységes személyazonosító jel (személyi szám) alkotmányellenes. Az Alkotmánybíróság határozatában rámutatott arra, hogy az információs önrendelkezési jogot csak elkerülhetetlen esetben lehet alkotmányosan korlátozni, akkor, ha a korlátozás elkerülhetetlenül szükséges, és az a korlátozással elérni kívánt célhoz képest arányos. Az Alkotmánybíróság kiemelte azt is, hogy az Alkotmány alapján az önrendelkezés korlátozhatatlansága alóli indokolt kivételeket csak törvény határozhatja meg, feltéve, hogy a korlátozás az alapjog lényeges tartalmát nem érinti. Ennek ellenére a személyi szám használatban maradt, de pusztán annak elírása álláspontom szerint semmiképpen sem vonhatja maga után a választópolgárok ajánlásának ignorálását, mert egy alapjog lényeges tartalmát korlátozná.

[10] Ráadásul az alkotmányosság fogalma az igen képlékeny alkotmányos identitás kategóriájával is összefügg. Vö. Stumpf István: Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás, Budapest, Gondolat Kiadó, 2021, 268.

[11] Az alapvető tankönyvek – kis különbségekkel – evidenciaként e körben tárgyalják az emberi jogokat és az azt érvényesítő intézményrendszert, a népszuverenitást, a demokráciát, a pluralizmust, a jogállamiságot és a hatalommegosztást. Ld. Gárdos-Orosz Fruzsina – Schweitzer Gábor: Alkotmány és alkotmányosság. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Halász Iván (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba – alapfogalmak. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019, 30-31. o., ill. Trócsányi László: Alaptanok. In Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba – az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei. HVG-ORAC, Budapest, 2014, 67-75. o.

[12] E fogalmak összefüggéséről Ld. Tóth Gábor Attila*:* Túl a szövegen – értekezés a magyar alkotmányról. Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 142-146. o., ill. Tóth J. Zoltán: Demokrácia, jogállamiság és alkotmánybíráskodás. Patrocinium Kidaó, Budapest, 2020., 217. o.

[13] Vö. Orbán Balázs: A magyar alkotmányosság karaktere. In Orbán Balázs – Szalai Zoltán (szerk.): Ezer éve Európa közepén - A magyar állam karaktere. Mathias Corvinus Collegium - Tihanyi Alapítvány, Budapest, 2019, 311-327. o.

[14] Ez vezet el bennünket az alkotmányos identitás problémájához. Eszerint – leegyszerűsítve – létezik a tagállami alkotmányoknak egy olyan lényegi része, mintegy érinthetetlen magja, mely nélkül az adott állam nem lehetne az adott állam. Ha az egész ország alkotmánya nem is, de ez az alkotmányos identitás kvázi az uniós jogalkotás felett áll. Vö. Trócsányi László: The dilemmas of drafting the Hungarian fundamental law: constitutional identity and European integration. Schenk Verlag, Passau, 2016, 250. p., Szmodis Jenő: az alkotmány magja és annak védelme. 2. o. Jogelméleti Szemle, 2013/2. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/szmodis54.pdf, ill. Lukácsi Dániel Csaba: Az

A normakontrollra irányuló eljárásban konkrét, Alaptörvényben foglalt cikk sérelmére, az alkotmányjogi panaszeljárásban Alaptörvényben foglalt jog megsértésére kell hivatkozni, mely feltételeket a testület rendkívül szigorúan vesz.

Ebből következőleg az alkotmányosság elvi megsértésére alapozni egy indítványt aligha lehet, pusztán az abba sorolható alapelvek (alapjogok) konkrét megsértésére.

II. Alapjogvédelem és választójog

Maga a választójog (amely magában fogalja a népszavazáshoz való jogot is) bizonyos értelemben a legkardinálisabb politikai alapjog, a politikai alapjogok eredete és eredője. Szinte az összes politikai jellegű alapjoggal kölcsönösen kiegészítik egymást. Mi értelme van a választásoknak, ha a választópolgárok nem mondhatják el véleményüket? Mit ér a választójogosultság, ha az emberek elszigeteltek egy esetleges elnyomó hatalommal szemben és nem hozhatnak létre szervezeteket? Fordítva is igaz; az előbb említett alapjogok kiüresednek a szabad választójog hiányában. Az emberi méltósághoz való jog megítélése igen összetett – eleve, de témánk szempontjából különösen.[15] Ez a választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvény (Ve.) alapelvei közül leginkább (az önrendelkezési jogon keresztül) az önkéntes részvétel és a fogyatékossággal élő személyek segítésének kategóriájában manifesztálódik.[16] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ezen, igen képlékeny alapjogok választójogi beszámítási pontjait, egyfajta konkretizálási zsinórmértékeit jelentik az alapelvek.[17]

Az alapjogok érvényesülésének legfőbb garanciája az alkotmánybíráskodás. (Az egyéb alapjogvédő szerveket is megemlíthetjük természetesen, főképpen az ombudsman még elsődleges alapjogvédő szerv.[18]) Természetesen ez akár megvalósulhat decentralizált és centralizált rendszerben. Témánk szempontjából először is annak van jelentősége, hogy a választásokkal kapcsolatos jogszabályokkal szemben normakontrollt lehessen kérni, és alkotmányellenességük esetén az ország alkotmánybírósága megsemmisíthesse azokat.[19]

---

alkotmányos identitás. In KRE-DIt, 2018/2. szám, http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/lukacsi-daniel-csaba-az-alkotmanyos-identitas/

[15] Ha az emberek egyenlő méltóságának a biztosítását tekintjük célnak, akkor a komparatív követelmények a hangsúlyosak. Abban az esetben azonban, ha a cél a személyiség, vagy a személyiség egyes elemeinek (mint amilyen a magánszférához való jog, a cselekvési szabadság vagy éppen az önrendelkezési jog) védelme, a nem komparatív követelményeket kell érvényre juttatni. Ebben a megközelítésben a méltósághoz való jog „anyajog", melyből levezethető minden olyan alapjog, mely az egyéni autonómia védelmét célozza. Ld. Tóth J. Zoltán: A passzív eutanázia mint „az ellátás visszautasításához való jog" dilemmái – alkotmányelméleti megközelítésben. 208. o. In Jogelméleti Szemle, 2015/4. szám, 206-218. o., http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf, ill. Lajos Edina: Az eutanázia alapjairól a pandémia korszakában. In Lajos Edina (szerk.): Alkotmányosság a pandémia korszakában. Lícium-Art, Budapest, 2021, 14. o.

[16] Ld. 2013. évi XXXVI. törvény a választási eljárásról, 2. §: A választási eljárás szabályainak alkalmazása során érvényre kell juttatni a következő alapelveket…

b) önkéntes részvétel a választási eljárásban (Ez az önrendelkezési jog leképeződése. – Cs. Cs),

c) esélyegyenlőség a jelöltek és a jelölő szervezetek között, (Természetesen a jogegyenlőségen keresztül ez is összefügg az emberi méltósággal.)

d) a fogyatékossággal élő választópolgárok joggyakorlásának elősegítése.

[17] Az emberi méltósághoz való jog beszámítási pontjairól ld. Az emberi méltóság korábbi és új alkotmányos normáinak összehasonlításáról ld. Deli Gergely – Kukorelli István: Az emberi méltóság alapjoga Magyarországon. In Jogtudományi Közlöny, 2015/7-8. szám, 337-347. o.

[18] Az elsődleges és másodlagos alapjogvédő szervekről ld. Lajos Edina: Az alapjogvédelem komplex intézményrendszere, k. n., 2021, 1-4. o.

[19] Magam – mint civil indítványozó – a választási rendszert alapban befolyásoló 47/2006. (X. 5.) AB határozatot emelem ki, mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megállapításáról a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény 89. § (1) bekezdésében foglalt igazolás jogintézménye tekintetében. Az indok, hogy az Országgyűlés nem teremtette meg maradéktalanul a régi Alkotmány 71. § (1) bekezdésébe foglalt egyenlő választójog alapelvéből következő követelmények érvényesülését biztosító jogszabályi feltételeket. A támadott

Mindazonáltal egyes esetekben az alkotmánybírósági aktivizmusnak is vannak kritikusai, tekintettel a választójogi kötődésű ügyekre. Eszerint a világ egyes alkotmánybíróságai egyes jogági folyamatok garanciális pontját alkotmányos alapjogként rögzítik. A kritika szerint akként fogják fel ezen garanciális pontot, hogy aztán az egész folyamatra kiterjesztik az alkotmányos alapjogot, kvázi kivonva az eljárás többi részét is a törvényhozás alakítási szabadsága alól.[20]

Az új Ve. egy külön specializált, gyorsított alkotmányjogi panasz lehetőségét vezeti be**.** A Ve. 233. § paragrafusa értelmében a választási szerv határozatával kapcsolatos jogorvoslati eljárásban hozott *bírói döntés elleni alkotmányjogi panasz* a sérelmezett döntés közlésétől számított három napon belül nyújtható be az Alkotmánybírósághoz. Az Alkotmánybíróság a választási szerv határozatával kapcsolatos jogorvoslati eljárásban hozott bírói döntés elleni alkotmányjogi panaszról az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény 56. §-szakasza szerint a beérkezésétől számított három munkanapon belül, a befogadott alkotmányjogi panaszról további három munkanapon belül dönt. (Természetesen a jogerő kérdése miatt az alkotmánybírósági út nem a választási bizottság határozata, hanem az annak bírósági felülvizsgálata során hozott bírói döntéssel szemben vehető igénybe.)

Az alkotmány választójogon belüli érvényesülésének még megkerülhetetlen aspektusa, hogy közvetlenül az Alaptörvényt alkalmazzák-e a választási szervek. A rendkívül érdekes és összetett kérdéskör[21] konkrét vetülete jelen ügyben, hogy a népszavazási kérdés megengedhetőségéről közvetlenül az Alaptörvény alapján[22] dönt a Nemzeti Választási Bizottság.

Álláspontom szerint a formális jogállamiság[23] (konkrétan az abból levezetett jogbiztonság) elvét szolgálja, de a demokrácia elvét sérti, hogy a választási eljárásban nincs perújítási/újrafelvételi lehetőség.

Az új Ve. is – a korábbihoz hasonlóan – a 3 napos eljárási határidőket (mely eleve szinte abszurdan rövid) jogvesztőnek tekinti.[24] Ezen szabály generális jellege jelentős elméleti veszélyeket rejt magában, mely az alábbi gondolatmenettel igazolható. Amennyiben egy szoros verseny esetén választópolgárokat a szavazás napján ad absurdum emberrablással akadályoznak meg a voksolásban, még ha ezt később a büntetőbíróság az elkövetők több éves

---

rendelkezések alapján visszaélésre volt lehetőség akkor, ha a választópolgár igazolással szavaz az első fordulóban és a választás első fordulója eredményes. Ilyen esetben elvileg akár a lakóhelyén, akár igazolással egy másik olyan választókerületben, ahol az első forduló eredménytelen volt, újabb jelölt megválasztásában vehet részt, kizáró szabály hiányában.

[20] Pokol Béla: Alkotmánybíráskodás – szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben. Kairosz Kiadó, Budapest, 2014, 56. o.

A jogtudós-alkotmánybíró kifejezetten e körben említi kritikaként a népszavazáshoz való jogot.

[21] Ld. erről Cservák Csaba: Az alapjogok (és az Alaptörvény) érvényesüléséről, alkalmazhatóságáról. In Jogelméleti szemle, 2017/3. szám, 15-25. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2017_3.pdf

Érdekes, hogy az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdése szerint a pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak. Nyilván a „közvetlenül”-kifejezés értelmezése meglehetősen szubjektív, de álláspontom szerint az alkotmányos norma következetes érvényesítésének nem felelne meg a választási bizottsági tagok visszahívhatósága. (Ve. 34. §. (1) bekezdés d) pont.) Abban az esetben, ha ad absurdum ténylegesen a választási bizottság döntésén múlik az eredmény (egy jogvita elbírálása miatt), akkor egy számára nem szimpatikus döntéseket hozó tag megbízatásának visszavonásával és helyette egy „megbízható” személy jelölésével egy párt befolyásolhatja a független közjogi testület döntését. Bár a választási bizottságok választott és megbízott tagokból állnak, de a döntéshozatalnál minden tagnak függetlennek kell lennie. A választási bizottság ugyanis jogszerűségi, és nem célszerűségi döntések meghozatalára hivatott szakmai testület. A jogszabályoknak pedig nincs „párt szerinti” és „nem párt szerinti” értelmezése.

[22] Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdés.

[23] A formális és „tartalmi” jogállamiságról ld. Patyi András: A jogállamiság. In Cserny Ákos (szerk.): Alkotmányjog. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2013, 24-34. o.

[24] Már az is apró előrelépés az új törvényben, hogy az eredmény megállapítására 6 napot ad a választási bizottságoknak. Ld. Ve. 294. §.

szabadságvesztésre ítélésével kellő súllyal szankcionálja is, ennek nem lehet visszaható hatálya az eredményre nézvést. Annak ellenére, hogy mondjuk kétségtelen bizonyítást nyer, hogy az egyik párt győzelme a bűncselekménynek tulajdonítható. Bármennyire is groteszk példa ez, rámutat a jogvesztő határidők tarthatatlanságára. (A levezetés, emberrablás helyett behelyettesítve enyhébb súlyú bűncselekményekkel, sajnos már valamivel életszerűbbnek tűnik, és a választás teljes demokratizmusának komoly csorbulását jelentheti. És ehelyütt a fokozott óvatosságot a már sokszor említett jogtudat és jogi kultúra hiányosságai és a történelmünk említett rossz emlékű öröksége indokolja.) Amennyiben bizonyított bűncselekmény hatással lehetett a választási eredményre, és kvázi emiatt nem a többség nyert, az nagyon komolyan sérti a demokrácia elvét. Tegyük hozzá, hogy a korábban elemzett alkotmányjogi panasz kiterjesztően aktivista értelmezésével az Alkotmánybíróság, szélsőséges esetben, tudna orvosolni egy ilyen problémát.

Néhány évvel ezelőtt ezen problémára dolgoztam ki az alábbi *„de lege ferenda”*-javaslatot. „Amennyiben a bíróság a választással kapcsolatban jogerősen bűncselekmény elkövetését állapítja meg, és a bűncselekmény a választás eredményét érdemben befolyásolta, az Nemzeti Választási Bizottság (NVB) határozatával megnyitja a jogorvoslati utat. A Ve. szerinti határidők a bírósági ítélet jogerőssé válásával kezdődnek. (Az ítélet jogerőssé válásától számított 3 napon belül lehet az NVB-hez fordulni. Az NVB határozatától számított 3 napon belül lehet az ügy érdemében az ügy elbírálásra hatáskörrel és illetékességgel rendelkező választási bizottsághoz beadványt intézni.)”

Jóllehet e sorok írója rendszeresen az erős hatáskörű választási bizottságok mellett tör lándzsát, de esetlegesen egy gyenge legitimációval rendelkező „túl erős” választási bizottság is aggályos lenne. A Jogelméleti szemle alapítója, Pokol Béla tiszteletére hangsúlyoznunk kell, hogy egy aktivista alapjogi bíráskodást folytató NVB is ad absurdum „jurisztokráciát” valósítana meg.[25]

Ehelyütt is ki kell emelnünk, hogy a jogállami büntetőjog (illetve alkotmányos büntetőjog) mércéit a helyes szemlélet szerint nem csupán a bűnelkövető (terhelt), hanem az áldozatok (a társadalom) aspektusából is szükségszerű mindig górcső alá venni.[26] A külképviseleti, illetőleg levélben történő szavazás, valamint az internet egész világra kiterjedő mivolta[27] miatt a választások tisztaságának büntetőjogi védelmének nemzetközi vonatkozásaira is egyre jobban oda kell figyelnünk.[28]

Ehelyütt kell még megemlítenünk, hogy a választásokkal kapcsolatos véleménynyilvánítási jog vonatkozásában az Alkotmánybíróság, illetve ennek folyományaképpen alsóbb szinten a választási bizottságok közel kerültek a ténybíráskodáshoz. Egyes szerzők szerint a teljesen kiszámítható mércék nem kristálytiszták a gyakorlatban.[29]

[25] Ha például ad absurdum egy belügyminiszter által jelölt, pusztán feles többséggel NVB konkrét jogszabályi felhatalmazás nélkül, absztrakt alapelvre hivatkozva megismételtetne egy választást. (És mondjuk nem is lenne mód alkotmányjogi panasz benyújtására ezen döntéssel szemben.) A jurisztokrácia fogalmáról ld. Pokol Béla: A jurisztokratikus állam. Dialóg Campus, Budapest, 2017, 160. o.

[26] Vö. Domokos Andrea: Büntetőjog a jogállamban. In Domokos Andrea – Bérces Viktor: Gondolatok a kriminológia tudományából, Patrocinium Kiadó, Budapest, 2020.

[27] Az internet és a közösségi média nemzetközi vonatkozásairól ld. Széchenyi István: Szólásszabadság és felelősség a közösségi médiában: etikai dilemmák a 21. században. In KRE-DIt, 2024/1. szám, https://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/szechenyi-istvan-szolasszabadsag-es-felelosseg-a-kozossegi-mediaban-etikai-dilemmak-a-21-szazadban/

[28] Vö. Polt Péter: Nemzetközi bűnügyi együttműködés újabb fordulat előtt. In Miskolci Jogi Szemle, 2019/különszám, 331-340. o.

[29] Tóth. J. Zoltán: A véleménynyilvánítási szabadság érvényesülése és érvényesítése a választási eljárásokban. 17-18. o. In Jogtudományi Közlöny, 2016/1. szám, 1-18. o.

III. A diszkrimináció tilalma és a jogegyenlőség

Ki kell emelnünk, hogy magát a választási rendszert (tehát a mandátumelosztás módját) az Alaptörvény – szemben egyes államok alkotmányaival – nem tartalmazza. Ennek jegyében akár bevezethető lenne angolszász típusú pusztán többségi (egyéni), akár preferenciális arányos rendszer, akár bármelyik atipikus modell. Az egyetlen elvárás, hogy a vonatkozó sarkalatos törvény által megteremtett választási rendszer ne sértse (az ezen tanulmányban is szereplő) alapjogokat, alapelveket. Leginkább szoros összefüggést, konkrét alkotmányos elvárást a diszkrimináció tilalma, vagyis a választójog egyenlősége tekintetében láthatunk.

A jogegyenlőség leginkább konkrétan a választójog egyik legfontosabb alkotmányos alapelvében, a választójog egyenlőségében manifesztálódik. Ez álláspontom szerint egy idealisztikus elv, a maga 100%-os tökéletességében nem tud érvényesülni. (Ha nagyon szigorúan vesszük, máris csorbát szenved az elv, ha egyik körzetben 60 000, a másik körzetben pedig 60.001 személy választ meg egy képviselőt.) Az egyenlő választójog azt jelenti, hogy minden választásra jogosultnak egyenlő számú szavazata van, s ezek a szavazatok ugyanannyit is érnek.[30]

Az általánosság az egyenlőség előfeltétele, mert a nem általános választójog, vagyis egyesek indokolatlan kizártsága a választásból az egyenlőtlenség legmagasabb foka természetesen.

Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a választójog egyenlőségének kategóriájába az fér bele, hogy legfeljebb kétszeresen több lehet az egyik kerület választópolgárainak száma a másikéhoz képest.[31] Ebben az új törvény jelentős előrelépést jelent, mert míg a korábbi jogszabály nagyjából azonos számú lakosonként[32], az új nagyjából megegyező számú választópolgáronként[33] rendeli kialakítani egy egyéni választókerületeket.
A megyei lista megszűntetése és a jóval arányosabb (vagyis az egyenlőséghez közelítő) országos lista kizárólagossá tétele szintén a jogegyenlőség elősegítésének irányába hatott.

Az Alkotmánybíróság a 22/2005. (VI. 17.) AB határozatban megállapította, hogy a (régi) Alkotmány 71. § (1) bekezdésébe foglalt egyenlő választójog alapelvéből következő alkotmányos követelmény, hogy az egyéni választókerületekben a választásra jogosultak száma a lehető legkisebb mértékben térjen el egymástól, továbbá az egyes területi választókerületenként megszerezhető országgyűlési képviselői mandátumok száma szorosan igazodjon a választásra jogosultak számához. Az Alkotmánybíróság – hivatalból eljárva – megállapította: az Országgyűlés jogalkotói feladatának elmulasztásával alkotmányellenes helyzetet idézett elő azáltal, hogy nem teremtette meg maradéktalanul az Alkotmány 71. § (1) bekezdésébe foglalt egyenlő választójog alapelvéből következő követelmények érvényesülését biztosító jogszabályi feltételeket.

---

[30] Molnárné Balázs Ágnes: A plurális választójog fogalma és megengedhetősége napjainkban, Államtudományi műhelytanulmányok. 3. o. In Államtudományi Műhelytanulmányok, 2018/6. szám, 2-45. o. Ez valóban fontos distinkció, mert hiába nincs valakinek kevesebb szavazata, az ugyanolyan sérelmes számára közvetetten, ha fele akkora eséllyel juttathatja képviselőjét a parlamentbe. (Mondjuk a választókerületében kétszer annyian laknak, mint a másikban.)

[31] Ld. Cservák Csaba: A végrehajtó hatalom és a parlament választása. Lícium-Art Kiadó, Budapest, 2016, 41. o.

[32] „A választókerületeket úgy kell kialakítani, hogy választókerületenként a lakosság száma megközelítően azonos legyen”. Ld. régi Ve. 9. § (1) bekezdés.

[33] Az egyéni választókerületeket úgy kell kialakítani, hogy
- a) azok ne lépjék át a megyehatárokat, valamint a főváros határát,
- b) azok összefüggő területet alkossanak,
- c) a választásra jogosultak száma megközelítően azonos legyen. A törvény ez utóbbi fordulatot garanciális szabályokkal támasztja alá, előírva, hogy a választókerület választásra jogosultjainak száma speciális esetben sem térhet el 20%-nál nagyobb mértékben az országos átlagtól Ld. 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról, 4. §

Az indokolás szerint nyilvánvaló, hogy előfordul olyan rendkívüli eltérés az egyes választókerületek, illetve területi listák között, amely önmagában véve, azaz függetlenül az eltérés indokától, sérti az Alkotmány 71. § (1) bekezdését. Az Alkotmánybíróság akként foglalt állást, hogy minden körülmények között sérti az egyenlő választójog elvét, ha az egyéni választókerületekben a jegyzékbe vett választópolgárok száma közötti kétszeres eltérés mutatható ki. A kétszeres eltérést lehetővé tevő szabályozás nem az egyenlő választójog első elemét, a szavazatok egyenértékűségét befolyásolja, mert az ország más-más részein (különböző választókerületekben) élő minden egyes választópolgár azonos számú szavazattal rendelkezik, és a szavazatszámlálásnál minden szavazat ugyanannyit ér. Ugyanakkor a kétszeres eltérés olyan különbséget eredményez az egyenlő választójog második eleme", a választópolgárok különböző közösségeihez tartozó személyek szavazatainak súlya között, hogy az ellentétes az alkotmányos általános [54. § (1) bekezdés; 70/A. § (1) bekezdés] és speciális [71. § (1) bekezdés] egyenlőségi szabályaival. Ilyen esetben a választásra jogosultak száma közötti eltérés olyan nagy mértékű, hogy azt semmiféle indok nem teheti alkotmányosan elfogadhatóvá.

Az Alkotmánybíróság felhívta az Országgyűlést, hogy jogalkotói feladatának - az országgyűlési képviselők Alkotmány 20. § (1) bekezdése alapján megtartandó választását követően - 2007. június 30-ig tegyen eleget.

(Az Alkotmánybíróság az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény 2. számú melléklete, valamint az országgyűlési egyéni és területi választókerületek megállapításáról szóló 2/1990. (I. 11.) MT rendelet melléklete alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítványt elutasította.)

A parlament a kitűzött határidőt nem tartotta be, mindazonáltal az új törvény a fenti alkotmányos követelményeknek megfelelő új választási rendszert be.

Az egyéni választókerületeket úgy kell kialakítani, hogy

- azok ne lépjék át a megyehatárokat, valamint a főváros határát,
- azok összefüggő területet alkossanak,
- a választásra jogosultak száma megközelítően azonos legyen. A törvény ez utóbbi fordulatot garanciális szabályokkal támasztja alá, előírva, hogy a választókerület választásra jogosultjainak száma speciális esetben sem térhet el 20%-nál nagyobb mértékben az országos átlagtól.[34]

Az egyéni választókerületek beosztását a korábbiaktól eltérően – nagyon helyesen – nem rendelet, hanem a törvény 2. számú melléklete tartalmazza.

Egyértelműen ellentmond az egyenlőség elvének az ún. plurális választójog[35], amelynek fogalmi ismérve, hogy egyes választópolgárok több szavazattal rendelkeznek[36], vagy

[34] Ld. 2011. évi CCIII. törvény Vjt. 4. §

[35] Például 1893-tól Belgiumban a választójogosultak (25 év feletti férfiak) egy részének képzettségi, vagy vagyoni-jövedelmi kritériumok szerint kettő vagy három szavazati jogot adtak az általános egyhez képest. Ld. Horváth Attila: Egyenlő választójog – egyenlő választókerületek? Adalékok a szavazatok egyenlő súlyának értelmezéséhez. 183. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2020/1. szám, 183-201. o.

[36] Nem diszkrimináció, hogy a „határon túli", magyarországi lakóhellyel nem rendelkező választópolgárok csak listára szavazhatnak. Mivel nincs lakóhelyük Magyarországon, fogalmilag kizárt, hogy lakóhelyük képviselőjelöltjére voksoljanak. A lakóhely léte vagy nem léte a különbségtétel alapja. (E szempontból nem alkotnak homogén összehasonlítási csoportot.) Viszont nem diszkrimináció az sem, hogy a magyarországi lakóhellyel rendelkező, de a szavazás napján külföldön tartózkodó választópolgárok levélben nem, hanem kizárólag külképviseleten voksolhatnak. Ugyanis van olyan objektív szempont, amely alapján észszerű és elfogadható a különbségtétel a külföldön tartózkodók homogén csoportján belül. Ld. 3086/2016. (IV. 26.) AB határozat.

szavazatuk többet ér más választópolgárok szavazatánál.[37] Ennek kapcsán merülhet fel a családi választójog lehetősége is, amelyet egyes szerzők a fenntartható fejlődés alapelvével legitimálnak.[38] E sorok írója – a jogegyenlőség feltétlen tisztelete miatt – óvatosan közelítene ezen kérdéshez, mindazonáltal a „család" speciális szabályozottsága és kedvezményezettsége más jogágaktól sem idegen.[39] A nemzeti kisebbségek pozitív diszkriminációja is fontos szempont, de ez természetesen nem jelentheti a többség „negatív diszkriminációját".[40] Ezen probléma áthidalásában segíthet a választójog erkölcsi alapú megközelítése.[41]

A választójog általánosságának biztosítéka, hogy a választójog alól kizártakról maga az Alaptörvény rendelkezzen. Magyarország Alaptörvényének XXIII. cikke az alábbiakat mondja ki. Minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy az országgyűlési képviselők, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választó és választható legyen. Tegyük hozzá, hogy ez főszabály szerint a 18 év felettieket érinti, de a házasságkötésük révén nagykorúvá váltak is választójogot szereznek.

Az Európai Unió más tagállamának magyarországi lakóhellyel rendelkező minden nagykorú állampolgárának joga van ahhoz, hogy a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választó és választható legyen. Magyarországon menekültként elismert vagy huzamos tartózkodási jogosultsággal rendelkező minden nagykorú személynek joga van ahhoz, hogy a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választó legyen.

E cikk (6) bekezdése értelmében nem rendelkezik választójoggal az, *akit bűncselekmény elkövetése vagy belátási képességének korlátozottsága miatt a bíróság a választójogból kizárt.* (Fontos ismérv a jogerős bírósági ítélet megléte.) Nem választható az Európai Unió más tagállamának magyarországi lakóhellyel rendelkező állampolgára, ha az állampolgársága szerinti állam jogszabálya, bírósági vagy hatósági döntése alapján hazájában kizárták e jog gyakorlásából. A választójogból való kizártság nemzetközi összevetésben is az egyik leginkább vitatható kérdéskör.[42]

---

[37] Viszont az Alkotmánybíróság a 3/1991. (II. 7.) AB határozatban kimondta, hogy „…a választójog egyenlősége nem jelenti és nem is jelentheti a választáskor kifejezett politikai akarat csorbítatlanul egyenlő érvényesülését." Ebből (is) következik, hogy nem csupán az arányos választási rendszerek alkotmányosak.

[38] Molnárné Balázs Ágnes: Családi választójog és fenntarthatóság. In Parlamenti szemle, 2017/1. szám, 47-66. o.

[39] Arató Balázs: A családi vállalkozások jellegmegóvásának garanciái – bevált gyakorlatok Nyugat-Európában, különös tekintettel Ausztriára. In Gazdaság és Jog, 2023/7-8. szám, 8-17. o., ill. Arató Balázs – Csákné Filep Judit – Radácsi László: A családi vállalkozások jogi környezete. In JURA, 2020/4. szám, 5-28. o., ill. Arató Balázs: Családi vállalkozások; családi alkotmány és generációváltás. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2023, 241. o.

[40] Vö. Farkas György Tamás: A kisebbségek parlamenti reprezentációját elősegítő speciális választójogi szabályok csoportosításának lehetőségei az aktív és passzív választójog alapján. In KRE-DIt, 2023/2. szám, https://www.kre-dit.hu/uncategorized/farkas-gyorgy-tamas-a-kisebbsegek-parlamenti-reprezentaciojat-elosegito-specialis-valasztojogi-szabalyok-csoportositasanak-lehetosegei-az-aktiv-es-passziv-valasztojog-alapjan/

[41] Vö. Lajos Edina: Jog és erkölcs a választási jogban. In: Miskolczi-Bodnár Péter – Jakab Éva (szerk.): XXIV. Jogász Doktoranduszok Konferenciája. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2023, 173-180. o.

[42] Ld. erről López-Guerra, Claudio: Democracy and disenfranchisement. The morality of electoral exclusions. Oxford University Press, Oxford, 2014, ill. ennek kritikájáról Mráz Attila: A kizárás joga. In Műút : irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat 61. évf. 57. szám, 109. o.
Magyarországon például az elítéltek a szabadságvesztés letöltését követő akár 10 évre is elveszíthetik választójogukat (Btk. 62. § [1] bekezdés); az USA számos tagállamában pedig az egyszer elítéltek szabadulásuk után többnyire soha nem is nyerik vissza életük során. A vizsgált kizárási okok körül talán a *kompetenciahiány* a legszubjektívabb. Ez a legitimációja az értelmi fogyatékkal élő gondnokoltak választójog-korlátozásának, de persze ha „kiengedjük a szellemet a palackból", erre a fogalomra építkezve felvethetjük kérdésként a műveltségi cenzus létjogát. Ez természetesen rendkívül vitatható anyagi jogi kérdés, de eljárásjogi szemléletben hozzátehetjük, hogy az írni-olvasni nem tudó személyek esetében el lehetne gondolkodni a korlátozáson, mivel a számukra adott szavazatszámlálói segítség révén nem garantálható a teljesen befolyásmentes döntéshozatal. Érdekes, hogy elhivatott jogvédők nagyon érzékenyek szoktak lenni akár az analfabéták választójogból való

A keresetek összekapcsolásának sajátlagos esetét jelenti 2012. óta a gondnokság alá helyezés iránti és a választójogból történő kizárás iránti keresetek összekötése. A választójogból való kizárásra kirekesztőleg peres eljárást követően kerülhet sor, amelyről a bíróság - főszabályként - a gondnokság alá helyezés iránti perben dönt. A választójogból történő kizárásra kizárólag akkor kerülhet sor, ha a bíróság legalább egy ügycsoport vonatkozásában korlátozza az érintett személy cselekvőképességét.[43]

Nem választhat és nem választható (azaz nem rendelkezik sem aktív, sem passzív választójoggal) az,

- aki közügyektől eltiltás hatálya alatt áll,
- akit a bíróság kizárt a választójogból, mert a választójog gyakorlásához szükséges belátási képessége
    - pszichés állapota, szellemi fogyatkozása vagy szenvedélybetegsége miatt tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent, vagy
    - pszichés állapota vagy szellemi fogyatkozása miatt tartósan teljes mértékben hiányzik.

Aktív választójoggal rendelkezik, de nem választható az, aki jogerős ítélet alapján szabadságvesztés büntetését tölti (feltéve, hogy nincs eltiltva a közügyek gyakorlásától) vagy büntetőeljárásban elrendelt intézeti kényszergyógykezelés alatt áll.

Továbbá a szakirodalomban kissé agyonhallgatott, hogy kvázi nincs passzív választójoga a választási bizottság tagjának.[44] Ezt a törvény fordítva határozza meg, azaz nem lehet a választási bizottság tagja bármilyen jelölt[45], a norma hatása viszont ugyanaz.

Ezt formailag kritikának vethetjük alá, de ehelyütt álljon a csattanó: ezzel tartalmilag teljesen egyetérthetünk. Nem várható el ugyanis a választások objektív felügyelete attól, aki jelöltként vesz részt a folyamatban. Ennek viszont az lenne a megfelelő rendezése, ha az előbbieket az Alaptörvény tartalmazná a választójogból kizártak között.[46] És mivel egyetlen szerv vagy személy besorolása sem lehet alacsonyabb, mint azé, mely fölött felügyeletet gyakorol, a korrekt megoldás az volna, ha az NVB tagjait az országgyűlési képviselőkével egy tekintet alá eső jogállás illetné meg. Ez következnék abból is, hogy a választási időszakban a mentelmi ügyekben az NVB jár el, anélkül, hogy jelenleg a tagoknak lenne mentelmi joguk. A

kizárására, de arra jóval kevesebb figyelem szegeződik, hogy például egy 17 éves zseni, aki mondjuk politológia szakra készül és állandóan a pártok programjait böngészi, semmiképpen nem élhet választójogával. (Miközben alig idősebb iskolatársa, aki azt sem tudja, ki van éppen kormányon, minden további nélkül szavazhat.)

[43] Kerekné Jakó Nóra – Rida-Sós Tünde: Választójog a gondnokság alá helyezési perek tükrében. 106. o. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2015/1. szám, 104-109. o.

[44] Úgy is fogalmazhatnánk, szünetel a választójoguk (alapjogi cselekvőképességük), de ez a többi „kizártra" is vonatkozik, például, ha a gondnokság alá helyezés oka megszűnik, akkor újra gyakorolhatja a választójogát az érintett. Még azt szegezhetném szembe saját elméletemmel, hogy ez saját elhatározáson alapszik, mert ha az illető lemond választási bizottsági tagságáról, akkor feléled a választójoga. Ez azonban sérti a közhivatal viseléséhez való jogot, az önkiteljesítéshez és önrendelkezéshez való jogot, és ekképp az emberi méltóságot. Ilyen alapon, ha egy diktatúrában egy törvény előírná, hogy ad absurdum református vallású nem tölthet be egy tisztséget, és az illető saját elhatározásból felhagy annak gyakorlásával, akkor megnyílna a pozíció. Ez azonban természetesen teljességgel elfogadhatatlan egy alkotmányos demokráciában. Egyes megközelítések szerint a választójogból kizártak tekintetében az Alaptörvény szövegéből sem az alapjogi cselekvőképesség, hanem az alapjogi jogképesség hiánya („nem rendelkezik választójoggal") következik. Vö. Bodnár Eszter: A választójog alapjogi tartalma és korlátai. HVG-ORAC, Budapest, 2014, 81. o.

[45] Ve. 18. § (1) bekezdés h) pont. Tehát például az NVB tagja nem lehet akár helyi választáson sem ad absurdum független jelölt sem. Ez pedig a (passzív) választójog komoly sérelme – alkotmányos felhatalmazás nélkül.

[46] Figyelemre méltó, hogy a korábbi Ve., az 1997. évi C. törvény 22. § (2) értelmében a választási bizottságnak nem lehetett tagja a … *választókerületben induló* jelölt. Ez nem zárta ki, hogy egyik körzetben induló jelölt a másik körzetben választási bizottsági tag legyen, de álláspontom szerint a helyes értelmezés alapján – az (NVB-jogelőd) OVB országos hatáskörű és illetékességű lévén – az országos szintű választási bizottsági tagok sehol az ország területén nem lehettek jelöltek. (Némileg megengedőbb értelmezés, hogy a választókerület az országos szint tekintetében az országos lista volt, így az OVB-tagok az országos listán nem lehettek jelöltek.)

„nemo plus iuris” regula[47] közjogi leképeződéseként azzal lehetne a gordiuszi csomót átvágni, ha a kvázi képviselői jogállással együtt járna a mentelmi jog.

A választójogosultság fontos szegmense, hogy mindenkinek joga van országos népszavazáson részt venni, aki az országgyűlési képviselők választásán választó. Mindenkinek joga van helyi népszavazáson részt venni, aki a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választó.

Az elektronikus (online) választások bevezetésének igénye napjainkban többször felvetődik.[48] E sokok írója szkeptikus eme vonatkozásban. Mindazonáltal a népszavazások (különösen az esetleges véleménynyilvánító referendumok) tekintetében kevésbé lenne aggályos az internetes megoldás, amennyiben a garanciális követelmények megvalósulnak. A népszavazási döntés ugyanis nem egy jogforrás, hanem „csak” egy olyan döntés, amely kötőerőt jelent a parlamentre nézvést, és a jogi konklúziók egészen pontos levonása az Országgyűlés hatásköre. De ez már egy következő, részletes kutatás témája lehet.

IV. Az alkotmányosság egyéb aspektusai

A *jogállamiság* tágan értelmezhető fogalma szerint a „jog”, mint jelző határozza meg az államot. A jogállam (és így az alkotmányos állam) teljes működését a jog szabályozza. (A jog fogalma ismérve az összes normához képest, hogy állam által kikényszeríthető.[49]) A kettő között tehát elválaszthatatlan egység létezik. *Kettős elvárás, hogy a jog egyrészt feleljen meg a társadalom érdekeinek és akaratának (ez az állam oldaláról fennálló külső összefüggés), másrészt feleljen meg saját belső összefüggéseinek, mert ez pedig szintén a társadalom hosszú távú érdeke.[50]* Többek között azért, mert korábban számos esetben az igen tekintélyes – és elvileg a szakirányú hierarchia csúcsán lévő – választási bizottság semmit nem tehetett meg a választások tisztaságának megóvása érdekében, mert a konkrét lépések megtételére nem volt hatásköre.[51]

A jogállam ugyanis nem cél, hanem eszköz. Annak eszköze, hogy a társadalom fennmaradjon, annak akarata érvényesüljön (Ez az állam alapjai oldaláról), ideértve azt is, hogy az emberi jogok biztosíttassanak. (Ez a jog alapja oldaláról.)

A jog legitimitása szempontjából kiemelkedően fontosak a demokratikus választások. Ennek tartalmi eleme a csalások megakadályozása és a megfelelő választási rendszer. Utóbbi kialakítása terén az államoknak nagy mozgásterük van. *Azt azonban véleményem szerint ki kell mondanunk: ne nyerhessen a többséggel szemben a kisebbség. Ezt részben a megfelelő választási modell, részben a garanciális elemekkel körülbástyázott jogorvoslati rendszer*

---

[47] *Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*. (Senki több jogot másra nem ruházhat, mint amennyivel önmaga rendelkezik.) Ld. Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 311-312. o.
Joggal vetődhet fel a klasszikus római jogi regula általános jogelvként való használata és közjogi alkalmazása.

[48] Kurunczi Gábor – Szemán György Acsád: Az elektronikus választás lehetőségei és kihívásai, különös tekintettel az e-szavazásra. In Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények, 2023/4. szám, 81-94. o.

[49] A ma már evidenciát jelentő tézis, miszerint a jog elvont szabály, az európai „nép jogfelfogásban” gyökeredzik. Még a kazuisztikus római jogban is az írott jogot, pl. a XII táblás törvényeket a prétori értékelésnek (és a jogtudósi véleménynek) megfelelően a konkrét eset sajátosságaihoz alkalmazták. Csak a császárkortól lett elvont norma a jog, és ekkortól éltek a jog folytonosságának fikciójával. Azóta a jog megkülönböztető ismérve az autoritás, az egyetemes alkalmazás szándéka, az *obligatio* (vagyis a viszony kétoldalúsága) és a szankció. Ld. Varga Csaba: A jog mint folyamat. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 150. o.

[50] Előbbi aspektus a népképviseleti rendszerben és a megfelelő állami jogalkotásban nyilvánul meg, ezért jobban megfogható. Utóbbi tartalmi szűrő szubjektívebb, leginkább az alkotmánybíráskodás révén közelíthető meg objektíven. A téma átfogó összefüggéseiről ld. Tóth J. Zoltán: Demokrácia, jogállam és alkotmánybíráskodás. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2020, különösen 104-117. o.

[51] Fontos reform a törvényben, hogy a választási bizottság bírságot is kiszabhat. Ld. Ve. 152. § (3) bekezdés.

biztosítja. Mert máskülönben csak formai értelemben beszélhetünk demokráciáról. (Ez nyilván már átvezet bennünket a másik alponthoz.) Olyan további jogállami elvárásokat is meg kell fogalmaznunk, hogy a jogbiztonságot sérti, ha a választási rendszert – kellő felkészülési[52] idő nélkül – a választások előtt közvetlenül változtatják meg.

Kiemelendően fontos elem a jogorvoslathoz való jog a választási eljárás tekintetében. (Tehát mind a „klasszikus" választások, mind a népszavazások tekintetében.) Ez a választási bizottságok előtt igénybe vehető kifogások mellett jelenti (a jogállamiság alapkövetelményeiből adódóan) a bírósági felülvizsgálatot, és tág értelemben az alkotmányjogi panasz lehetőségét.[53] Továbbá a népszavazási kérdések engedélyezésével kapcsolatban (a Kúriánál), az Országgyűlés népszavazást elrendelő döntésével kapcsolatban (az Alkotmánybíróságnál) is van külön jogorvoslati lehetőség. A tisztességes bírósági eljárás követelménye a választási ügyekben eljáró bíróságok vonatkozásában evidencia, de álláspontunk szerint ez kiterjesztendő a választási bizottságok „kvázi bírói" tevékenységére is.[54]

A *pluralizmus* a latin *plures*, azaz „többféle" szóból ered, szó szerinti jelentése többféleség, sokféleség. Tágabb értelemben arra utal a kifejezés, hogy valamiből több, sokféle van egyidejűleg.[55] (Témánk szempontjából azonnal reflektálhatunk: jelöltből, pártból kell mindenképpen többnek lennie.)[56]

A médiapluralizmusnak különleges jelentősége van a választási kampányban. Hazánkban az 1/2007. (I. 18.) AB határozat kimondta: „általánosan elfogadott, hogy a rádiós és televíziós műsorszolgáltatás véleményformáló hatása és a mozgóképek, hangok, élő tudósítások meggyőző ereje sokszorosa az egyéb információs társadalmi szolgáltatások gondolkodásra ható erejének… A média tehát alapvető jelentőségű *a véleménypluralizmus megjelenítésében*, a közösségi viták lefolytatásának egyik legfontosabb színtere, ezzel egyidejűleg azonban azt is tekintetbe kell venni, hogy a személyeket, egyes társadalmi csoportokat (a kisebbségeket vagy adott esetben a többséget) sértő, kirekesztésre, diszkriminációra irányuló műsorszolgáltatásnak ugyanilyen súlyú negatív, beláthatatlanul káros hatása is lehet".

Témánk szempontjából érdekes *lex specialis*t tartalmaz az Alaptörvény. A IX. cikk (3) bekezdése értelmében a demokratikus közvélemény kialakulásához választási kampányidőszakban szükséges megfelelő tájékoztatás érdekében politikai reklám médiaszolgáltatásban kizárólag ellenérték nélkül, az esélyegyenlőséget biztosító, sarkalatos törvényben meghatározott feltételek mellett közölhető.

Érdekes aspektus, hogy nem tekinthető alkotmányosnak (pluralizmust megvalósítónak) egy olyan választás, ahol pusztán egyetlen párt indul el valójában. Ezért azonban – önmagában – az eredményt az adott ország alkotmánybírósága nem semmisíthetné meg valószínűleg. Természetesen, ha a konkurencia jelöltállítását diszkriminatív jogszabályok vagy a választási szervek (alap)jogsértő gyakorlata akadályozta meg, az egy jogállamban mindenképpen alkotmányellenessé, és így megtámadhatóvá teszi az eredményt.

A *népszuverenitás* mai eszméje szerint minden hatalom csakis a népből eredhet. Kardinális ismérve a népszuverenitásnak témánk szempontjából, hogy a választások eredménye feleljen meg a népakaratnak. Ekképp nagyon fontos egy olyan választási rendszer kialakítása,

[52] Nyilván e kérdéskör kapcsán fokozottan felmerül a kellő felkészülési idő kérdése. Ez utóbbi kiváló általános kifejtéséről ld. Tilk Péter – Kovács Ildikó: Gondolatok a kellő felkészülési idő számításának kezdőpontjáról. In Jogtudományi Közlöny, 2015/11. szám 549-555. o.

[53] Cservák Csaba: A választási szervek szabályozása, különös tekintettel a Nemzeti Választási Bizottságra. In Cserny Ákos (szerk.): Választási dilemmák. NKE, Budapest, 2015, 11-34. o.

[54] Ld. Czine Ágnes: A tisztességes bírósági eljárás – Audiatur et altere pars. HVG-ORAC, Budapest, 2020.

[55] Ld. Diós István – Viczián János: Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat, Budapest, 2014.

[56] Vö. Bihari Mihály: Politológia – A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013, 203-204. o.

amely a lehető legautentikusabban méri a népakaratot. Az ideális választási rendszer szociológiai értelemben a választópolgárokhoz igazodik.

A választójog másik nagy szegmense témánk szempontjából a népszavazás: hazánk ismeri a nép által kezdeményezett referendum intézményét. Nemzetközi összevetésben az ezt kikényszeríteni tudó 200.000 választópolgár előírása méltányosnak tekinthető. A kizárt tárgykörök közül különösen a „költségvetési vonatkozás" megfelel a nemzetközi trendeknek, és fontos garancia, hogy ezek magában az Alaptörvényben találhatóak. Az e sorok írója által kialakított *„in dubio pro plebe"* (kétség esetén a nép javára) bíráskodási zsinórmérték segít a népakarat következetes kiteljesítésében, mert csak egy teljesen egyértelműen fennálló kizárt tárgykör esetén ítéli megtilthatónak a referendumot. Az alkotmányosság letéteményes őre, hogy a népfelség elvét a közvetett demokrácia szervei mellett a népszavazás lehetősége is erősíti.[57]

A *demokrácia* nem csupán a „többség dönt" elvének szinonimája a modern alkotmányos államban. (A demokrácia a többség uralmát jelenti – a kisebbség érdekeinek védelmével.) Olyan választási rendszert kell megvalósítani, amely tényleg a többség győzelmét mozdítja elő – emellett megjeleníti a parlamentben a kisebbség szavát is. (Kisebbségen itt érthetjük a számszerű kisebbség mellett a nemzeti kisebbségek érdekképviseletét.) Egyes választási modellekben fokozottan fennáll annak esélye, hogy a társadalom támogatottságának többségét nem élvező párt győzedelmeskedik. (Angliában többször valójában is a kevesebb szavazatot kapott párt szerzett többséget a parlamentben, például 1929-ben, 1951-benés 1974-ben![58]) Az Alkotmánybíróság természetesen (amennyiben a fenti elv szövegszerűen nincs benne az alkotmányban) nem semmisítheti meg a „kisebbség győzelmét" jelentő választási eredményt

A *hatalommegosztás*, a hatalmi ágak szétválasztása, valamint a hatalmi ágak egyensúlya egymáshoz szorosan kapcsolódó, összefüggő elméleti alapból eredő fogalmak. A hatalommegosztás elmélete, jóllehet a felvilágosodás terméke, gyakorlati megnyilvánulása sok évszázados múltra tekint vissza. Ma már meghaladott azon nézet, miszerint csak három hatalmi ág van, de még mindig három funkció létezik. Ez pedig továbbra is a törvényhozás (jogalkotás), a végrehajtás és az igazságszolgálatás.[59]

Az amerikai *checks and balances, fékek és egyensúlyok* elmélete sokban megegyezik az előbbiekkel, általában annak szinonimájaként emlegetik, mindazonáltal némelyek érdekes módon különbözőnek vélik azoktól. Eszerint a különböző hatalmi tényezők a kölcsönös függés viszonyában vannak, egymásra utaltan működnek. A hatalmi funkciókat a javasolt megoldáshoz hasonlóan megkülönbözteti a hatalmi ágaktól. Nem az egyes szervek határozataiban manifesztálódó döntéseket tekinti önálló egésznek, hanem az adott ügyre vonatkozó összes olyan döntést, melyet a meghozatalra vonatkozó eljárás fűz egységbe.[60] Ebben a megközelítésben voltaképp az is a *checks and balances* kategóriájába tartozik, hogy a médiával kapcsolatos jogorvoslatok elbírálásának hatásköre főszabály szerint az NMHH-hoz és annak Médiatanácsához tartozik, de választási időszakban az ilyen ügyeket a Nemzeti Választási Bizottság bírálja el. Az igazságszolgáltatás funkciójával, a bíróság hatalommegosztás rendszerében betöltött szerepével szorosan összefügg, hogy a választási jogvitákban is a végső szót a bíróság mondja ki. Bizonyos értelemben e körbe sorolhatjuk, hogy az NVB elvi jogértelmezése, az „iránymutatás" nem köti a bíróságokat, pláne nem az

[57] A népszavazás hazai jogintézményéről ld. még Téglási András: A népszavazás aktuális alkotmányjogi kérdései az Alaptörvény elfogadása óta. In Takács Péter (szerk.): Az állam szuverenitása. Gondolat Kiadó, Budapest-Győr, 2015, 339-353. o.

[58] Ez persze nem teszi eleve „antidemokratikussá" a brit rendszert, de emlékeztet a fentebb említett elvre, miszerint az elemzett alapelvek soha nem nyilvánulhatnak meg tiszta formájukban. Magam egyébként nem tudok azonosulni azzal a tézissel, hogy csupán eljárási rendjében elegendő demokratikusnak lennie a választási rendszernek.

[59] Ld. erről még Cservák Csaba: A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása. In Jogelméleti szemle, 2002/1. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/cservak9.html, ill. Sári János: A hatalommegosztás. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 19-47. o.

[60] Sári: i.m. 46-47. o.

Alkotmánybíróságot, azok jogosultak önálló interpretáció kialakítására.[61] Egyfajta hatalommegosztás jött létre az igazságszolgáltatáson belül is, elkülönült a szakmai (Kúria elnöke) és szervezeti irányítás. (Országos Bírósági Hivatal elnöke). Utóbbi dönt az alsóbb szintű bírák jelöléséről.[62] Ez érinti konkrétan a választási eljárást is; a választási bizottság hatáskörétől és illetékességétől függ, hogy jogorvoslati fórumként melyik bíróság jár el.

Ki kell emelnünk, hogy az is a hatalommegosztás (ekként az alkotmányosság) sérelmét jelentené, ha ugyanazon szerv bírálná el a választási jogorvoslatokat, mint amelyik szervezi a eljárás adminisztrációját. A választási bizottságok, illetve a választási irodák tekintetében – elvi szinten – a hatalommegosztás megvalósul.[63]

V. Összegezés

Összességében megállapíthatjuk, hogy igen szoros összefüggés áll fenn az Alkotmánybíróság gyakorlata és a választójog között. A zsinórmértéknek tekinthető német Alkotmánybíróság[64] mellett más államokban is előfordul, hogy a választási bíráskodás kiemelt hatáskörét képezi a taláros testületeknek.[65] Maga az Alaptörvény csak alapelvi szinten rendelkezik a választójogról. A taláros testület megsemmisíti az alkotmányos alapjogoknak, alapelveknek ellentmondó választási jogszabályokat. Az egyedi ügyre kiható alkotmányjogi panasz keretében pedig megsemmisíti az alapjogokat sértő bírói és választási bizottsági döntéseket. Az Alkotmánybíróságon tehát igen fontos a választójogi szakértelem, mind az alkotmánybírák, mind a főtanácsadók tekintetében. A választási jogszabályok nem írnak elő szigorú végzettségi kritériumot, pusztán a Nemzeti Választási Bizottság vonatkozásában várják el a jogi diplomát. Ezzel összevetve az alkotmánybírákra irányadó egyetemi tanári vagy 20 évi gyakorlati „előélet" nagyobb garancia a szakmaiságra. (Annak ellenére, hogy nem teszi kötelezővé a vonatkozó jogszabály sem az elméleti, sem a professzori munkásság terén a kifejezett alapjogi/alkotmányjogi specialitást. Mint ahogy az NVB esetében is hiányzik az az – ombudsmanokéhoz hasonló – kritérium, miszerint meghatározott időtartamú kifejezett választójogi előélet a jelölés feltétele.) A speciális, így esetünkben választójogi szakértelem az elkülönült közigazgatási bíráskodás esetében hatékonyabban valósulhatott volna meg, ennek pedig hazánkban – a kommunista diktatúráig – komoly hagyományai voltak.[66]

Hozzá kell tennünk, hogy Kukorelli István, Erdei Árpád, Patyi András és Németh János egykori OVB-tagok is alkotmánybírák lettek, utóbbi ráadásul a testület elnöke is. Nem közismert, de Balsai István korábbi alkotmánybíró, a rendszerváltó igazságügyi miniszter is volt rövid ideig az OVB tagja.

---

[61] Ld. Ve. 51. §. A korábbi törvény szerinti jogértelmezés, az állásfoglalás tekintetében nem volt egyértelmű, hogy az kötelező-e a bíróságokra nézvést. Eszerint a OVB állásfoglalást ad ki a választással kapcsolatos jogszabályok egységes értelmezése és az egységes joggyakorlat kialakítása érdekében; az állásfoglalás iránymutató jellegű, az ellen jogorvoslatnak helye nincs; az állásfoglalást a Magyar Közlönyben közzé kell tenni. (1997. évi C. törvény, 90/A. §.) Álláspontom szerint, ha valami ellen nincs jogorvoslatnak helye, abban inplicite benne foglaltatik, hogy az kötelező. (Különben miért vetődne fel egyáltalán a jogorvoslat létjoga?)

[62] Vö. Varga Zs. András: Az igazságszolgáltatás átalakítása. In Fejes Zsuzsanna (et al.) (szerk.): Állam és jog: kodifikációs kihívások napjainkban. Gondolat Kiadó - Magyar Jog- és Államtudományi Társaság, Budapest-Szeged, 2013, 41-61. o.

[63] Az Alkotmánybíróság alaptörvény-ellenesnek minősíthetne és megsemmisíthetne egy „összefonódást" megvalósítható jogszabályt. (Nem csak a hatalommegosztás, hanem a jogállamiság megsértése miatt is.)

[64] Ld. Arató Balázs – Cservák Csaba: A német alapjogvédelem és alkotmánybíráskodás rendszeréről. 4. o. In Jogelméleti szemle, 2020/2. szám, 3-14. o. https://jesz.ajk.elte.hu/2020_2.pdf

[65] Például a montenegrói Alkotmánybíróság kiemelt hatásköre, hogy dönt a választási és népszavazási jogvitákban. Ld. Szabó Zsolt: Alkotmánybíráskodás a Nyugat-balkáni országokban. 4. o. In Jogelméleti szemle, 2018/4. szám, 282-287. o. https://jesz.ajk.elte.hu/2018_4.pdf

[66] Köbel Szilvia: Az emberi jogok védelmezőiből a „nép ellenségei": A Magyar Közigazgatási Bíróság megszüntetése 1949-ben. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2020., 166. o.

Irodalomjegyzék

Arató Balázs: Alkotmányjogi panasz a német jogrendben, különös tekintettel a befogadhatóság kérdésére. In Anon (szerk.): Az Alaptörvény érvényesülése a bírói gyakorlatban II., HVG-ORAC, 2019, 502-515. o.

Arató Balázs – Cservák Csaba: A német alapjogvédelem és alkotmánybíráskodás rendszeréről. 4. o. In Jogelméleti szemle, 2020/2. szám, 3-14. o. https://jesz.ajk.elte.hu/2020_2.pdf https://doi.org/10.59558/jesz.2020.2.3

Arató Balázs – Csákné Filep Judit – Radácsi László: A családi vállalkozások jogi környezete. In JURA, 2020/4. szám, 5-28. o.

Arató Balázs: A családi vállalkozások jellegmegóvásának garanciái – bevált gyakorlatok Nyugat-Európában, különös tekintettel Ausztriára. In Gazdaság és Jog, 2023/7-8. szám, 8-17.

Arató Balázs: Családi vállalkozások; családi alkotmány és generációváltás. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2023, 241. o.

Balassa Judit: Az Alkotmánybíróság hatáskörei az új törvény szerint. In KRE-DIt, 2020/2. szám, http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/balassa-judit-az-alkotmanybirosag-hataskorei-az-uj-torveny-szerint/

Bihari Mihály: Politológia - A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013, 203-204. o.

Bodnár Eszter: A választójog alapjogi tartalma és korlátai. HVG-ORAC, Budapest, 2014, 81.

Cservák Csaba: A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása. In Jogelméleti szemle, 2002/1. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/cservak9.html

Cservák Csaba: A választási szervek szabályozása, különös tekintettel a Nemzeti Választási Bizottságra. In Cserny Ákos (szerk.): Választási dilemmák. NKE, Budapest, 2015, 11-34. o.

Cservák Csaba: A végrehajtó hatalom és a parlament választása. Lícium-Art Kiadó, Budapest, 2016.

Cservák Csaba: Az alapjogok (és az Alaptörvény) érvényesüléséről, alkalmazhatóságáról. In Jogelméleti szemle, 2017/3. szám, 15-25. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2017_3.pdf

Czine Ágnes: A tisztességes bírósági eljárás – Audiatur et altere pars. HVG-ORAC, Budapest, 2020.

Deli Gergely – Kukorelli István: Az emberi méltóság alapjoga Magyarországon. In Jogtudományi Közlöny, 2015/7-8. szám, 337-347. o.

Diós István – Viczián János: Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat, Budapest, 2014.

Domokos Andrea: Büntetőjog a jogállamban. In Domokos Andrea – Bérces Viktor: Gondolatok a kriminológia tudományából, Patrocinium Kiadó, Budapest, 2020.

Farkas György Tamás: A kisebbségek parlamenti reprezentációját elősegítő speciális választójogi szabályok csoportosításának lehetőségei az aktív és passzív választójog alapján. In KRE-DIt, 2023/2. szám, https://www.kre-dit.hu/uncategorized/farkas-gyorgy-tamas-a-kisebbsegek-parlamenti-reprezentaciojat-elosegito-specialis-valasztojogi-szabalyok-csoportositasanak-lehetosegei-az-aktiv-es-passziv-valasztojog-alapjan/

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

Gárdos-Orosz Fruzsina – Schweitzer Gábor: Alkotmány és alkotmányosság. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Halász Iván (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba – alapfogalmak. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.

Horváth Attila: Egyenlő választójog – egyenlő választókerületek? Adalékok a szavazatok egyenlő súlyának értelmezéséhez. In Miskolci Jogi Szemle, 2020/1. szám, 183-201. o.

Juhász Imre: Az Alkotmányjogi panasz eljárásjogi vetületének néhány aspektusa. In Varga István (szerk.): Codificatio processualis civilis: Studia in Honorem Németh János II., ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013, 119-132. o.

Kerekné Jakó Nóra – Rida-Sós Tünde: Választójog a gondnokság alá helyezési perek tükrében. 106. o. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 2015/1. szám, 104-109. o.

Köbel Szilvia: Az emberi jogok védelmezőiből a „nép ellenségei”: A Magyar Közigazgatási Bíróság megszüntetése 1949-ben. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2020, 166. o.

Kurunczi Gábor – Szemán György Acsád: Az elektronikus választás lehetőségei és kihívásai, különös tekintettel az e-szavazásra. In Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények, 2023/4. szám, 81-94. o. https://doi.org/10.32566/ah.2023.4.5

Lajos Edina: Az eutanázia alapjairól a pandémia korszakában. In Lajos Edina (szerk.): Alkotmányosság a pandémia korszakában. Lícium-Art, Budapest, 2021.

Lajos Edina: Az alapjogvédelem komplex intézményrendszere, k. n., 2021.

Lajos Edina: Jog és erkölcs a választási jogban. In Miskolczi-Bodnár Péter – Jakab Éva (szerk.): XXIV. Jogász Doktoranduszok Konferenciája. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2023, 173-180. o.

López-Guerra, Claudio: Democracy and disenfranchisement. The morality of electoral exclusions. Oxford University Press, Oxford, 2014. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198705789.001.0001

Lukácsi Dániel Csaba: Az alkotmányos identitás. In KRE-DIt, 2018/2. szám, http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/lukacsi-daniel-csaba-az-alkotmanyos-identitas/

Molnárné Balázs Ágnes: Családi választójog és fenntarthatóság. In Parlamenti szemle, 2017/1. szám, 47-66. o.

Molnárné Balázs Ágnes: A plurális választójog fogalma és megengedhetősége napjainkban, Államtudományi műhelytanulmányok. In Államtudományi Műhelytanulmányok, 2018/6. szám, 2-45. o.

Mráz Attila: A kizárás joga. In Műút: irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat 61. évf. 57. szám.

Orbán Balázs: A magyar alkotmányosság karaktere. In Orbán Balázs – Szalai Zoltán (szerk.): Ezer éve Európa közepén – A magyar állam karaktere. Mathias Corvinus Collegium - Tihanyi Alapítvány, Budapest, 2019, 311-327. o.

Patyi András: A jogállamiság. In Cserny Ákos (szerk.): Alkotmányjog. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2013, 24-34. o.

Pokol Béla: Alkotmánybíráskodás – szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben. Kairosz Kiadó, Budapest, 2014.

Pokol Béla: A jurisztokratikus állam. Dialóg Campus, Budapest, 2017, 160. o.

Polt Péter: Nemzetközi bűnügyi együttműködés újabb fordulat előtt. In Miskolci Jogi Szemle, 2019/különszám, 331-340. o.

Sári János: A hatalommegosztás. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Stumpf István: Alkotmányos hatalomgyakorlás és alkotmányos identitás, Budapest, Gondolat Kiadó, 2021.

Szabó Zsolt: Alkotmánybíráskodás a Nyugat-balkáni országokban, 282-287. o. In Jogelméleti szemle, 2018/4. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/2018_4.pdf https://doi.org/10.59558/jesz.2018.4.282

Széchenyi István: Szólásszabadság és felelősség a közösségi médiában: etikai dilemmák a 21. században. In KRE-DIt, 2024/1. szám, https://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/szechenyi-istvan-szolasszabadsag-es-felelosseg-a-kozossegi-mediaban-etikai-dilemmak-a-21-szazadban/

Szmodis Jenő: az alkotmány magja és annak védelme. 2. o. Jogelméleti Szemle, 2013/2. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/szmodis54.pdf

Téglási András: A népszavazás aktuális alkotmányjogi kérdései az Alaptörvény elfogadása óta. In Takács Péter (szerk.): Az állam szuverenitása. Gondolat Kiadó, Budapest-Győr, 2015, 339-353. o.

Tilk Péter – Kovács Ildikó: Gondolatok a kellő felkészülési idő számításának kezdőpontjáról. In Jogtudományi Közlöny, 2015/11. szám 549-555. o.

Tóth Gábor Attila*:* Túl a szövegen – értekezés a magyar alkotmányról. Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 142-146. o.

Tóth J. Zoltán: A passzív eutanázia mint „az ellátás visszautasításához való jog” dilemmái – alkotmányelméleti megközelítésben. 208. o. In Jogelméleti Szemle, 2015/4. szám, 206-218. o., http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf

Tóth. J. Zoltán: A véleménynyilvánítási szabadság érvényesülése és érvényesítése a választási eljárásokban. 17-18. o. In Jogtudományi Közlöny, 2016/1. szám, 1-18. o.

Tóth J. Zoltán: Demokrácia, jogállamiság és alkotmánybíráskodás. Patrocinium Kidaó, Budapest, 2020.

Trócsányi László: Alaptanok. In Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba – az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei. HVG-ORAC, Budapest, 2014, 67-75. o.

Trócsányi László: The dilemmas of drafting the Hungarian fundamental law: constitutional identity and European integration. Schenk Verlag, Passau, 2016, 250. o.

Varga Csaba: A jog mint folyamat. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 150. o.

Varga Zs. András: Az igazságszolgáltatás átalakítása. In Fejes Zsuzsanna (et al.) (szerk.): Állam és jog: kodifikációs kihívások napjainkban. Gondolat Kiadó – Magyar Jog- és Államtudományi Társaság, Budapest-Szeged, 2013, 41-61. o.

Hamza Gábor[1]

A Magyar Tudományos Társaság /Magyar Tudományos Akadémia/ felépítése és működése – Történeti és nemzetközi áttekintés az alapítás bicentenáriuma alkalmából[2]

Absztrakt

Ebben a tanulmányban néhány európai és Európán kívüli ország nemzeti, azaz nem regionális akadémiáinak struktúráját és működésének sajátos vonásait tekintjük át, összevetve azokat a Magyar Tudományos Akadémia struktúrájával és működésével. Tekintettel vagyunk továbbá néhány nemzetinek nem minősülő vagy nem minősített akadémiára, tudományos társaságra is.

Kulcsszavak: Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Tudós Társaság, tudománytörténet, bicentenárium

Abstract

In this paper, we review the structure and specific features of the national, i.e. non-regional, academies of some European and non-European countries, comparing them with the structure and functioning of the Hungarian Academy of Sciences. We also take into account some academies and scientific societies that are not or have not been classified as national.

Keywords: Hungarian Academy of Sciences, Hungarian Scientific Society, history of science, bicentenary

I. Bevezetés

Ebben a tanulmányban néhány európai és Európán kívüli ország nemzeti, azaz nem regionális akadémiáinak struktúráját és működésének sajátos vonásait tekintjük át, összevetve azokat a Magyar Tudományos Akadémia struktúrájával és működésével. Tekintettel vagyunk továbbá néhány nemzetinek nem minősülő vagy nem minősített akadémiára, tudományos társaságra is. Megállapítható, hogy a nemzeti és regionális akadémiák struktúrája nem az alapítás, a létrehozás idején alakult ki. A Magyar Tudós Társaság /Magyar Tudományos Akadémia/ hivatalos megalakulása 250.000 forint alaptőkével az 1827. évi XI. törvénycikkre – mely a legrégebbi, ma is hatályos jogszabály – vezethető vissza. A Magyar Tudós Társaság működését hivatalosan azonban csak évekkel később, 1830-ban kezdhette meg. Az 1830. november 17-én tartott alakulóülés az Akadémia elnökévé Teleki Józsefet, alelnökévé pedig Széchenyi Istvánt választotta meg. A Magyar Tudós Társaság célja az 1831. február 17-24. között tartott első nagygyűlésen elfogadott határozat értelmében a nemzeti fejlődés, valamint a gazdasági és társadalmi (szociális) haladás előmozdítása és meggyorsítása volt.

Az első alapszabály értelmében a Magyar Tudós Társaság hat tudományos osztállyal – nyelvtudományi osztály, philosophiai /bölcsészeti/, történeti, matematikai, törvénytudományi és természettudományi osztály – kezdte meg működését. A hat osztály tudományos kérdésekben és valamennyi más kérdésben együttes ülésen tanácskozott és hozott határozatot, döntést. Az Akadémia osztályainak struktúrája azonban csak később, 1845 novemberében alakult ki. Az egyes osztályok és

[1] Dr. iur. DDr. h. c. Hamza Gábor. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia /MTA/ rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem /ELTE/ Állam- és Jogtudományi Kar, email: gabor.hamza@ajk.elte.hu
[2] DOI szám: 10.59558/jesz.2024.4.37

működésük önállóvá, egymástól függetlenné vált. Ekkor került sor a rendes tagok mellett a levelező és tiszteleti tagok osztályba sorolására is. A IV. Matematikai Osztály ekkor bővült ki Hadtudományi alosztállyal. Megemlítjük, hogy a Magyar Tudós Társaság soraiba a tudomány művelőin kívül írókat is beválasztottak. Jelentős változást eredményezett az 1858-ban elfogadott alapszabályzat, statútum, amely a már működő hat osztály mellett bizottságok (archeológiai, matematikai, statisztikai, természettudományi és történeti bizottság) szervezését, létesítését tette lehetővé. Ezek a bizottságok havonta tartották üléseiket és tevékenységükkel az osztályokat erősítették. Ez a rendszer egészen a második világháború végéig, 1945-ig működött – tegyük hozzá – hatékonyan.

II. Sodalitas Litteraria Danubiana

Történeti vonatkozásban ma is figyelmet érdemel Galeotto Marzio-nak Mátyás király mondásairól és cselekedeteiről szóló munkája, melyet Kardos Tibor fordított magyar nyelvre. Az utószónak is ő a szerzője. Valószínűleg a jegyzetek is tőle származnak. A szöveg 37. lábjegyzetében az alábbi adatot közli ifjabb Vitéz János tevékenységéről: „ifjabb Vitéz János…lett a vezetője az osztrák, cseh és magyar humanisták közös humanista társaságának, a Celtis Konrád alapította Dunai Tudós Társaságnak." A Dunai Tudós Társaság latin elnevezése „Sodalitas Litteraria Danubiana".

Ifj. Vitéz János szereplését illetőleg Klaniczay Tibor fogalmazott meg markáns véleményt halála után megjelent könyvében (Klaniczay Tibor, A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete, Budapest, Balassi Kiadó, 1993; Humanizmus és reformáció, 20). Az alábbiakban idézzük megállapításait „…a magukat már sodalitasnak tekintő [bécsi] literátorok kellő fogadtatást készítettek elő a sodalitas »dux perpetuus«-ának [Celtisnek]. Egy epigrammafüzért állítottak össze [1497-ben]… […] Ez a különböző helyeken lakó, de közös eszményeket valló csoport lép itt fel »sodalitas litteraria Danubiana« néven. Hogy ezt hogyan kell érteni, arra a két utolsó epigramma világít rá. […] Celtis azelőtt a Rajna mellett toborozta a sodalisokat – írják –, s a wormsi püspök (Vangionum praesul) patronálta őket; most a Duna mellett rajzanak a sodalisok, ki lesz az ő patrónusuk? Erre ad feleletet az utolsó epigramma, melynek címe közli, hogy a dunai sodalitium a veszprémi püspököt választotta princepsszé…Eddig a Rajna vidékén volt a súlypont, most a Duna mellett egy másik centrum is kialakult…Ezektől a részletektől függetlenül a kora újkori humanisták nemzetek (nationes) és nyelvek (linguae, sermones) feletti együttműködése, egymás eredményeiről való ma is joggal példaértékűnek tekinthető tájékozottsága, közös tudományos kihívásokban való együttes érdeklődése és érdekeltsége a mai hazai és nemzetközi tudományos közélet és – tegyük hozzá – tudomány szervezés fontos hivatkozási pontja. A „Sodalitas Litteraria Danubiana" tudós társaságnak, melynek két központja, Bécs és Buda volt, a magyar-német (osztrák) egyenrangúságon alapuló együttműködésnek ma is követésre méltó példája (lehetne).

III. Tudós társaságok, tudományos akadémiák Közép-Európában

1. Az 1847-ben alapított Osztrák Tudományos Akadémia (*Österreichische Akademie der Wissenschaften*) megőrizte, eltérően a Magyar Tudományos Akadémiától, alapításkori struktúráját, szervezeti felépítését. Az alapításkor a mai Osztrák Tudományos Akadémia jogelődjének tagjai között, jól ismert történeti okoknál fogva több, nem az osztrák örökös tartományokból (*Elblande* vagy *Erbländer*) származó tagja - így magyar is - volt. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül is többen tagjai voltak az ausztriai (birodalmi) akadémiának. Az Osztrák Tudományos Akadémia két osztályra, Filozófiai-történeti Osztályra és Matematikai-természettudományi Osztályra tagolódik. A Filozófiai-történeti Osztály rendes tagjainak száma 78, levelező tagjainak száma pedig 76. A

Matematikai-természettudományi Osztály rendes tagjainak száma 86, levelező tagjainak száma pedig 73. Az akadémiát irányító elnökség négy tagból áll: elnök, alelnök, főtitkár és titkár. A négy személy közül ketten képviselik a Filozófiai-történeti Osztályt és ketten a Matematikai-természettudományi Osztályt. A társadalomtudományok és a természettudományok képviselői mind számukat, mind pedig az akadémia irányításában betöltött szerepüket, funkciójukat tekintve egyenlő súlyt képviselnek.

2. A horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (latinul: *Academia Scientiarum et Artium Croatica*). Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az 1866-ban alapított Akadémia Délkelet-Európa legrégebbi nemzeti akadémiája. Alapításában Josip Juraj Strossmayer püspök játszott döntő szerepet. Strossmayer szándéka szerint a *Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia* a központi, koordináló tudományos és művészeti intézménye a Balkán-félszigeten élő délszlávoknak. A Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia jelenleg kilenc osztályra tagolódik. Ezek a következők: társadalomtudományok, matematikai, fizikai és kémiai tudományok, természettudományok, orvostudomány, filológia, irodalom, képzőművészet, zenei művészet és zenetudomány s végül műszaki tudományok. Az Akadémia 1866-ban, alapításának évében 16 teljes jogú tagot választott. A tagok száma ma ennek a számnak pontosan tízszerese. A tagoknak négy kategóriája van: teljes jogú tagok, társult tagok, tiszteletbeli tagok és végül levelező tagok. A teljes és a levelező tagok száma nem haladhatja meg a 160-at, míg a társult tagok száma nem lehet több száznál. Az Akadémia alapítását a horvát parlament Zágrábban, Ferenc József császár hosszan tartó, több éven át húzódó mérlegelés, megfontolás után 1866-ban szentesítette az Akadémia létrehozásáról szóló törvényt. Az Akadémia tagjai szoros kapcsolatot építettek ki a Zágrábi Egyetemmel. Az Akadémia neve 1941 és 1945 között „Jugoszláv"-ról "horvát"-ra módosult. 1991-ben, miután Horvátország független, szuverén állammá vált, az Akadémia hivatalos neve ismét Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia lett.

3. A Cseh Tudományos Akadémia előtörténetét tekintve csaknem két és fél évszázados múltra tekint vissza. Born Ignác, az erdélyi nemesi famíliából származó jeles, korában jól ismert természettudós 1775-ben alapította meg Prágában a Matematikai, Honismereti és Természettudományok Művelését Támogató Magántársaságot. Ez a tudományos társaság néhány évvel később, 1784-ben a Cseh Tudós Társaság nevet vette fel. Újabb névváltoztatásra 1790-ben került sor. Ekkor lett a tudós társaság neve Cseh Királyi Tudós Társaság. A Cseh Királyi Tudós Társaság érdeme a cseh tudományos szaknyelv megalkotása. A Cseh Tudományos Akadémia jelenlegi szervezete az 1992-ben elfogadott jogszabályon, illetőleg statútumon alapul. A Cseh Nemzeti Akadémia három osztályra tagolódik. A harmadik osztály foglalja magában a társadalomtudományok képviselőit. A harmadik osztály, hasonlóan a két természettudományokat tartalmazó osztályhoz, három szekcióra tagolódik. Ezek az alábbiak: társadalom- és közgazdaság-tudományi szekció, történettudományi szekció és humán tudományok- és nyelvtudományok szekciója. Az egyes osztályok rendes és levelező tagjainak száma azonos. Az akadémia irányításában a társadalomtudományi osztály tagjai arányszámának megfelelően jut szerephez.

4. A Lengyel Tudományos Akadémia hét osztályra tagolódik. A hét osztály közül csupán egy osztály tekinthető társadalomtudományi osztálynak. Az I. osztály magában foglalja valamennyi társadalomtudomány képviselőit. Rendes és levelező tagjainak száma, hasonlóan a másik hat osztályhoz, ötven. Az összesen 350 tagot számláló Lengyel Tudományos Akadémia egyhetede kerül ki a társadalomtudományok képviselőiből. Az 1952-es struktúrát tükröző szerkezet átalakítására a rendszerváltást követően nem került sor. Lengyelországban még egy, nemzeti tudományos akadémiának is tekinthető akadémia létezik: az 1989-ben újból megalakult Krakkói Tudományos Akadémia. Ez az 1872-ben alapított, de már 1815 óta – igaz, nem akadémiai formában – működő akadémia hat osztályra tagolódik, amelyek közül kettő a társadalomtudományok képviselőit foglalja magában. A két társadalomtudományi osztály: az I. nyelvtudományi (filológiai osztály) és a II. történettudományi és filozófiai osztály. Ez utóbbi osztályhoz tartoznak a jogtudományok képviselői is. Az akadémia statútuma értelmében egy-egy osztálynak maximálisan huszonhét rendes és harminchat

levelező tagja lehet. A fenti számok azonban csupán keretet jelentenek, az egyes osztályok tagjainak száma a keretszámnál kisebb. A II. osztálynak jelenleg huszonhat rendes és harmincöt levelező tagja van. Az egyes osztályok rendes és levelező tagjainak létszáma azonos. Ebből következően a társadalomtudományok képviselői az akadémia összlétszámának (az alapszabály (statútum) értelmében összesen 290 lengyel és 151 külföldi állampolgár tag) egyharmadát alkotják.

IV. Az első modern tudományos akadémiák Európában

1. Az 1603-ban alapított Olasz Nemzeti Akadémia (*Accademia Nazionale dei Lincei*) jelenleg egy természettudományi és egy társadalomtudományi osztályra tagolódik. Az akadémiának jelenleg kilencven rendes, kilencven levelező és kilencven külföldi tagja van. Az első osztályhoz öt osztály, a második osztályhoz pedig hét osztály tartozik. A jogtudomány képviselői önálló osztályt alkotnak. A közgazdaság-tudomány képviselői a VII., a társadalom- és politikatudományi osztályhoz tartoznak. A társadalomtudományok képviselői az akadémia struktúrája alapján és számuknál fogva, vonatkozik ez a rendes és levelező tagokra egyaránt, többséget alkotnak. Az *Accademia dei Lincei* működése Federigo Cesi herceg 1630-ban bekövetkező halálával több, mint egy évszázadon át szünetelt. Működését 1745-ben kezdte meg ismét. Megemlítjük, hogy Galileo Galilei tisztelői és részben követői által 1657-ben alapított *Accademia del Cimento* (Kísérleti Akadémia) azonban csak tíz éven át, 1667-ig működött.

2. A Francia Akadémia Richelieu bíboros szándéka szerint elsősorban az irodalom ápolására, művelésére jött létre 1635-ben. Alapításánál Richelieu a római *Accademia dei Lincei*t tekintette modellnek. A Tudományos Akadémiát 1666-ban Colbert hívta életre. A Francia Akadémia négy másik akadémiával együtt alkotja az *Institut de France*-t. Az *Institut de France*-hoz tartozó öt akadémiát nevezik osztálynak is. A Francia Akadémia negyven tagjának feladata eredetileg a francia nyelv nagyszótárának elkészítése volt. A Francia Akadémia tagjai között a társadalom- és természettudományok jeles képviselői mellett kiemelkedő politikusok, írók, valamint képzőművészek is voltak és vannak jelenleg is. Az *Institut de France*-hoz tartozó négy akadémia – más elnevezéssel osztálya – Colbert, illetve Mazarin, végül pedig a Konvent elhatározásából jött létre. A Természettudományok Akadémiájában a rendes tagok száma 190. Ez az akadémia két részlegre és nyolc szekcióra tagolódik. A Természettudományok Akadémiája tagjai közé tartozik továbbá 135 külföldi társult tag és 160 levelező tag. A Társadalomtudományi Akadémia rendes tagjainak száma ötven. Ez az akadémia hat szekcióra tagolódik. Ezek a szekciók az alábbiak: első szekció a *section philosophie*, a második a *section science morale et sociologie*, a harmadik a *section législation, droit public et jurisprudence*, a negyedik a *section économie politique et statistique*, az ötödik a *section histoire et géographie*, a hatodik pedig az interdiszciplináris társadalomtudományok képviselőit magában foglaló *section générale*. Ez az akadémia tizenkét külföldi társult tagot és hatvan levelező tagot is magában foglal. Az *Institut de France*-hoz tartozó további két akadémia az *Académie des Beaux-Arts* és az *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*.

4. Sajátos rendszer érvényesül Belgiumban, tekintettel az ország 1983 óta kialakított és azóta is többször módosult föderális struktúrájára. A belga királyságban két: egy flamand és egy francia nemzeti akadémia működik. Megemlítjük, hogy önálló, orvostudományi akadémia is létezik. A két akadémiának azonban mind a struktúrája, mind pedig tagjainak száma azonos. Mindkét akadémia három-három osztályra tagolódik. A három osztály az alábbi: természettudományi osztály, humán tudományok és társadalmi tudományok osztálya és a széptudományok osztálya Mindkét akadémia tagjainak száma 150-150. Az egyes osztályok tagjainak száma egyenlő, osztályonként 50-50. A természettudományok képviselői ilyen módon csupán a tagok egyharmadát alkotják. Az osztályok nem tagolódnak kisebb egységekre, így például szekciókra. Ilyen módon a humán tudományok és társadalmi tudományok osztályában a jogászok, a közgazdászok, a szociológusok, a nyelvészek és a történészek nem különülnek el. Az osztályüléseken minden, az osztály profiljához tartozó tag rendszeresen részt

vesz. A természettudományok képviselői az összes tag egyharmadát alkotják, tehát arányuk megegyezik a humán tudományok és társadalmi tudományok osztályának tagjaival. A harminc rendes tag közül öt, a tíz úgynevezett társult tag közül három, a tíz tiszteletbeli tag közül pedig ugyancsak három jogász.

5. Az 1808-ban alapított Holland Királyi Tudományos Akadémia, mely tagjainak létszáma maximálisan kettőszáz, két osztályra, a természettudományira és a humán- és társadalomtudományira tagolódik. Az akadémia jelenleg hatályos alapszabálya alapján a természettudományi osztály tagjainak száma maximálisan 110, a humán- és társadalomtudományi osztály tagjainak száma pedig maximálisan 90 lehet. A statútumban megszabott számbeli keret kitöltésére általában nem került és napjainkban sem kerül sor A természettudományi osztály hét szekciót, a humán- és társadalomtudományi osztály pedig öt szekciót foglal magába. A jogtudomány képviselői önálló szekciót alkotnak. E szekció tagjainak száma jelenleg 16, ami kétségtelenül figyelemreméltóan magas hányadot jelent.

7. Nagy-Britanniában a nemzeti akadémia az 1660-ban alapított, londoni székhellyel működő *The Royal Society*. A *Royal Society* brit és a volt birodalomból származó tagjainak *(fellow)* és külső tagjainak együttes létszáma jelenleg 1400. A Brit Nemzeti Akadémia a természettudomány és a társadalomtudomány képviselőit egyaránt magában foglalja. Elnökét öt évre választják.

8. A Németországi Szövetségi Köztársaságban nincs nemzeti akadémia és napjainkban sincs napirenden nemzeti akadémia alapítása. Ennek elsősorban történeti okai vannak, de szerepet játszik az ország föderális állami berendezkedése is. 1990-ig a Német Demokratikus Köztársaságban a Gottfried Wilhelm Leibniz kezdeményezése alapján 1700-ban alapított Berlini Tudományos Akadémia – a későbbi Porosz Tudományos Akadémia – töltötte be ténylegesen, bár nem formálisan, a nemzeti akadémia funkcióját. 1992-ben jött létre a *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften* a Berlin és Brandenburg tartomány által kötött *Staatsvertrag* alapján. Működését 1993 elején kezdte meg. Ez az akadémia öt osztályra tagolódik. Az akadémiának alapításakor száz rendes és rendkívüli tagja volt. Az alapszabályzat értelmében tagjainak létszáma a kétszázat nem haladhatja meg. Az egyes osztályok tagjainak létszáma szinte azonos. Németországban önálló természettudományi akadémia létezik Halle székhellyel. Mivel Németországban nincs nemzeti akadémia, ezért az egyes „regionális" akadémiákat (így a Bajor Tudományos Akadémiát, a Heidelbergi Tudományos Akadémiát, a Göttingeni Tudományos Akadémiát, a Szász Tudományos Akadémiát, az Észak-Rajna-Vesztfáliai Tudományos Akadémiát, a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémiát és Mainzi *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*-t) tömörítő *Union der deutschen Akademien der Wissenschaften* képviseli. Ebben az önálló akadémiának nem tekinthető akadémiai egyesülésben is tükröződik a tag-akadémiák tudománycsoportok szerinti összetétele. Megemlítjük, hogy Németországban az első tudományos társaság az 1652-ben alapított *Academia Naturae Curiosorum* volt. Ezt az akadémiát a harmincéves háború befejezését néhány évvel követően nem annyira tudományos célok, mint inkább különös jelenségek, „furcsaságok" kutatása céljából alapították.

9. Az 1779. december 24-én alapított, Lisszaboni Tudományos Akadémia, – eredeti nevén Lisszaboni Királyi Tudományos Akadémia – alapítása idején három osztályra tagolódott. A jelenlegi osztálystruktúrát az 1851-ben elfogadott alapszabály rögzíti. Az akadémia két osztályra, egy társadalomtudományi és egy természettudományi osztályra tagolódik. Mindkét osztály hat-hat szekciót (alosztályt) foglal magában. A szekciók (rendes és levelező tagok) taglétszáma azonos a természettudományi és a társadalomtudományi osztályok vonatkozásában. Ilyen módon a Lisszabon központtal működő Portugál Tudományos Akadémián a társadalomtudományok képviselői az összes akadémikus felét alkotják. az Akadémia irányításában is teljes mértékű az egyensúly a társadalomtudományok és a természettudományok vonatkozásában.

10. Spanyolországban az egyes akadémiák, lényegében a francia modellt követve, az *Instituto de España* keretében működnek. Az egyes „királyi akadémiák" státusáról az 1978-ban elfogadott spanyol alkotmány 62. cikkelye rendelkezik, rögzítve azt, hogy ezek az akadémiák az állam (a király) felügyelete alatt fejtik ki működésüket. Sem a természettudományok, sem pedig a társadalomtudományok nem tartoznak egy adott akadémiához. A *Real Academia de Ciencias Morales*

y Políticas mellett önálló, a jogászokat, a jogtudomány művelőit magában foglaló akadémia (az 1882 óta fennálló *Real Academia de Jurisprudencia y Legislación*) és a történészeket tömörítő *Real Academia de la Historia* is működik. A természettudományok képviselőit magában foglaló *Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales* mellett önálló akadémia az orvostudományok kiemelkedő művelőit magában foglaló *Real Academia Nacional de Medicina* és a gyógyszerészeti akadémia (*Real Academia Nacional de Farmacia*). Megemlítjük, hogy autonóm státusszal rendelkezik a Szépművészeti Akadémia is. A koordináló funkciót (is) betöltő *Instituto de España* irányításában az egyes tudományágak arányos képviselethez jutnak. A regionalizmus, pontosabban tartalmilag már föderális állami struktúra jegyében Katalónia fővárosában, Barcelonában is működik akadémia, a *Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, amely ugyancsak állami, pontosabban az állam által támogatott intézmény. Ez az akadémia struktúráját tekintve azonban jelentősen különbözik az *Instituto de España* által koordinált, Madridban működő akadémiáktól.

11. Az 1742-ben alapított Dán Akadémia szintén két osztályra tagolódik. Az első a társadalomtudományok képviselőit magában foglaló osztály 75 belföldi taggal, a második, a természettudományok képviselőit magában foglaló pedig 110 belföldi taggal rendelkezik. Említést érdemel: az első osztály, a második osztály pedig 180 külföldi tudóst is tagjai között tart számon. Sajátossága továbbá a Dán Akadémiának, hogy eredetileg négy osztályból állt. E négy osztály összevonásával alakult ki a jelenleg csupán két osztályra tagolódó struktúra. A természettudományok képviselőinek magasabb arányszáma ellenére a két osztályra való tagozódásból adódóan az érdekérvényesítés szempontjából a társadalomtudományok művelői nem tekinthetők hátrányban lévőnek.

12. Az 1760-ban alapított Norvég Királyi Tudományos Társaság, két osztályra, a természettudományi és a társadalomtudományira tagolódik. A természettudományok képviselőinek száma megegyezik a társadalomtudományok képviselőinek számával. A társaság irányításában is teljes mértékű az egyensúly a társadalomtudományok és a természettudományok vonatkozásában. Az 1857-ben alapított Norvég Tudományos Akadémia is két osztályra tagolódik, a természettudományira és a társadalomtudományira. Az akadémiát egy 9 tagból álló testület irányítja, melyben a társadalomtudományok és természettudományok képviselői azonos súlyt kapnak.

13. Az 1786-ban alapított Svéd Királyi Akadémia kizárólag az irodalom művelésének célját szolgálja. A néhány évtizeddel korábban, 1753-ban alapított Svéd Társadalomtudományi Akadémia nem tekinthető általános társadalomtudományi akadémiának. A két osztályra tagolódó akadémia (az I. osztály a Történettudományi és Ókortudományi Osztály, a II. osztály a Filozófiai és Nyelvtudományi Osztály) tagjainak száma jelenleg 130. Mivel az aktív akadémiai tagság korhatára hatvanöt év, egy-egy osztálynak egyenlő számú, 30-30 tagja van. Az akadémiának vannak belföldi és külföldi levelező tagjai, továbbá tiszteletbeli tagjai is. Önálló akadémia a Természettudományi Akadémia, amely teljes mértékben független a két másik akadémiától.

14. A Finn Akadémia, amely már nevében is tükrözi azt, hogy a társadalomtudományokat is átfogja, hasonlóan az Olasz Akadémiához és a Japán Akadémiához, két osztályra tagolódik. A társadalomtudományi osztály nyolc, a természettudományi osztály pedig hét osztályt foglal magában. A 328 tagból álló Finn Akadémia tagjai között valamivel magasabb a természettudományok képviselőinek a száma. Ez a számbeli eltérés azonban nem jelent hátrányt a társadalomtudományok képviselői szempontjából, aminek oka döntően az, hogy két egyenlő súllyal rendelkező osztályban helyezkednek el a két különböző tudománycsoport képviselői.

15. A szövetségi, föderális állami struktúrájú Svájcban három, illetőleg négy nemzeti akadémia van. A Társadalomtudományi Akadémia három osztályra tagolódik. Ezek az alábbiak: Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, Történettudományi és Kultúrtudományi Osztály, továbbá Társadalomtudományi Osztály. Ezekhez az osztályokhoz azonban nem személyek, hanem intézmények, kutatóintézetek és alapítványok tartoznak. A Társadalomtudományi Akadémiától függetlenül működik az 1815-ben alapított Természettudományi Akadémia. Ennek az akadémiának a neve 2004-ben megváltozott. Hivatalos elnevezése: *Akademie der Naturwissenschaften Schweiz*.

Szervezetileg annyiban sajátos, hogy nincsenek rendes, illetve levelező tagjai, hanem lényegében bárki tagja lehet. Ebből adódóan taglétszáma tízezres nagyságrendű. A technikai tudományok is rendelkeznek akadémiával, melynek neve *Schweizerische Akademie der Technischen Wissenschaften*. Struktúrája hasonló a Természettudományi Akadémia szerkezetéhez. A Genfben, 1776-ban alapított és ma is ott működő Művészeti Akadémia csak részben tekinthető nemzeti akadémiának.

16. Még a szuverén román állam létrehozása és nemzetközi elismerése előtt jött létre a Román Akadémia (*Academia Româna,* eredeti (francia) neve: *Société Littéraire Roumaine*, mely a II. világháborút követően új struktúrát kapott. A természettudományi osztályok száma, hasonlóan a szocialista országok akadémiáihoz, jelentősen növekedett. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia tizennégy osztályt (szekciót) foglal magában. A tizennégy osztály közül öt társadalomtudományi, kilenc pedig természettudományi osztály. A XI. osztályban a közgazdaság-tudományok a szociológiai tudományokkal vannak együtt, míg a jogászok a filozófusokkal együtt alkotnak egy osztályt. Önálló osztály a pszichológiai. Ugyancsak önálló osztályhoz tartoznak a geológia- és a földrajztudományok képviselői. Sajátossága a Román Tudományos Akadémiának, hogy továbbra is megmaradt önálló osztályként a széptudományi osztály*).* A rendszerváltást követően nem került sor az akadémia struktúrájának reformjára. Figyelmet érdemlő, összevetve a Magyar Tudományos Akadémiával, a társadalomtudományi osztályok viszonylag magas száma, mely kétségtelenül a társadalomtudományok súlyát növelő körülmény.

17. Görögországban a nemzeti akadémia az Athéni Akadémia. Az Athéni Akadémiát 1926. március 18-án alapították. Az Akadémia alapszabálya, statútumát évekkel később, 1929-ben törvény hagyta jóvá. Az Akadémia eredetét Platón Athéni Akadémiájára vezeti vissza, ami hivatalos elnevezésében is tükröződik. Ez a magyarázata annak, hogy más országok nemzeti akadémiáitól eltérően nevében nem az ország, hanem egy város szerepel. A Görög Tudományos Akadémia 1926-ban elfogadott és 1929-ben jogszabályban, törvényben is megerősített alapszabálya módosításokkal, kiegészítésekkel ma is hatályban van. Az alapszabály értelmében az Athéni Akadémiának három osztálya van. Ezek a következők: a Természettudományi Osztálya, a Szépirodalmi és Művészeti Osztály és a Morál- és Politikatudományi Osztály.

18. A Macedón Tudományos Akadémia négy osztályra tagolódik. A társadalomtudományok képviselőit egy osztály foglalja magában. Ebből következően a Észak-Macedónia (Észak-macedóniai Köztársaság) fővárosában, Szkopjében működő Macedón Tudományos Akadémia irányításában a társadalomtudományok művelőinek súlya nem haladja meg a 25 százalékot.

19. Az 1724-ben Szentpéterváron alapított Orosz Tudományos Akadémia eredetileg három szekcióra (fizikai és matematikai osztály, orosz nyelv és irodalom osztálya, valamint történelemtudományi és filozófiai osztály) tagolódott az 1836-ban elfogadott statútum alapján. Még az alapítás évében felsőfokú intézményt alapítására is sor került az Akadémia keretében, mely a mai Szentpétervári Állami Egyetem jogelődje. Az akadémia új struktúrájának a kialakítására az 1935-ben elfogadott új statútum alapján került sor. 1963-ban került sor a jelenlegi szervezet kialakítására. Kilenc osztály helyett tizenöt osztály létesült, és egyúttal három szekció kialakítására is sor került. Az első a fizikai, technikai és matematikai szekció hat osztályt, a kémiai, technikai és biológiai szekció öt osztály, a társadalomtudományi szekció pedig négy osztályt foglal magában. Az 550 rendes és levelező tag mintegy 80 százaléka az első két osztályhoz tartozott. A négy társadalomtudományi osztály az alábbi: történettudományi osztály, irodalom- és nyelvtudományi osztály, filozófiai és jogtudományi osztály és közgazdaságtudományi osztály. Ezt a struktúrát követték tendenciaszerűen a Szovjetunióhoz tartozó tagköztársaságok tudományos akadémiái is. A különbség abban mutatkozott, hogy a tizennégy tagköztársaság – Oroszországnak nem volt önálló akadémiája, mivel az azonos volt a Szovjet Tudományos Akadémiával. Az akadémiáik tagjai között a rendes és a levelező tagok szinte egyenlő arányban voltak jelen. A Szovjetunió megszűnését követően az Orosz Tudományos Akadémia új struktúrájának kialakítására került sor. A korábban létező tizennyolc osztály helyett kilenc osztályra tagolódik az Orosz Tudományos Akadémia. Az egyes osztályok több tudományterület képviselőit foglalják magukban. Említést érdemel, hogy az 1991. november 21-én kihirdetett elnöki rendelet

hangsúlyozza az akadémia egysége fenntartásának szükségességét. Jelenleg a rendes tagok létszáma hétszáz, a levelező tagok száma pedig négyszáz. Az akadémia irányítása alá mintegy négyszáz kutatóintézet tartozik. Az Orosz Tudományos Akadémia azonos jogállással rendelkező négy regionális Akadémiával is rendelkezik. 2008-ban került sor a Szentpétervári Tudományos Akadémia alapítására.

20. Az 1991-ben megújult Lett Tudományos Akadémia négy osztályra tagolódik: a fizikai és technikai tudományok osztálya, a kémiai és biológiai tudományok osztálya, a társadalomtudományok és „széptudományok" osztálya, valamint a New York központtal működő tengerentúli osztály. Ez utóbbi osztály, amelynek létjogosultságát a külföldön élő nagyszámú lett (lettországi) tudósok száma indokolja, a társadalomtudományok és a természettudományok képviselőit egyaránt magában foglalja. Ezért ez az osztály „vegyes" osztálynak tekinthető. Ezért a társadalomtudományi osztályok arányszáma, pontosabban súlya meghaladja a 25 százalékot. Sajátos a 116 tagból álló Lett Tudományos Akadémia összetétele. A teljes (rendes) és a levelező tagok száma csaknem azonos, 19 illetve 20. Igen magas a tiszteletbeli tagok (38) és a külső tagok száma (39). Az egyes osztályok tagjainak a száma csaknem azonos. Az arányokat tekintve feltűnően magas a jogász akadémikusok száma (két rendes, két levelező, egy tiszteletbeli és egy külső tag). A Lett Akadémia sajátos struktúrája döntően abból adódik, hogy az ország lakosságának alig több mint fele tartozik a lett etnikumhoz.

V. Európán kívüli nemzeti akadémiák

21. Chilében a hat nemzeti akadémiát koordináló, a francia modellt követő *Instituto de Chile* jelenlegi szervezete 1964-ben alakult ki. Az egyes akadémiák az alábbiak: Természettudományi Akadémia, az Orvostudományi Akadémia, az interdiszciplináris jellegű Társadalomtudományi Akadémia, a Nyelvtudományi Akadémia és a Történettudományi Akadémia. A Társadalomtudományi Akadémia tagjainak száma 36, amely megegyezik a Természettudományi Akadémia rendes tagjainak számával. A hat akadémia autonóm státusszal rendelkezik. A koordináló szerepet az *Instituto de Chile* tölti be, melynek tanácsában az egyes tag akadémiák egyenlő súllyal vannak képviselve. Ez annyit jelent, hogy a társadalomtudományok aránya jóval meghaladja a természettudományokét (négy plusz kettő).

22. Brazíliában nincs nemzeti tudományos akadémia. Az 1896-ban alapított, működését 1897-ben megkezdő *Academia Brasileira de Letras* kizárólag a nyelvtudományok művelésére hivatott. Az 1916-ban alapított Brazil Természettudományi Akadémia, amely 1921 óta működik ezen a néven (alapításkori elnevezése: *Sociedade Brasileira de Ciências*), nevéből adódóan kizárólag a természettudományok művelésének ápolására hivatott.

23. Sajátosan alakult az akadémiai szervezet Argentínában, ahol három nemzeti akadémia is létezik, ám nincs társadalomtudományi akadémia. Időben legkorábban (1874-ben) a Természettudományi Akadémia jött létre. Ez az akadémia jelenlegi, autonóm státusát 1926-ban nyerte el. Az Irodalom-tudományi Akadémia 1931-ben alakult meg. 1970-ben alakult meg a Mérnöki Akadémia, mely jogi személyiségét két évvel később, 1972-ben nyerte el. Az akadémiák alapításánál döntően az Amerikai Egyesült Államok és Svédország megfelelő intézményei szolgáltak modellként.

24. A Japán Akadémia két osztályra tagolódik. Ennek a tagolódásnak az alapja a társadalomtudományok és a természettudományok szerinti elválasztás, differenciálás. A társadalomtudományi osztály három alszekciót, a természettudományi osztály pedig négy alszekciót foglal magában. A *Humanities and Social Sciences* osztály az alábbi alszekciókat (a Magyar Tudományos Akadémia struktúráját alapul véve „osztályokat") tartalmazza: irodalmi, történelmi és filozófiai „osztály"; jog- és politikatudományi „osztály", továbbá közgazdasági és kereskedelmi tudományok „osztálya". A három „osztály" tagjainak száma összesen 70, szemben a másik osztály összesen 80 tagjával. Ebből következően a társadalomtudományok képviselőinek aránya hozzávetőlegesen 45 százalék. Tekintettel arra, hogy szervezetileg a Japán Akadémia két egyenlő súlyú osztályra tagolódik, az érdekérvényesítés szempontjából a társadalomtudományok képviselőinek súlya

megegyezik a természettudományok képviselőinek súlyával. Sajátossága a Japán Akadémiának, hogy általában nem kerül az egyes osztályok, illetve az azok keretében működő szekciók rendelkezésére álló valamennyi hely betöltésre. Különösen érvényes ez azokban az esetekben, amikor nincs konszenzus az egyes személyek akadémiai tagságra való alkalmasságának kérdésében. Ebben a sajátos szisztémában döntő szerepet játszik az akadémia nemzetközi mércével is mért színvonala megőrzésének abszolút prioritást élvező szempontja.

25. A Kínai Népköztársaságban a társadalomtudományok képviselőit a *Csungkuo Shehui Kehszüe Jüan* (*Chinese Academy of Social Sciences*, rövidítve: *CASS*) foglalja magába. A rendelkezésre álló információk alapján ennek az akadémiának negyven tagja van. Súlyát jelentősen növeli az, hogy önálló, posztgraduális képzést nyújtó egyetemmel, tehát felsőoktatási intézménnyel rendelkezik. A *CASS*-hoz tartozó intézetek száma harmincnégy, a munkáját a tagokból álló tizenöt tagú bizottság irányítja. A *CASS* formálisan osztályokra (szekciókra) nem tagolódik. Ilyen módon az együttműködés a társadalomtudományok különböző ágainak képviselői között szoros vagy legalábbis annak tűnik. A *Chinese Academy of Social Sciences (CASS)* mellett nemzeti akadémia a természettudományi akadémia, a *Chinese Academy of Sciences* és a mérnöki akadémia, a *Chinese Academy of Engeenering* is. A három akadémia egymástól függetlenül működik. Ismereteink szerint nincs semmiféle koordináció, alá- fölérendeltségi kapcsolat közöttük. Finanszírozásuk az állam részéről nem függ a kutatók számától.

26. A vizsgált téma szempontjából Ausztráliát illetően kiemelendő, hogy a Társadalomtudományi Akadémia tagjainak száma (375 tag) meghaladja a londoni *The Royal Society* mintájára 1954-ben létrehozott Természettudományi Akadémia tagjainak számát (350 tag). A Társadalomtudományi Akadémia négy szekcióra (osztályra) tagolódik. A B szekcióhoz tartoznak a pénzügytan, a közgazdaság-tudomány, a közgazdaság-történet és a statisztika művelői. A C szekció tagjai a történettudomány, a jogtudomány, a filozófia és a politikatudomány képviselői. Említést érdemel az *Australian Academy of Technological Sciences and Engineering,* valamint az 1969-ben létrehozott *The Australian Academy of the Humanities*. Ez utóbbi, négyszáz tagot magában foglaló akadémia nemzeti akadémiának nem tekinthető. Feltétlenül említést érdemel, hogy 2007-ben létrejött az *Australian Academy of Law*, amely a jogtudomány legtekintélyesebb művelőit fogja össze. Az *Australian Academy of Law* nemzetközi kapcsolatainak kiépítése jelenleg még folyamatban van, befejezettnek nem tekinthető.

27. Az Amerikai Egyesült Államok viszonylatában az 1863-ban alapított *National Academy of Sciences*-nek 2200 tagja van. Ez a nagy presztízsnek örvendő Akadémia erősen a természettudományos orientáltságú. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a *National Academy of Sciences*-nek vannak a társadalomtudományokat képviselő tagjai is. A társadalomtudományokban a közgazdaságtan, a politológia és a szociológia együtt szerepelnek. A másik nemzeti akadémiát, az *American Academy of Arts and Sciences*-t 1780-ban hozták létre. Ennek 4000 tagja van, öt osztálya, azok között az egyik társadalomtudományi osztály (amiben ismét együtt van közgazdaságtan a politológiával és a szociológiával), de van egy *Arts and Humanities* osztálya is, aminek tagjai írók, költők és képzőművészek is. Az eredeti Magyar Tudományos Akadémia mintájára egyetlen szervezetben van a tudomány és az alkotó művészet. Az első két osztály természettudományok osztálya (fizika és matematika, illetve biológia). A tagságában egyaránt vannak természettudósok és társadalomtudósok, illetve humán tudományokat művelők és alkotó művészek. Említést érdemel, hogy kutatóintézeti hálózattal egyik akadémia sem rendelkezik.

28. Történeti visszatekintésben, perspektívában említést érdemel, hogy számos európai országban az akadémiák alapításával egy időben természettudományos múzeumok létrehozására is sor került. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű volt a Hamburgban, Párizsban, Koppenhágában, Rómában és Veronában alapított múzeum. Ezek a múzeumok azonban az akadémiáktól függetlenek voltak szervezeti, személyi és költségvetési vonatkozásban egyaránt. Kivételt egyedül a Londonban alapított természettudományi múzeum jelentette, amelynek alapítására a *Royal Society* patronálásával került sor.

29. A fenti, teljességre nem törekvő, inkább csak reprezentatív, azonban több földrészre is figyelemmel lévő mintát alapul vevő áttekintés alapján megállapítható, hogy a politikum által nem módosított struktúrában működő nemzeti akadémiákon belül számuk és arányuk alapján a társadalomtudományok képviselői mintegy kétötödét vagy nem egy esetben ennél is nagyobb hányadát alkotják az akadémia tagjainak. Ez a súly érvényesül az egyes akadémiák működésének irányításában, tudományos profiljának kialakításában is. Egyes nemzeti akadémiákon belül a két osztályra való tagolás valójában egyenlő súlyt biztosít a társadalomtudományok képviselőinek. Ez egyaránt érvényes több európai és Európán kívüli akadémiára. Önálló vizsgálat tárgya lehetne az egyes akadémiák hivatalos, legtöbbször történeti hagyományokban gyökerező elnevezése. Így például a Dán Akadémia angol neve *The Royal Danish Academy of Sciences and Letters,* a Finn Akadémia neve pedig ugyancsak angolul *Finnish Academy of Science and Letters*. Egyes esetekben, így az áttekintésben elsőként említett, 1603-ban alapított Olasz Nemzeti Akadémia elnevezésében a „tudomány" szó egyáltalán nem szerepel *(Accademia Nazionale dei Lincei).*

VI. Változások a rendszerváltás után

A rendszerváltást követően csak kivételesen került sor strukturális, a nemzeti akadémia szerkezetét és működését érintő reformra a korábbi államszocialista országokban. Vonatkozik ez – többek között – a Magyar Tudományos Akadémiával csaknem azonos taglétszámmal rendelkező (varsói) Lengyel Tudományos Akadémiára, kivéve a Krakkói Akadémiát. Kivételt azok az országok jelentenek, ez a helyzet például Lettország esetében, ahol a lett etnikum az ország lakosságának ötven százalékát csak csekély mértékben haladja meg, amelyekben a nemzeti, etnikai vonatkozású, hátterű érdekek bizonyos mértékű struktúra módosítást tettek kívánatossá, illetve szükségessé. Ugyancsak kivételt jelent a Cseh Tudományos Akadémia és bizonyos mértékig a Macedón Tudományos Akadémia. Mindhárom, utóbb említett ország esetében kétségtelenül komoly szerephez jutott az a tény, hogy az 1990-es évek első felében kialakult új, egy korábbi föderációból (Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia) kiváló, nemzeti szuverenitását (függetlenségét) nem sokkal korábban elnyert vagy visszanyert állam nemzeti akadémiáiról van szó.

Heka László[1]

A horvát-magyar állami közösség alkotmányjogi meghatározása a horvát-magyar kiegyezés alapján[2]

Absztrakt

A bő nyolc évszázadig fennálló magyar-horvát állami közösség az európai alkotmánytörténet egyik legtartósabb államalakulata volt, mielőtt 1918-ban megszűnt az akkori Osztrák-Magyar Monarchiával együtt. A két ország nem fektette le annak jogi alapjait, így az 1848-ban kialakult konfliktus és Horvátország egyoldalú elszakadása (de facto, mert de iure a két országot továbbra is összekötötte a király személye) új helyzetet teremtett. Annak tisztázása érdekében hozták létre a horvát-magyar kiegyezést. A törvénycikk azonban nem tisztázta, hanem részben elhomályosította az állami közösséggel való legfontosabb kérdést: vajon Magyarország unitárius állam volt, vagy föderációba, illetve reálunióba lépett Horvátországgal. A dualizmus-kori érzelmekkel teli politikai viták (főként a parlamentben) erre a kérdésre nem adhattak egységes választ, ezután a két világháború közötti, majd a hidegháborús korszak nem adott lehetőséget a tárgyilagos elemzésre. Erre csupán Horvátország függetlenné válása után kerülhetett sor. Ebben a tanulmányban államelméleti szemszögből vizsgáljuk meg a horvát-magyar kiegyezést és az általa létrehozott alkotmányjogi modellt.

Kulcsszavak: 1868. évi XXX. törvénycikk, 1868. évi I. törvénycikk, tartomány, autonóm terület, föderáció, reálunió

Abstract

For more than eight centuries, the Hungarian-Croatian state community was one of the most enduring in European constitutional history, before it was dissolved in 1918 along with the then Austro-Hungarian Monarchy. The two countries had not laid the legal foundations for it, so the conflict of 1848 and the unilateral secession of Croatia (de facto, because the two countries were still linked de iure by the person of the king) created a new situation. The Croatian-Hungarian reconciliation was established to clarify this. However, the article did not clarify, but partially obscured, the most important issue with the state community: whether Hungary was a unitary state or whether it entered into a federation or real union with Croatia. The emotive political debates of the Dualism era (especially in parliament) could not provide a unified answer to this question, and then the inter-war and then the Cold War era did not provide the opportunity for an objective analysis. This could only be done after Croatia's independence. In this paper, we will examine the Croatian-Hungarian reconciliation and the constitutional model it created from the perspective of state theory.

Keywords: Act XXX of 1868, Act I of 1868, province, autonomous territory, federation, real union

[1] Dr. habil. Heka László, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlí-tó Jogi és Jogelméleti Intézet, e-mail: heka@juris.u-szeged.hu. ORCID azonosító: https://orcid.org/0000-0001-8561-2628.
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.47

I. Előszó

Miután Magyarország megkötötte az egyezményt Ausztriával (1867:XII. tc.), egy évvel később kiegyezett Horvátországgal, majd szinte egyidőben megalkotta a nemzetiségi törvényt is. Ezzel a legfontosabb közjogi kérdéseit megoldotta és elindulhatott a fejlődés útján. Természetesen a megalkotott törvények mindegyike sok vitára adott okot, de talán egyik sem okozott annyi eltérő értelmezést, mint a horvát-magyar kiegyezés. Már a tárgyaló bizottságok elnevezése kérdésében is körültekintően jártak el. Végül a „Magyarország és a Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok közt fennforgó közjogi kérdések ügyében kiküldött országos küldöttség", másnéven regnicolaris deputatio (királyi bizottság) tárgyalásának eredménye lett az 1868:XXX. tc (a magyar változat), illetve az 1868:I tc (a horvát verzió).[3] A tizenkét-tizenkét fős horvát és magyar küldöttség eltérően vélekedett számos kérdésről, illetve fogalomról. Kompromisszumként a magyar fél lemondott a „tartományok" elnevezésről, helyette a Horvát-Szlavónországok vagy a Horvát-Szlavón-Dalmátországok kifejezést fogadott el. A szábort sem nevezte már „tartománygyűlésnek", hanem országgyűlésnek. A magyar törvények korábban Horvátországot, Szlavóniát és Dalmáciát „részeknek" (partes) nevezte, hol „alávetett" (partes subjectae), hol „kapcsolt részeknek" (partes adnexae), 1868-ban elfogadták a „társországok" megszólítást (a horvát változatban „socia regna" néven szerepel). Viszont nagyon ügyelt a magyar bizottság arra, hogy az egyezmény magyar változatába ne kerüljön be a horvát okiratokban megforduló „regnum Croatiae" vagy „regnum Sclavoniae" megnevezés. A horvát változatban az országot csakis királyságnak/királyságoknak nevezik, olykor Háromegy Királyság kifejezést is alkalmaztak. Még szembe tűnőbb, hogy a törvénycikk magyar címében a „közjogi" megjelölés szerepel, míg a horvát változatban az „államjogi" fogalommal helyettesítik. Ugyanis a magyar közjogi felfogás szerint a regnum, az állam (Staat) csakis Magyarország lehet, mert a korona magyar, a koronázási oklevél is magyar, ahogy maga a király is. Ezért a Háromegy Királyság csak ország (Landes) volt.[4] A testvérnemzetnek nincs állama, hanem ő „csak" ország, mert a magyar főhatóság kiterjed a területükre is. Horvátország és Szlavónia megőrizték jogaikat, és közigazgatási különállásukat, de „saját szuverén államhatalommal nem rendelkeztek."[5] Ezzel a nézettel szemben a horvát felfogás szerint a két ország perszonálunióban állt egymással. Az 1868. évi kiegyezés után ezt az álláspontot akként módosították, hogy valójában reálunióról volt szó.

II. Horvátország és Szlavónia megjelölésére használt fogalmak

A kiegyezés-ellenes ellenzék a törvénycikk sajátos értelmezésével befolyásolta a híveit, a közvéleményt és nagy hatással volt a későbbi historiográfiára. A képviselőházban évtizedeken keresztül elhangzott állításaikat egy idő után a kormánypártiak már nem cáfolták, így azokat valós tényként fogadták el a történészek is. A magyar közéletben leginkább a magyar államról, a magyar országgyűlésről és a magyar kormányról szóló álláspontok honosodtak meg, amelyek cáfolták Horvátország államiságának bármilyen elemét. Olvasatukban a déli szövetséges

[3] Az 1865-1868. évi országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok (a továbbiakban: KI) V. 1. melléklet a 304. sz. irományhoz (CCLXXVI. ülés). Jegyzőkönyvei a Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok közt fennforgó közjogi kérdések ügyében kiküldött magyar országos küldöttség és horvát-szlavon országos küldöttség közösen tartott üléseinek. Első ülés. 1868. április hó 28-án. CCIV. sz. ülés.

[4] Az 1849. évi abszolutizmus bevezetésével Horvátország mellett koronatartomány (Kronlander) lett Dalmácia, a katonai határőrvidék, illetve az olmützi alkotmány 72. § alapján megalapított Szerb Vajdaság (Woiwodschaft Serbien), amelynek részét képezte Szerém megye is. A fenti elnevezés okot ad arra, hogy a Landes szót is tartományként értelmezzék a horvát államiságot cáfolók.

[5] Mezey Barna: Speciális állammodellek a feudális korszak fejlődésében. In Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 83. o.

csupán tartomány, amelynek gyűlése szabályozza az autonóm ügyeket, míg a horvát ellenzék (a kormánypártiak nagy részével egyetemben) az országot államnak (királyságnak) nevezte, amely Magyarországgal államjogi viszonyokat hivatott rendezni és amelynek országgyűlése törvényekkel szabályozza a belügyeit.

Az országgyűlési viták, azok közlése a politikai lapokban, erősítették a hívekben a meggyőződést az 1868:XXX. tc. jogi jellegéről. Az egyezmény értékelésével kapcsán két tábor bontakozott ki, amelyek túlélték a két világháború közötti időszakot, majd a hidegháborút is, mivel azokban az időkben nem volt „célszerű" a horvát-magyar viszonyok feltárása, kutatása. Horvátország függetlenné válása óta felértékelődött a közös múlt kutatása, főként a történészek részéről, amíg az alkotmányjogi viszonyok, intézményrendszer vagy jogrendszer feltárására irányuló tudományos munkák továbbra is ritka számban jelennek meg. Ennek részben a nyelvtudás hiánya is az oka, mivel a XIX. századi világnyelveken (német és francia) írt tanulmányok mellett a kutatókat gátolta az a tény, hogy nem ismerték a másik nemzet nyelvét, irodalmát és nem tudták kutatni az eredeti okiratokat, jogforrásokat.

III. Összehasonlító vizsgálat

A 150 éves múlt hozománya az a sok eltérő fogalom, amely a két nemzet (szélesebben az egész volt Jugoszlávia térsége) köznyelvében és szaknyelvében zűrzavart okozhat. Ennek feltárására egy összehasonlító vizsgálatra vállalkoztunk, amely során csupán két kötetet vettünk górcső alá, de mivel véleményünk szerint mindkettő reprezentatív jellegű, ezért az ott közölt publikációk segítségével lényegében megismerjük a tudósok álláspontját és az általuk használt fogalomtárt. Elsősorban azokat a tanulmányokat vettük figyelembe, amelyek közjogi témákat vagy fogalmakat kutattak. A magyar és horvát történészek budapesti konferenciáról készült 2014. évi kétnyelvű tanulmánykötet az egyik, a Varga Szabolcs és Sokcsevits Dénes szerzőpáros horvát száborról írt műve pedig a második vizsgált anyagunk volt. Az előbbi kötetben vélhetően a témában leginkább jártas, legtekintélyesebb magyar és horvát kutatók mutatták be tanulmányaikat, a 2022-ben megjelent második műben pedig két tekintélyes magyar kutató foglalkozik a horvát alkotmánytörténet egyik legfontosabb intézményével, a horvát (szlavón-dalmát) száborral.

A két kötetben megjelentett írásokkal kapcsolatban csupán arra próbáltunk rávilágítani, hogy milyen kifejezéseket-fogalmakat használtak a szerzők a Szent István Koronájának országaira, illetve a magyar-horvát viszonyok meghatározását illetően.

„A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra" című konferenciakötet az eklatáns példa arra mekkora eltérések tapasztalhatók a kutatók között. Vlasta Švoger – Tamara Tvrtković szerzőpáros a tanulmányában *Horvátországot államnak* nevezi, elvetik a fegyveres hódítást mint a közös állam jogi alapját, hangsúlyozva, hogy a magyar-horvát „államjogi viszony az örökösödési jog alapján jött létre".[6] Mindezt Ludovicus Tibero (Ludovik Crijević Tuberon) munkájára hivatkozva állítják.[7] Ivana Horbec „közös államon belüli" horvát-magyar viszonyokról beszél.[8] Velük szemben Varga Szabolcs a 17. századi Horvátországról megjegyzi, hogy „ekkor a Háromegy Királyság is csupán fikció volt", amely „csupán a reprezentációban, illetve néhány irodalmi alkotásban utalt

[6] Vlasta Švoger – Tamara Tvrtković: Između ugrofilije i ugrofobije. Slika Mađara u Hrvatskoj od 16. do 19. stoljeća. In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015, 727. o.

[7] Ludovik Crijević Tuberon: Commentarii de temporibus suis / Komentari o mojem vremenu. Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2001, 100. o.

[8] Ivana Horbec: Prosvijećeni apsolutizam i banska služba. Uvod u politiku hrvatsko-slavonskih staleža /1756.-1790.). In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015, 224. o.

az önállósodási törekvésekre."[9] A társországokra rendszerint a tartomány kifejezést alkalmazza. I. Ferdinánd Zrínyi Miklós bánnal kapcsolatos sorait, amelyekben a király a bánra a „vicerrex" kifejezést használja, Varga Szabolcs úgy értelmezi, hogy azok „a külföldi olvasóknak szánt magyarázatai" voltak, tehát a *banus* kifejezést (amely akkor már hétszáz éve használatban volt) kívánta elmagyarázni a külföldi humanisták és politikusok számára.[10] Mivel már 949-ben Pribina bánt „vicerex-nek nevezik, ezért az indoklás eléggé meglepő.[11]

Pálosfalvi Tamás tanulmányában a báni presztízsről beszélve kiemeli, hogy az „Szlavónia regnum státuszának" köszönhető, valamint „jelentős külön kormányzati hagyományinak".[12] Ő is „tartománynak" nevezi Szlavóniát, éppúgy, mint Horvátországot is.[13] Érdekes, hogy a dalmáciai traui (Trogir) származású Beriszló Pétert (eredeti neve Petar Berislavić) „délvidéki" jelzővel illeti, talán, hogy jobban kiemelje Horvátország, Szlavónia és Dalmácia magyarországi alárendeltségét. A kötetben közvetlenül Pálosfalvi tanulmánya után következik Borislav Grgin írása, aki a magyar-horvát közjogi viszonyt egészen másképpen látja, mint az előbb említett két magyar kollégája. Abban közli, hogy Mátyás király által 1466-67-ben kinevezett Laki Túz János báni címe „*regnorum Bozne, Dalmacie, Croacie, ac tocius Sclavonie banus et capitaneus generalis*" volt.[14] Később megjegyzi, hogy Bánffy András „Dalmácia, Horvátország és egész Szlavónia" bánjává kinevezése 1476-ban bevezette a „három horvát regnum" feletti egységes báni méltóságot.[15] A középkori közös államot „Magyar-Horvát Királyságnak" nevezi, a Varga Szabolcs tanulmányában megemlített *vicerex* és *prorex* címmel kapcsolatban pedig Grgin azt állítja, hogy a fennmaradt pápai levelek is arról tanúskodnak, hogy „a horvát királyságok bánjait alkirályokként (prorex vagy vicerex) tartották számon.[16] A két egymással szemben álló vélemény közé helyezkedik ifj. Bertényi Iván nézete, aki a kiegyezésről beszélve kiemeli, hogy Magyarország az 1868:XXX. törvénycikkel „elismerte a horvát önkormányzatot", Horvátország „társországi státuszát" (ami ifj. Bertényi meghatározása szerint az „államiság és a tartományi léte közötti állapotnak volt tekinthető"), valamint a horvát politikai nemzetet.[17]

A Varga-Sokcsevits száborról írt kötetben a két szerző eltérően értékeli a közjogi viszonyt, ami részben annak is tudható be, hogy két különböző korszakot elevenítik fel. Érdekes módon az 1527. évi horvát és a szlavón száborokat „délvidéki" rendi gyűléseknek nevezik, álláspontjuk szerint azok „igazi kuriózumoknak" számítottak (pedig a szlavón száborok már 1273-tól, a horvát congregatiok 1351-től üléseztek), majd hozzáteszik, hogy azok „sorsdöntő

[9] Varga Szabolcs: Bán vagy alkirály? A horvát-szlavón báni hatalom a 16-17. században. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet, Budapest, 2015, 160. o.

[10] Varga: i.m. 164. o.

[11] Heka László: A horvát bán Magyarország alkotmánytörténetében. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Szeged, 2002, 206. o.

[12] Pálosfalvi Tamás: A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában. Királyi hatalom és területi különkormányzat 1435-1526. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet, Budapest, 2015, 147. o.

[13] U. o. 150. o.

[14] Borislav Grgin: Hrvatski i slavonski banovi za vladavine Korvina i Jagelovića. In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015, 211. o.

[15] Uo.

[16] Uo. 215. o.

[17] Ifj. Bertényi Iván: Magyar-horvát közjogi és politikai viták a századfordulón. Bánffy Dezső intrikái Khuen-Héderváry Károly horvát bán ellen. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet. Budapest, 2015, 45. o.

közjogi változásokat nem eredményeztek a két terület államiságának történetében".[18] A két szerző a magyar álláspontho hűségesen, konzekvensen ragaszkodnak, ezért a tartomány fogalommal helyettesítik a Horvátország, Szlavónia, Dalmácia kifejezést, gyakran a regnum szót is tartományként fordítják, előfordulnak még a „terület", illetve a „régió" fogalmak is.[19]

Habár egyformán vélekednek a közjogi kérdéskört illetően, mégis a kötet második részben a törökök elől elmenekült vagy elüldözött horvátokat „emigránsoknak" nevezik (348. oldal), a horvát unionista pártról pedig megjegyzik, hogy a perszonálunió mellett kitartó néppártiakkal ellentétben, „a Magyarországgal kötendő (felújítandó) reálunió mellett foglalt állást".[20] Tehát a társországnak nem volt semmilyen államisági eleme, de mégis felújítja a reáluniót. Az önmagában ellentmondó állítások mögött mégis van tartalom: a magyar alkotmánytörténet azt tartja, hogy 1526-ig Horvátország, Szlavónia és Dalmácia közjogi viszonyát Magyarországgal „leginkább perszonálunióhoz" hasonlít. Ugyanakkor kiemeli, hogy e terület a Magyar Királysághoz tartozott, akként, hogy „állami és jogrendje érintetlen maradt", tehát csak a „közös király személye fűzte hazánkhoz".[21] Az alkotmánytörténeti, jogtörténeti egyetemi tankönyvek, jegyzetek ezt a nézetet vallják. Kristó Gyula ugyan elfogadta a perszonálunión alapuló állami közösségről szóló álláspontot, de kiemelte, hogy az állami közösségben „Magyarország primátusa érvényesült, hiszen a magyar király serege hódította meg Horvátországot".[22] Az elmondottakhoz képest a horvát álláspontho legközelebb foglalt állást Pecze Ferenc professzor. Szerinte Magyarország és Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) állami közössége két szuverén ország közötti perszonálunió volt.[23] A magyar királyok horvát trónra lépését nem tartotta fegyveres hódításnak, hanem az öröklési jognak a megvalósításának, a magyar-horvát államot pedig a lengyel-litván perszonálunióhoz hasonlította. A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség perszonáluniója 1386-ban jött létre, négy évszázadig tartó fennállása 1791-ben szűnt meg a Lengyelország osztrák-porosz-orosz (második) felosztását megelőzően.[24] Takács Péter szerint a 16–17. században három részre szakadt „királyi Magyarország" perszonálunióban állt a Horvát Királysággal.[25] A horvát jogtörténeti tankönyvek kitartóan érveltek a mellett, hogy az 1790 és 1848. közötti időszakban „egyenlőtlen reálunióhoz" lehetne hasonlítani a jogviszonyt. Ferdo Čulinović akadémikus is ezt a nézetet vallotta az egypárt rendszer idején.

Mielőtt rátérnénk a kiegyezési törvénycikk elemzésére megemlítjük, hogy Antal Tamás professzor véleménye szerint az autonóm területi jogállás hasonlított Horvátországéra, amit a maga korában neveztek tartománynak (pl. Szilágyi Dezső: horvát-szlavón egyesült tartomány[26]), avagy társországnak. Mezey Barna professzor különbséget tesz a Staat, vagyis az állam fogalma (Magyar Királyság) és az „ország" (Landes) megjelölés között. Ez utóbbi a 13. századi osztrák-bajor mintájú önkormányzattal rendelkező megyék szövetségét

[18] Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: A horvát szábor története. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2022, 153.o.
[19] Dabinović, Antun: Hrvatska državna i pravna povijest: s reprodukcijama najvažnijih dokumenata i slikama, pretisak izdanja iz 1940. god. Matica hrvatska, Zagreb, 1990, 209-210. o.
[20] Varga–Sokcsevits: i.m. 355. o.
[21] Mezey Barna: Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó. Budapest, 2003, 66-67. o.
[22] Kristó Gyula: A magyar-horvát perszonálunió kialakulása, In Tiszatáj, 2002/10. sz. 39. o.
[23] Pecze Ferenc: A magyarországi és horvátországi követek óvásjogától az interpellációs jogig, kitekintéssel a nyugat-európai rokonjogokra (XVII-XIX. század). In Az európai alkotmánytörténet és a nyolc évszázados magyar-horvát államközösség fejlődése (1102-1918). A Hunyadi Szövetség füzetei 10., Budapest, 2001, 93-126., 118. o.
[24] Pecze Ferenc: Adalék két európai kettős államközösség hagyományához. A magyar-horvát és a lengyel-litván perszonálunió. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): Emlékkönyv Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica. Tom. LXXIII. Fasc. 44. Szeged, 2010, 671-682. o.
[25] Takács Péter: Az államok rendszertana és típológiája. Államelméleti elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023, 423. o. 42. lj.
[26] Antal Tamás: Szilágyi Dezső és műve. Jogtörténeti Tár 4. Szeged, 2016, 41-42., 425., 436. o.

(„konföderációját") jelölte.[27] Ez alapján Magyar Királyság az állam, Horvátország, Szlavónia és Dalmácia pedig az ország („állam az államban"). A modern horvát jogtörténészek közül Dalibor Čepulo professzor „autonóm királyságoknak" (the autonomous kingdoms of Croatia and Slavonia) tartja Horvátországot és Szlavóniát.[28]

IV. Alkotmányjogi és államelméleti elemzés

Tekintettel a magyar *történeti alkotmányra*, amely az évszázadok során keletkezett, melynek egy egész sor jogforrása van, és amelyre a magyar és a horvát rendek nemegyszer hivatkoztak, mindenekelőtt célszerű meghatározni az alkotmány, illetve az *alkotmányjog* fogalmát is, illetve indokolni miért használjuk a tanulmányban ezt a kifejezést az általában elterjedt „*közjog*" (jus publicum) fogalom helyett.[29]

Arisztotelész szerint az alkotmány szabályozza az állam irányításának kérdését, valamint azt, hogy ki és hogyan gyakorolja a főhatalmat, milyen módon oszlik meg a hatalom, mert annak fennállása szükséges az állam meglétéhez és az államegység fenntartásához.[30] Cicero a korabeli római alkotmányt tartotta a legjobbnak, mert az nem egy ember alkotásaként jött létre, hanem a századok során keletkezett, a tapasztalat és a hosszas gyakorlat terméke.[31] Hozzá hasonlóan Cato is a történelmi alkotmányt dicsérte.[32] A rómaiak határozottan megkülönböztették a *rem publicam constituere* (vélhetően ebből a kifejezésből jött létre a 18. században a *konstitúció* kifejezés) ügyeket, vagyis az alkotmányt a törvényektől. Az állambölcsélet nagy tudósa, Georg Jellinek bécsi, majd heidelbergi közjogász professzor az alkotmányt elsősorban rendnek tartja és megjegyzi, hogy „minden tartós szövetségnek" szüksége van egy olyan jogilag elismert és jogtételekből álló rendre, amelynek alapján „kialakul és megvalósul az akarata, meghúzzák határait, s amely szabályozza tagjainak helyzetét és hozzá való viszonyát."[33] A rend fennállása nélkül anarchia uralkodna. Az alkotmány jogtételei meghatározzák az állam legfelsőbb szerveit, azok létrehozásának módját, egymáshoz való viszonyukat, hatáskörüket, illetve az egyén és az államhatalom közötti viszonyt.[34] A mai

[27] Stanko Andrić: Klaićev udio u raspravama hrvatske i mađarske historiografije. In: Potonuli svijet – rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju, szerk. Stanko Andrić, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2001, 37-67, itt 64. o.

[28] Dalibor Čepulo: Croatian Constitutionalism from Autonomy to the State. In Comparative Constitutionalism in Central Europe. Central European Academic Publishing, Miskolc – Budapest, 2022, 37-56, itt 37. o.

[29] Lásd inter alia: Barber, Nicholas W.: The Constitutional State, Oxford University Press, Oxford, 2011.; Chambers, Simone: Constitutional State and Constitutionalization, In Allen A., Mendieta E. (eds.): The Cambridge Habermas Lexicon. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. str. 69-74. o.; Gosewinkel, Dieter: The Constitutional State, In Pihlajamäki, Heikki – Dubber, Markus D. – Godfrey, Mark (eds): The Oxford Handbook of European Legal History. Oxford Handbooks, Oxford, 2018.; MacCormick, Neil: Law and the Constitutional State, In Institutions of Law: An Essay in Legal Theory, Law, State, and Practical Reason, Oxford, 2007.

[30] Arisztotelész: Politika. (Ford. Szabó Miklós). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 174-176. o.

[31] Hamza Gábor: A cicerói állambölcsélet és a modern politikai tanok. In Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Politica Social, 2013/7. Lásd: Tóth J. Zoltán: Állam- és jogelméleti előadások. Patrocinium, Budapest, 2018, 60. o. 22. sz. lj.

[32] Schweitzer Gábor: Magyarország történeti alkotmányának konstrukciója és szimbolikája. In Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó, Budapest, 2023, 334. o. 4. sz. lj.

[33] Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre. Verlag von O. Haering. Berlin, 1900., 1914. 505. o. Vö.: Jellinek, Georg: Az állam alkotmánya és a közjpog garanciái. In: Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudományok köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 5. o.

[34] Uo.

értelemben az alkotmány a társadalom és a közhatalom viszonyának kifejezője, amely megállapítja ennek a viszonynak korlátait, valamint az állampolgárok szabadságjogait.[35]

A *jus publicum* tehát szabályozza az állam mint a közhatalom megtestesítőjének és az egyén kapcsolatrendszerét, a közhatalom kiépítését, az államszervezet felépítését és működését. A közjog szó kifejezi, hogy az állam a közérdeket szolgálja, ezért az egyén akaratától függetlenül működik. Az alkotmányjog a közjog területéhez tartozik és mindazoknak a jogforrásoknak az összességét tartalmazza, amelyek egy adott államban előírják a jogrendszer felépítését és tartalmát, a közhatalmi szervek megalakulását, felépítését, működését, hatáskörét és egymáshoz való viszonyát, valamint az állam társadalmi berendezkedését, polgáraihoz való viszonyát stb. A horvát alkotmányjogászok és jogtörténészek az államjog kifejezést használják a közjog helyett, és alatta többnyire azokat a jogszabályokat értik, amelyek rendelkeznek az államnak mint politikai személyiségnek, tulajdonképpen a közhatalomnak a tevékenységéről. A közjogtól annyiban különbözik, hogy az államjog csak az államra, az állami szervekre vonatkozik, az államérdekeket képviseli és érvényesíti. Ez utóbbi feladata leginkább az állam végrehajtó hatalmára hárul.

Az összehasonlító vizsgálat keretében gyakran találkoztunk a szuverenítás megfogalmazással, amely a 16. századból származik és Jean Bodin nevéhez fűződik.[36] Az általa tudományosan megalapozott tan szerint a szuverenitás a jog által nem korlátozott legfőbb hatalom polgárok és alattvalók fölött.[37] A klasszikus értelmezése szerint a szuverenitás lényegében hatalom, amelyet egy személy, csoport, szervezet, állam gyakorol az egész társadalom felett.[38] A szuverén (uralkodó) független mindenkitől, hatalma oszthatatlan és korlátozhatatlan, lényegében, ezért az európai abszolút monarchiák jellemzője volt.[39] Mára a fogalom teljesen új olvasatot kapott, olyannyira, hogy Bihari Mihályi megjegyzi: „a szuverenitás klasszikus tartalma és magyarázata összeegyeztethetetlen a modernkori szuverenitás fogalmával és tartalmával".[40] Szerinte „a szuverenitás szónak és fogalomnak sem a szó eredeti (Jean Bodin, Thomas Hobbes, stb.), sem az újabb kori értelmében (Carl Schmitt, Hans Kelsen) a modern korban semmilyen magyarázó értéke nincsen". Bihari „félreértésnek" tartja a fogalom kiterjesztését a népszuverenitásra és a nemzeti szuverenitásra, mert véleménye szerint „az államnak soha sem volt szuverenitása".[41] Mivel a hatalommegosztás elvének megjelenésével a szuverenitás korlátozható lett, emellett más jellemző vonásai is megszűntek, ezért változott alkotmányozó hatalommá a modern demokratikus jogállamokban.

Mindezek alapján, az államelméleti vizsgálatunknál figyelembe kell vennünk, hogy az állammal kapcsolatos mai fogalmak jelentése eltér a dualizmus kori értelmezéstől. Leginkább az állam–ország–tartomány kérdéskör foglalkoztatott, mivel a horvát-magyar alkotmányjogi viszony meghatározásánál éppen ebben a tárgyban tapasztalhatók a legnagyobb eltérések. Mai felfogás szerint az állam egy meghatározott földterületen élő emberi csoportok politikai

[35] Takács Imre: Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 21. o.

[36] Kelsen, Hans: A szuverenítás fogalmának változása. Politzer, Budapest, 1931. Vö.: Kelsen, Hans: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes. Beitrag zu einer Rechtslehre. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1920, 1928.

[37] Stanley I. Benn: The Uses of Souvereignty. In Political Studies, 1955. Vol. 3. No. 2., 109-122. itt. 109. o.

[38] A szuverenitás alanyainak felsorolásában az uralkodó mellett említi az államot, továbbá az állam belső jogrendjét, az alkotmányozó hatalmat, a parlamentet, a nemzetközi jogrendet, a Szent Koronát, a népet, a nemzetet, az egyént, illetve különböző testületek és közösségek, mint például az Európai Unió.

[39] Dezső Márta – Somody Bernadette: A szuverenitás. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 133. o.

[40] Bihari Mihály: A modern szuverenitás elméleti alapjai Kísérlet egy funkcionalista rendszerszemléletű szuverenitáselmélet alapjainak kidolgozására. In MTA Law Working Papers, 2014/51.

[41] Uo.

közössége, amely közös kormányzattal, önállósággal és szuverenitással rendelkezik.[42] Célja és feladata a társadalmi és gazdasági viszonyok szervezése és irányítása, az állam zavartalan működése, amely magába foglalja a külső támadások elleni védelem biztosítását. Fontos pillérei a nemzetközileg elismert függetlenség és területi integritásának garantálása a nemzetközi jog által. Hugo Grotius, a nemzetközi jog alapítója, az emberek saját jogaik védelmére kötött szabad szerződés eredményének tekintette az államot.[43]

Georg Jellinek professzor az „Általános államtan" (*Allgemeine Staatslehre*) című művében fogalmazta meg az elméletét, amely szerint az államnak három lényeges alkotóeleme van: a szervezett emberi csoport (az államalkotó lakosság), a földterület (államterület), amelyen a lakosság él, és a mások által elismert működőképes hatalmi szervezet.[44]
Az állam feladataival kapcsolatban Platón államtanában kifejti, hogy a legelső és legfontosabb a politikai hatalom birtoklása,[45] Arisztotelész pedig azt, hogy „a polgárokat erényesekké tegye, azaz képesekké és hajlamosakká a jóra", vagyis a köz javára törekedni.[46]

Az államelméleti szakirodalom döntő többsége elfogadja, hogy egyformán államok voltak a már többezer éve működő poliszok (görög), városállamok (olasz), városkirályságok (pl. Mezopotámia), regnumok (középkori hűbéri-rendi), impériumok (római), habár közöttük fennálltak jelentős különbségek. Mindegyik felsorolt modellben jellemző volt az emberek együttélésének kereteit biztosító intézményesült közhatalommal rendelkező rendszer, amit a legtöbb jogtudós az állam nélkülözhetetlen elemének tartja.[47] Ezzel az állásponttal szemben vannak olyan nézetek, amelyek szerint az állam nem egy általános fogalom, hanem olyan „politikai rendforma", amely Európában a 18. század végéig bontakozott ki.[48] Georg Jellinek az *Allgemeine Staatslehre* nevű nagy hatású kötetében az államot egyaránt társadalmi jelenségként (*allgemeine Staatslehre*) és jogtanként (*allgemeine Rechtslehre)* értelmezi.[49]

Az államelméleti jogászok hangoztatják, hogy az állam és a jog olyan szorosan fűződnek egymáshoz, hogy az egyik nincs a másik nélkül, mert ugyanis az állam alkotja a jogot, a jog pedig megszabja az állami működés kereteit.

Az államok rendszerezése és tipizálása általában az *államforma* (kormányforma) és az *államtípus* kategóriákba való besorolással történik.[50] Az államforma (*die Staatsform, form of state/state-form, la forme d'etat*) keretek közé foglalja az állam létezésének okát, célját, értelmét, és kifejezi a szuverenitás hordozóját. Takács Péter MTA doktori értekezésében azt írja, hogy mára az „államforma *jogi formá*vá vált, legfőképpen az *alkotmányformá*ban

[42] Takács Péter: A modern állam. In Szabó Miklós (szerk.): Bevezetés a jog- és államtudományokba. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001, 209-241, itt 209. o.
[43] Grotius, Hugo: A háború és béke jogáról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
[44] Jellinek: 1914. 323-331. o.
[45] Platón: Az állam. (ford. Jánosy István) Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2001, 190. o. Vö.: Takács Gábor (szerk.): Állambölcséleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből. A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016, 41. o.
[46] Máthé Gábor: Szuverenitáskérdések. In Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó, Budapest, 2023, 255. o.
[47] Lásd inter alia: Harding, Alan: The origins of the concept of the state. History of Political Thought. vol. 57. 1994.; Dowdall, Harold Chaloner: The Word „State". Law Quarterly Review. Vol. 39. Stevens and Sons, 1923, 98-127. o.
[48] Skinner, Quentin: A Genealogy of the Modern State.Proceedings of the British Academy, 2009, 162. o.; Strayer, Joseph R.: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton University. Princeton, 1970., 1998. Közli: Takács 2023: 235. o.
[49] Jellinek: 1914. 661. o.
[50] Péteri Zoltán: Az államok rendszerezése: államtípusok és államformák. In: Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997.

nyilvánul meg."[51] A jogbölcsélet klasszikusa, Hans Kelsen 1934-ben a *Tiszta jogtan* című művében megfogalmazta, hogy az államforma az államhatalom konkretizálása és részletezése.[52] Más államelméleti jogászok is egyetértenek abban, hogy „az államforma nem más, mint az államhatalom gyakorlásának módja" amelynek két összetevője a kormányforma és az államszerkezet".[53] A kormányforma (*Regierungsform, form of government, forme de gouvernement*)[54] meghatározza az állami berendezkedés jellegét, és kifejezi, hogy milyen viszonyban állnak egymással a törvényhozás, végrehajtás és gyakran az igazságszolgáltatás mint a hatalommegosztás rendjében működő állami szervek.[55]

A mai szemszögből vizsgálva a kérdést az állam három fő államszerkezeti típusát különböztethetjük meg: az unitárius államét, a regionális államét és a szövetségi államét.

Az egységes vagy unitárius államban *(Einhetsstaat)* csupán közigazgatási egységeket találunk, vagyis a történelmi Magyarország esetében megyéket, járásokat, kerületeket (más országokban előfordulhatnak grófságok vagy kantonok stb.). A magyarországi nemzetiségek álláspontja Hungáriáról mint föderációról határozott elutasításra talált Pesten. A mai horvát tudomány is lényegében inkább jogi konstrukciónak tartja a föderációról szóló elméletet, ezért ritkán hivatkozik arra, hogy Horvátország és Szlavónia tagállamok voltak, viszont a horvát államiság bizonyos elemeinek meglétét vitathatatlan ténynek tekinti.

Használatos még a szubdualista kifejezés említése is, amelyre többen is hivatkoznak.[56] Andrássi Dorottya egyenlőtlen szubdualista berendezkedésnek tartja a horvát-magyar viszonyt „a dualista Monarchián belül".[57]

Az államelmélettel foglalkozó tudósok közül Takács Péter által említett *regionális állam* esetén olyan entitásról beszélünk, amely „államként viselkedik", de a teljes államiság minden elemével nem rendelkezik, hanem közjogilag régiónak számít. Ezek a belső közjogi egységeket képező régiók önállósága megközelíti a föderatív állam tagállamának önállóságát, de a régió nem tagállam.[58] A mai Spanyolország, Belgium, Nagy-Britannia ennek a típusnak felel meg. Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) egykori jogállását lényegében regionális államnak nevezhetnénk. Az akkori modellek közül a *Staatenstaat* fogalma írja le legjobban a horvát-magyar közjogi viszonyt. Ez a fogalom a függő államokra vonatkozott, vagyis az olyan esetre, amikor a nemzetközi kapcsolatokban a védnök államnak is nevezett „főállam" hatalmat gyakorol(t) a függő vagy félszuverén államok felett. Ezek az államok „a főhatalmat gyakorló államszervezet által meghúzott jogi keretek között szabadon tevékenykedhetnek, befelé messzemenő önállóságot élveznek, kifelé azonban függetlenségük jelentősen korlátozott, s a

[51] Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Akadémiai doktori értekezés. (kézirat) Budapest, 2021, 30. o. Vö.: Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Akadémiai nagydoktori mű, Széchenyi István Egyetem, Budapest, 2022.

[52] Kelsen, Hans: Tiszta jogtan. (Bibó István – Erdély Leonóra ford.) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988, 60. o.

[53] Visegrády Antal: Államtan. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2004. 91. o. Vö.: Trócsányi László – Csink Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. In Trócsányi László – Schanda Balázs – Csink Lóránt (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba. Hvg-Orac, Budapest, 2012, 77–90. o.

[54] Lásd bővebben: Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): Európai kormányformák rendszertana, HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2007.; Petrétei József: A „jó" kormányforma. In Társadalmi Szemle, 1994/3. sz. 54-61. o.

[55] Sári János: Kormányzás-kormányzati rendszerek-kormányformák. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I., Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 307. o. Sári János: A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

[56] Ifj. Bertényi Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. In Kisebbségkutatás, 2008/3. sz., 594-595. o.

[57] Andrássi Dorottya: Az 1868-as nemzetiségi törvény és a magyar–horvát kiegyezés. Erdélyi Jogélet, 2020/2. sz., 141-150. o.

[58] Takács: i.m. 36. o.

főállamnak katonai engedelmességgel vagy gazdasági szolgáltatásokkal (sarccal) tartoznak".[59] Ez a modell a protektorátustól lényegében abban különbözik, hogy protektorátusok inkább a nyugat-európai gyarmatosítás következményi voltak (Anglia és India viszonya), a függő (vazallus) államok pedig az Oszmán Birodalom felbomlásának eredményei.

A reálunió modellnél két vagy több állam élén közös uralkodó áll, de a perszonáluniótól eltérően ennek oka nem a trónöröklési rendben kereshető, hanem ez a „szerződés által indokolt".[60] Habár az Osztrák-Magyar Monarchia két része közötti viszonyt ma is többnyire perszonáluniónak nevezik, az valóban reálunió volt.

Georg Jellinek olvasatában az államszövetség a független államok megállapodáson alapuló kapcsolat, amely tartós szervezettel rendelkezik, a célja az államszövetség területének védelme, az államok belső békéjének megőrzése, és más kitűzött célok megvalósítása. Az államszövetségnek nincs önálló államhatalma, hanem az csak az egyes államok vonatkozásában érvényesíthető, tehát az állami szuverenitás nem a központé, hanem a tagállamoké.[61] Viszont a szövetségi állam esetében több tagállam alkotja a szövetséget, a szuverenitás a szövetségé, az államnépe, a föderáció államterülete a tagállamok népének és területének összessége.

V. Horvátország jogállása az 1868. évi kiegyezés alapján

Az 1868:XXX. tc. szentesítése után komoly alkotmányjogi vita tárgya lett Horvátország és Magyarország közötti jogviszony meghatározása és az egyezmény értelmezése. Mint említettük a magyar változatban az *1868. évi XXX. törvénycikk* elnevezésében szerepel a két ország *„közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény"* fogalmazás, amíg a horvát 1868. évi I. törvénycikk elnevezése: „*Horvátország, Szlavónia és Dalmácia királyságok száborának 1868:I. törvénycikke az Erdéllyel egyesült Magyar Királyság és Horvátország és Szlavónia királyságok közt fennforgott államjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény.* Ez utóbbiban meghatározásra kerül, hogy a törvénycikket a magyar országgyűlés és a horvát szábor hozta létre, továbbá, hogy annak tárgya a Magyarországgal kötendő egyezmény, hogy Horvátország, Szlavónia és Dalmácia királyság, valamint, hogy a két királyság (magyar és horvát) között vannak vitatott kérdések, amelyeket az egyezmény megkötésével „kiegyenlítenek". A magyar változat szerint közjogi kérdésekről van szó, a horvát változat viszont azokat „államjogi" kérdéseknek tartja. Azt, hogy itt nem „szabad" fordításról van szó, hanem, hogy ez mindvégig a horvát királyi bizottság álláspontja volt, bizonyítják a pesti tárgyalásokról készült feljegyzések. A magyar és a horvát királyi deputatio megállapodott abban, hogy németül fognak egymással kommunikálni. Ennek megfelelően a horvát bizottság által a magyar kollégáknak benyújtott hivatalos javaslat címe: „*Antrag zu dem staatrechtlichen Ausgleich zwischen dem Königreiche Ungarn und dem Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien*".[62] Az elfogadott egyezmény német elnevezése: „*Der ungarisch-kroatische Ausgleich, Art. XXX v. J. 1868, betreffend die Inartikulierung des Übereinkommens über den Ausgleich der zwischen Ungarn einerseits, Kroatien, Slawonien und Dalmatien andererseits in der Schwebe gewesenen staatsrechtlichen Fragen*." A „staatrechtlichen" szót a horvátok természetesen „államjogi" fogalommal fordították le, a király ebben a formában szentesítette a törvény horvát változatát.

[59] Herzog, Roman: Államkapcsolatok. In Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudományok köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 849. o.
[60] Jellinek: 1914. 760.
[61] Herzog: i.m. 850. o.
[62] Csengery Antal: Hivatalos iratok és levelek. Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928, 187. o.

A fentiek önmagukban számos kérdést vetnek fel. Mielőtt ezekre rátérünk, megjegyezném, hogy magyar szemszögből az 1868-ban elfogadott horvát autonómia egy rendkívül széles jogosítványokkal felruházott státust biztosított Horvátországnak, viszont a horvátok olvasatában az egyezmény alapján Horvátország és Szlavónia egy autonóm közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezettel rendelkező ország volt, melynek országgyűlése a magyar parlamenttel megkötött állami szerződéssel kiegyenlítette a közöttük fennálló vitatott kérdéseket. Horvátországnak ugyan nem volt közvetlen beleszólása az adózási, pénzügyi kérdésekbe vagy a hadügybe, de a közös országgyűlésben képviseltetve volt. A magyar álláspontot Josip Pliverić, Ladislav Polić és követőik (a zágrábi jogi kar professzorai és hallgatói) elutasították mégpedig a következő érvekre (kérdésekre) hivatkozva: ha Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) csak magyarországi tartományok voltak, akkor miért kellett a magyar államnak kiegyezni a tartományával? Miért kellett volna a magyar országgyűlés mellett az egyezményt elfogadni a horvát szábornak is, ha nem két állam közötti kiegyezésről lenne szó? Miért írta elő a 70. § hogy az egyezményt csak a két országgyűlés közös akaratával lehet módosítani?

A horvát alkotmányjog alapítójának számító Josip Pliverić professzor azt állította (tanította), hogy a horvát-magyar kiegyezés egy nemzetközi jogi szerződés, melyet két önálló és egymástól független állam kötötte meg egy konkrét jogi cél megvalósítása érdekében**,** mégpedig a közöttük lévő „államjogi" kérdések kiegyenlítésére.[63] E nézet követője Josip Šarinić kiemeli, hogy két egyenrangú és jogképes fél kötötte meg az egyezményt. Szerinte nem kérdés, hogy a Háromegy Királyság birtokosa volt a „tényleges hatalomnak", mert csak így tudta átruházni annak egyes elemeit a közös államra, és ebben a minőségben tudta megtartani maga számára az autonóm ügyeket. Mert álláspontja szerint nem a magyar állam adta az autonómiát Horvátországnak, hanem a horvát állám ruházta át a pesti kormányra a taxativé felsorolt közös ügyeket (6-10. §), amíg minden más kérdés a báni kormány hatáskörébe maradt. Šarinić hangoztatja, hogy a horvát szábor nem tudta volna jogérvényesen átruházni a közös államra az egyes jogosítványait, ha azok valójában nem az ő hatáskörébe tartoztak volna. Mindezek alapján kétségtelen, hogy Horvátország az egyezmény megkötésével kifejezte a saját állami akaratát.[64]

A zágrábi jogi kari oktatóin kívül Európa szerte az 1868:XXX. tc-et a magyar állásponttal összhangban értelmezték. Georg Jellinek professzor 1882-ben megjelentette a „*Die Lehre von der Staatenverbindungen*" (Wien, 1882) című könyvet, amelyben Horvátországot magyar tartományként határozta meg. Josip Pliverić ezzel nem értett egyet, és egy levéllel reagált a nagy tekintélyű jogtudós érveire. A zágrábi jogászprofesszor igyekezett igazolni Horvátország államiságát, amelyet a közös állami múlt és hagyomány, valamint a horvát-magyar kiegyezés is biztosítják. Olvasatában az 1868:I. illetve 1868:XXX. tc. „szerződéses jellegű egyezmény" volt, annak 70. §-ban előírt felülvizsgálati eljárás „a szilárd alkotmányok" közé sorolja az egyezményt, továbbá a horvát honosság Pliverić-féle értelmezése szerint úgy értelmezhető, hogy Horvátországnak állampolgársági joga is volt.[65] Kifejtette továbbá, hogy Horvátország és Magyarország valójában reál uniót alkottak, amelyet ő „*unio realis inaequalis*", mai nyelvezeten aszimmetrikus uniónak definiálta.[66] Elismerte, hogy ebben az egyenlőtlen unióban Magyarország a fontosabb tényező, de ettől függetlenül Horvátország az

[63] Šarinić: i.m. 240. o.
[64] U. o. 241. o.
[65] Alexander Buczynski – Stjepan Matković: Korespondencija Josip Pliverić – Georg Jellinek iz 1885. godine. Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, 6. 2000, Zagreb, 2000, 1053-1084. o.
[66] Josip Pliverić: Personal- und Realunion. Mit einem Anhange. Das rechtliche Verhältniss zwischen Oesterreich und Ungarn von Franz von Juraschek, dr. jur. et phil., Privatdozent für allgemeines und oesterr. Staatsrecht an der Karl-Franzens-Universität-zu Graz., Berlin, Carl Heymann's Verlag, 1878. Lásd: Josip Pliverić: Realna i osobna unija. In: Mjesečnik Pravničkoga družtva u Zagrebu, god. 4 (1878), br. 8, 393–399. o.; br. 9, 436–443. o.; br. 11, 536-543. o.

államiság mindhárom (terület, lakosság és kormány) elemével rendelkezik. A levélre válaszolva Georg Jellinek pollémiába bocsátkozott. Végül a heidelbergi professzor elfogadta Josip Pliverić egyes érveit és megváltoztatta Horvátországról alkotott véleményét. Jellinek az államkapcsolatok öt típusát különböztetett meg: a protektorátust, a függő államot, a reáluniót, az államszövetséget és a szövetségi államot.[67]

Horvát-Szlavónországot ezután *Staatsfragmente* vagyis töredékállamnak nevezte. Az 1896-ban megjelent „*Ueber Staatsfragmente*" című munkájában, amelyben az államtöredékek koncepcióját dolgozza ki, elismerte, hogy Horvátország rendelkezik az államiság bizonyos elemeivel, de nem igazi állam.[68] Államtöredékeknek nevezte azokat az egységeket, amelyeknek ugyan van területe, lakossága és kormánya, de mégsem igazi államok, mert nem rendelkeznek az államiság minden elemével. Ilyenek például a függő közjogi rendszerek illetve az államok külső entitásai mint pl. Hongkong a brit uralom időszaka alatt vagy a „Szerbek Köztársasága" (Republika Srpska, magyarul közismert néven: Boszniai Szerb Köztársaság). Ezek a képződmények nem tekinthetők tartományoknak sem, mert a tartományoknál szélesebb jogosítványai vannak, ezért nevezik őket országoknak (Landes, Landtag**,** Landesangehörigkeit). Jellinek a magyar álláspontho igazodva a „Háromegy Királyságot" Magyarország kapcsolt részeinek tartotta,[69] majd a kiegyezési törvénycikk új alapokra fektette a magyar-horvát közjogi viszonyt.[70] Jellinek felsorolta zágrábi kollégájának érveit, de kiemeli, hogy a horvát szábor, a báni kormány, az önállóan intézett belügyek ellenére a magyar korona minden országa egy és ugyanazon államközösséget képezett, amelynek királya egy és ugyanazon koronázási aktus révén teljes mértékben birtokba veszi királyi jogait. Horvátország tehát nem tudja kifejezni az állami akaratát, enélkül pedig nem lehet államnak nevezni.[71]

Ahhoz, hogy Horvátországnak államisága legyen leginkább az állampolgárság hiányzik, mert Jellinek szerint az csakis magyar. Nem fogadta el Pliverić érvelését, hogy Horvátországnak valóban van állampolgársága, amelyet átruházta a közös parlamentre, így az magyar állampolgárság tulajdonképpen a közös jogkör gyakorlása. Azt az állítást is elutasította, mely szerint a horvát honosság helyettesíti az állampolgárságot akként, hogy feljogosítja a horvát községek lakósait a politikai jogok gyakorlására, ezért csak az ilyen honosságú honpolgár élvezi a politikai jogokat Horvátországban. Georg Jellinek határozottan elutasította Pliverić próbálkozását, hogy analógiára vezesse le a horvát honosság meglétét a szövetségi állam állampolgárságával (amelynek egyetlen tartalma a politikai szavazati jog gyakorlása). Jellinek professzor szerint a politikai szavazati jog önmagában nem utal a külön állampolgárság meglétére, „amit Elzász-Lotaringia példája mutatja". Az ott lakó németeknek szavazati joguk van a helyi tanácsokban és az országos tanácsban, anélkül, hogy külön elzászi-lotaringiai állampolgárságot szereznének.[72] Az *Ueber Staatsfragmente* 35-40 oldalon tárgyalt horvát közjogi helyzetének elemzését lezárja azzal a véleménnyel, hogy „Horvátország nem

[67] Jellinek: 1914. 745., 748., 754., 762. és 769. o.

[68] Államtöredékeknek minősítette Elzász-Lotaringiát, a brit gyarmatokat, különösen Kanadát, Izlandot Dániával szemben, a Németországhoz tartozó osztrák földeket, végül az ötödik, legtöbb joggal rendelkező kategóriába besorolt Horvátországot (és Szlavóniát), valamint Finnországot. Szerinte Horvátországnak és Finnországnak elsősorban azért van a legtöbb joga, mert szilárd alkotmányuk van, de még mindig nem érik el az államiságot. Georg Jellinek: Ueber Staatsfragmente. Verlag von Gustav Koester, Heidelberg, 1896, 35. o.

[69] Jellinek: 1896, 35-36. o.

[70] Jellinek–Pliveric: Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn, 1885, Josip Pliveric: Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrecht, 1886, vgl. dazu Jellinek, Krit. Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung 1889, S. 327 Joseff. Pliveric, Der kroatische Staat, 1887. Vgl. auch Tezner in Grünhuts Zeitschrift XX, 712 o. Hivatkozik rá: Jellinek: 1896. 36. o. 4. sz. lj.

[71] Mario Jelušić: O evoluciji ideje federalizma u hrvatskih ustavnih teoretičara. In Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme. / Smerdel, Branko (szerk.). Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb, 2007, 189-203, itt 191. o.

[72] Jellinek: 1896, 40. o.

rendelkezik teljes államszervezettel, ezért nem állam, hanem egy nagyon fejlett államtöredék."[73]

Az elmondottak tanúskodnak arról, hogy a horvát-magyar kiegyezés és azon belül a Háromegy Királyság jogállása hozzájárultak egy államelméleti koncepció kidolgozásához. Ha megnézzük az államtöredékek tömör definícióját, „több mint egy tartomány, kevesebb, mint egy állam", tapasztalhatjuk, hogy ma jónéhány ilyen leírású autonóm terület van a világon mint pl. Katalónia, Palesztina, Tajvan, vagy akár Wales, Skócia, illetve Észak-Ciprus is. Ezeket Takács Péter regionális államoknak nevezi.

VI. Az európai jogtudósok érvelései

A horvát-magyar kiegyezés kétségtelenül az osztrák-magyar egyezmény mintájára jött létre, ezért nem véletlenül, hogy kollokviálisan kiskiegyezésnek nevezik. Megítélése ma is is megosztja a tudóstársadalmat, továbbra sem mentes a politikai indíttatástól, ezért az egyik oldal „a horvát-magyar államközösség alkotmányának" nevezi, vagy nemzetközi szerződésnek, a másik pedig sarkalatos törvénynek, vagy csak „egyszerű" törvénynek.

A tankönyvek az egyezményt ma már csak rövidített változatban mutatják be, Horvátországban általában negatív jelzőkkel. A volt Jugoszlávia idején, az ideologizált oktatási rendszerben a kiegyezési törvénycikket a Horvátországot kisemmiző, Magyarország által ráerőszakolt „igazságtalan egyezménynek" tartották és így tanították az iskolákban és az egyetemeken, beleértve a jogi karokat is. A Horvát Történeti Intézet néhai igazgatója Mirko Valentić - Jugoszlávia idején - azt írta, hogy „Magyarországnak 1868-ban sikerült a rendkívül kedvezőtlen kiegyezést rákényszeríteni Horvátországra" mégpedig Rauch Levin báni helytartó és Milan Kušević (Kussevich Emil) a bécsi Horvát Udvari Kancellária elnöke útján.74 Lényegében ez volt a jugoszláv historiográfia álláspontja.

Az európai jogásztársadalom jórészt elfogadta Georg Jellinek interpretációját mely szerint Horvátország az egységes Magyar Királyság erősen decentralizált része volt.75 Az állami egység mellett kitartott, mert a királyi korona magyar, egységes a koronázási szertartartás, a koronázási hitlevél, vagyis nincs sem horvát korona, sem koronázás. A horvát képviselők a közös (magyar) országgyűlés tagjai, ott kifejezhetik országuk akaratát, de mivel a magyar képviselők száma jelentősen meghaladja számukat, így a parlamentben lényegében a magyar akarat érvénysül. A magyar (közös) kormány ellenőrízheti a horvát autonóm ügyek intézését is, mivel a horvát-szlavón-dalmát miniszter a magyar minisztertanács tagja, akinek felettese a kormányfő, felelőséggel pedig a magyar országgyűléshez tartozik. Kitartott amellett, hogy a „közös" kormány és parlament csak papíron azok, a valóságban magyar minisztertanácsról és magyar országgyűlésről van szó. Ezt a véleményét Jellinek valamelyest módosította 1896-ban az államtöredék elmélettel, amikor elfogadta, hogy a kiegyezési törvénycikk alapján Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) valamivel több mint tartomány, de kevesebb, mint állam. Horvátország nem lehetett igazi állam, mert a „horvát király" nem létezett a magyar király léte nélkül, maga a cím csupán történelmi maradvány, amely mögött nincs valódi tartalom.

Hermann Ignaz Bidermann innsbrucki majd grazi alkotmányjogász professzor Jellinek professzor elsődleges véleményével szemben teljesen ellentétes nézetet képviselt. Szerinte Magyarország és Horvátország az 1868:XXX. tc. alapján átruházták az állami szuverenitásukat az állami közösségükre. Ezért Hungária (Ugarska, Uherska) szövetségi államként funkcionált,

[73] U. o.
[74] Milan Valentić: O jednom pristupu državnopravnoj povijesti. In: Časopis za suvremenu povijest, Vol. 5. No. 1. Zagreb, 1973, 147-160, ovdje 155. o.
[75] Georg Jellinek: Die Lehre von Staaten-verbindung, Wien, 1882, 76. o.

amely két részből - Horvátországból és Magyarországból - állott, amiért Bidermann professzor az országot „magyar-horvát államnak" nevezte.[76] Nézete szerint sem Magyarország, sem Horvátország nem voltak államok, hanem az csak a kettőjük által alkotott szövetségi állam volt. Lehet, hogy nézeteit befolyásolta az a tény, hogy politikai tudomán yokból Pesten habilitált, majd Kassán és a pozsonyi jogakadémián egyetemi tanárként ténykedett, így kétségtelenül jól ismerte a magyarok és a szlávok álláspontját is. Hozzá hasonlóan érveltek a francia François Rodolphe Dareste és Gustave Horn. Dareste megjegyezte, hogy az egyezmény szerződés volt, amely alkotmányjellegű törvénybe került összefoglalásra. Mivel a 70. § rögzítette, hogy az 1868:XXX. tc. csak mindkét fél beleegyezésével módosítható, ezért Dareste úgy vélte, hogy Horvátország autonóm állam volt.[77] Gustave Horn álláspontja szerint a kiegyezési törvénycikk alapján két különböző szuverenitás keletkezett: egy közös magyar-horvát, valamint a perszonáluniót alkotó területeken fennálló magyar, illetve horvát szuverenitás is. Mivel a király közös, de két elkülönített területen uralkodik, ezért Horn mégis úgy vélte, hogy a közös állam reáluniót képezett, annak országai külföldi viszonylatokban elválaszthatatlanok voltak egymástól (*indivisibiliter ac inseparabiliter*).[78] Megkülönböztette Hungáriát (Hongrie) Magyarországtól, „mert az előbbi lakosságát nemcsak a magyarok, hanem a románok, szerbek, szlovákok és németek is alkották, mint egységes, legjelentősebb etnikai csoportok."[79] Gustave Horn osztotta Josip Pliverić véleményét, mely szerint a magyar-horvát közös ügyeket taxative és „*il precise toutes celes des affaires qui doivent être regardées comme communes*" felsorolja az egyezmény.80 A párizsi egyetem professzora és a nemzetközi jogi intézet tagja Louis Le Fur elutasította a véleményt Magyarországról, mint egységes államról, mert ezt az álláspontot túlzottnak és alaptalannak (*gezwungen und unbegründet*) tekintette. Nem értett egyet az aszimmetrikus unió (unió realis inaequalis) elmélettel sem, amelyet pl. Luigi Palma és Josef Ulbrich képviseltek. Úgy érvelt, hogy a reáluniónál két egymástól független szuverenitás egyesül egy fizikai személyen keresztül, ez pedig Horvátország és Magyarország esetén nem érvényesült.[81] Abból a tényből, hogy Magyarországnak külön parlamentje és kormánya (*eine besondere ungarische Volksvertretung und ein ungarisches Ministerium*) volt, ami Horvátországnak is megadatott - a közös országgyűlés és kormány mellett -, valamint hogy az 1868:XXX. tc. 70. § szerint Magyarország önállóan nem változtathatta meg Horvátország jogait, arra a következtetésre jutott, hogy a Magyar Királyság "*ein Bundesstaat*" (szövetségi állam) volt.[82]

Habár a 20. században nem igazán keletkezett átfogó monográfia a horvát-magyar kiegyezésről, mégis érdemes kiemelni a szerb történész Vasilije Krestić akadémikus tollából megjelent kötetet, még akkor is, ha ő főként a szerb szemszögből értékelte az egyezményt, illetve Magyarországon főként Pecze Ferenc professzor tanulmányait, amelyekben vállalkozott az alkotmányjogi elemzésre is.[83] Mivel hiányoztak a horvát kutatások, ezért Josip Pliverić munkássága maradt az alapirodalom. Ennek nyomán Jovan Stefanović alkotmányjogász professzor kiemeli, hogy az uniók esetén a közös uralkodó mellett az uniót alkotó államok

[76] H. J. Bidermann: Législation autonome de la Croatie et aperçu de l'histoire du droit Croate. In: Revue du Droit International et de Législation Comparée tome VIII. Gand, 1876, 215-292. o.
[77] François Rodolphe Dareste: Compromis politique entre la Hongrie et la Croatie. In: Les constitutions modernes, tome I, 1883, 1891 et 1910, 456-457. o.
[78] Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka. Zagreb, 1953, 113.
[79] Gustave Horn: Le Compromis De 1868 Entre La Hongrie Et La Croatie. Et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie, etude historique et critique. Paris, 1907, 149, 152. o.
[80] Šarinić i.m. 247. o.
[81] Lásd: Le Fur, Louis: État fédéral et confédération d'États. Marchal et Billard, Paris, 1896.
[82] Le Fur, Louis – Posener, Paul: Bundesstaat und Staatenbund. Erster Band: Bundesstaat und Staatenbund in geschichtlicher Entwickelung. J. U. Kern's Verlag. Breslau, 1902, 52, 303, 305. o.
[83] Krestić, Vasilije: Hrvatsko-ugarska Nagodba 1868. godine, Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja, Knjiga CDXXVIII. Odeljenje društvenih nauka. Beograd, 1969. Valójában ez volt Krestić doktori disszertációjának témája (a disszertációt 1867-ben védte meg).

egymásközötti viszonyait szerződés alapján rendezik.[84] A zágrábi jogi iskola hagyományait követve, Josip Šarinić a kiegyezésről írt munkájában osztotta Pliverić professzor nézeteit a reálunióról, kiemelve, hogy államisággal nem az unió rendelkezik, hanem annak tagállamai. „A reáluniók esetén a tagállamok önálló belügyi politikai életet folytatnak. A nemzetközi viszonyokban viszont közösen, mint a nemzetközi közjog egységes alanyai lépnek föl, ezért a magyar-horvát reálunió tagállamai nevében – a Habsburg Monarchián belüli nemzetközi viszonyokban - az 1868:1. tc. alapján keletkezett unió lépett fel, amíg a harmadik országokkal szembeni nemzetközi diplomáciai kapcsolatokban a horvát-magyar uniót az Osztrák-Magyarország közös külügyminisztériuma képviselte" – érvelt Šarinić. Azt állította, hogy „jogilag Horvátország éppúgy szuverén állam volt, mint Magyarország, mellyel együtt reáluniót (föderációt) alkotott." Šarinić elismeri, hogy alaposak voltak azok a bírálatok, amelyek Pliverić elméletét illették, vagyis, hogy az általa „létrehozott" horvát államiság csak jógi konstrukció. Ezt a konstrukciót azonban hasznosnak tartja, mert „annak idején fontos szerepet töltött be a magyar hegemónizmus elleni védelem érdekében".[85]

Ferdo Čulinović akadémikus elutasítja az egységes magyar állam elméletet, legfőképpen az 1867:XII. tc. horvátok általi utólagos elfogadására vonatkozó rendelkezés miatt. Véleménye szerint az unitárius állam egységes jogilag is. Ebből kifolyólag a központi államhatalom által létrehozott törvény már ipso facto kötelező az egész állam területén, így az Ausztriával kötött egyezmény mint lex positiva érvényes lett volna Horvátország területén „már 1867. március 30-án, ha Horvátország tényleg csak Magyarország tartománya" lett volna. Álláspontja szerint a két ország reáluniót alkotott, ezért kellett egyezményt kötniük egymással. Čulinović azt is állította, hogy a szábor megtagadhatta azok kihirdetését, ezért nem bírtak a törvény erejével Horvátországban. Ez az állítás természetesen nem helyes, mivel az 1868. évi XXX. tc. 60. §-a értelmében a törvények a király által aláírt horvát eredeti szövegben is kiadták és a szábornak megküldték. Eltérnek a vélemények arról, hogy ez „csak ünnepélyes tudomásra juttatást jelentett", vagy tényleges kihirdetést.[86] A magyar felfogás szerint a közös országgyűlésen hozott törvények kihirdetése a törvényalkotás egyik konstitutív eleme volt, ezért a szábor ezen jogosítványa azt jelentette volna, hogy a közös törvényhozás részese.[87] Az 1870. évi XII. törvénycikk 2. § a közös magyar-horvát törvények kihirdetéséről Horvát- és Szlavónországokban, kimondja, hogy az ilyen törvény Horvátországban a „horvát nyelven szerkesztendő országos törvénytárban köztudomásra hozatik". Habár az 1868:I. tc. 60. § valójában a kihirdetés kifejezést használja, mégsem történt meg, hogy a szábor valamelyik közös törvényt ne hirdetné ki. Az esetleges viták elkerülése érdekében az 1881. évi LXVII. törvénycikk a közös magyar-horvát törvények kihirdetéséről Horvát-Szlavónországokban szóló 1870:XII. tc. némely szakaszának módosításáról előírja, hogy a közös országgyűlésen hozott törvények a közzététel útján egységes aktussal kihirdetésre kerültek és hatályosak lettek Horvátországban is. Tehát a kihirdetett törvényeket horvát nyelven a horvát országos törvénytárban is közölték, de már nem hirdették ki.

Abból, hogy Horvátországnak külön területe, lakossága és közigazgatása volt, Čulinović azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország 1848-ig összetett állam volt, amelyben létezett magyar és horvát államiság is. A felsoroltakat azért tartottuk fontosnak megemlíteni, mert sem Marko Kostrenčić, Ferdo Čulinović, Hodimir Sirotković, illetve Ivan Beuc jogászprofesszorok (a horvát tankönyvek szerzői) nem foglalkoztak a horvát-magyar

[84] Stefanović, Jovan: Ustavno pravo FNRJ i komparativno. Nakladni zavod Hrvatske. Zagreb, 1950, 300. o.
[85] Šarinić: i.m. 251. o.
[86] MNL OL MJ K27 - 1869.01.21.-i ülés. 3. Az 1867-68. évi azon magyar törvénycikkek kihirdetése Horvátországban, melyek Horvátországra is érvényesek – HSzSDM) illetve MNL OL MJ K27 - 1869. 07. 01. 40. ülés Magyar-horvát közös törvények kihirdetési módja 1. – HSzDM).
[87] Bíró Péter: A központi jogszabályok kihirdetésének története Magyarországon 1848-tól napjainkig. Miskolci Jogi Szemle, 2023/2. sz., 78-102. o.

alkotmányjogi viszonyok kutatásával, így a horvát jogi karokon a rendszerváltásig (lényegében a 21. századig) tulajdonképpen Josip Pliverić által kidolgozott államelméletet tanították.

Sokkal több jogtudós érvelt amellett, hogy Horvátországnak nem volt államisága, hanem csak autonómiával rendelkezett. Főként a korabeli magyar szerzőkre volt ez jellemző, ami érthető, ha figyelembe vesszük a politikai háttért. Hiszen alig húsz evvel korábban (1848-ban) a szabadságharcosok még azt vallották hogy „nincs Horvátország", hanem csupán három megye (Zágráb, Varasd, Kőrös). Ezért az egyezményben foglaltak a függetlenségpártiak számára túlzott engedékenységre utalt, tehát Horvátország tartományként való elismerés önmagában nagy gesztus volt feléjük. Ebből kifolyólag elutasították a „társország" vagy „társnemzet" státuszára való hivatkozást a horvátok részéről. Az országgyűlési felszólalásaikban még évekig vitatták, hogy Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok az 1868:XXX. t.c. alapján Magyarország társországává váltak. A magyar nemzeti állam eszméjének egyik élharcosa, Beksics Gusztáv megjegyezte, hogy 1868-ban Horvát-, Szlavónországok olyan széles jogot kaptak, amilyen sehol a világon nem volt „egy állam tartományának" sem.[88] Sőt, az igazságügy terén még a svájci kantonoknak és az USA egyes tagállamainak sem voltak ilyen széles jogai, de ennek ellenére Horvátország nem volt állam. A jogász végzetségű Beksics a „Magyar Nemzet" és a „Budapesti Közlöny" szerkesztőjeként, valamint a miniszterelnökség miniszteri tanácsosaként, publicisztikájában is a magyar nacionalista törekvéseket szolgálta.[89] Szerinte Horvát-Szlavón- és Dalmát Királyság egykor önálló állam volt, viszont amikor a magyar királyok elfoglalták a horvát trónt, akkor elveszítette önállóságát és a magyar állam része lett. Megtartotta ugyan régi elnevezésében a „regnum" megjelölést, de annak már nem maradt valós tartalma, az állami létét csak a király puszta címe képezte. Tehát, amikor Zágrábban a „Horvát Királyság" elnevezését hangsúlyozzák, akkor Beksics nézetei szerint, csupán a történeti múltra és egykori jelentőségére utal. Az elnevezés azonban önmagában nem jelenti, hogy Horvátország tényleg állam lenne, sőt az egyezmény életbeléptetése után is a királyi hatalom magyar maradt.[90] Emellett a társországnak nem volt sem parlamentje, sem kormánya, pedig ezek az államiság nélkülözhetetlen tartozékai. Ő ugyanis a szábort tartománygyűlésnek tartotta, a báni kormányt pedig csupán végrehajtó szervnek, amelynek csak osztályai vannak és nem miniszterei, amely nem tartozik felelőséggel a törvényhozó testülethez. Beksics elutasította azt a horvát tézist is, mely szerint az 1868. évi XXX. t.c. elismerte Horvátország „állami területét". Kifejtette, hogy „a magyar birodalomban csak egy állami terület van s ez a magyar, nem pedig horvát-magyar."[91] Mivel a királyság és a király legitimálásának és legalizálásának legkiválóbb és nélkülözhetetlen eleme a koronázás, Szent István koronája pedig csakis magyar, ezért kétségtelen, hogy a király nem lehet horvát. Mindezek nyomán Beksics Gusztáv úgy vélte, hogy Horvátország egy igen széleskörű magyarországi autonóm tartomány.

Jászi Viktor a magyar közjog egyetemi tanára sem gondolta, hogy az 1868: XXX. t.c. alapján történtek változások a magyar állami egységet illetően, mivel „az egyezmény az egységes magyar államhatalom alkotása volt". Cáfolta, hogy Horvátország több volt egy tartománynál, mert az államisághoz nélkülözhetetlen volna a külön horvát királyi hatalom. Elutasította a horvát közjogi gondolkodásnak azt a szélsőséges véleményét, mely szerint az

[88] Beksics Gusztáv: A dualismus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest, 1892, 44. o.
[89] A fenti mű mellett lásd még: Beksics Gusztáv: Magyarosodás és magyarosítás: különös tekintettel városainkra. Athenaeum R.T., Budapest, 1883.; Beksics Gusztáv: A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi külső kormányzatban különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a kath. autonomiára; Athenaeum, Budapest, 1893.; Beksics Gusztáv: A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1895.; Beksics Gusztáv: Magyarország jövője az ujabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Athenaeum, Budapest, 1900.; Beksics Gusztáv: Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1903.
[90] Beksics: 1892, 246. o.
[91] U. o. 248. o.

egyezmény „nemzetközi szerződés” jelleggel bírt, illetve a horvát jogtudósok állítását, hogy alkotmányos törvényről van szó.[92] Sőt, elfogadhatatlannak tartotta még a sarkalatos (szerves/organikus) törvénynek minősítését is, amely a záró rendelkezésből következik (amely azonos az 1867:XII. tc-el), és előírja, hogy a törvényt módosítani csak a két szerződő fél közös beleegyezése alapján lehet. Viszont Jászi Viktor szerint az 1868. évi XXX. t.c. „jogi minősítés szerint a magyar országgyűlés és a király által alkotott egyszerű törvény”, ezért ő a horvát autonómia jogi alapját a magyar állam akaratában találja. A törvénycikk módosításának eljárását szabályozó 70. § rendelkezését is „a magyar állam alapította meg”.[93] A horvát szábor részvételét a jogalkotásban azzal magyarázta, hogy a szábor „a magyar állam egyik szerveként” vett részt a törvényalkotásban.[94] Ezen állítása nehezen állja meg a helyét, annál is inkább, mert az egyezmény nem rendelkezik a horvát száborról, mivel az a horvát autonómia része. Emellett a kiegyezési törvénycikk 70. §-e expressis verbis kimondja, hogy sarkalatos törvényről – alaptörvényről van szó, amelyet a két ország közös akarattal hoz létre, és amely a szentesítés után, „mint Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok közös alaptörvénye, a nevezett országok külön törvénykönyveibe igtattatik”. Az egyezmény „az egyezkedő országok külön törvényhozásainak tárgya nem lehet, s változás rajta csak ugyanazon módon, amint létrejött, mindazon tényezők hozzájárulásával tétethetik, a melyek kötötték.”

Csak autonóm tartománynak minősítette Horvátországot Ferdinándy Géza is. A magyar közjog budapesti egyetemi tanára szerint a törvény nem érintette magának az államnak az egységét, tehát sem a királyi hatalomnak, sem a koronának, sem az állampolgárságnak, melyek magyarok maradtak, ahogy a Szent Korona országai továbbra is a magyar államot alkották. „Horvátország nem állam, hanem annak csak egy része, tartománya” – vélte Ferdinándy.[95] Báró Jeszenszki Béla szerint az egyezmény megkötése után is a társországok az egységes magyar államnak kiegészítő részei maradtak függetlenül attól, hogy az államot két politikai nemzet alkotta.[96] Reagált az 1874. január 10-i horvát törvényre, amely kimondja „Horvát-Szlavónországok törvényes önállóságát a magyar koronához való kapcsolatban.”[97] Ugyanis a magyar állampolgárság, az ország neve – Szent István koronájának országai –, az állam feje (aki a külfölddel szemben csak mint magyar király szerepel), valamint a szerződésekben szereplő Magyarország vagy Osztrák-Magyar Monarchia név egyaránt bizonyítja, hogy államisága csak Magyarországnak volt.

VII. Konklúzió

Véleményem szerint az 1868:XXX. tc. alapján létrejött „állami közösség” nem volt szövetségi állam, azaz föderáció, függetlenül attól, hogy az egyezményben Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok megkapták a „társországok”-ként való elismerést, emellett a törvénycikk a szábort „tartománygyűlés” helyett „horvát országgyűlésnek” nevez. Az állami közösséget nem nevezhetnénk föderációnak még akkor sem, ha elfogadnánk Ferdo Čulinović állítását, mely szerint Horvátország „mint tagállam” átruházta az ügyeinek egy részét a „szövetségi államra”.[98]

[92] Milan Valentić i.m. 154. 27. sz lábjegyzetben formailag „igazi nemzetközi szerződésnek” nevezte a horvát és a magyar királyi bizottságok 1866. évi eredménytelen kiegyezési tárgyalásokat.
[93] Vö. Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből. Budapest, 1897. Vö.: Magyar Jogi Lexikon IV. köt. Budapest, 1903. 208. o.
[94] U. o. 209. o.
[95] Ferdinándy Géza: A magyar alkotmány történelmi fejlődése. Budapest, 1906, 141. o.
[96] Báró Jeszenszki Béla: A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz. Budapest, 1889, 83. o.
[97] U. o. 85. o.
[98] Ferdo Čulinović Károlyvárosban született, gyermekkorában Zenggen élt. Jogi tanulmányait Zágrábban végezte, majd a Szerb-Horvát-Szlovén (1929-től Jugoszláv) Királyság idején (1924-1942) az igazságszolgáltatásban dolgozott Vajdaságban. 1950-től 1967-ig volt a zágrábi jogi kar jogtörténész professzora.

Ugyanis a két fél nem volt egyenrangú, Horvátországnak nem volt parlamentnek felelős kormánya, a törvényhozást illetően pedig minden törvényjavaslat felterjesztését a budapesti minisztertanácsnak kellett engedélyezni és megküldeni a királyhoz. Kétségtelen az is, hogy Horvátország nem tudta kifejezni a saját állami akaratát az Osztrák-Magyar Monarchián belül sem, mert ezt csak a magyar kormány útján lehetett megvalósítani. A külfölddel pedig egyedül az Osztrák-Magyar Monarchia létesíthetett kapcsolatokat.

A reálunió elmélete sem állja meg a helyét, mert Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) nem volt független és önálló állam, amely Magyarországgal unióba lépett volna. Márpedig uniót két önálló állam hozhat létre, amelyek bizonyos közös ügyek intézésére közös hatalmi szerveket hoznak létre. Kétségtelen, hogy Horvátország és Magyarország között léteztek közös ügyek, melyeket a közös szervek (országgyűlés, kormány) intéztek, valamint, hogy működött a szábor és a báni kormány, de Horvátország nem volt önálló állam. Nem fogadható el a „több állam államáról" illetve „állam az államban" (*Staatenstaat*) szóló nézet sem, hiszen ennek alapjául az a feltevés szolgál, hogy a kiegyezési törvénycikk államközi szerződés volt, melyet Horvátország és Magyarország mint két külön állam kötött. Elutasítjuk Ferdo Čulinović akadémikus teóriáját, aki a Pliverić-féle elmélet nyomán azt állította, hogy a „közös magyar-horvát szervek", azok pedig a rájuk bízott ügyeket nem a Magyarországtól kapott jog alapján végezték, hanem ex mandatu a horvát szábor részéről, vagyis jure delegatio. Ebből szerinte az következik, hogy Horvátországnak a kiegyezés után is megmaradt az államiság mindhárom eleme: külön hatalmi szervezete, saját elkülönített területe és „politikai nemzete." A zágrábi jogászprofesszor olvasatában a szábor az átruházást az állami akarat (Georg Jellinek szerint az államiság egyik alappillére) kifejezéseként tette meg. Azonban nem tűnik logikusnak az „állami közösségre" bízni egy egész sor olyan ügyet, melyek jelentősen csorbították Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) korábbi jogait, mint például: az újoncajánlás és a honvédelem (az 1868.XXX. tc. 7. §); a pénzügyek (8. §); bankügyek, posták, vasutak, kikötők, hajózás (9. §); valamint az állampolgársági ügyek. Emellett a horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszter nem szolgálhatta a horvát érdekeket, hanem éppen ellenkezőleg a magyar érdekeket, hiszen a magyar kormány tagja volt, és a „közös országgyűlésnek" tartozott felelősséggel, nem pedig a szábornak.

A bán szerepe is gyengült, és függő lett a magyar miniszterelnök személyétől, a tengerészeti jogban pedig Horvátországnak nem volt beleszólása (48. §). Jóllehet a közös országgyűlésre való hivatkozás a horvát jogtudományi írásokban szinte nélkülözhetetlen, a magyar szakirodalom általában megjegyzi, hogy a magyar-horvát közös ügyeket a magyar országgyűlésen tárgyalták. Mezey Barna és Szente Zoltán árnyaltabban a „magyarországi törvényhozás" kifejezést használják.[99] Kiemelik, hogy „közös ügyeket tárgyalandó törvények esetén a magyar képviselőházban 40 horvát képviselő foglalt helyet, szólalt fel és szavazott."[100] Egyetértek Sári János professzor állításával, mely szerint a horvát-magyar kiegyezés által bevezetett „intézményi elrendezés" nem illeszthető be sem az összetett államok (perszonálunió, konföderáció) egyik formációjába sem, de jogi természete alapján eltér a belső államok különböző megoldásaitól is (tartomány, fejedelemség stb.).[101] A létrehozott kormányzati modellről kialakult heves közjogi vitákkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a hatályos horvát alkotmány preambuluma felsorolja a horvát állami folytonosság lépcsőfokainak azon állomásait, melyeket kétségtelennek tartja: a horvát-magyar kiegyezést, a horvát-magyar perszonális uniót, az 1527. évi cetini királyválasztó ülés döntését, az 1712. évi horvát Pragmatica

[99] Mezey-Szente: i.m. 366. o.
[100] U. o.
[101] Sári: i.m. 323. o.

sanctiot.[102] Sári professzor kiemeli, hogy Horvátország a képviselőházban kollektíve képviseltette magát és nem magyar választókerületek, emellett elismeri, hogy „a horvát főrendek saját jogon voltak tagjai a főrendiháznak".[103] Ez az álláspont máig fennálló vita, mivel a magyar felfogás szerint nem volt külön horvát nemesség, amely ugyanakkor nem lett volna magyar.

Ami az egyezmény jogi természetét illeti a nemzetközi szerződés elméletet természetesen el kell utasítani, mert az 1868: XXX. tc. inkább „egyezményes törvény" volt, tehát különbözött az általános törvényektől, amelyek nem változtathatták meg a kiegyezési törvényt. A 70. § szerint az egyezményt Magyarország és a „társországok" kötötték, vagyis ez utóbbiakra már nem használatos a „részei" megfogalmazás. Mivel az egyezmény kimondja, hogy Szent István koronájának országai szétválaszthatatlanok egymástól, így Horvátország (Szlavónia és Dalmácia) szerves része volt a magyar államnak. Ezért a „társország" jogállását leginkább Észak-Írország, vagy esetleg Skócia, illetve Wales közjogi helyzetével tudnánk összehasonlítani az Egyesült Királyságon belül. Több bizonyíték is alátámasztja azt a tényt, hogy Horvátország nem volt egyenjogú partnere Magyarországnak. Elsősorban nem volt külön horvát-szlavón-dalmát királyi méltóság, hanem az uralkodó csak magyar király volt. A királyi hatalom Horvátországban is magyar volt, mert Horvátországnak nem volt közvetlen kapcsolata a királlyal, s ezért nem tudta kifejezni saját „állami akaratát". A koronázás Szent István koronájával történt, nem volt külön horvát koronázás, a királyi pecsét is ugyanaz volt Horvátországban, mint Magyarországon. A horvátoknak nem volt külön udvartartásuk sem. Végül, az állampolgárság az egész magyar államban egy és ugyanaz volt (1879:L. tc. 1. §), de azokra az állampolgárokra, akik Horvát-Szlavónország területén községi illetőséggel bírtak, alkalmazandó volt a „horvát-szlavón honos" kifejezés és jogszabályozás. Viszont ez az „országos illetőség" nem jelentett külön állampolgárságot. Hozzáfűzném, hogy bár a közös országgyűlés jogilag magyar-horvát volt, valójában magyar országgyűlés maradt. Jóllehet olykor a szakirodalomban szerepel a „közös kormány" megjelölés is, az nem felel meg a valóságnak, mert a törvénycikk „központi" kormányról beszél. Az 1868:XXX. tc. kétségtelenül igen széles körű autonómiát biztosított Horvátországnak: saját területtel rendelkezett, száborral, báni kormányzattal, autonómiával a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, vallási és oktatási ügyekben, a területén élő lakosságot pedig politikai nemzetnek ismerte el a magyar országgyűlés.

A két alternatíva – a föderatív (szövetségi állami) vagy az autonóm területi (tartományi, társországi) státusz – között mérlegelve Horvátország kiegyezés utáni alkotmányjogi állását illetően megemlítenénk még Antal Tamás professzor nézetét. Magyarországot egységes államnak tartja, mert ha Horvát-Szlavónországot egy szövetségi állam tagállamaként értelmeznénk, akkor el kellene tudni határolni a Magyar Királyságban egy tagállami és egy szövetségi szintet, pontosabban annak közjogi intézményeit. Emellett az alkotmánynak egyértelműen kifejezésre kell juttatnia, hogy szövetségi államról, benne pedig tagállamokról van szó, a tagállamoknak szintén kell, hogy legyen alkotmányuk, mert ez fejezi ki leginkább az önálló állami léthez való jogot, még, ha ez az államiság jogilag korlátozott is. Olvasatában ez minimum két tagállamot feltételez a szövetségen belül. Az USA és a Német Császárság példájára hivatkozva azt tartja, hogy a tagállamok saját országgyűléseitől eltérő, rendszerint kétkamarás szövetségi (birodalmi) törvényhozó szerv szükséges mint legfőbb szövetségi államhatalmi szerv, amelyből az egyik ún. szövetségi kamara, ebben a tagállami kormányok vagy a tagállami entitások meghatalmazottja vagy szenátorai foglalnak helyet. Megjegyzi, hogy

[102] Ustav Republike Hrvatske. Pročišćeni tekst. Narodne novine (NN) 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14. Lásd: Heka László – Jakó Nóra – Mikes Lili – Pongó Tamás – Szakály Zsuzsa (szerk.): Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. Wolters Kluwer Kft., Budapest, 2016.
[103] Sári: i.m. 323. o.

az Osztrák Császárság is föderatív struktúrájú volt 1860-tól, ezt a *Reichsrat*, majd annak képviselőháza fejezte ki, mivel 1873-ig ún. választmányi elv alapján szerveződött.

A választójogi reform után, a korporatív elv miatt már változott a Képviselőház jellege, miközben helyette igazi szövetségi kamara nem alakult ki, hiszen az Urak Háza nem volt az. Ez a *sui generis* szerkezeti megoldás lényegében megrekedt valahol a szövetségi és az egységes állami törvényhozó szerv között. Magyarország egységes mivolta megnyilvánul abban, hogy Horvátország Magyarország autonóm területe volt (és nem tagállama), mivel esetében nem álltak fenn a föderáció feltételei: a tagállamok saját kormányai egymáshoz mérten egyenlők, emellett párhuzamosan léteznie kell még egy elkülönülő szövetségi kormánynak is; továbbá megfelelő államterületeknek, megkettőződött állampolgárságnak (tagállaminak és szövetségi államinak) a kettős struktúra miatt, amelyek a több-kevesebb elven összefüggenek egymással. Az egyértelműen izolálható államterület kivételével a fenti követelmények nem valósultak meg, az állampolgárság is csak magyar volt, azzal, hogy létezett horvát honosság. Párhuzamot von Erdéllyel, melyet szintén nem tart tagállamnak, sőt még tartománynak sem a számos különleges jogállapota ellenére. Viszont kiemeli, hogy az Erdélyi Fejedelemség 1848 előtt külön államnak minősült és nem pedig tagállamnak.

Másik kedves kollégánk véleményét, Mezey Barna professzorét is szeretném megosztani a sajátom mellett. Szerinte Magyarország és Horvátország közötti közjogi viszony a Staat és a Landes kapcsolatra utal, ezért nevezi Horvátországot tartománynak illetve autonómiának. Habár általánosan elfogadott az egységes magyar államról szóló elmélet, a magyar királyság valóban nem volt egy központosított állam, mivel a részei (katonai védterületek, társországok) jelentős önállósággal bírtak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a horvát-magyar kiegyezés által bevezetett állammodell nem hasonlítható össze más megoldásokkal, hanem egyedülálló megoldás maradt.

Felhasznált levéltári források

MNL OL MJ K27 - 1869.01.21.-i ülés. 3. Az 1867-68. évi azon magyar törvénycikkek kihirdetése Horvátországban, melyek Horvátországra is érvényesek – HSzSDM) illetve MNL OL MJ K27 – 1869. 07. 01. 40. ülés Magyar-horvát közös törvények kihirdetési módja 1. – HSzDM).

Irodalomjegyzék

Andrássi Dorottya: Az 1868-as nemzetiségi törvény és a magyar–horvát kiegyezés. Erdélyi Jogélet, 2020/2. sz., 141-150. https://doi.org/10.47745/ERJOG.2020.02.07

Antal Tamás: Szilágyi Dezső és műve. Jogtörténeti Tár 4. Szeged, 2016.

Arisztotelész: Politika. (Ford. Szabó Miklós). Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

Az 1865-1868. évi országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok (a továbbiakban: KI) V. 1. melléklet a 304. sz. irományhoz (CCLXXVI. ülés).

Barber, Nicholas W.: The Constitutional State, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Beksics Gusztáv: A dualismus. Története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest, 1892, 44.

Beksics Gusztáv: A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi külső kormányzatban különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a kath. autonomiára; Athenaeum, Budapest, 1893.

Beksics Gusztáv: A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1895.

Beksics Gusztáv: Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1903.

Beksics Gusztáv: Magyarország jövője az ujabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Athenaeum, Budapest, 1900.

Beksics Gusztáv: Magyarosodás és magyarosítás: különös tekintettel városainkra. Athenaeum R.T., Budapest, 1883.

Bidermann, H. J.: Législation autonome de la Croatie et aperçu de l'histoire du droit Croate. In: Revue du Droit International et de Législation Comparée tome VIII. Gand, 1876. 215-292.

Bihari Mihály: A modern szuverenitás elméleti alapjai Kísérlet egy funkcionalista rendszerszemléletű szuverenitáselmélet alapjainak kidolgozására. In MTA Law Working Papers, 2014/51.

Bíró Péter: A központi jogszabályok kihirdetésének története Magyarországon 1848-tól napjainkig. Miskolci Jogi Szemle, 2023/2. sz., 78-102. o. https://doi.org/10.32980/MJSz.2023.2.78

Borislav Grgin: Hrvatski i slavonski banovi za vladavine Korvina i Jagelovića. In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015.

Buczynski, Alexander – Matković, Stjepan: Korespondencija Josip Pliverić – Georg Jellinek iz 1885. godine. Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, 6. 2000, Zagreb, 2000, 1053-1084. o.

Chambers, Simone: Constitutional State and Constitutionalization, In Allen A. – Mendieta E. (eds.): The Cambridge Habermas Lexicon. Cambridge University Press, Cambridge, 2019. str. 69-74. o. https://doi.org/10.1017/9781316771303.021

Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): Európai kormányformák rendszertana, HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2007.; Petrétei József: A „jó" kormányforma. In Társadalmi Szemle, 1994/3. sz. 54-61. o.

Čulinović, Ferdo: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka. Zagreb, 1953.

Csengery Antal: Hivatalos iratok és levelek. Fontes Historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928.

Dabinović, Antun: Hrvatska državna i pravna povijest: s reprodukcijama najvažnijih dokumenata i slikama, pretisak izdanja iz 1940. god. Matica hrvatska, Zagreb, 1990.

Dalibor Čepulo: Croatian Constitutionalism from Autonomy to the State. In Comparative Constitutionalism in Central Europe. Central European Academic Publishing, Miskolc – Budapest, 2022, 37-56. o. https://doi.org/10.54171/2022.lcslt.ccice_3

Dareste, François Rodolphe: Compromis politique entre la Hongrie et la Croatie. In: Les constitutions modernes, tome I, 1883, 1891 et 1910.

Dezső Márta – Somody Bernadette: A szuverenitás. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Dowdall, Harold Chaloner: The Word „State". Law Quarterly Review. Vol. 39. Stevens and Sons, 1923, 98-127.

Ferdinándy Géza: A magyar alkotmány történelmi fejlődése. Budapest, 1906, 141. o.

Gosewinkel, Dieter: The Constitutional State, In Pihlajamäki, Heikki – Dubber, Markus D. – Godfrey, Mark (eds): The Oxford Handbook of European Legal History. Oxford Handbooks, Oxford, 2018. A teljes kötet DOI száma: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198785521.001.0001 A hivatkozott fejezet DOI száma: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198785521.013.42

Grotius, Hugo: A háború és béke jogáról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Hamza Gábor: A cicerói állambölcsélet és a modern politikai tanok. In Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Politica Social, 2013/7.

Harding, Alan: The origins of the concept of the state. History of Political Thought. vol. 57. 1994.

Heka László – Jakó Nóra – Mikes Lili – Pongó Tamás – Szakály Zsuzsa (szerk.): Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. Wolters Kluwer Kft., Budapest, 2016.

Heka László: A horvát bán Magyarország alkotmánytörténetében. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Szeged, 2002.

Herzog, Roman: Államkapcsolatok. In Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudományok köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 849. o.

Horbec, Ivana: Prosvijećeni apsolutizam i banska služba. Uvod u politiku hrvatsko-slavonskih staleža /1756.-1790.). In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015.

Horn, Gustave: Le Compromis De 1868 Entre La Hongrie Et La Croatie. Et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie, etude historique et critique. Paris, 1907.

Ifj. Bertényi Iván: A tragédia eloszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. In Kisebbségkutatás, 2008/3. sz.

Ifj. Bertényi Iván: Magyar-horvát közjogi és politikai viták a századfordulón. Bánffy Dezső intrikái Khuen-Héderváry Károly horvát bán ellen. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet. Budapest, 2015.

Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből. Budapest, 1897. Vö.: Magyar Jogi Lexikon IV. köt. Budapest, 1903. 208. o.

Jegyzőkönyvei a Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok közt fennforgó közjogi kérdések ügyében kiküldött magyar országos küldöttség és horvát-szlavon országos küldöttség közösen tartott üléseinek. Első ülés. 1868. április hó 28-án. CCIV. sz. ülés.

Jellinek, Georg: Allgemeine Staatslehre. Verlag von O. Haering. Berlin, 1900., 1914.

Jellinek, Georg: Az állam alkotmánya és a közjpog garanciái. In Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudományok köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2003.

Jellinek, Georg: Die Lehre von Staaten-verbindung, Wien, 1882, 76. o.

Jellinek, Georg: Ueber Staatsfragmente. Verlag von Gustav Koester, Heidelberg, 1896, 35. o.

Jellinek-Pliveric: Das rechtliche Verhältnis Kroatiens zu Ungarn, 1885.

Josip Pliveric: Beiträge zum ungarisch-kroatischen Bundesrecht, 1886.

Jellinek, Georg: Krit. Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung 1889.

Jeszenszki Béla: A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz. Budapest, 1889, 83. o.

Kelsen, Hans: A szuverenítás fogalmának változása. Politzer, Budapest, 1931.

Kelsen, Hans: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes. Beitrag zu einer Rechtslehre. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1920, 1928.

Kelsen, Hans: Tiszta jogtan. (Bibó István – Erdély Leonóra ford.) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988.

Krestić, Vasilije: Hrvatsko-ugarska Nagodba 1868. godine, Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja, Knjiga CDXXVIII. Odeljenje društvenih nauka. Beograd, 1969.

Kristó Gyula: A magyar-horvát perszonálunió kialakulása. In Tiszatáj, 2002/10. sz.

Le Fur, Louis – Posener, Paul: Bundesstaat und Staatenbund. Erster Band: Bundesstaat und Staatenbund in geschichtlicher Entwickelung. J. U. Kern's Verlag. Breslau, 1902, 52, 303, 305. o.

Le Fur, Louis: État fédéral et confédération d'États. Marchal et Billard, Paris, 1896.

Ludovik Crijević Tuberon: Commentarii de temporibus suis / Komentari o mojem vremenu. Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2001.

MacCormick, Neil: Law and the Constitutional State, In Institutions of Law: An Essay in Legal Theory, Law, State, and Practical Reason, Oxford, 2007. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198267911.003.0004

Mario Jelušić: O evoluciji ideje federalizma u hrvatskih ustavnih teoretičara. In: Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme. / Smerdel, Branko (szerk.). Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb, 2007, 189-203.

Máthé Gábor: Szuverenitáskérdések. In Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó, Budapest, 2023.

Mezey Barna: Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.

Mezey Barna: Speciális állammodellek a feudális korszak fejlődésében. In Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Pálosfalvi Tamás: A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában. Királyi hatalom és területi különkormányzat 1435-1526. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

Pecze Ferenc: A magyarországi és horvátországi követek óvásjogától az interpellációs jogig, kitekintéssel a nyugat-európai rokonjogokra (XVII-XIX. század). In Az európai alkotmánytörténet és a nyolc évszázados magyar-horvát államközösség fejlődése (1102-1918). A Hunyadi Szövetség füzetei 10., Budapest, 2001, 93-126.

Pecze Ferenc: Adalék két európai kettős államközösség hagyományához. A magyar-horvát és a lengyel-litván perszonálunió. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): Emlékkönyv Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica. Tom. LXXIII. Fasc. 44. Szeged, 2010, 671-682.

Péteri Zoltán: Az államok rendszerezése: államtípusok és államformák. In: Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997.

Platón: Az állam. (ford. Jánosy István) Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2001.

Pliveric, Joseff: Der kroatische Staat, 1887.

Pliverić, Josip: Personal- und Realunion. Mit einem Anhange. Das rechtliche Verhältniss zwischen Oesterreich und Ungarn von Franz von Juraschek, dr. jur. et phil., Privatdozent für allgemeines und oesterr. Staatsrecht an der Karl-Franzens-Universität-zu Graz., Berlin, Carl Heymann’s Verlag, 1878.

Pliverić, Josip: Realna i osobna unija. In: Mjesečnik Pravničkoga družtva u Zagrebu, god. 4 (1878), br. 8, 393–399. o.; br. 9, 436–443. o.; br. 11, 536-543. o.

Sári János: A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Sári János: Kormányzás-kormányzati rendszerek-kormányformák. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I., Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Schweitzer Gábor: Magyarország történeti alkotmányának konstrukciója és szimbolikája. In Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére. ORAC Kiadó, Budapest, 2023.

Skinner, Quentin: A Genealogy of the Modern State.Proceedings of the British Academy, 2009. https://doi.org/10.5871/bacad/9780197264584.003.0011

Stanko Andrić: Klaićev udio u raspravama hrvatske i mađarske historiografije. In: Potonuli svijet – rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju, szerk. Stanko Andrić, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2001.

Stanley I. Benn: The Uses of Souvereignty. In Political Studies, 1955. Vol. 3. No. 2., 109-122. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1955.tb01026.x

Stefanović, Jovan: Ustavno pravo FNRJ i komparativno. Nakladni zavod Hrvatske. Zagreb, 1950.

Strayer, Joseph R.: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton University. Princeton, 1970., 1998.

Takács Gábor (szerk.): Állambölcséleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből. A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

Takács Imre: Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Takács Péter: A modern állam. In Szabó Miklós (szerk.): Bevezetés a jog- és államtudományokba. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001, 209-241.

Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Akadémiai doktori értekezés. (kézirat) Budapest, 2021.

Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Akadémiai nagydoktori mű, Széchenyi István Egyetem, Budapest, 2022.

Takács Péter: Az államok rendszertana és típológiája. Államelméleti elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.

Tóth J. Zoltán: Állam- és jogelméleti előadások. Patrocinium, Budapest, 2018.

Trócsányi László – Csink Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. In: Trócsányi László – Schanda Balázs – Csink Lóránt (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba. Hvg-Orac, Budapest, 2012.
Ustav Republike Hrvatske. Pročišćeni tekst. Narodne novine (NN) 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

Valentić, Milan: O jednom pristupu državnopravnoj povijesti. In: Časopis za suvremenu povijest, Vol. 5. No. 1. Zagreb, 1973., 147-160.

Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: A horvát szábor története. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2022.

Varga Szabolcs: Bán vagy alkirály? A horvát-szlavón báni hatalom a 16-17. században. In Fodor Pál – Sokcsevits Dénes (szerk.): A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Horvát Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

Visegrády Antal: Államtan. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004.

Vlasta Švoger – Tamara Tvrtković: Između ugrofilije i ugrofobije. Slika Mađara u Hrvatskoj od 16. do 19. stoljeća. In: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Institut za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti, Hrvatski institut za povijest. Budimpešta, 2015.

Nagy Zsolt[1]

A szokások jogszociológiája: William Graham Sumner[2]

Absztrakt

Jelen tanulmányban megpróbáltuk bemutatni a társadalmi fejlődés lineáris voltára vonatkozó darwinista szemlélet jogszociológiai hátterét (szociál-darwinizmus); mindezzel párhuzamosan a jog és a társadalom változásainak elméleti párhuzamát. Mindnek előtt egy kis áttekintést kellett prezentálni *Herbets Spencer* munkái alapján, mivel *William Graham Sumner* szokásjogi áttekintéséhez nélkülözhetetlen *Spenecer* teoretizmusa; aki a társadalom változását a militokráciából az ipari társadalom felé tartó lineáris fejlődését tarota szem előtt. *William Graham Sumner – Spencer* intellektuális alapjait felhasználva – nem egyszerű fejlődéselméletet prezentált, hanem sokkal inkább egy szinte kimeríthetetlen gyűjteményét a különféle népszokásoknak. Ám ezeket nemcsak egyszerű szokások bemutatásaként prezentálta, hanem Spencerhez hasonlóan egyfajta változások trendjeként is definiálta. Továbbá számtalan példa során megmutatta a pozitív jog hatását, érvényesülését, a szokások és a jog harmóniáját, illetve diszharmóniáját, és azok különféle (megmagyarázható, megmagyarázhatatlan) variációját társadalmunkban. S ezzel, szinte úttörőként, hozzájárult az ember viselkedési formájának egyéni, társdalami és szokászszerű összetettségének bemutatásához, és részben magyarázatához.

Kulcsszavak: társadalomfejlődés, szociáldarwinizmus. szokásjog, népszokások, társadalmi változás, pozitív jog

Abstract

In this essay we have attempted the theoretical notions of social evolution (so-called social-darwinism) put into sociohistorical context the law's development and parallel to it the social progression. First of all, in this research we have to involved Herbert Spencer theories about the social and economic changing who has presented the unavoidable changing in society between to the militant and homogeny society into the industrial and heterogenic society. That is most important because he was as an intellectual mentor of William Graham Sumner's theoretical approaches. Because of above mentioned and – especially the evolution of societies and their rules – we have tried to focus to Sumner's statement concerning the relationships between the folkways, rights, duties, costmary law, and connection with the positive law. The folkways (like language, habitual behaviours) are necessary for welfare of society but these rules will be presented in written form and our society is thinking about it like an unchangeable norm, but there are about just ways of norms. As a consequence of it the first goal of sociology of law: describe the customs, explain them and try to present a harmony of the mentioned spheres of human behaviours.

Keywords: social evolution, social-darwinism, customary law, folkways, social changing, positive law.

[1] Egyetemi docens. Szegedi Tudományegyetem Állam- ás Jogtudományi Kar. Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.
[2] DOI szám: 10.59558/jesz.2024.4.73

Ha Európában a társadalmi és ehhez köthető kulturális kérdések – legalábbis tudományos szinten – felmerülnek, szinte elkerülhetetlen annak valamiféle görög-római kultúrára való (legalább szemantikai) kezdetekre történő utalása. A *societas, civilisatio, cultura* a XVIII. században vált egyfajta szinonimává, bár talán soha nem vált igazán azzá; sőt, ha az eredeteit tekintjük meglehetős jelentésbeli különbségeket is találhatunk, melyek nemcsak tartalmában, de az ahhoz kapcsolódó kronológiában is diszkreditálhatók. A *societas* elsősorban a feudális társadalmakhoz köthető fogalom volt, mely a különféle „kasztok" elkülönülését és együvé tartozást volt hivatott nevesíteni. Vagyis a középkori – földbirtokhoz vagy szakmákhoz köthető, nemesi, céhes - rendszerben az önkéntes, vagy rendbeli hovatartozástól függő társulásokat jelölték ezzel a kifejezéssel. Ez még elsősorban a mechanikus szolidaritás alapján szerveződő közösségeket jelentette, de a polgári forradalmak nagyban hozzájárultak a szavak jelentéstartalmának megváltozásához. Az állam és a társadalom fogalmi megkülönböztetésén túl a „társaság" főképpen a gyarmatosítás után kapta meg a *civilizáció* fogalmát, ami elsődlegesen egy megkülönböztetést szolgált az ún. „vadaktól", akik civilizálatlanok, vagyis még mindig – legalábbis, ha jó szándékkal gondoltak rájuk – a természeti állapotban vannak.[3] A *cultura* pedig már egy egyéniesítettebb formája a civilizációnak, egyéni, eszmei képzeteket hordoz magában, s így a civilizáció, mint szociális fogalomnak az individualizált formáját ölti.

Vagyis a társadalmi struktúra egyfajta filozófiai, etikai nézetek alapjául szolgálva, immáron eszmei hátteret kapott. Ezt az eszmeiséget, álljon az a felvilágosodás, a reneszánsz, vagy bármilyen intellektuális irányzat talaján, egy kissé távolabbról (nem résztvevő megfigyelő pozíciójából) fel lehet térképzeni és meg lehet határozni annak a társadalmi valósághoz való konnekcióját, korrelációját. A fent említett fogalmak természetesen nemcsak eszmékben testesülnek meg, hanem normákban, szokásokban, s végül akár írott szabályokban is. A társadalmi valóság változásának és a normák változtathatatlanságának (merevségének) problematikája, illetve a kettő közti feszültség pedig már a XVIII.-XIX. században is nyilvánvalóvá vált. Ennek elsődleges okaként aposztrofálható, hogy a középkori *societas* egységét és annak eszméjét az individuum jelentősége árnyalni kezdte. Ez az intellektuális felismerés persze egyértelműen köthető volt a modernebb polgári társadalmak kialakulásához, annak „újkeletű" szabályaihoz, illetve a feudális viszonyok és a hozzá kapcsolódó normák közti diszkrepanciához. Immáron a sok esetben látens ellentétek felszínre kerültek, többször erőszakos változásokat (forradalmakat, felkeléseket, etc.) indukálva. Az intellektuális megkülönböztetés normatív distinkciót is tükröz, ennek felismerése pedig immáron meglehetősen egyszerűnek mutatkozott, ám leírása és magyarázata már sokkal komplikáltabbnak bizonyult. Így ez az újszerű tudományos vállalkozás szükségképpen egy meglehetősen ódivatú, de mégis a kérdésfeltevések módszerei miatt az újdonságokat befogadni képes tudományterülethez, a filozófia terrénumához került.[4] S ez a jog esetében sem volt másképp, hiszen a korábbi egyetlen teológiai világkép, az azzal összefüggő egyetlen normatív szabályozás változóban volt, amivel a jogtudomány nehezen tudott megbirkózni. Ugyanakkor immáron – épp a társadalmi feszültségek miatt – szükséges volt az elméleti feltérképezés

[3] Általánosságban lásd: Hobbes, Thomas: Leviathán. Kossuth Kiadó, Budapest, 2014.; A természeti állapot elemzésére különösen lásd: Nagy Levente: Thomas Hobbes és a természeti állapot dilemmái I. A totális háború axiomatikus volta. In METSZETEK Vol. 9. (2020) https://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_202003_01.pdf. (2024. február. 8.)

[4] Nem lehetett egyértelműen a hagyományokra, vagy erkölcsi, szabályokra visszautalni, mert egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a normák relatívak, társadalmaként is és kronológiai szempontból is változnak, továbbá a meglévő normáknak is meghatározott térhez is időszakhoz kötött funkciói vannak. Erre példának lásd: Nagy Zsolt – Tóth Judit: Jogászi etika és felelősség. Pólay Elemér Könyvtára. Szeged, 2017, 5-6. o.

mellett a tapasztalati ismereteket is igénybe venni. Ez azonban a jog területén nem vezetett parttalan eklektikussághoz, mivel ezt az intellektuális stabilitást a jog dogmatikus jellege, a tapasztalati megismerés pozitív volta, és a filozófiai hagyományok módszertana biztosította.
Azonban a fent említett fogalmak (mint *societas, civilisatio, cultura*) vertikálisan vagy horizontálisan, de a különféle társadalmak, vagy társadalmi mezők közötti megkülönböztetésre utaltak, annak nyelvi leképeződései voltak. Holott ezek a fogalmak, szélesebb értelemben, nemcsak egy társadalom magaskultúráját mutatják, vagy az adott társadalomhoz köthető szokások alapján, mint abszolútumtól eltérő viselkedési mintákat jelenthetik. Más viselkedési rendszerek is léteznek, s lehetnek az adott környezettel összhangban éppoly hatékonyak, morálisan egyenértékűek, mint az úgynevezett kulturális abszolútum. Egyszerűbben kifejezve, sok társadalomnak, egymástól távol, de akár közel élő népeknek is megvannak a saját szokásai, melyek meglepően – akár meg lehet magyarázni, akár nem - eltérőek lehetnek, de a diverzitás mindenképpen élő jelenség; másképpen: vannak különbségek, de a kulturális jelenségek nem *különbek*! Márpedig – s szempontunkból ennek van igazi jelentősége - sok esetben ezeknek a viselkedési formuláknak lehet jogi relevanciája is.

Az előbbiek miatt érdemes azokat az elsősorban szociológiai/szociográfiai vállalkozásokat áttekinteni, melyek a jogszociológia előfutárjainak tekinthetőek. Ezek a vállalkozások azért is lényegesek, mert egyrészt innovációt sikerült a korábbi dogmatikus és konstansnak mondható jogi gondolkodásba vinnie, másrészt kísérletek voltak olyan elméleti keretek kibontására, amelyek alkalmasak voltak akár teoretikus, akár empirikus, illetve a jogon kívüli tudományterületek bevonásával történő vizsgálatok további folytatásához. Következésképpen óhatatlannak tűnt, hogy szélesebb körben vizsgálódjanak a társadalmi viselkedési minták területén, melyekből eshetőlegesen lehet közös normatív viszonyokat, funkcionális ekvivalenciákat dedukálni. Ez magával hozta a különböző konkrét szokások vizsgálatát (legyenek ezek a vizsgálódó szempontjából jogi vagy nem jogi jellegűek; hiszen ezek többnyire az adott társadalmakban általában összefüggésben vannak). Így – akár a modern jogszociológia szempontjából is - érdemesnek mutatkozott az antropológiai szempontokat is figyelembe vevő a jog és a társadalom kapcsolatát hangsúlyozó a jog és a társadalom párhuzamos fejlődését szem előtt tartó, a szokások, moralitás és jog kapcsolatának párhuzamát megjelenítő *William Graham Sumner*t áttekinteni. De *Sumner* teljesebb megérése előtt elkerülhetetlen egy rövid bepillantás a szociáldarwinizmus „társadalomképébe", illetve annak jogi relevanciájának felvillantása mindenképp szükségesnek mutatkozik.

I. Néhány gondolat Sumner szellemi mentoráról: Herbert Spencer

William Graham Sumner szokásokkal kapcsolatos terjedelmes munkájának teljesebb megértéséhez mindnek ellőt érdemes egy rövid áttekintést nyújtani „intellektuális mentoráról, *Herbert Spencer*ről. Ennek fontossága elsősorban abban rejlik, hogy *Spencer* – noha egy kissé filozofikusabb – munkái, illetve azok szellemi bázisául szolgáló (lényegében szinte lineáris) fejlődéselmélete meghatározó volt *Sumner* számára is. *Herbert Spencer* szociális evolúciójára vonatkozó teóriája a jogszociológia diszciplínáját egy meglehetősen éleslátású elméleti keretekkel látta el. *Herbert Spencer* (1820-1903) tulajdonképpen soha nem részesült formális felsőoktatásban; így általában a középkori, újkori teoretikusokkal szemben még egyetemi diplomát sem tudhatott magáénak; így a komolyabb akadémiai karrier számára eleve kizárt volt. Mindent összevetve talán idegenkedett a kor szellemiségétől, mégis - látszólagosan

intellektuális táplálék nélkül - a viktoriánus Anglia szellemi köreinek egyik leginkább prominens személyiségé vált.[5]

Spencer írásai – feltehetően a diszciplináris oktatás hiánya miatt is - széles körben öleltek fel különféle tudományterületeket, noha ezek meglehetősen szelektívnek bizonyultak, illetve sokkal inkább a kutatások előre megtervezett eredményei szerint kerültek előtérbe; ugyanakkor a korabeli legmodernebb pszichológiai, filozófiai, történelmi kutatásokból táplálkozott, ami megmutatja, hogy korának egyik legműveltebb személyiségéről beszélhetünk. S noha ellentétes véleményekkel is találkozhatunk, az kétségtelen, hogy nézetei több tudományterületen komoly befolyással bírtak.[6] Például politikai filozófiája, ami a *laissez-faire* elgondolásán alapult, explikálta az állam be nem avatkozásának doktrínáját, ami feltehetően *Adam Smith* közgazdasági elvein alapult. De nézetei nemcsak a gazdaságtanból táplálkoztak, *Thomas Malthus* demográfiai elméletei, aki szerint – csak vulgárisan megjelenítve – a populáció növekedése fogja a társadalomra a legkomolyabb befolyást, „nyomást" gyakorolni. Ezzel párhuzamosan megjelennek nála *Karl Ernest von Baer* társadalomfejlődési elképzelései, miszerint a homogenitás az idő multával egyre komplexebb heterogenitást mutat, ami önmaga egy evolúciós mechanizmusnak tekinthető. Persze nem elfelejthető *Charles Darwin* természetes szelekciójáról, versenyről, adaptív mutációról alkotott nézetei, melyek „hídként funkcionáltak" a biológiai, etológia és az emberi társadalmi tényezők között. S végső soron az általa alkotott társadalmi teória nevezhető szociál-darwinizmusnak, ami a *laissez-faire* alapján szemléli a szociális konfliktusokat: az erősebb több javakat képes megszerezni, a gyengébbek pedig egyre erőtlenebbek lesznek, majd végül – nehogy ez a társadalom bármely tagjának lelki problémát okozzon! – szükségszerűen eltűnnek. Mellesleg egyértelműnek látszik, hogy a darwinizmus, korának gazdasági-társadalmi felfogását vetítette az élővilágra, mellyel igazolta a szociális rendszert (hiszen a teória szerint a verseny a biológia minden szintjén hasonlóan történik) majd ez ismét megerősítést nyert, miszerint, ha az élővilág minden szegmense a versenyre épül, természetes, hogy az emberi közösséget is ez mozgatja. Tudásszociológiai aspektusból mi ez, ha nem egy *ciculus viciousus*!

Spencer szociológiaelmélete két tényezőn alapult: *a társadalmi evolúció*, illetve *a militáns és indusztriális társadalmak* közötti különbség. Azonban ezt a két kérdést is érdemes egy kissé behatóbban áttekinteni. A geológia, a biológia, a pszichológia alapvetően kvalitatív módszereket használ, s amint kvantitatív adatokkal találják szembe magukat inkompetensek azok definiálására és használatára. Ezt csupán jelenleg egyetlen tudomány tudja értelmezni, értékelni és használni: ez a szociológia. Az egyedi esetek általánosítása és az általánosságok egyedivé formálása a társadalomtudományok kezében van; ez a társadalomtudomány alapvető természete[7] Arról nem is beszélve, hogy a felfedett számszakilag leírható trendek alapján – a természettudományokhoz hasonlatosan - képesek lehetünk jövőbeni társadalmi eseményeket előrevetíteni, ez (a fizikához hasonlatosan) maga a társadalom természetének tudománya.[8] Egyébként ez utóbbi gondolat már *August Comte*-nál realizálódott, hiszen a társadalom fizikája nem jelent mást, mint a társadalmi trendek törvényszerűségeinek leírását; s ez jelenti a

[5] Coser, Lewis A.: Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context. Second Editon. Harcourt Brace Jovanovich. New York, 1979, 89. o.

[6] Az ezzel ellentétes vélemények egyik eklatáns példáját szolgáltatja Lewis Coser, aki kijelentette, hogy „ha kritikai szemlélettel kellene Spencer munkáit nézni, akkor egyértelműen kimondható, hogy egy meglehetősen felületes, felszínes filozófussal van dolgunk". Coser: i.m. 89. o.

[7] Spencer, Herbert: The Study of Sociology. Fourteenth Edition. Kegan Paul, Trench and Co. 1. Paternoster Square, London, 1888. p. 44-46.; részletesebben pedig lásd: 36-47. o.

[8] „(…) there is a natural sequence among social actions, and that as the sequence in natural results may be foreseen." Uo. 45. o.

szociológiai pozitivizmus lényegét.[9] Bár *Spencer* annyi különbségtételt megtesz, hogy a fizikai világ összefüggései formálisan törvényszerűek, ám a társadalmi világ jelenségeinek kapcsolatai inkább csak valószínűsíthetőek.[10]A *társadalmi evolúció* már *Spencer* korai írásaiban is megjelent és végső soron munkásságának egészét áthatotta, már-már meghatározó, bizonyításra nem is szoruló premisszaként jelent meg: „egyfajta kísérő jelensége a társadalmi egységek mozgásának, melyek a teljes inkoherenciától (szétszóródás) egyre inkább valamiféle rendeződés felé mutatnak; egy határozatlan, inkoherens homogenitásból a koherens heterogenitás irányába rendeződnek, majd ezzel párhuzamosan az említett rendeződés rögzül, statikussá válhat".[11]

Azzal, hogy a társadalom - ahogy *Malthus* is megjósolta - folyamatos növekedést mutat mind a teljes populáció, mind pedig népsűrűség tekintetében, ez egyértelmű pozitív korrelációt mutat a szervezetrendszerrel; illetve annak komplexitásával, s az eredmény pedig a növekvő differenciáció. Ami röviden összefoglalva egyszerűen az intézményes keretek heterogenitását és szervezeti komplexitását jelenti mind egymás között, mint az adott intézményen belül, s ez különösen a politikai szervezetrendszerre igaz.[12] Ezután a társadalom bonyolultabb szerkezetet alakít ki, ahol „a vezetőknek is lesznek vezetőik" és így tovább. (Ez végső soron – történeti szempontból – egy olyan hierarchikus rendszerhez vezet, ahol az uralkodók közti különbség éppúgy megvalósul, mint az országos normák és a helyi szokások, vagy a magasabb rangú, illetve az alacsonyabb rangú elöljárók megkülönböztetése, és így tovább.)[13] S az adott társadalom és vele együtt annak politikai szisztémája differenciációjának szintje szerint klasszifikálható *militaristának vagy indusztriálisnak*.

Ami *a militarista, illetve az ipari társadalmak*at illeti, *Spencer militáns rend*nek nevezte például az ősi Egyiptomot, vagy az Inka Birodalmat, melyeket más társadalmakkal való szinte állandó fegyveres konfliktus jellemzett. S pont azért, hogy minél hatékonyabb legyen a hadviselés stratégiája, illetve paralel, hogy saját egzisztenciájukat is biztosítsák, egy centralizált, kevéssé differenciált kormányzati rendszert hoztak létre. Ennek eredménye egy a katonai, vallási, illetve a politikai szféra összes területe feletti teljes ellenőrzés; vagyis az uralkodó volt egyszemélyben a katonai főparancsnok, a politikai hatalom birtokosa és egyúttal a főpap is.

Ezzel ellentétben az *indusztriális társadalmak*, mely korának államaira volt jellemző, már a fejlődés egy magasabb fokára jutottak. Sokkal kevésbé tartották a konfliktusok megoldásának a háborút, ehelyett a gazdasági javak megtermelésének és elosztásának primátusa érvényesült. Ugyan háborúk továbbra is léteznek, de a háború is az eszközök előállításának versenyévé vált, vagyis a *győztes nem a stratéga, hanem az ipar*. A nyílt, erőszakos konfliktusokat így átvette a gazdasági és kereskedelmi verseny. Ezzel együtt az állami szervezetben – a vagyoni-

[9] Vö.: Zsigmond László: Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

[10] Spencer, Herbert: Einleitung in das Studium der Soziologie. Erster Theil. Autorisierte Ausgabe. F. A. Brockhaus. Leipzig, 1875. Spencer a Föld és a Nap távolságának, illetve az évszakok változásának összefüggéseivel, a bolygók egymásra ható erejének ok-okozati relációjával példálózik, s hangsúlyozza, hogy a társadalmi entitások és a köztük lévő erőviszonyok sokkal komplexebbek, minthogy egy egyszerű képlettel leírhatóak lennének. Uo. 15. o.

[11] Spencer, Herbert: First Principles. Clarke, Given and Hooper. New York, 1880, 343. o. S ez nemcsak a társadalomra vonatkozik, hanem minden fizikai, kémiai jelenségre is, melyek szintén egyfajta evolúción mennek keresztül.

[12] Spencer, Herbert: Essays: Scientific, Political, and Substantive. D. Appleton and Company. New York, 1899, 10. p. (Miszerint minél komplexebb egy társadalom, annál differenciáltabb a politikai intézményírendszer.)

[13] Spencer, Herbert: The Principles of Sociology. D. Appleton and Company. New York, 1898. Vol. I., 471-473.o.

kereskedelmi viszonyokhoz hasonlóan - is egy megosztott hatalmi rendszer kerül előtérbe, ami minőségileg mást, ám a társadalom tagjai számára racionálisabb normákat is produkál.[14]

Felmerülhet a kérdés, hogy *Spencer* társadalomfelfogásának és így mondhatni szociológiájának mi köze a joghoz. Ehhez magának *Spencer*nek is volt hozzáfűzni valója. *Spencer* 1898-as, már említett, *A szociológia alapjai* (*The Principles of Sociology*) című munkája szerint a jognak öt evolúciós fázison kell keresztülmennie, melyek egyúttal annak eredetére, genealógiájára is rámutatnak. Az *individuális érdekek közti konszenzus* jelentené az első evolúciós lépést, ami nem más, mint az adott közösség uralkodó szemléletének, ideáinak a megjelenítése, lényegét tekintve deklarálása. Mivel a premodern társadalmak többnyire nem rendelkeztek fejlett kormányzati autoritással, így az állami apparátus intézményei, illetve annak kényszerszervezetei sem igazán jöttek létre, a (többnyire morálisan) elítélendő „bűncselekmények" informális, a privát bosszú alapján működő következményekkel jártak.[15] A jogsértés a magánfelek közötti – a jogtalanságot helyreállító, megbosszulandó stb. – kérdésnek számított. Ezért ezekben a társadalmakban egyfajta „jog nélküli jog" létezett, mely az individuumok közti megegyezésen, mintegy konvencionális etikai realizmus, alapult.[16] A jogi jellegű viszonyrendszer, nem mellesleg, a *reciprocitás elve* alapján működött, ugyanis a tálió elve (nem egy esztelen, de még csak nem is arányos bosszút!) hanem a jogtalanság helyreállítását szolgálta, mintegy *in integrum restitutio*, mivel, ha az elkövetett cselekményt nem lehetett jóvá tenni, az elszenvedett veszteség volt a kompenzáció. Így a jog fejlődésének első fázisa a személyes vonatkozások kialakulása: „a perszonális és interszubjektív ekvilibrium fenntartása", vagyis a helytelen cselekmények hasonló mértékű – akár pusztítás általi - kiegyenlítése.[17] A *szokások „örökösei"* vagy az örökösök szokásai, mint az evolúciós ranglétrán a fejlődés második lépcsőfoka elsősorban a közösségi – szociológiai értelemben vett – kultúrát, ideákat, moralitást jelenti, ami még mindig mentes volt mindenféle politikai organizációtól és szinte változatlan formában ragaszkodnak a társadalmi normákhoz, melyeket immáron szokásoknak neveznek.[18] Egyébként a formalitás végig kíséri az egész társadalmi folyamatot, bár a formalitás szigorú normái időben fokozatos változáson mentek/mennek keresztül.[19] Harmadik fázisként fogalmazta meg, a *holtak hatalmaként* aposztrofált *jogfejlődési*

[14] A hatalom alá-fölérendeltsége kapcsán Spencer részletesen elemzi az egyházi és az állami uralmi forma azonosságait és különbségeit. Lásd: Spencer, Herbert: Die Prinzipen der Soziologie. Autorisierte deutsche Ausgabe. E. Schwarzerbart'sche Verlagshandlung. (E. Koch.) Stuttgart, 1891.

[15] Ennek napjainkban is élő rendszerére világít rá az albán szokásjog, azon belül is a vérbosszú rendszere, mely nem egyszerű megtorlás, hanem az egész társadalmat, beleértve a konfliktusban nem is érintetteket, átható tradicionális mechanizmus. Részleteiben lásd: Heka László: Vallási és politikai konfliktusok a délszláv térségben: kanun i Lekë Dukagjinit, az albán szokásjog. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, Szeged, 2005.

[16] Történeti szempontból - ilyennek voltak tekinthetőek például az észak amerikai indián törzsek, mint mondjuk a Csipevauk, vagy a Cheyenek. Például Karl Llewellyn és Adamson Hoebel tapasztalta, hogy a Cheyenek között a nők szüzessége mekkora értéket képviselt, s a szexuális erőszak (erőszakos közösülés) szükségképpen személyes bosszút váltott ki. Llewellyn, Karl N. and Hoebel, Adamson: The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. Univeristy of Oklahoma Press, Oklahoma, USA, 1978, 177. o. A Cheyenne indiánok jogszokásáról bővebben lásd uo. 3-67. o.

[17] Spencer 1898, Vol. II., 528. o.

[18] Ebben az esetben egy érdekes kérdés is felmerül: a szokás meghatározza a közösség tagjainak magatartását, azonban valójában ez csak akkor lesz nyilvánvaló, ha valamiféle konfliktus keletkezik, s ebben az esetben szükséges lehet a szokás megjelenítése. Ám ennek a konfliktusnak – az adott közösségre nézve - nemcsak negatív hatásai vannak, hanem sok esetben magukban hordozzák a változás (fizikai, kronológiai stb.) lehetőségét, továbbá próbára teszik magát a szabályt, illetve annak manifeszt, vagy látens funkcióját is.

[19]Arról nem is beszélve, hogy az indiánok jogszolgáltatása már, a szakrális formák betartásán túl, inkább egy párbeszédhez és a különféle érvek összeütköztetéséhez volt hasonlatos, ahol az elismert személyek is „jogi"

fázis; nevezetesen egyes „köztünk már nem élő" személyeknek normatív diktátumai, melyek folytonosan figyelmeztetnek a meglévő (régi-jó) szokásokra. S ezek formálisan is megjelennek, mint ceremóniák, imák, látomások, s a személyekben pedig, mint papok, orákulumok stb.[20] Ahogy ezt, a fő jogelvek megsértésével kapcsolatban, *Spencer* maga is megfogalmazta: „A jogsértés megbüntetendő, de nem az elkövetett cselekmény bűnössége miatt, hanem egyszerűen a normasértés miatt."[21] *Az élő autoritás hatalma*, mint a jog fejlődéstörténetében a *negyedik* lépés a társadalom mind mennyiségében, mind komplexitásában megtörtént minőségi változása, amivel együtt jár a politikai hatalom elkülönült szféraként történő értelmezése. Ebben az időintervallumban a deviáns (megszokottól eltérő) viselkedés már nem az isteni törvények megsértésének, hanem ezzel összhangban, a szuverén által elrendelt részletesebb szabályok által meghatározott normasértésnek volt tekinthető. Az új szabályokat már a világi-politikai rendszer hozta meg, még akkor is, ha valójában eredetileg szakrális eredetűek voltak. *Az ötödikként meghatározott egyéni érdekek rekonstrukciója* napjaink jogára jellemző forma, mely az utolsó (eddig ismert) stádiumot foglalja magába. Ebben a jogfejlődési szakaszban a világi jog is megosztottá vált. Korábban azok a szabályok domináltak, melyek közvetlenül az uralkodó hatalmából voltak eredeztethetőek. Ezek a normák elsősorban a militokratikus társadalmakra jellemzően a közösség létét, illetve a vezető abszolút autoritásának fenntartását szolgálta. Az engedelmeskedés kötelező volt, a hatalmi viszonyok vertikálisak voltak, s a közösség minden tagját érintették. Mindenesetre ezek a szabályok fokozatosan háttérbe szorultak és átadták helyüket az indusztrializált társadalom szemléletének megfelelő normáknak. Azoknak a szabályoknak, melyeket az ipari társadalomban az egyéni érdekek konszenzusa hozott létre, elsősorban, *már egyáltalán nem az autoritást* – hanem elsősorban az össztársadalmi jólét biztosítását szolgálják, az engedelmesség pedig önkéntes kooperáción alapul pontosabban a közösség akaratában kereshetők. Ezért minden jog és kötelesség, függetlenül a társadalmi pozíciótól, státusztól, a törvény előtt egyenlően kezelendők. Tehát – akár összefoglalásaként is - *Spencer* szerint a „modern időkben" *a társadalmi konszenzus képezi a jog érvényességét, nem pedig a szabályalkotó akarata*; s így talán a polgári társadalom, mint szociológiai fogalom és a kötelmi jog, mint jogági intézmény feltétlen korrelációját vizionálta.

II. 1. Társadalmi evolúció és társadalmi rétegződések

William Graham Sumner egy kissé *Carl Friedrich von Savigny*hez hasonlatosan a jogot a közösség moráljában, illetve a „népszellemben" vélte megtalálni; így végső soron egy szintre emelete a pozitív jogot, a szokásjogot és az alanyi jogosultságokat, illetve az ezek közti viszonyt. Ez nem azt jelentette, hogy mint *Savigny*, a jogot a kultúra egyik szegmenseként, annak lassú változásának folyamataként értelmezte, inkább meghatározott társadalmi rétegekhez kapcsolt értékek és normák megnyilvánulásaként, illetve annak társadalmi okaiban vélte megtalálni. Vagyis *Sumner* nemcsak általában a társadalom egészét *en masse* nézte, hanem szegmentálta és a különféle rétegekhez kapcsolt értékek és azok változásainak fényében

véleményt nyilvánítottak. Ez már viszonylag közel állt a római jurisconusltus intézményéhez. Persze végső soron a törzsfőnök mondta ki az ítéletet. Lásd: Llewellyn – Hoebel 1978, 310-314. o.

[20] Ezt a jelenséget Roscoe Pound meglehetősen radikálisabb kijelentése is megjeleníti, amikor a jog antikvitását hangsúlyozva kimondta, hogy jogunk (s nem csupán jogszabályaink!) nem más, mint „a holtaknak a lehető legerőszakosabb hatalomgyakorlása az élők fölött". Pound, Roscoe: The Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice. In 20. Journal of the American Judicature Society, 178, 1906, 1937, 180. o.

[21] Spencer 1898, Vol. II.: 536. o.

világította meg a jogfejlődést.[22] Emellett elméletének gyökereire koncentrálva a társadalmi változások egyértelműen a verseny és a természetes (társadalmi?) kiválasztódás indukálta folyamatoknak tekinthetőek. Másképp és rövidebben megfogalmazva: *Sumner* a jog keletkezését, fejlődését, meghatározását forgatta a szociáldarwinizmus elméleti magja körül.

William Graham Sumner (1840-1910) 1859-ben nyert felvételt a Yale Egyetemre, majd diplomájának kézhezvétele után Európában a Genfi, Göttingeni és Oxfordi egyetemeken folytatta tanulmányait. 1866-ban visszatért a Yale Egyetemre, mint oktató, és hat évvel később a Politikai és Társadalmi Tudományok Tanszékének vezetője lett; s 1909-es nyugdíjazásáig ott folytatta tudományos és oktatói tevékenységét. Ami a legnagyobb érdekesség, hogy szerte az Egyesült Államokban Ő vezette be az első szociológia kurzust, ami akkoriban elsősorban *Herbert Spencer* szociológiai tanulmányaira támaszkodott, s e gondolatmenet alapján írta meg meglehetősen híres könyvét a Népi hagyományokról, Népszokásokról (*Folkways*) és e munkának hatására az Amerikai Szociológiai Társaság alelnökévé választották.[23] Azt azonban ki lehet, sőt ki kell mondani, hogy *Spencer* kormányzati beavatkozás-ellenességén túl már dogmatikai szintre emelete a darwinista szemlélet emberi-társadalmi relevanciáját, mint: felelősség, a legkomolyabb individualizmus, magántulajdon, szerződési szabadság, társadalmi fejlődés, a létért való küzdelem, „a rivalizálás, a kibékíthetetlen ellentétek és a kölcsönös engedmények, melyekben az egyéneknek része van, s melyeknek célja saját létük fenntartása".[24]

Sumner mindenek felett elméleti szinten egy olyan életvilágot prezentált, ami a társadalmi és gazdasági versenyt paradigmatikussá téve valójában a középosztály szemléletét prezentálta, explikáta, mi több „reklámozta". Ugyan a középosztály relevanciájának kérdése elsősorban a társadalmi változásoknál jelent meg; azonban hipotézisét később a szociológia több kérdésben is bizonyította. Arról nem is beszélve, hogy maga az osztályok és rétegek felvillantása, és azok valamiféle meghatározása mérföldkő jellegűnek tekinthető nemcsak a szociológiában, jogszociológiában, de a társadalomfilozófiában is.[25] Mégis igazán itt érhető tetten *Spencer* hatása, mind a társadalomi változásokat, mind a jogfejlődést illetően: létezik egyfajta linearitás, miszerint a primitív társadalmakból eljuthatunk a modern társadalmakig. Természetesen ez időben, korszakonként, régiónként, társdalmanként nagyfokú változatosságot mutathat, de az irány egyértelműnek mondható. A fejlődés aktuális állapotának lakmuszpapírja pedig a középosztály szemlélete, illetve annak változásai. A középosztály moralitása egyértelműen követi elsősorban a felsőbb osztályokét, de közöttük válik leginkább

[22] Egyébként ez még a marxista gondolkodáshoz is hasonlatos lenne, hiszen a jogot a marxizmus a felépítmény részének tekinti, és annak minőségét az alap, ami nem más, mint a társadalom határozza meg, azonban az alap esetében a gazdaság kiemelkedő szerepet játszik, továbbá a különféle osztályok között a domináns réteg fogja a jogot elnyomó eszközként használni. A jog szempontjából Savigny a társadalom különféle rétegződését figyelmen kívül hagyta, Sumner inkább bizonyos rétegeknek kiemelkedő jelentőséget tulajdonított, a marxizmus viszont a jogot az osztályok közti elnyomás produktumaként értelmezte. Bővebben lásd: Nagy Zsolt: Társadalomkritika a jogszociológia oldaláról. (A jogszociológia marxista megközelítése). In Comparative Law Working Papers, Vol. 5, No. 4, 2021.

[23] Harry Elmer Barnes szociológus Sumner halálát követően a következőképpen fogalmazott: „Sumner az egyik legnagyszerűbb amerikai tudós volt, akinek neve gyakorlatilag összefonódott a lassieze-faire doktrínával, s végső soron talán elválaszthatatlanná váltak, mint személy, és mint szellemiség". Barnes, Harry Elmer: Two Representative Contributions of Sociology to Plolitical Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward. 3. o. In American Journal of Sociology. 1919, 3-23. o.

[24] Sumner, William Graham: Folkways: A study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. Ginn and Company. Boston, 1940. p. 16.

[25] Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978, 73-84. o.

nyilvánvalóvá. (Vagyis a középosztály aktivitása és attitűdje megmutatja az egész társadalom jelenét és változásának vektorát.)[26] Viszont a néprétegek kialakulása/kialakítása, meglátása szerint valamiféle társadalmi szelekció alapján történik/történt, aminek elsődleges forrása a meritum, ami megjelenthet tehetségben, munkában, erőben, örökségben stb., illetve ezek különféle tradíciókkal átitatott formájában; ezek társadalmanként is variábilisak. Ilyen lehet például a *viselkedési normák* révén történő szelekció, amikor az egyént már elve eszményített viselkedési modellekkel látják el és „ha aláveti magát e normáknak és belegyezését adja, befogadják és nagy társadalmi sikereket érhet el. Ha viszont ellenáll és eltérő véleményt nyilvánít, kitaszítják és talán még el is taposssák".[27] De ilyen lehet a megkülönböztetés révén történő szelekció is, mikor valakit/valakiket vélt vagy valós, különbnek tarott testi, szellemi jellemzőjük miatt alá- vagy fölérendeltnek tekintenek. (Ez nem feltétlenül jelent „emberfeletti" erőt vagy hatalmat, éppúgy lehet modern értelemben vett fiziológiai gyengeség is).[28]

Elmélete szerint viszont azok a társadalmi rétegek, melyek a közösség hasznát tekintve alkalmatlanoknak tűnnek (mint például a szegények, az özvegyek, az árvák vagy az öregek) nem kívánatosak; mi több természetesnek tartotta a korai törzsi társadalmak szokását, melyek sok esetben az öregekkel valamilyen módon elfogadtatták velük az öngyilkosságot, mivel nem lehettek többé igazán hasznára a közösségnek.[29] (Eszerint valójában az a tény, hogy a gyermekek szüleiket egyfajta szokásként eltávolították az élők sorából valójában csak a könyörületesség egy formájának volt tekinthető.) A törzsi társadalmakban a gyermekek és a szülők kapcsolata ambivalensnek volt mondható. ugyanis a szülők, hogy mentesüljenek a gyermekekről való gondoskodás terhe alól, mielőbb próbálták őket felnőttként kezelni, ugyanakkor a gyermekek is megpróbáltak mentesülni az idősebb szüleikről való törődés kötelezettsége alól, vagyis a kölcsönös törődés meglehetősen flexibilisnek volt mondható.[30] Ez a gyakorlat, *Sumner* látásmódja szerint, megtestesítette a minden időkben érvényesülő, mindenki számára biztosított szabadságot, a szabadságot a létezésre, s szabadulást jelentett az olyan körülményektől, amelyek elviselhetetlen tehernek számítottak. Így végső soron a populáció növekedését és a korában megfelelő társadalompolitikát szolgálták.[31] Ez egyébként egyáltalán nem jelentett, *Hobbes*-i értelemben vett, puszta mindenki harcát, mindenki ellen, vagy akár bizonyos társadalmi rétegek, *Marx*-i terminológia szerinti, kontinuus ellentétét, mivel elismerte, sőt hangsúlyozta, hogy a társadalom tagjai, függetlenül osztályhovatartozásuktól, akár az állat- és növényvilághoz hasonlatosan, szolidaritást is mutatnak, illetve gyakorolnak egymás iránt. Persze az egyének közötti verseny, amennyiben a körülmények ehhez adottak, primátust élvez, ám „tévedés lenne azt feltételezni, hogy a természet másból sem áll, mint kaotikus hadakozásból és versengésből. (…) A versengés és társulás az életszövetség két formája, amely az egész organikus és szuperorganikus élet-tartományban váltakozva jelenik meg".[32] Ezzel párhuzamosan a kölcsönös előnyök birtoklása miatt, az emberek és a csoportok

[26] Uo. 73-82. o.
[27] A viselkedési kritériumok irodalmi példájának tekinthetőek például a Kalevala, az Edda, vagy a Niebelung ének, de, ugyan még több szakralitással átitatva, az Ószövetség is. Uo. 259-260. o.
[28] Ennek szokásként való társadalmi reprezentációja az arisztokrácia léte, átmeneti jellege pedig a divat. Uo. 271-272. o., illetve 273-299. o.
[29] Erre példának, különösen az öngyilkossági szocializációról és hagyományokról, lásd: Budai Béla: Az öngyilkosság. Orvosi és társadalomtudományi tanulmányok. Animula Egyesület, Budapest, 1997, 24-25., 102-104., 195-197. o.
[30] Sumner: i.m. 1940. 267. o.
[31] Keller, Albert Galloway – Davie, Maurice R.: Essays of William Graham Sumner. Yale Univerity Press, New Haven, 1934, p. 293.
[32] Sumner 1978: 43. o.

interakciója az adott közösségek számára előnyös módszerek kiválasztását és meghonosodását szolgálja, melyek idővel szokásokká válnak, s mindezt már lehet népszokásnak, vagy (bár ez önkényes, de jogi relevanciájától függően) szokásjognak nevezni.[33]

Talán saját álláspontja is ambivalensnek tekinthető, vagy mégsem? Ugyanis a versenyt, a szolidaritást és a kényszerű megkülönböztetést párhuzamosan látta, szinoptikusan érzékelte, vagyis szerinte egyáltalán nem a puszta verseny vagy a puszta szolidaritás, hanem ezek kombinációja és az ebből fakadó előnyök használatán alapuló együttműködés a társadalmi lét alapja. Erre érdemes példának hozni az általa kialakított és a későbbiekben is cizellált „mi-csoport" és „ők-csoport" distinkcióját. A csoportokon belül, elsősorban a cserefolyamatok során – *Sumner* meghatározásában - kialakult egy belső általános csereeszköz, azonban a kívülálló csoportok között is szükség volt/lehetett valamiféle egyenértékesre, s ezek konvencionálisan (megegyezéses ráta szerint) cserélődtek.[34] Az árucserén kívül, ez az egyenértékesek közötti cserét is jelentette, vagyis amit manapság *pénzváltás*nak hívnak, s ez közgazdasági jelentőségét nem mellőzve, a csoportszolidaritást is erősítette. Paralel módon definiálta a közösségek közti megkülönböztetést, ugyanakkor a reciprocitást is, egy nagyobb kiterjedésű együttműködést. Ezzel együtt megmutatta a csoportintegrációt, a csoportok közötti integrációt, és a megkülönböztetés mechanizmusaira is bepillantást adott, hiszen ha konstituálunk egy „mi"-t, szükségképpen lesznek egy kirekesztett „ők". De az „ők", és „mi" fogalom is relatív, hiszen a társadalmi együttlét alapja a mi-ők viszony és ennek – társadalmi tényként meghatározható - informális-formális leképeződései.[35] Ez pedig a szociális státuszukban is megmutatkozik; elég csak a gazdagabbakra, szegényebbekre, vagy az ő viszonyukban meglévő formális és jogi jellegű megkülönböztetéskére gondolni. Ennek szokás jellegű megmerevedése, akár territoriális prezentációja, és a moralitáson kívüli fizikai védelem már csak egy lépés a különféle csoportintegráció fizikai megformálása.[36]

Ehhez konkrétan és követlenül kapcsolódik a jogtörténeti szempontból is sokat elemzett vérbosszú kérdése. A vérbosszút, történeti szempontból aposztrofálva, általában a különféle közösségek (család, klán, *oikos*, törzs, törzscsalád stb.) tagjai ellen elkövetett cselekmények megtorlására használták. Azonban ez nem egyszerűen a „vérségi" kötelékből eredt, hanem valójában az animizmus volt a jelenség mozgatórugója; vagyis akik látták a sértett tetemét, azért, hogy elkerüljék a szellemek bosszúját, meg kellett torolni az áldozat elleni cselekményt. Ez azt jelentette, hogy aki közvetlenül látta az áldozatot, az mentesül a szellemek bosszúja alól, ha önmaga „szolgáltat igazságot" az elhunytnak. Azonban a mi-közösségen belül ez többnyire

[33] Uo. 45-47. o.
[34] Uo. 209-229. o.
[35] A történetek első csoportjának elbeszélői lesznek a „mi" részesei, a bent levők, akiknek történetváltozatai a tényszerűség rangjára emelkednek, míg a második csoport narrátorai – s egyben gyakran főszereplői – lesznek azok az „ők", akik egy olyan jogi realitásban kénytelenek találni magukat, amely nem illeszkedik a tapasztalataikhoz. Legyen szó egyes emberek egyes tapasztalatairól konkrét ügyekben, vagy személyek egy egész csoportjának tapasztalatairól, akár az egész jogrendszer fennállásának és igazolhatóságának kontextusában. Az, hogy „ugyanazokról‖ az eseményekről adott beszámolóink természetüknél fogva milyen jelentős mértékben tudnak különbözni egymástól, anélkül, hogy kétségbe kellene vonnunk bármelyik leírás „igazságát", manapság egyértelműnek tűnik. Erre remek példát szolgáltat Milner Ball elemzése arról, hogy az amerikai köztársaság létrejötte az amerikai indiánok verziójában mennyire más történet. Milners S. Ball: Stories of Origin and Constitutional Possibilities, 87. Michigan. Law. Review. 2280, 1989. Általánosságban a jog és a mi-ők csoport, illetve a narráció mátrixára részletesebben pedig lásd: Nagy Tamás: Jog és irodalom. Valami jog, valami irodalom. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék, Szeged, 2007, 189. o.
[36] Részletesebben lásd: Moore, Sally F.: Law and social change: the semi-autonomous social field as an apropriate subject of study, 55-56. o. In Sally F. Moore (ed.): Law as Process: An Anthropological Approach. Routledge Kegan and Paul, London, 1978, 54-81. o.

rokoni viszonyt jelentett, hiszen általában az áldozatot a rokonai vették észre először. Ugyanakkor az élet és testi sértések elleni cselekmények többnyire egy háztartáson belül történtek/történnek, így a sértések (egyrészt a rokonsági kötelékek érzelmi szálai miatt is) nehezen voltak rekonstruálhatóak, illetve ezek további megtorlása szükségképpen a mi-csoport meggyengüléséhez vezet, vagyis a közösségen belüli erőszakot megpróbálták minimalizálni, és valamiféle szabályok közé szorítani. Ennek egyik leginkább kifinomultabb példája a Római Birodalom joga, illetve központosítottabb formájában a Bizánci Birodalom (római) joga. Mivel territorialitása, továbbá a népek különféle szokásai, szemlélete miatt szinte lehetetlen lett volna a csoportok közötti háborúskodásnak véget vetni, ezért, szociológiai szempontból nézve, valamiféle egyezségek hálózatát hozták létre. A normatív szituáció pedig a diszpozíció és a kogencia mixtúrájával egy fenntartható békés-egyezményhálózatot teremtett. Ami annál is érdekesebb, mert ezeket a normákat más népek, saját szokásaikkal vegyítve, de elveiben és sokszor eljárási módszereiben is átvették: más tudományterületeken ezt úgy hívják, hogy romainizáció.[37] Ahogy *Sumner* fogalmazott: „A római birodalom a béke nagymértékben integrált és maradéktalanul hatékony egysége volt. (…) A római jog nem egyéb, mint ezen béke-egység egyezménye. Annyira alkalmas eszköznek bizonyult az emberi érdekek összeütközésének megoldására, hogy az újkori államok is modellként alkalmazták, illetve számos elemet kölcsönöztek belőle.”[38]

II. 2. A néplélek és a moralitás

Sumner meghatározásában a *néplélek* az emberi cselekvések egy olyan habituális mintája, mely két szinten érhető tetten. Az egyik, miszerint az egyén szokásos cselekvéseinek összessége, a másik szint pedig a közösségi cselekvések megmerevedése, melyeket szokásnak, szokásjognak hívhatunk. Először is biológiai ösztönöktől vezérelve, továbbá azzal a képességgel megáldva, hogy különbséget tudnak tenni jó és rossz között, az emberek, elsősorban létfenntartásuk érdekében különféle tevékenységekkel próbálkoznak, természetesen hibáznak, de kifejlődnek rutinszerű cselekvések, s idővel követnek bizonyos cselekvési mintákat. S még ha ez többnyire nem is tudatos (a népszokásokat tudattalanul alakítjuk ki), ez a néplélek segíti az egyéneket igényeik kielégítésében, vagy elhárításában, mint mondjuk éhség, szeretet, hiúság vagy félelem. A létfenntartásért vívott harcot azonban nem egyénileg, hanem csoportosan vívták, s a csoport tagjai a célszerűség érdekében felhasználják mások tapasztalatait is. Miután a feltehetően legcélszerűbb módszert alkalmazzák tömegesen, a tömegjelenségről, mint társadalmi cselekvésről az idő pedig gondoskodik, hogy szokássá merevedjen.[39] Intergenerációs aspektusban pedig a leszármazottak a szocializáció folyamatán keresztül internalizálják ezeket a szokásokat, ezeknek a belső késztetéseknek az alapja pedig már a tradíció, imitáció és autoritás. A néplélek pedig általában spontán jelenik meg, az emberek többnyire nem is érzékelik azokat, továbbá az elsajátítás eljárását, illetve a cselekvési

[37] Ahogy Sumner fogalmazott: „Ha a központi hatalom nem tud véget vetni a helyi és a magánháborúknak, úgy életképtelen és megérett a bukásra.” Sumner 1978 741-755. o.; 748. o.

[38] Sumner 1978: 748. o. Ennek szociológiai szempontból vett, államok közti párhuzamos jelensége, a különféle államszövetség, mely úgy biztosítja az egységet és a békét, hogy beavatkozna a társadalmak belső autonómiájába. Ennek példájaként hozta Sumner az Osztrák-Magyar Monarchiát, továbbá Norvégia és Svédország korabeli dualizmusát, és talán a leginkább komplex, ugyanakkor konszolidált viszonyrendszerre az Egyesült Államokat. Sumner 1978: 748-749. o.

[39] Sumner 1978: 23. o.

szokásokban bekövetkező változásokat, melyek egyébként egy külső megfigyelő számára nyilvánvalóak lennének.[40] Mivel a csoport egésze univerzálisan adoptálta a cselekvési formákat, ezek a behatárolható, lokalizálható habitusok már szokásként jelennek meg, s az adott csoporton belül egyöntetűek, általánosak, változtathatatlanok és kötelező érvényűek lesznek;[41] így – ha közösségi szinten reflektálnak is az adott szokásra – népszokássá válik. A reflektálás pedig nem jelent mást, mint újra és újra kinyilvánítani (mondjuk egy igazságszolgáltatási eljárásban) a szokás tényét és tartalmát. *Sumner* a néplélekkel kapcsolatban eklatáns példaként a nyelvet említi. A nyelvünk lehetővé teszi az emberek számára a kommunikáció alapvető szükségleteinek kielégítését, továbbá elengedhetetlen eszköze az emberi kooperációnak, vagyis a nyelv egyértelműen társadalmi jelenség! Később pedig ez már szokásaink részévé vált, melyet a közösség elfogad, differenciálódik, méghozzá ahogy a közösségek is elkülönülnek egymástól. Végül nyelvünk a hagyomány autoritásánál fogva elfogadottá válik, az emlékek világa lesz, ami rögzíti elődjeik tapasztalatait, a beszéd szabályait magába foglalja és generációról generációra öröklődik.[42]

Amikor a néplélek már a társadalom jólétéhez nélkülözhetetlen, illetve az egyének tudatában is realizálódik, immáron a morál részévé válik. Ahogy *Sumner* definiálta: „a morál egyértelműen a múlt terméke. Minden egyén beleszületik a morális környezetbe, amire már nem reflektál, nem illeti kritikával, mint ahogy az újszülött sem vonja reflexió alá légzésének megkezdése előtt az atmoszférát.”.[43] *Sumner* szerint a közösségi erkölcsre egyik legjobb példát a patriotizmus szolgáltatja. A hazafiság a modern államok sajátossága, s a katolicizmus antitézise. Hiszen a kereszténység igénye univerzális, a hazafiság pedig egy meghatározott kisebb közösséghez való hűséget jelent. A középkori vallási ellentétekkel szemben egy ország számára egy identitástudatot és az egység ideológiáját szolgáltatja; s így támogatást nyújt a társadalomnak nemzetállamként a túléléshez.[44] A vallási megkülönböztetés, mint egy szélesebb spektruma a distinkciónak, a vallás túlélését szolgálja.)

Általánosságban az erkölcsi normák kijelölik egy társadalom számára a lehetséges viselkedési verziók határait, s meghatározzák, mi a jó, rossz, helyes, helytelen, értékes, értéktelen stb. A helyességet/helytelenséget pedig általában tapasztalat útján határozzák meg, ezek a gondolati mechanizmusok a józan ész alapján történtek, amit a mitológiákban általában természetesként definiálnak.[45] A fent említett mechanizmus az emberi cselekvéseket határok közé szorítja. S amikor az egyes cselekedeteket negatívan minősítik, (ez pedig a nyelvekben pejoráló formában is megjelenik) az erkölcsi tabunak nevezhető. Például amikor megtiltanak bizonyos cselekményt, mint mondjuk a kannibalizmus vagy vérfertőzés, olyan morális ítéletet hoznak, melyek a társadalom jólétével vannak összefüggésben.[46] Végül pedig az erkölcs a

[40] Ehhez hozzá kell tenni, hogy általánosságban nem a hirtelen, hanem a fokozatos változások maradnak a társadalom számára szinte észrevétlenek; s a különbséggel csupán akkor lehet szembesíteni a csoport tagjait, ha nyilvánvalóan látható válik a kezdeti mechanizmusok és a végül bemutatott eredmény közti differencia.

[41] Sumner 1978, 23-25. o.

[42] „Csakis és egyedül egy egész közösség, valamennyi osztály és rend együttes erőfeszítése képes arra, hogy a különféle jellemek, körülmények és szükségletek alapján életben tartson egy egész nyelvet.” Sumner 1978, 203.o.

[43] Mindegyikünk a morális közösség fogságában van, legalábbis mindaddig, amíg nem fog valamiképpen rezonálni rá. Ekkor fordulhat elő, hogy a tradíciót a társadalom tükrében kritika alá vonják, mint mondjuk a nyitott kapcsolatot hirdető közösségek a házasság szentségét. Vö.: Sumner 1940, 80-81. és 374. o.

[44] Sumner 1978, 40-41. o.

[45] Sumner 1940, 57-58. o.

[46] Sumner azért is hozhatta ezeket a jelenségeket példának, mert saját társadalmunktól meglehetősen idegen szokásokról van szó. Így például az „olyan morális ítélet” pont ezért is lényeges, mert nem mindegyik társadalom számára tabu a kannibalizmus: némelyek esetében élelmezési szempontból szükségszerű, némelyek esetében egyfajta ítélet valamilyen bűn elkövetéséért, néhol pedig népességszabályozó eszköz, vagy az animizmushoz

jogok és kötelezettségek, a tárgyi jog és az alanyi jog kettősségében megnyilvánuló rendszerévé válik.

II. 3. A szokások és a pozitív jog

Sumner hangsúlyozza, hogy az igazság fogalma, vagy annak bármilyen etikai eleme, amit az „igaz" alatt értünk, alapvetően az erkölcs kategóriához tartozik. (Érdekes összemosódása ez a helyesnek és a valósnak!) Az igazság az erkölcs egyik kifinomultabb változatát jelenti. Persze az igazság, jogosultság, mint mondjuk az élethez való jog, szabadsághoz való jog, boldoguláshoz való jog, soha nem voltak szigorúan definiáltak (esetleg kései morálfilozófiai munkákban találhatóak meghatározások), de – ahogy *Sumner* mondja – megtalálhatók a közmondásokban, maximákban, mítoszokban, és talán (mint *lex imperfecta*) a jogban is. A modern filozófia kidolgozta a természetes jogok ideáját, így azok megjeleníthetők, mint jogi fogalmak, s ezáltal a jogfejlődésben elengedhetetlen szerepet játszottak.[47] De, *Sumner* szerint, ugyan a jogok a moralitásban rejtőznek, mégsem a jog részeként kezelhetők, hanem inkább a politikai filozófia terrénumába tartoznak. Ez az oka annak, hogy a jogi deklarációkban (mint az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozata vagy az amerikai *Bill of Rights*) a normatív elemek nehezen artikulálhatóak. Ennek valóságos eredete, hogy az erkölcs egy társadalmi jelenség, ami a kulturális relativizmus miatt nehezen definiálható. Ezt etikai relativizmusként megvilágítva, amit egy társadalomban igazságosnak vagy helyesnek gondolnak, nem feltétlenül gondolják egy másikban is annak. Következésképpen az igazság nem természetes eredetű, nem elvitathatatlan, elidegeníthetetlen, nem isteni adományként értelmezhető, s nem eredeztethető egy originális entitáshoz vagy transzcendenciához, sokkal inkább a csoporthoz vagy közösséghez. Ahogy, mint már említésre került, kreálnak egy „mi-csoportot", szükségképpen konstituálódik egy „ők" is; s a közösség tagjai számára ez a biztonság érzését is nyújtja. (Innentől kezdve szükségképpen érdekessé válik a szociológiai kérdés, mert valójában bölcseleti problémává elmélkedik!) Ez nem egy önmagában való tevékenység, nem csupán öncél, hanem a létért folytatott küzdelem egyik aspektusa. Ezt nevezi *Sumner* a görög etikai filozófia mintájára *éthos*nak, ami nem más, mint az olyan jellegzetes vonások összessége, ami megkülönbözteti a csoportot másoktól és egyéni jellegűvé teszi.[48] Ez a közösség pedig adminisztrálható, így fennmaradásának ideje megnövelhető a jog és a kormányzás által. S minél tovább tart a békés, biztonságos együttélés, annál kisebb az esélye annak, hogy a jogokat és kötelességeket, vagyis az igazságot megkérdőjelezzék. Ezek azután, mint viselkedési normák (ide tartozhat az etikett is) normatív intézményként jelennek meg, és véglegessé válnak. *Népszokásként* indulnak, de általános szokássá válnak, s „kezdetleges jóléti filozófia hozzáadásával továbbfejlődtek."[49] Egyre határozottabban körvonalazódtak, szankcionálási eszköztárral bővültek, s létrejött a normatív struktúra, s ezzel az adott intézmény teljessé vált.[50]

Sumner a fenti előfeltevésekkel kezdte meg a szokásjog és a pozitív jog, mint két jogi *arché* és a moralitás kapcsolatának vizsgálatát. Eszerint a premodern társadalmakban az emberi cselekedetek társadalmi kontrollja elsősorban a *szokásokon* és tabukon alapult. Ezek a társadalmak vagy nem is ismerték az írott jogot vagy meglehetős bizalmatlansággal voltak

kapcsolódó szertartás. A vérfertőzés esetének tabuja, illetve megítélése is koronként, régiónként és településtípusokként is változó; hiszen sok társadalomban ez gyakorlatilag kötelező. Ezekben az esetekben ez nemcsak egyszerű szokás, hanem ennek hiányát tartják elképzelhetetlennek! Sumner 1978, 490-506. o.; 711-728.

[47] Keller – David: i.m. 360. o.

[48] Sumner 1978, 112-113. o. Ennek részletesebb kifejtését lásd: Nagy Zsolt – Tóth Judit: i.m. 3-5. o.

[49] Sumner 1978, 90. o.

[50] Uo. 90-91. o.

iránta, s ezért nem is igazán vették igénybe az ellenőrzés eme eszközét;[51] ehelyett a magatartásirányító normák a szokások voltak, s ezért is nevezzük ezekben a társadalmakban uralkodó szabályokat *szokásjognak*. A szokásjog olyan szokásokon alapul, melyek az előző generációktól örökölt, illetve a felmenők tiszteletén alapuló néplélek részét képezi.[52] Amennyiben a szokásjogot bizonyos filozófiai alapelv szerint rendszerezik, esetleg kodifikálják, de mindenképp írásban rögzítik, érvényességük kiterjedhet más jövőbeni események megítélésére is. Ettől még *összhangban kell állnia a hagyományos viselkedési normákkal, s esetleg részleteiben, vagy eljárási kérdésekben térhet el a tradíciótól*. Erre legjobb példa a *Corpus Iuris Civilis*, *Justinianos* bizánci császár által fémjelzett polgári jogi kódexe, ami Kr. u. 528-534 között készült el, és valójában nem más, mint a rómaiak szokásainak, szokásjogának, esetjogának írásban lefektetett és rendszerezett formája. Hogy ennek milyen kapcsolata volt a szokásjoggal, az viszonylag röviden összefoglalható: „A mi jogunk írott és íratlan részből áll, mint a görögöknél is: egyesek írottak, mások íratlanok." (*Inst.I.II.3.*). Íratlanul jött létre az a jog, melyet a szokás erősített meg. Mert az állandó szokás, melyet az azt követők közmegegyezése jóváhagy, a törvénnyel egyenlő." (*Inst.I.II.9-10.*).[53] Vagyis *Justinianos* császári tekintélye a moralitást és a jogot egy szintre emelte! *Sumner* a jog egy további típusát nevezte kifejezetten *pozitív jognak*, ami azoknak a szabályoknak az összegzését jelentette, melyeket a jogalkotók hoztak és írott formában, törvénybe foglaltak. A pozitív jog leginkább akkor kerül előtérbe, miután az elődök, örökhagyók iránti tisztelet (akár az idő miatt) csökken, igy azok szokásai is elhalványulnak. Az ősök iránti hűség már meggyöngül és a közvélemény már nem ítéli el a társadalmi tényekkel összhangban történő, a hagyományokkal szembeni beavatkozást.[54] Emellett léteznek úgynevezett viselkedési normák, melyek át- és áthatják életünket, de sem a pozitív jog, sem a szokásjog nem tartalmazza őket. Ezek a normák elsősorban akkor kerülnek előtérbe, ha az előbb említettek csődöt mondanak, így óriási, meghatározhatatlan területet ölelnek fel, utat törnek új és egyelőre szabályozatlan területekre, vagyis akár új szabályozásokat is kialakíthatnak.[55]

Spencer egyértelmű hatását mutatja, hogy *Sumner* a különféle normaformák között egy *kronológiai átmenetet* is feltárt, mely a szabályok változásait diszkrétté tette, vagyis

[51] Elég csupán arra gondolni, hogy a középkorban egy uralkodó, élete során, néhány törvényt (írott szabályt) hozott és az is többnyire csak addig volt érvényben, amíg az uralkodó élt. Ez is megmutatja az írott/oktrojált törvényekkel szembeni bizalmatlanságot, ellentétben a „régi-jó joggal", mely átment az idők próbáján és érvényüket/hasznosságukat/jelentőségüket generációk bizonyítják. Vö.: Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Akadémiai kiadó. Budapest, 1972.; továbbá Dr. Bónis György egyet. Ny. r. tanár: Magyar alkotmány és jogtörténet. Jogászköri kiadmány. Szeged, 1949.

[52] Erre nagyon jó példát szolgáltat az antropológus Evans Pritchard, aki a Nuerekkel kapcsolatban (egy Szudán területén élő marhapásztorkodással foglalkozó törzs) jegyzett fel, miszerint nincs semmiféle írott szabályuk az életvitelük egyetlen területére sem, beleértve – a számukra nagyon fontos – kártérítés kérdését (a marhakárokért fizetendő reparációt) is. Ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Szigorú értelemben véve a Nuerek nem is ismernek semmiféle jogot. Számukra a tényleges károkat (végtagok elvesztése, házasságtörés stb.) illetően valamiféle konvencionális kompenzáció létezik, de nincs semmiféle autoritás, ami ezt a konkrét döntést meghozná, illetve az ítéletet végrehajtaná. A törzs esetében nincs semmiféle jogalkotó, jogalkalmazó szerv, semmiféle végrehajtó testület vagy ezzel kapcsolatos tanács, illetve bármiféle személyi körből álló ezzel kapcsolatos szervezet. A különféle törzsi konglomerátumok között, ha konfliktus történt, nincs kérdés, nincs vita, sem hosszú vitarendezés (eljárás) csupán, aki rosszat/helytelent cselekedett és ezzel kárt okozott, egyszerűen azt a kárt (ruok) kiegyenlítette. Ez még maradandó fogyatékosság esetén is érvényesült, mivel nincs semmiféle bíráskodás, mely eldöntene bármiféle kompenzációt; mégis valamiféle segítség elvárt volt, és meg is tették. Sok idő után is esetleg néhány alkalommal lehetett találkozni olyan esettel, hogy valakit erővel egy döntési testület elé vigyenek, ha a jóvátétel nem lett volna önkéntes." Pritchard, Evans: The Nuer: The Description of the Modes of Livelihood and Political Intsitutions of a Nilotic People. Oxford University Press, New York, 1969, 162. o.

[53] Mivel két állam különböztethető meg: Athenae és Lacedaemon. „A spártaiak a törvényeket inkább az emlékezetre bízták, az athéniaké pedig a törvényeket írásban lefektetve őrizték meg." In: Iustinianos császár Institútiói négy könyvben. Ford.: Ifj. Mészöly Gedeon. Egyetemi Könyvkereskedés, Budapest, 1939, 13-16. o.

[54] Sumner 1978, 92. o.

[55] Uo. 93-94. o.

szakaszokra osztotta, miszerint: viselkedési normák, illetve azok rítusai, erkölcsök és azok alapján a viselkedési normák kritikai diskurzusa, csoportérdekek és - a szokásjognak többé-kevésbé megfelelő - politikai eredetű szabályok, végül pedig a pozitív jog. Azonban ezek, s különösen a jog pozitiválódott formájának érvényesüléséhez néhány általános feltétel elengedhetetlen. Ilyen például, hogy a jogalkotásnak megfelelő tudással kell rendelkeznie a társadalomról ahhoz, hogy a szabálynak, melyet megalkottak, jótékony eredménye lehessen. Megfelelő társadalmi támogatottsággal kell rendelkeznie a normának vagy azok meghozóinak (a kormányzatnak). A szabályok megfelelő diszkréciót tartalmaznak, hogy azok alkalmazói a normákra vonatkozó alanyok és a szankciók tekintetében választhassanak. Megfelelő erőszakszervezettel kell rendelkezni, hogy érvényt szerezhessen a rendelkezésnek.[56] Egyébként a kényszer mindig is jelen volt a társadalmakban, azok normatív szemléletétől függetlenül. Ez éppúgy igaz a szokásokra, mint a csoportérdekek által vezérelt szabályokra, vagy a legfejlettebb politikai szerveződésekre. Sőt, ahogy *Sumner* ezt kifejti a kényszer, bár legtöbbször leplezett formában, de minden viselkedési norma esetében jelen van.[57] Ettől függetlenül egy adott norma(halmaz) akkor nem tud érvényesülni, ha a meghozott szabály nemcsak, hogy nem illeszkedik a társadalom erkölcsi szemléletébe, de azzal szemben áll, mely esetben a társadalom tagjai vagy figyelmen kívül hagyják a szabályt vagy az konkrét ellenállást vált ki. Ahogy *Sumner* fogalmazott „a társadalmi személet? néplélek nem változtatható meg egyetlen jogalkotói aktussal".[58] Más szavakkal: nem az állam határozza meg a társadalom erkölcsi szemléletét, hanem a társadalom erkölcse határozza meg a belőle táplálkozó állam moralitását. Ezért mondta azt *Sumner*, hogy „a törvényhozás egyenes szándék által vezérelve hitelessé válhat, amennyiben a társadalom jobbítása érdekében realizálható célokkal bír";[59] később pedig minden valószínűség szerint a társadalom ezt a szándékot, és annak eredményét realizálja is.

III. 4. A társadalmi változások és a jog

Sumner esetében az igazi, akár modern értelemben is vehető jogszociológia annál a kérdésnél érhető igazán tetten, mely szerint az állam által hozott szabályok nem feltétlenül találkoznak a néplélekkel, s nem feltétlenül tudják azt megváltoztatni. Álláspontja szerint, mint már említésre került, a jog soha nem tudja a társadalmi moralitást felülírni; másfelől minden pozitív szabály, ami nem a társadalmi moralitásból ered, nem fog szociális változást hozni. Ami ennek ellenére érdekes, hogy a társadalmi változások szempontjából *Sumner* ugyan nem tartja elsődleges tényezőnek a jogszabályokat, mégis a fundamentális társadalmi változások egyik alapköveként értelmezi a jog intézményét.[60] Ennek okaként felsorolható, hogy *egyrészről* a társadalom tagjai, akik a régi normák alapján szocializálódnak/szocializálódtak vitathatatlanul ellenérzéssel fognak tekinteni bármiféle társadalmi változással szemben. Ráadásul minden egyén birtokol valamiféle politikai hatalmat is (elég a választásokra gondolni) és részét képezi (illetve annak is gondolja magát) a teljes populációnak, akik hasonlóképpen gondolkodnak. S hiába gondolják a politikai hatalmat igazán birtoklók, hogy bármiféle változást tudnak indukálni, saját státuszuk megőrzése számukra mégis fontosabb, egyébként meg a tömegek, akik támogatására számítanak, konzervatív szemlélettel rendelkeznek. *Másrészről* „semmi sem olyan konstans, mint a moralitás, mely szinte megváltoztathatatlan, és ellenáll bármiféle

[56] Uo. 104-107. o.; Ball, Harry B.: Law and Social Change: Sumner reconsidered. 17. American Journal of Sociology. 532. 1962. 537-538. o.
[57] Sumner 1978, 104-105. o.
[58] Greenberg, Jack: Race relations and American Law. Columbia University Press, New York, 1959, 2. o.
[59] Sumner 1940, 56. o.
[60] Ball, Harry B.– Simpsons, Eaton – Ikeda, Kiyoshi: A Re-Examination of William Graham Sumner on Law and Social Change. In 14.(3) Journal of Legal Education. 299. 1961-1962.

variabilitásnak”.[61] Ahhoz, hogy az erkölcsi szabályok megváltozzanak nagyon komoly társadalmi változásoknak kell történnie, s akkor a társadalmi moralitás – megfelelő flexibilitással bírva – adaptálja ezeket az eltéréseket (vagyis végső soron *a lét határozza meg a tudatot*). Az igazi társadalmi elhajlásokat vagy annak megakadályozását az úgynevezett *konvenciók* tudják biztosítani. A társadalmi konvenciók megteremthetik az ódon szokások megváltoztatását, ilyen lehet az attól csak részleges, egy meghatározott időintervallumban és helyen történő – bárki megszeghet bármit és bárki megtehet szinte bármit - eltekintés (lásd Velencei Karnevál) de lehet épp az elkerülhetetlennek tetsző változások ellenére a szokások konzerválása is.[62]

Csakhogy itt felmerült még egy kérdés: vajon mindegyik társadalmi csoport, réteg, (vagy ahogy nevezte, osztály) ugyanolyan értkekkel bír, és ugyanúgy, ugyanolyan változásokat szeretne? Márpedig ez nem teljesen egységes, és nem magyarázható egyszerűen a társadalmi evolúcióval. Szerinte a társadalom tagjainak helyzete, képességei, evolúcióban elfoglalt helyük egy diagramon, sőt egy koordináta rendszerben ábrázolható, s e rendszerben elfoglalt pozícióik, illetve azok mennyisége fogja a társadalmi és ezáltal a normatív változásokat meghatározni. Az osztály meghatározása is eleve problémát okoz, ezt *Sumner* az értelmi képesség, hírnév, társadalmi siker, jövedelem függvényében értelmezte. Megfigyelései szerint a társadalmi változások kulcsa, ha a középosztály értékei, morális képei változnak. Ez tudja magával ragadni az alsóbb osztályok csoportjait, és a felsőbb osztályok politikai érdekeit is.[63]

Sumner szerint társadalmi krízis elsősorban akkor keletkezik, ha a társadalmi változás nyilvánvalóvá válik, ugyanakkor a régi erkölcsök, szokások ettől messze elmaradnak, tovább élnek; s ezek a krízisek forradalommal vagy radikális reformokkal oldhatók meg. Amennyiben a krízist forradalommal kísérlik megoldani, a régi erkölcsök megszűnhetnek létezni, ám cserébe nem fog új szokás lépni. Ezzel szemben a reform esetében „egyfajta az erkölcsi posztulátumokat érintő kötelező erővel bíró egyezség köttetik” és így nem is lesz szükség és nem is fog megtörténni egy hatalmas, egyik napról a másikra történő, kataklizmatikus morális változás. Ezt pedig lehet a kronológiai szempontból eltérő morális diskurzusok *szinkronizációjá*nak tekinteni![64] Amennyiben a pozitív jog is reagál a társadalmi-morális változásokra - legyenek azok előre nem tervezettek vagy akár kaotikusak – egyfajta racionális és megtervezett normarendszert tud képezni, ami akár a társadalmi változást erősíteni is tudja; ez pedig akkor tud a leginkább hatékony lenni, ha a morális szabályok és a pozitív jog a legmegfelelőbb módon egyezik (egyfajta pozitív interferenciát képez). A pozitív jog ekkor tudja igazán a társadalmi változásokat elősegíteni; amihez a formális aktusok éppúgy hozzájárulhatnak, mint az anyagi szabályok, illetve azok kikényszerítése.

III. Összegzés

Áttekintve az előbbieket, könnyen megállapítható, hogy vizsgálódások tárgya a társadalom és a jog összefüggésére való interdiszciplináris koncentráció. Az erőfeszítések elsődleges céljai között szerepelt a jogi norma a társadalomra hatásának magyarázata, és fordítva a társadalom változásainak a morálra gyakorolt hatása; vagyis milyen társadalomtörténeti események vezettek/vezetnek jogszabályi változásokhoz. Röviden: a jog és a társadalom - mondhatjuk szoros, intim – kapcsolatának explikálása.

Sumner egyértelműen átvette *Spencer* evolucionizmusát, ezzel együtt *Darwin* biológiai fejlődéselméletét párhuzamba hozva a társadalmi változásoknak az egyszerűből a komplexitás

[61] Sumner 1940, 84. o.
[62] Vö.: Sumner 1978,:109-112. o.
[63] Uo. 73-90. o.
[64] Sumner 1940, 113-114. o.

irányába, az erőszakostól az erőszakmentesség és egyezségek felé történő - mindenképpen pozitív irányúként aposztrofált - akár diszkrecionálható lineáris fejlődését. Mely változások rendszerébe nem is igazán lehet, de nem is helyes beavatkozni, ezért elutasított mindenféle állami aktivitást, jogi voluntarizmust. Ezzel párhuzamosan páratlan módszerességgel elemezte a társadalmi viszonyok és az erkölcs kapcsolatát, vagyis az erkölcsnek a viszonyokhoz való igazodását, – nem meglepően és az előbbiekből is következően - annak fejlődését. Persze a szociáldarwinizmustól függetlenül páratlan – az európaihoz hasonló – néprajzi adalékokkal szolgált; melyek eredetének és funkcionalitásának (akár *Robert Merton* által is megirigyelhető) szociológiai elemzését is adta.[65]

Persze nem elhanyagolható Herber Spencer intellektuális befolyása, aki szükségképpeni korrelációba hozta a biológiai, szerinte az élővilágban általában megtalálható versenyszerű evolúciós elméletet a társadalomban megvalósuló realitással. (Ami önmagában egy módszertani problémától terhes: az állatvilágra vonatkozó hipotézist az emberi társadalommal igazolta és fordítva, az emberi társadalom kifejezetten a korabeli piaci szférájára vonatkozó működését rávetítette az egész élővilágra.) Herbert Spencer a társadalmi fejlődés talaján állva a militokratikus és az iparosodott társadalmak közti különbségeket vizsgálta a jog szempontjából. Álláspontja szerint a szociális evolúció strukturális organizációt eredményezett, mégpedig a homogenitástól a heterogenitás irányába. Hiszen a korai militáns társadalmak kevéssé differenciáltak, a hatalom inkább centralizált formát ölt, és az elsősorban despotikus szabályozások szakrális elemekkel „dúsítottak". Az ipari társadalmakban már relatív differenciált viszonyok léteznek, melyek decentralizált politikai formákat is indukálnak, aminek következménye egyfajta demokratikusnak nevezhető, választásokon alapuló, a többséget reprezentáló politikai és jogi rendszer. Ezzel összhangban a jogrendszerrel kapcsolatban pedig *Spencer* kronológiai státuszai szerint a fejlődés a premodern társadalmakra jellemző, a jog az egyéni érdekviszonyok konszenzusán alapuló normativitástól a modern ipari társadalmakban, egy kevéssé centralizált hatalmi struktúra keretei között a világi normák, a közösség/ek érdekei szerinti konszenzuson alapuló normarendszerben érhetnek véget.

A fentiekből is kitűnik, hogy *Sumner*nél a Népszokások, annak ellenére, hogy sok esetben különféle népek, különféle szokásait ismerteti, egy konkrét, a társadalom fejlődésére vonatkozó eszmével rendelkezett.[66] S a fejlődés politikai szinten egyértelműen a valamiféle despotizmustól a demokrácia irányába terjedt (ami egyértelműen *Spencer* hatása), illetve az ősi, primitív szokások elhagyása, vagy azoknak szimbolikus megjelenési formái is ezt igazolják. Episzkopális lelkészként is meglehetősen konzervatív nézeteket vallott, ezért az „ugrásszerű" társadalmi változások visszatetszést válthattak ki belőle (talán ezért is érezhető némi hasonlóság a történeti jogi iskolával), viszont a társadalmi változásokat a korabeli indusztriális Amerikában nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

Vagyis *Spencer* darwinista magyarázata elegendőnek bizonyult *Sumner* eszmei arculatának kialakulásához, melyet végül a szociológiatörténet úgy hív, hogy „spencerizmus amerikai ruhában".[67] A lényege persze a szociáldarwinizmus volt: a természeti fejlődéssel párhuzamosan történik a társadalmi intézményes, és főképpen lineáris fejlődés is; vagyis szociológiai szempontból ezek párhuzamos jelenségek. Elkerülhetetlen, hogy szinte minden beavatkozás (állami, tudatos szabályalkotás, stb.) csak kudarcra vezethet. Persze ez nem teljesen ilyen egyértelmű, mert *Spencer* is a korabeli Anglia szociális törvényhozásait nem tartotta

[65] Barnes, Harry Elmer: An Introduction to the History of Sociology. Phoenix Books, The Univerity of Chicago Press, Chicago-London, 1960, 406. o.

[66] Ezt megmutatja többek között az is, hogy például a kannibalizmus jelenségét, vagy a vérbosszú szokását az ősi időkből (mondjuk animista felfogások) eredezteti, és, hogy ezek a jelenségek manapság már kihaltak, vagy igen ritkán, esetleg áttételesen jelennek meg. Vagyis a társadalmi fejlődés levetkőzte a primitív szokásokat. Vö.: Sumner 1978 490-513. o.; 734-759. o.

[67] Kulcsár Kálmán: Utószó. In Sumner 1978, 968. o.

fölöslegesnek, így *Sumner* számolt bizonyos törvényi beavatkozással. Ezt pedig finomítva, már inkább az állami normák korlátaira mutatott rá, illetve, hogy a szokásokat erősítő szabállyal ellentétben a hagyományokkal ellentétes szabályozás már problematikus, diszfunkcionális lehet. Mi több, ha az állam alapjaiban ismeri – a kvantitatív és kvalitatív – társadalmi tényezőket, még akár az állami normák hasznosak is lehetnek az adott társadalom számára.[68] (Ez pedig már hasonlít az amerikai progresszív jogelmélet vagy akár a korai jogi realizmus bizonyos alapvetéseihez is.)

William Graham Sumner e gondolatmenet szerint igyekezett feltárni a kapcsolatot a moralitás, a jogok, az igazságosság, a szokásjog, pozitív jog és az úgynevezett néplélek között. Ez még azért is lényeges, mert *Sumner* először gazdasági elemzésekből indult ki (innen is eredeztethető a fejlődési rendszer kérdése) azonban később meglátta a gazdasági kérdések társadalmi összefüggéseit, majd rávilágított, hogy a gazdaság is csupán az általános szociológiai elvek összefüggéseiben definiálhatók. Ezek a szociológiai tényezők pedig erősen tetten érhetőek a társadalmak szokásaiban. A néplélek, csakúgy, mint a nyelv, olyan egyéni habitusok tömegéből áll, ami segít az életfeltételek megteremtésében és fenntartásában. Az erkölcsök (mint mondjuk a patriotizmus vagy a demokráciába vetett hit) pedig a társadalom jólétét hivatott elősegíteni. A jogok, mint például a szabadsághoz való jog vagy a szólásszabadság, olyan etikai jogosultságok, melyeket a társadalom tagjai igazságosnak fogadnak el és a moralitást is magába foglalhatják. A szokásjog a felmenők örökségeként kikristályosodott szabályok rendje. Vagyis a szokások látszólag eklektikus leírása mellett – módszertani szempontból a darwinista elképzeléseknek megfelelően egy kvázi természettudományos metodológiát követve fordult a szokások felé, ami végső soron éppolyan építőköveknek tekinthetőek az egész társadalom tekintetében, mint a sejtek az élő szervezet szempontjából.

A jogszociológia történetében talán *Sumner* volt, aki először próbálta a társadalmat és a jogrendszert szinoptikusan és egyúttal faktikusan leírni; immáron nem a helyes társadalom vagy a helyes jog lebegett célként. Hanem egy olyan leírás adása, mely alapján már konkrétabb kutatások is operacionalizálhatóvá válnak. Emellett munkáinak egy módszertani következménye is volt, nevezetesen *az összehasonlító-történeti módszer megjelenítése*, és annak saját társadalmunkra való vetítése.[69] Olyan elméleti kereteteket adott, aminek segítségével könnyebben, pontosabban feltárható a jog és a társadalom közti kapcsolat; s még a jogi antropológiának is segítségéül szolgált. Emellett történeti áttekintést is nyújtott nemcsak a jog, de vele párhuzamosan a társadalom változásairól, fejlődéséről is. Ezek után értelmezhetőek igazán azok a gondolkodók, akik a szociológia oldaláról vizsgálták és immáron kritikával is illették a jog, a politika és a gazdaság kapcsolatrendszerét. Noha *Sumner* soha nem végzett igazi szociológiai terepmunkám mégis a veselkedési formák olyan gyűjteményét szolgáltatta, ami a normák keletkezésének, változásainak történeti-társadalmi-kulturális elemzésében realizálódott. Ezzel pedig a szociológia, pontosabban a jogszociológia figyelmét is ráirányította a viselkedési normákra, azok eredetére, funkcionalitására, összességében a normák szociológiájára, vagyis a jogszociológiára.

A jogszociológia történetében talán *Sumner* volt, aki először próbálta a társadalmat és a jogrendszert szinoptikusan és egyúttal faktikusan leírni. A tudománytörténeti jelentősége egyfajta paradigmaváltást is jelentett, hiszen a továbbiakban nem a helyes társadalom, egytelen helyes társadalmi szerkezet vagy a helyes jog lebegett célként. Hanem egy olyan leírás adása, mely alapján már konkrétabb kutatások is operacionalizálhatóvá válnak. Emellett munkáinak egy módszertani következménye is volt, nevezetesen *az összehasonlító-történeti módszer megjelenítése*, és annak saját társadalmunkra való vetítése. Még, ha figyelembe is vesszük *Spencer* evolucionista nézeteit, annak követését, s még ha kritikával is lehet illetni a szokások által prezentált „társadalmi fejlődést”, mégis olyan elméleti kereteteket adott, aminek

[68] Kulcsár Kálmán. In Sumner 1978, 969-970. o.
[69] Kulcsár Kálmán. In Sumner 1978, 974. o.

segítségével könnyebben, pontosabban feltárható a jog és a társadalom közti kapcsolat; s még a jogi antropológiának is segítségéül szolgált. Emellett történeti áttekintést is nyújtott nemcsak a jog, de vele párhuzamosan a társadalom változásairól, s talán mégis, annak fejlődéséről is.

Irodalomjegyzék

Ball, Harry B.: Law and Social Change: Sumner reconsidered. In 17. American Journal of Sociology. 532, 1962. https://doi.org/10.1086/223190

Ball, Harry B.– Simpsons, Eaton – Ikeda, Kiyoshi: A Re-Examination of William Graham Sumner on Law and Social Change. In 14.(3) Journal of Legal Education. 299, 1961-1962.

Barnes, Harry Elmer: An Introduction to the History of Sociology. Phoenix Books, The Univerity of Chicago Press, Chicago-London, 1960.

Barnes, Harry Elmer: Two Representative Contributions of Sociology to Plolitical Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward. In 25. American Journal of Sociology. 3-23. 1919, https://doi.org/10.1086/212982

Budai Béla: Az öngyilkosság. Orvosi és társadalomtudományi tanulmányok. Animula Egyesület, Budapest, 1997.

Coser, Lewis A.: Masters of Socilogocal Thought: Ideas in Historical and Social Context. Second Editon. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979.

Greenberg, Jack: Race relations and American Law. Columbia University Press, New York, 1959. https://doi.org/10.7312/gree92504

Heka László: Vallási és politikai konfliktusok a délszláv térségben: Kanun i Lekë Dukagjinit, az albán szokásjog. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, Szeged, 2005.

Hobbes, Thomas: Leviathán. Kossuth Kiadó, Budapest, 2014.

Iustinianos császár Institútiói négy könyvben. Ford.: Ifj. Mészöly Gedeon. Egyetemi Könyvkereskedés, Budapest, 1939.

Keller, Albert Galloway and Davie, Maurice R.: Essays of William Graham Sumner. Yale Univerity Press, New Haven, 1934.

Llewellyn, Karl N. and Hoebel, Adamson: The Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence. Univeristy of Oklahoma Press, Oklahoma, USA, 1978.

Milners S. Ball: Stories of Origin and Constitutional Possibilities. In 87. Michigan. Law. Review. 2280, 1989. https://doi.org/10.2307/1289305

Moore, Sally F.: Law and social change: the semi-autonomous social field as an apropriate subject of study. In Sally F. Moore (ed.): Law as Process: An Anthropological Approach. Routledge Kegan and Paul, London, 1978.

Nagy Levente: Thomas Hobbes és a természeti állapot dilemmái I. A totális háború axiomatikus volta. In METSZETEK Vol. 9 (2020) https://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_202003_01.pdf. (2024. február. 8.) https://doi.org/10.18392/metsz/2020/3/1

Nagy Tamás: Jog és irodalom. Valami jog, valami irodalom. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék, Szeged, 2007.

Nagy Zsolt – Tóth Judit: Jogászi etika és felelősség. Pólay Elemér Könyvtára, Szeged, 2017.

Nagy Zsolt: Társadalomkritika a jogszociológia oldaláról. (A jogszociológia marxista megközelítése). In Comparative Law Working Papers, Vol. 5, No. 4, 2021.

Pound, Roscoe: The Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice. In 20. Journal of the American Judicature Society. 178. 1906, 1937.

Pritchard, Evans: The Nuer: The Description of the Modes of Livelihood and Political Intsitutions of a Nilotic People. Oxford University Press, New York, 1969.

Spencer, Herbert: The Study of Sociology. Fourteenth Edition. Kegan Paul, Trench and Co. 1. Paternoster Square, London, 1888.

Spencer, Herbert: First Principles. Clarke, Given and Hooper. New York, 1880.

Spencer, Herbert: Essays: Scientific, Political, and Substantive. D. Appleton and Company, New York, 1899.

Spencer, Herbert: The Principles of Sociology. Vol. I., Vol. II. D. Appleton and Company. New York, 1898.

Spencer, Herbert: Die Prinzipen der Soziologie. Autorisierte deutsche Ausgabe. E. Schwarzerbart'sche Verlagshandlung, (E. Koch.) Stuttgart, 1891.

Sumner, William Graham: Folkways: A study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. Ginn and Company, Boston, 1940.

Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

Zsigmond László: Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Prugberger Tamás[1]

A jogrendszer és intézményeinek tagozódása és szerkezetének rendje az összefüggések vetületében[2]

Absztrakt

A szerző a tanulmányát a természetjog és a pozitívjog közötti kapcsolat feltárásával kezdi. Ennek során bemutatja, hogyan fejlődött ki a vallási hiedelmeken keresztül az erkölcs és a természetjog, valamint általuk és a társadalmi gyakorlaton keresztül a pozitív jog. Ezt követően arról szól, hogy a pozitív jog egymáshoz hasonlóan két fő nagy területre, anyagi és alaki jogra osztódik, továbbá mindkettő közjogra és magánjogra, pontosabban közjogi és magánjogi materiális és eljárásjogi köz- és magánjogra. A közjog további tagozódásaként jelenik meg az alkotmányjog és a közigazgatási jog, míg a magánjog további tagozódásaként a személyiségi, a dologi, az öröklési és a kötelmi jog. Mindegyik területre hathatnak közjogi elemek, sőt a kötelmi jog területén ez a kölcsönhatás annyira erős, hogy vegyes szakjogként megjelenik a kereskedelmi, illetve a gazdasági jog, míg a magánjogi elemek is erősen hatnak a közigazgatási jogra és így a rendészeti közigazgatási jog mellett kialakult a szolgáltató közigazgatási jog.

Kulcsszavak: természetjog, tételes jog, anyagi jog, eljárási jog, alkotmányjog, közigazgatási jog polgári jog, vegyes szakjog

Abstrakt

In diesem rechtstheoretischen Artikel beschäftigt sich der Verfasser zuerst mit dem Verhältnis des Naturrechts und des Positivrechts. In diesem Aspekt ist es erklährt, wie wurde rechtsgeschichtlich von der Uhrzeit das Privatrecht durch den religiösischen Glauben, und die Moral, ebenso das Naturrecht, und durch das Naturrecht, und auf Grund des Naturrechts und der Gesellschaftspraxis entwickelt. In dieser Erklährung ist es auch gezeigt, daß es ein Unterschied zwischen dem Materialrecht und Prozessualrecht in dieser Hauptgliederung des Positivsrechts gibt. Es ist in beiden dargestellt, das Recht spaltet sich auf Öffentliches Recht und Privatrecht. Weiter ist es dargestellt, wie gliedert sich das Öffentliches Recht weiter auf Staatsrecht, Verwaltungsrecht, und das Privatsrecht auf Bürgerrecht, Handelsrecht, Arbeis-, und Sozialrecht, genauso wie das Öffentliches Recht wie wirkt einen Einfluß auf das Privatrecht, und umgekehrt das Privatrecht auf das Öffentliches Recht. Dadurch ist es binnen den Hauptrechtszweigen vorgeführt, wie die einige Rechtsinstituten aufeinander binnen und außen in ihrem Rechtszweig wirken können.

Schlusswörter: Naturrecht, Positivsrecht, Prozessualrecht, Öffentliches Recht, Verwaltungsrecht, Zivilrecht, Wirtschafts-, und Handelsrecht, Gemischtes Fachrecht

[1] DSc. prof. em. Miskolc Egyetem ÁJK.
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.93

I. A jogintézmények elhelyezkedése a jogrendszer jogági tagozódásán belül

I.1. A jogrendszer átfogó alaptagozódása (természetjog-pozitív jog, anyagi-alaki jog, közjog-magánjog és vegyes szakjog)

A jogrendszeren belüli jogági tagozódásnak széleskörű irodalma van és az egyes jogintézményeket a szerzők különböző nézőpontok szerint csoportosítják. A *pozitív jog* alapvető csoportosítása kettős irányban, úgy, mint *anyagi és alaki* jogban nyilvánul meg. Az *anyagi jog* tartalmazza azokat a tételes jogi előírásokat, amelyeket az általuk érintett jogalanyoknak követniük kell. Ezzel szemben az *alaki jog* azokat az eljárási szabályokat tartalmazza, amelyek meghatározzák, hogy akit (természetes vagy jogi személyt) jogsérelem ér, annak megszüntetése és anyagi jogainak helyreállítása végett az állami és azon kívüli társadalmi szervezeten belül melyik szervezethez fordulhat annak érdekében, hogy felszámolják a jogsérelmét. Ezen kívül az alaki, vagy másként mondva az eljárási jog tartalmazza azokat az előírásokat, amely szerint az eljárásra joghatósággal és illetékességgel rendelkező szerv milyen eljárási szabályok szerint köteles lefolytatni az eljárást. Ez a jogrendszer kiinduló alapvető tagozódása. Eszerint *a jogrendszer alapvetően és elsőként anyagi és alaki jogra tagozódik.*

Emellett szóba jöhet egy másik alapvető tagozódása a jogrendszernek, ahol az egyik oldalt a metajurisztikus, vagyis a pozitív jogon túli, inkább az erkölcsi szférába tartozó *természetjog*, míg a másikat a pozitív, másként szólva a *tételes jog* képezi. E nézetet képviselők szerint az erkölcsi szabályok rendje határozza meg mind az anyagi, mind az alaki jog rendjének elveit, alapvetően abban a rendszerben, amelyet elvi szempontok szerint a természetjog körvonalaz, és amely a tételes pozitív jogban részletesen kidolgozva jelenik meg. Ennél fogva a természetjogi és a pozitív jogi tagozódási rendszer fedi egymást. Ennél fogva a természetjogi tagozódással a mai viszonyok között már nem kell külön foglalkozni. Annyit azonban indokolt megjegyezni, hogy a jogrendszer tartalma és rendszerbe foglalása a közösségi igények szerint történelmileg kialakult köznépi és irányító elit diskurzusa és a jogászi szakma gyakorlati és elméleti munkássága alapján formálódott meg napjainkra.

A jogrendszeren belüli jogági és jogintézmény-rendszeri tagozódás elsősorban az *érdekek* jellege szerint alakult ki. Az érdekek szerint megkülönböztetünk össztársadalmi közérdekeket, amelyeket az állami szervek és szervezetek képviselnek, mezoszintű közép-, és kiscsoporti érdekeket, amelyeket részben az állami főhatalommal összhangban, részben azonban eltérő etatista jellegű területi köztestületek vagy egyesületi jellegű szervezetek képviselnek. Lefelé haladva jönnek az egyéni érdekek, amelyeknek alanyai egy központi és területi állami szervezeten belül polgároknak minősülnek, és érdekeik összhangba hozásának jogi normáit a polgári jog fogja át. E felülről lefelé tendáló érdekviszonyokat képviselő természetes és művi (fingált) jogalanyok felfelé is igényekkel lépnek fel, amelyek egy demokratikus társadalomban középúton szintetizálódnak, és ennek hatására alakult ki a közjog és a magánjog mellett, vagyis a két szélső között az önkormányzatiság joga, valamint a köz-, és a magánjog kombinációjából eredő ún. „vegyes szakjog". Az előbbinél a közjogi jelleg a domináns és kevésbé a magánjog, míg az utóbbinál inkább a magánjog áll előtérben és hátrébb sorolódik a közjog.

I.2. Az anyagi közjog és az azon belüli tagozódás

A közjogon belül szerintem három nagy jogági területet indokolt megkülönböztetni. Alkotmányjogot, közhatalmi jogot és közigazgatási jogot.

a.) Az *alkotmányjog* az állam alaptörvényéből, illetve az alkotmányból kiindulva az állam központi és területi szervezeti felépítésének, valamint egymással szembeni viszonyuk rendjének a statikus vázát, a hatáskörök megosztásának főbb elveit, az állampolgári alapjogokat és azok alkotmányos védelmét, a jogi normaalkotás főbb szabályait, a parlamenti és a helyhatóságok választási rendjét, az országgyűlési és a helyhatósági képviselők jogállását deklarálja. Az alkotmány, illetve az alaptörvény határozza meg az alapvető állampolgári, köz- és magántestületi jogokat, ide értve minden jogalanyi formára kiterjesztve a jó hírnévhez fűződő jogosultságot, a tulajdon védelmét, a vállalkozás szabadságát, az esélyegyenlőséget, a természetes személyek jövedelem-forrásként történő munkába állási jogát, a személyes szabadsághoz, az egészséghez és az egészséges környezethez, a tanuláshoz-képzéshez, valamint szociális gondoskodásra irányuló jogát. Az alkotmányjog részét kell, hogy képezze az alkotmányos államban a joguralmának a biztosítása, vagyis, hogy az állam a működése során a külső és belső szuverenitásának a keretében a minden oldalú érdekösszhangra törekvő természetjogi és alapvető erkölcsi normákkal összhangban álló helyes tételes jogi normák szerint lássa el bel- és külpolitikai funkcióit a jogalkotás és a jogalkalmazás során egyaránt. Ennek biztosítéka az alkotmánybíróság. Szervezeti és működési szabályainak tételes jogi meghatározása a jogalkotás szakmai követelményeivel együtt szintén az alkotmányjognak, mint közjogi aljogágnak a hatáskörébe tartozik.

Az állampolgári alapjogok és a Római Szerződés által biztosított szabadságjogok, úgymint a lakhelyválasztás, a vállalkozás, a munkavállalás szabadsága, valamint az áru- és pénzforgalom szabad áramlása tekintetében elég e jogok alkotmányjogi garantálása annak kimondásával, hogy e jogokat közjogi-közigazgatásjogi, valamint vegyes szakjogi előírások védik.

b.) A közjog másik jogági területe a *közigazgatási jog*, amely magában foglalja az általános, illetve a *közrendészeti* és a *szakrendészeti* közigazgatási jogot, továbbá az általános és a szakigazgatási területen jelentkező civilisztikai módszerű *szolgáltató közigazgatási* jogot. A közigazgatási jog magja a rendészeti közigazgatás, amely az egyes rendészeti szakterületek szerint szakrendészeti közigazgatás-jogi területekre osztódik az állam által felügyelni és részben irányítani hivatott működési szakterületek szerint. Az állami szakrendészeti funkcióknak megfelelően az általános belügyi rendészeti szakigazgatás mellett igen sok szakterülete van. Csak a leglényegesebbeket megemlítve: igazságügyi, oktatás és művelődésügyi, egészségügyi, építésügyi, munka- és szociálisügyi, kereskedelem- és gazdaságügyi, természet- és környezetvédelmi, valamint piacfelügyeleti szakigazgatás, amit sorolhatnánk tovább.

Mind az általános, mind a szakközigazgatás hagyományos formája a rendészeti igazgatás, amiből következik, hogy mind az általános, mind a szakrendészeti közigazgatási szerveknek az adott szakigazgatási szervezettel, tőle kiindulva, vele kapcsolatba a legtöbbször egyoldalú jogügylettel jogviszonyba kerülő köz- valamint magánjogi jellegű jogalany (természetes és jogi személy) az eljáró rendészeti szervvel alárendelt jogviszonyban áll. Ugyanis, mind a közrendészeti szakigazgatási szervezet a törvényi és kormány-, valamint miniszteri/főhatósági általános normatív tartalmú jogforrások alapján egyedi köz- és szakrendészeti ügyekben hoz eseti normát tartalmazó határozatot, amelyet a címzetteknek be kell tartaniuk, illetve a köz-, vagy szakrendészeti hatóság általi előírás szerint kell eljárniuk. Abban az esetben, ha az ilyen határozatnak a címzett jogalanyok valamelyike nem tesz eleget, vagy bűncselekmény elkövetéséhez hasonlóan deliktuális jelleggel köz- vagy szakrendészeti szabályt sért, vagyis szabálysértést követ el, közigazgatási határozattal birságban vagy egyéb joghátrányban részesül. Az egyéb joghátrányok köre igen tág. Ezek közé tartozik pl. a szabályszerűtlen működés miatti üzembezárás vagy engedély nélküli, vagy engedélytől eltérő beruházás esetén az eredeti állapot helyreállítására, valamint bármilyen közigazgatási előírás megsértése miatt aktív vagy passzív tevékenységre kötelezés, stb.

Az így megnyilvánuló rendészeti közigazgatás mellett, amelyre egyértelműen a közigazgatási szervvel jogviszonyba kerülő egy vagy több jogalanynak a közigazgatási szervvel szemben fennálló alárendelt helyzete a jellemző, egyre gyakoribbá válik a közigazgatásnak civilisztikai, azaz polgári jogra jellemző tartalmú szolgáltató jellegűvé való válása. Ez történhet ingyenes vagy visszterhes szolgáltatásnyújtásban, vagy hasonlójellegű szaktanácsadásban, vissza nem térítendő vagy hitelszerűen nyújtandó állami támogatásban. Ezek többsége elsősorban a mezőgazdasági szakigazgatásra jellemzőek, ahol a kiépített falugazdarendszer segítséget nyújt a gazdákat terhelő különböző adminisztratív nyilvántartások, közlések és jelentések, valamint pályázatok elkészítésében. Ezen kívül a falugazda-hálózat termelési szaktanácsokat is nyújt a gazdáknak. Az agrárjogi szolgáltató közigazgatáson kívül valamennyi gazdasági ágazatban szakigazgatási előírások alapján lehetőség van olyan közigazgatási szerződések kötésére, amelyekben gazdálkodó szervezetek ingyenesen vagy visszterhesen különböző pénzbeli vagy természetbeni szolgáltatások, vagy kedvezmények nyújtására vállalnak kötelezettséget, különösen akkor, ha a megcélzott tevékenységet folytató gazdasági szervezetek az indirekt gazdaságirányítás igényei szerinti tevékenységre közigazgatási szerződéssel elkötelezik magukat.[3]

Egyértelműen megmutatkozik intézményesítve a közigazgatási jog e rendészeti és szolgáltatói jellegének a kombinációja a munkaügyi szakigazgatásnál. A munkaügyi szakigazgatás rendészeti jellege nyilvánul meg a nem az Európai Unióhoz tartozó külföldiek foglalkoztatásának az engedélyhez kötése és annak szakhatósági felügyelete, a munkáltató részéről a munkavállalóra vonatkozó kötelező társadalombiztosítás megkötésének az ellenőrzése, valamint a munkavállalók egzisztenciális és szociális, valamint munkaegészségügyi és munkabaleset elleni védelmét célzó előírások betartásának az ellenőrzésében.

Ezzel szemben a szolgáltatási jellegű munkaügyi szakigazgatás feladatkörébe tartozik a munkaügyi hivatalok részéről azok részére, akik elvesztették állásukat és kikerültek a munka világából és ennél fogva jövedelem nélkülivé váltak, hogy segítséget nyújtson ahhoz, hogy mielőbb visszakerülhessenek a munka világába.[4] Ebbe a körbe tartozik az ingyenes munkaerő kiközvetítés, a munkanélküli segélyezés, illetve álláskeresési támogatás, az ingyenes képzés, a fizetett közmunkába helyezés, valamint a munkanélküliekkel olyan szakképesítést adó képzéssel párosuló foglalkoztatási szerződéskötés, ahol a szakmával összefüggő elméleti képzéssel párosuló munkavégzés egyúttal szakmai gyakorlatot is jelent.[5] Ezzel áll összefüggésben az, ha az ilyen szerződéssel képzéssel, átképzéssel egybekötött munkaviszonyt az érintett személy önhibájából felmondja, és a képzésből-átképzésből kiszáll, vagy pedig a tanulással egybekötött munkaviszony praktikumának vagy tanulmányainak nem tesz eleget és ezért a hivatal mondja fel szerződést, a képzés költségeit vissza kell térítenie és csak az elvégzett munkáért járó bért tarthatja meg.[6] Ezért az ilyen képzéssel, átképzéssel párosuló közfoglalkoztatási szerződéseknél a szerződésben meghatározott időszakokra tagolt képzési költségek összegét a munkavégzésért járó bér mellett szerződésbe foglalják. A foglalkoztatást

[3] Ld. Csák Csilla – Nagy Zoltán – Olajos István – Orosz G. – Szabó Ágnes Szilágyi János Ede – Török Géza: A magyar agrárjog fejlődése az EU keretei között. Novotni Kiadó, Miskolc, 2010, 351-360. o.; Prugberger Tamás – Olajos István: Das ungarische Agrrfinanzierungss in standifger Veranderung. In: LegalProblemoftransition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Cooperative Law. Bristol. In July 26-August 1, 1998, MTA. Jogtudományi Intézet, Budapest, 81-90. o.

[4] Jakab Nóra – Prugberger Tamás: A foglalkoztatás elősegítés és igazgatás joga. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2013. III-VI. fejezet.

[5] Előző jegyzetben hiv. mű, 79-94. o.

[6] Jakab-Prugberger: i.m. 88-90. o.

és a munkába állást elősegítő ilyen szerződésekkel Németországban Gerhard Schröder kancellárságának idején a korábbi 25-30 %-os munkanélküliséget le tudták vinni 5 % alá.[7]

c.) *Összegezve* az eddigieket, a közigazgatási jognak két nagy területe van. Az egyik a rendészeti közigazgatási jog, amely a közrendészeti (belügyi rendészeti) jogot, valamint a szakrendészeti közigazgatási jogot foglalja magába, míg a másik a szolgáltatási jellegű, többnyire szak-közigazgatási jogot. A rendészeti közigazgatási jog a rendészeti előírások betartásáról való gondoskodás hatósági felügyeletével valósul meg, ahol a jogsértést szankcióként bírság, az előírásnak megfelelő tevékenységre vagy tevékenységtől való tartózkodásra, vagy az illegitim tevékenység vagy mulasztás abbahagyására, üzemi működésnél, beruházásnál a hiány pótlására történő kötelezés, valamint működésmegvonás, vagy az eredeti állapot helyreállításának előírása követi. Ezzel szemben a szolgáltató közigazgatásnál a közigazgatás civiljogi megoldásokkal, közigazgatási szerződésekkel kívánja céljait elérni. Tartalmuk jellege és szerkezete, és ugyanígy a közigazgatási szerződések megszegésével összefüggő szankciók is, megegyeznek mindazzal, amit a polgári törvénykönyvek kötelmi jogának általános része tartalmaz. Különbség csak az eljárásjogi részben és abban van, hogy az ilyen szerződések megszegéséből eredő jogvitákban annak ellenére, hogy a felek a rendészeti közigazgatásra jellemző alá-fölé rendelt helyzetből mellérendelt helyzetbe kerülnek a jogvita elbírálására a legtöbb országban a közigazgatási bíróság jár el és nem a polgári ügyeket tárgyaló általános bíróság, bár megítélésem szerint az is nyugodtan eljárhatna. E két szemlélet szerencsés szintézisét valósította meg a magyar törvénykezési szervezeti jogalkotás, amely a közigazgatási bíráskodást az általános bírósági szervezeten belül külön szakágban helyezte el. Az azonban már esetleg kifogásolható, hogy ezt a munkajogi bíráskodással összekötve valósította meg. Erről azonban majd később.

Mindenesetre a *közjog jogágiságának az egészérére* és nemcsak a közigazgatási jogra érdemes elmondani, hogy a 19. század utolsó negyedétől kezdve egyre erősödött az a szemlélet, hogy a közigazgatásban célszerűséget csak jogszerűen szabad érvényesíteni Már a 21. század elejének jogállamiságot igénylő szakirodalmában Balogh Artúr akadémiai székfoglaló értekezésében is arról szólt, hogy „a közjog csak tartalmilag különbözik a magánjogtól, egyébként pedig megegyezik jogi mivoltára nézve a magánjoggal.”[8] E nézetet megerősítik a közigazgatási jog szerkezeti jellegéről az eddig kifejtettek. Balogh Artúr már akkor utalt arra, hogy a jogállamiságot az egész közjogra kiterjesztve a joguralomnak az alkotmányba fektetése garantálja. A jogállam ennél fogva alkotmányos állam is egyben. Az alkotmányos állam azonban Balogh helytálló nézete szerint önmagában nem valósítja meg a jogállamot. Ahhoz szükség van a jog uralmára, amit a bírói védelem biztosít. A rendészeti közigazgatás szintjén legalább két lépcsőfokban, vagyis területileg első fokon, központilag pedig a revideáló közigazgatási bíróság szintjén,[9] míg a hatalmi, vagyis a jogforrásalkotással, általános normakiadással összefüggő ügyekben a jogállamiságnak és társadalmi, valamint a természeti/ökológiai törvényszerűségeknek való megfelelést kétség esetén az alkotmánybíróság bírálja el. Mindebből kitűnik, hogy a közjognak e három aljogága, a közhatalmi szervek egymás közötti viszonyával és működésével kapcsolatos jog, valamint a közigazgatási jog tartozik még ide, ahol az előbbinél hatalmi szervek közötti megegyezésekből eredő viták elvben lehetnek civilisztikai, azaz polgári jogi jellegűek, ami elvben eldőlhetne polgári bírósági eljárásban, azonban az ilyen ügyek magas szintű politikai tárgyalásokon, diskurzusok során, kompromisszumos megegyezések létesítésével, metajurisztikus formában dőlnek el. Ez is utal

[7] Információ Prof. Dieter Sadowskytől, az Institut für Arbeitsrecht und Arbeitsbezieungenin der EG. direktorától, Trier, 2010. júl 14. Közölve: Jakab – Prugberger: i.m. 90. o.

[8] Balogh Artúr: Jogállam. Székfoglaló értekezés. értekezések a társadalmi tudományok köréből. 1914, XIV. kötet 8. sz. 3. citátum, átvéve Szabadfalvi Józseftől: „A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény”. Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig. Gondolat Kiadó, 2023, 77. o.

[9] Ld. az előző jegyzetet.

arra, hogy a jognak mind a tételes jogi, mind a kvázi természetjogi formája összefüggésben áll a politikával és a politológiával.

I.3. Az anyagi magánjog, mint jogág és az azon belüli tagozódás kérdése

a.) Áttérve a magánjogra, vagyis a polgári jogra, e terület tárgyalása során azt is megvizsgálni kívánjuk, hogy mennyiben van igaza Balogh Artúrnak abban, hogy a közjog és a magánjog alig különbözik egymástól. Ez a kérdés kiderül a magánjog dogmatikai szerkezetének a soron következő elemzéséből.

b.) Alapjában véve sem a magánjogi, sem a polgári jogi terminológia nem áll összhangban azzal a joganyag mennyiséggel, amelyet történelmileg a jogtudomány az ókori római időktől kezdve e két szinonim fogalom megjelölés alá helyezett. Megközelítően szabatos fogalom a magán- és közösségi státusz-, vagyoni, áru- és értékforgalmi jog megjelölés felelne meg a mai igényeknek, azonban amikor a ma is használatos fogalmat az ókor akkor legfejlettebb államának jogában kialakították, teljesen szabatosan átfogta az akkori nem etatikus jellegű jogterületet. Maradva azonban a megörökölt, ma is elfogadott hagyományos terminusnál, a magánjog, illetve a polgári jog a legtöbb kontinentális európai államban magába foglalja a jogalanyiságot, a természetes jogalanyt (szinguláris jogi személy) és a művi jogalanyt, vagyis a jogi személyt (plurális jogi személy). Magába foglalja továbbá a dologi jogot, beleértve a tulajdonhoz való jogot és részjogosítványait, ide értve a birtoklás, a használat és a rendelkezés önállóan, valamint egymástól elválasztva is forgalmazható jogát. Ezeken kívül ide tartozik a szellemi tulajdon joga a belőle származó jogosítványok forgalmazásával együtt, a vagyonöröklés, valamint a családi jog, ide értve a házasságot, a házassági együttélést, az utódnevelési és a közös vagyon jogát. A polgári jog fogja át még a korporális és inkorporális jogok forgalmazásával összefüggő kötelmi jogot, ide értve a szerződésekre, azok megkötésére, a kölcsönös kötelezettségek teljesítésére vonatkozó általános szabályokat és a megszegésükre vonatkozó szankciórendszert, ami rekreációs (helyre állítási) és reparációs (kártérítési) kötelezettségben jelenik meg.[10] A deliktuális felelősségek (szerződésen kívüli károkozás) esetében is a szankciós eszközrendszer a szerződésszegésért fennálló felelősséghez hasonló, a különbség csupán abban nyilvánul meg, hogy itt a felróhatóság mellett a vétkesség kérdése jobban előtérbe kerül, mint a szerződési felelősségnél.[11] Mindez a kötelmi jog általános részéhez tartozik, míg a kötelmi jog különös része az egyes szerződéseket sorolja fel, és azt rendezi, hogy milyen formában érvényesülnek az egyes szerződéseknél konkrétan azok a kívánalmak, amelyeket a kötelmi jog általános része meghatároz.

c.) Ilyen a tiszta civiljogi rendszer. Ugyanakkor a civilisztikán, vagyis a magánjogi/polgári jogi szférán belül a közjoghoz hasonlóan megjelenik a „*vegyes szakjogi*” rendszer. Sárközy Tamás által bevezetett és általam is használt terminológiával élve a „*keresztbe fekvő jogágak*” rendszere[12], ez a *kereskedelmi*, illetve a *gazdasági jog*. A

[10] Rekreációs kártérítés alatt a pénzbeli kártérítést értem, amely az 2023.évi új Ptk.6: 527. 0-a értelmében elsődleges és kivételes a reparatív, vagyis a természetbeni kártérítés, míg a régi 1959. évi Ptk. 356-357. §§-ában ennek fordítottja érvényesült.

[11] Míg a deliktuális kártérítési felelősségnél a Ptk. 6: 522. § (4.). bek. lehetővé teszi a méltányos elbírálással a kártérítés összegének a csökkentését ezt a szerződésszegésből eredő kártérítésnél a 6: 144 § (2). bek. 2. fordulata kizárja. Vö. Wellmann György (szerk.): V/VI. Polgári Törvénykönyv magyarázata. V/VI. Polgári jog. Kötelmi jog első és második rész, ad 6:142 § (2). bek. magyarázat Fuglinszky Ádámtól 327-332. o. Kötelmi jog, harmadik, negyedik, ötödik és hatodik rész. Felelősség szerződésen kívül okozott károkét. XXVI. A kártérítési felelősség általános szabálya és közös szabályai. Negyedik rész. Felelősség szerződésen kívül okozott kárért ad 6: 222 § (4). bek. magyarázat Harmathy Attilától.

[12] Ld. Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, V-VII. és IX. fejezetek, több helyen.

kereskedelmi jogban ugyanis olyan közjogi intézményi elemek is megtalálhatók, mint amilyen a gazdasági társaságok gazdálkodására vonatkozó számviteli és a gazdasági ügymenetre vonatkozó előírások, amely szabályok alapján széleskörűen az államháztartás is működik. Ugyanakkor bizonyos további tagozódások is bekövetkezhetnek a polgári jogi kötelmi jogon belül. Ilyen a bizonyos szakmákban a vállalkozás vagy megbízás, illetve ügyvitel folytatására vonatkozó magatartási előírások, amelyeket a vállalkozónak, megbízottnak, illetve ügyvivőnek a megrendelővel, a megbízóval szemben a szerződés teljesítése során be kell tartania. Hasonló jogi elvárások állnak fenn a bankokkal, pénz- és biztosítási intézetekkel szemben a hitel- és kölcsönügyletet megkötő vagy magukat, vagy másokat biztonságban tartani akaró biztosítási szerződést létesíteni kívánó javára. Ezeket az ügyfelek érdekeit védő előírásokat a polgári jog, nevezetesen a polgári törvénykönyvek egyes szerződésekre vonatkozó előírásai (kötelmi jog különös része) tartalmazzák a megrendelőnek, a megbízónak a szolgáltató irányában fennálló kötelezettségeivel szemben. Mindez vonatkozik az iparszerű kereskedelem valamennyi ágára, sőt minden visszterhes jogügyletre.

c/1.) Még visszatérve a munkával és szolgáltatással összefüggő szerződésekre, külön szólni kell a *munkabérleti/szolgálati szerződés*ről, valamint a *mezőgazdasági termeléssel összefüggő* szolgáltatásokról. Nézve először a munkabérleti szerződéssel létrejövő *munka, illetőleg szolgálati jogviszony*t, a munka- illetve a keresőképes felnőtt cselekvőképes természetes személyek túlnyomó többsége egy főt foglalkoztató jogalannyal, munkáltatóval áll jogviszonyban, amely természetes személy, egyéni és társas vállalkozó, polgári jogi társaság, egyéni és társas cég jogi személyiséggel vagy a nélkül egyaránt lehet. Ellentétben a polgári jogi szerződések többségével a szerződő felek egyenjogúsága helyett alá- és fölérendeltsége a jellemző. Ez okból a volt szocialista/kommunista jogtudomány és annak mind máig hatása alatt álló közép- és kelet-európai államok, valamint az ideológiailag erősen szociális beállítottságú Spanyolország és Portugália a munkajogot önálló jognak tartja.[13] Ezt az álláspontot a munkajog önállóságát valló szerzők azzal támasztják alá, hogy az alárendelt helyzetben álló munkavállalók jogainak védelme érdekében az individuális munkaszerződési jog mellett létre kellett hozni a kollektív munkajogot. E jogi intézményrendszert azért kellett létre hozni, mert ez tartalmazza a munkáltatói és a munkavállalói érdekvédelmi szervezeti oldal közötti érdekegyeztetést és kollektív szerződéskötést, a vállalatok egyes üzemein belül pedig az üzemi vezetés és az üzemi dolgozók érdekeit képviselő üzemi tanács között létesülő üzemi megállapodást, valamint a nyomásgyakorlás két módját, a sztrájkot és csak a jogellenes sztrájkkal szembeni kizárást.

c/2.) Ezzel szemben azt sem szabad elfelejteni, hogy a polgári jogi kötelmek esetében sem érvényesül minden esetben a felek egyenjogúsága. Az iparszerűen szolgáltatást nyújtó cégek szakmai ismeretének és rutinjának ki vannak szolgáltatva a laikus fogyasztók és szolgáltatást, ügyvitelt megrendelők, különösen akkor, ha az iparszerűen szolgáltató előre kinyomtatott és többszörösített blanketta szerződéssel alakítja ki a jogviszonyt, aminek módosításába a laikus fogyasztók többsége nemigen tud beleszólni. Itt a kollektív munkajoghoz hasonlóan az egyensúly helyreállítása irányába törekvést a polgári törvénykönyvek a kötelmi jog általános intézményeinél a speciális fogyasztóvédelmi előírásokkal, valamint a nevesített fogyasztóvédelmi szerződésekre vonatkozó szabályok révén biztosítják. Mindezek alapján indokolt lenne, hogy a közép- és kelet-európai országok polgári törvénykönyvének az egyes szerződéseket tartalmazó részébe a munkavégzésre irányuló és a bizalmi jellegű tevékenységeket tartalmazó szerződések, vagyis a vállalkozás és a megbízás mellett felvegyék

[13] Calle, Vincente – Prehm, Stefanie: Arbeitsrecht in Spanien, 1389.; Fedtke, Eberhard – Fedtke, Jorg Johannes: Arbeitsrecht in Portugal, 1058-1062. Mindkettő: In Henssler, Martin – Braun, Axel: Arbeitsrecht in Europa 3. Aufl. Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2011.

a munkaszerződést, a kollektív munkaszerződést és az üzemi megállapodást.[14] Indokolt megjegyezni még azt is, hogy a munkajog a korábban szovjet-szocialista ideológia alatt állt közép- és kelet-európai országokban azért nem szerepelt a polgári törvénykönyvekben, mert a munkaviszonyt nem tekintették áruviszonynak, a polgári jog pedig csak áruviszonyokat rendez, a munkaerő pedig nem áru, éppen úgy, mint a családjogi jogviszony sem.

Éppen ezért hasonló mesterkélt ideológiai megfontolásból vették ki annak idején a házassági és a családi jogot is a közép- és kelet-európai államok polgári jogi törvénykönyveiből, mivel figyelmen kívül hagyták a házassági együttéléssel összefüggő vagyoni viszonyokat (közös vagyon és külön vagyon).[15] Ezen kívül a házasság megkötése is lényegében magánjogi szerződés, még akkor is, ha annak megkötésére hatósági együttműködéssel kerül sor. Hatósági közreműködéssel ajándékozhatnak vagy vásárolhatnak nagyobb értékű vagyontárgyakat a szülők kiskorú gyermekeiknek, mégis megmaradnak az ilyen jogügyletek a polgári jog kötelmi jogán belül. Ugyanígy a polgári jog része a gyámhatósági jóváhagyással megköthető tartási és életjáradéki szerződés is. Mindezek figyelembe vételével helyesen járt el a 2013. évi új magyar Ptk.-át megalkotó kodifikációs bizottság, amikor úgy határozott, hogy a családi jogot visszahelyezi a Ptk.-ba. Ezt kellett volna a megtenni a munkajog civilisztikai részével is.[16]

c/3.) Ami a *kereskedelmi jog*ot illeti, a kontinentális európai államok többsége a polgári jogtól független különálló jogágként kezeli abból kiindulva, hogy bár alapkonstrukciója a polgári jog személyiségi jogához, valamint kötelmi jogának általános és különös részéhez kapcsolódik, mégis eltérő szemléletű. Ugyanis azokban az országokban, ahol a Polgári Törvénykönyvön kívül külön kereskedelmi törvény (Kt.) is van, a Kt. a gazdasági életben, illetve kereskedelmi forgalomban iparszerű termelői, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet végző jogi személyek belső szervezeti rendjének alapjait, megalakulásuk, átalakulásuk, megszűnésük/felszámolásuk, valamint működési rendjük szabályait tartalmazza. Mindenekelőtt ez az egyéni és a társasági cégekre, az utóbbiaknál pedig azok nevesített formáira, a közkereseti, a betéti, a csendes, a korlátolt felelősségű és a részvénytársaságra, valamint a szövetkezetekre és ezek különböző szövetségeire vonatkoznak. A kereskedelmi jogi rendezés részletes, és sok benne a közjogi szabályozásra jellemző kógens elem, amelyektől eltérni csak bizonyos korlátok között lehet. Ennek oka, hogy a jogi rend fenntartása a gazdasági életben alapvető jelentőségű, mert ha ott megbillen az egyensúly, az komoly közéleti zavarokhoz vezethet. Ezért a kereskedelmi-gazdasági társaságok belső életének, más hasonló társaságokkal való együttműködésének a felügyelete a társaságokon belüli tagsági kisebbségi jogok, valamint a fogyasztói jogok védelme, vagyis a piac tisztességességének a védelme miatt alapvető fontosságú. Ezzel szemben a polgári jogi kódexek kifejezetten magánjogi oldalról rendezik a személyiségi jogot a természetes és jogi személyek tekintetében. Az utóbbi esetében a szabályozás mind az alakulás, mind a megszűnés és az egyesülés, valamint a társulás tekintetében csak az egyesületekre terjed ki. Alapjában véve azonban a polgári jognak a jogalanyokra vonatkozó, a többnyire diszpozitív „magánjogias" szabályaira, mint alapra épül a kereskedelmi jog bonyolultabb szabályainak rendszere. Ugyanilyen helyzet látszik azoknál a kereskedelmi szerződéseknél is, amelyeket a kereskedelmi törvények speciálisan rendeznek.

Mindebből elsőre az tűnik ki, mintha a polgári jogi kodifikáció lenne a minta, az általános szabályozás, amelyre a kereskedelmi jogi speciális jogi rendezés felépült. A helyzet azonban éppen ennek az ellenkezője. Jogtörténetileg igazolt, hogy előbb készültek el a

[14] Zlinszky János: Észrevételek a magánjog új törvénykönyvéhez, 203. o. In JURA, 2010/1. szám, 195-206. o.; Prugberger: Helye van-e a munkaszerződésnek az új Ptk.-ban, és, ha igen, miért? In Magyar Jog, 2011/3. szám, 145-147. o.; Prugberger: Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni és a kollektív munkaszerződésre. In Polgárjogi Kodifikáció, 2011/2. szám, 19-26. o.; Prugberger Tamás – Szalma József: A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk. In Gazdaság és Jog, 2012/10. szám, 14-17. o.

[15] Ld. A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. Általános indokolás,15-16.

[16] Ld. előző jegyzetet.

kereskedelmi kódexek és csak jóval később a polgári jogi kódexek. Emiatt a minta a bíróságok szokásjoga, illetve a jogalkalmazási gyakorlata által kialakult magánjogi szokásjog lett, amely a skandináv államok esetében még ma is fennáll. Ezért ezekben az államokban a kereskedelmi jogot a bírói gyakorlat által kialakított szokásjog alapján kellett kialakítani és kodifikálni. Hollandia ezt mindjárt egységesen a polgári jogi kódexében valósította meg,[17] míg Franciaország, Németország, Ausztria és Olaszország ezt külön kereskedelmi kódexben, és csak ezt követően kodifikálta a szokásjogi, illetve a bírói gyakorlat által kialakított polgári/magánjogot. Magyarország ez alól annyiban kivétel, hogy a civilisztikának a kereskedelmi jogi részét már 1875-ben kodifikálták, míg a polgári jogra csak a kommunista hatalomátvétel után került sor, és ezért az 1959-ben hatályba lépett Ptk. a kodifikációnál a jogi személyek, továbbá a kötelmi jognál, különösen az egyes kötelmek esetében a kereskedelmi, illetve a szabályozás kidolgozásánál a gazdasági jogias modellt vette alapul. Ugyanakkor a külföldi kereskedelmi kapcsolatok szempontjából erőteljesen megvékonyítva megtartotta a kereskedelmi jogi normák egy részét is.[18] Most viszont, amikor a polgári jog rekodifikációjára került sor, a kodifikációs főbizottság igen helyesen a kereskedelmi jogi jellegű normákat, részben követve az 1959. évi kodifikácós és még inkább a holland megoldást, a 2023. évi új Ptk.-ban a gazdaság és az áruforgalom követelményeinek a figyelembe vételével kodifikálta a magyar magánjogot. Ennél fogva csak a gazdasági társaságokra vonatkozó speciális pénzügyi és gazdaságigazgatási jogi szabályokat lehetne besorolni a vegyes szakjog területére, amely jogi rendelkezések ma inkább a szakrendészeti előírások között helyezkednek el.

Ma Magyarországon a Munka Törvénykönyvében (Mt.) kodifikált munkajogot lehetne olyan „keresztbe fekvő" jogágnak tekinteni, amelynek egyik vége a polgári jogban, a másik vége pedig a közigazgatási jogban van.[19] Ilyenként van kezelve a francia Code du travail, az olasz Statuto dei Lavoratori, a spanyol Estatuto de los Trabajadores és a portugál Código do Trabalho, valamint az ezekhez hasonlóan a német, az osztrák, a svájci és a holland munkajogban a BGB-n, az ABGB-n, az OR-en és a Burgerlijk Wetboek-en kívüli munkajogi intézményi törvényekben megtalálható egyes munkajogi intézmények részletes szociális tartalmú normarendszere.[20]

I.4. Az anyagi vegyes szakjogi, illetve keresztbe fekvő jogági területek

a.) A *munkajognak* ezek a *kódexei*, valamint *a germán jogrendszereknek a munkajog* egyes *intézményeit részletesen szabályozó törvényei*, mint amilyen a német és az osztrák, valamint a holland jogban a munkaidőről, pihenőidőről, a szabadságról, a felmondásvédelemről, a szakszervezetekről, az érdekegyeztetésről, a kollektív szerződésről, valamint az üzemi alkotmányról (tanácsról) szóló törvény, közjogias kógens szociális előírásokkal kevert, relatív diszpozitív előírásokat tartalmaznak. A megélhetési jövedelmet és egzisztenciát biztosító munkával összefüggő szerződésekkel függ össze a kötelező társadalombiztosítás jogintézménye, amely egyértelműen vegyes szakjogági terület. Az intézmény felépítése egyértelműen állami, még akkor is, ha önkormányzati jellegű módon

[17] Burgerlijk Wetboek Boeken 1 t/m 8 (R.J.Q. Klomp red.).Bor 2.Rechtpersonen, Boek 6. Algemeen gedelte van het verbindenissenrecht, 405-448.; Boek 7. Bijsondere overnskomsten, Boek 7/A. Bijsondere overeekomsten; vervolg Boe8. Verkeersmiddelen en vervoer 449-704. Ovegangswet 705-730. Sdu Fiscale & Financiele Uitgevers, Amersfoort, 2002.; Vékás Lajos: Az új Polgári Törvénykönyv tervezetének néhány elméleti és rendszertani előkérdéséről. In Magyar Jog, 2006/7. szám, 386-388. o.

[18] Ld. 15. sz. jegyzetet.

[19] Ld. Szalma József: A munkaszerződés magán- és közjogi sajátosságai. In Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica Tömus XXI. 2. 2003.

[20] Ld. a 11. jegyzetet, továbbá Radoccia, Stefania: Arbeitsrecht in Italien. 609-612. o.; Welter, Paul – Caron, Elodie: Arbeitsrecht in Frankreich, 339-340. o. Mindegyik: In Hennsler – Braun: i.m.

szerveződik meg és működik. Az önkormányzatban ugyanis az állam is szerepel a szakszervezeti és a munkáltatói szövetségek, valamint a biztosítottak, mint önkormányzati tagok mellett. Mind a négy tényezőnek időszakos választások útján képviselete van mind a területi, mind az országos nyugdíj-, és egészségbiztosítási pénztárban, illetve intézetben és ahol az üzemi biztosítónak külön intézménye van (Svájc, Németország és Luxemburg), ott is fennáll ez az önkormányzatiság állami részvétellel és képviselettel, amit a kincstár gyakorol.[21] Az Antall kormány az 1990. évi rendszerváltást követően a magyar társadalombiztosítás rendszerébe szintén bevezette, azonban állami részvétel nélkül. Emiatt sok visszaélésre került sor. Emiatt az első Orbán kormány a társadalombiztosítás önkormányzati rendszerét felszámolta, és a társadalombiztosítást az önkormányzatiság megszüntetésével teljes mértékben államivá tette, míg szerveit és működésüket a Nemzeti Vám és Adóhivatal felügyelete alá helyezte. Ez által a társadalmi biztosítás teljesen közjogi intézménnyé vált volna, mégis vegyes szakjoginak maradt, mert a benne lévő biztosítási struktúra teljesen megegyezik a polgári jogi törvénykönyvekben és a privátbiztosítási szabályzatokban megfogalmazott részletszabályozásokkal. Ez valamennyi európai államban így áll fenn, és ezért valamennyi állam a társadalombiztosítást alapvetően közjogi intézménynek minősíti, elismerve annak vegyes szakjogi jellegét a tartalmi struktúrájának a polgári jogi biztosítás szerkezetével fennálló majdnem egyezősége miatt. Különbség csupán annyi, hogy míg a privátbiztosítás egy pillérű, addig a társadalombiztosítás valamennyi nyugat-európai államban kétpillérű, mert egy felosztó-kirovó alapbiztosításon és egy kiegészítő üzemi, vagy intézményi, illetve szakmai biztosításon, Magyarországon viszont csak egy pilléren nyugszik. A munkahely azonban valamennyi pillér esetében a biztosítás költségterheinek viseléséhez „ex lege” meghatározott arányban hozzájárulni köteles.[22]

Hasonlóképpen vegyes szakjogi előírásokat tartalmaznak azok a részletező gazdaságjogi előírások is, amelyek a Ptk. közszolgáltatási szerződéseivel összefüggő közszolgáltatásokat teljesíteni hivatott és azok igénybevételével élő jogalanyok jogaival és kötelezettségeivel kapcsolatos előírásokat tartalmazzák. Ezek a közművek szolgáltatásaira és igénybevételére, a szemétszállításra, valamint a vasúti áru- és személyfuvarozásra, egyszóval a helyközi és a településeken belüli közforgalmi közlekedés fenntartóira és igénybevevőire vonatkoznak. Konkrétan ilyen polgári jogi és közigazgatási jellegű vegyes szakjogi szabályzat a Vasúti Személyszállítási és Áruforgalmi Szabályzat, valamint a települési önkormányzatok közlekedési vállalatainak a közforgalmú közlekedési szabályzata.

b.) Teljesen polgári jogi és közigazgatási, sőt közjogi elemekkel vegyesen tarkított vegyes szakjogi terület a közélelmezéssel összekapcsolt agrár- és élelmezésügyi jog, amely magában foglalja a mezőgazdasági növénytermesztéssel és az állattenyésztéssel, az erdő- és a vadgazdálkodással összefüggő termőtalaj, erdőállomány használatát és hasznosítását. Ide tartoznak azok az agrárminimum törvények, amelyek tartalmazzák a vetésforgással, az ugaroltatással (földpihentetés) egybekötött földművelési és fajták szerinti állatszám-korlátozással összefüggő legeltetési előírásokat, a földek termő- és legeltető képességének fenntartása érdekében. Az erdő- és vadgazdálkodási törvények célja olyan szakrendészeti előírásokkal biztosítani az erdő- és a vadgazdálkodást, amelyek az erdő és a vadállomány természet- és környezetvédelmi egyensúlyának fenntartását és megóvását biztosítják. Ennek érdekében éves, közép- és hosszútávú tervezéshez és eseti szakhatósági fakivágási és vadkilövési engedélyhez kötötten folytatható az erdészeti és vadgazdálkodás, a fafeldolgozás és a vadászat egyaránt, az erdőtelepítést és az állománypótlást is beleértve. E szempontoknak

[21] Homacher, Joseph: Krankenversicherung in Ausland. In Der Betrieb 1989/4-5. szám, Rentenversicheung im internationalen Vergleich. (Die Alterversicherung im neun ausgewalten Staaten) Hrsg. VRD. Alfred metzger Verlag.

[22] Károlyi Géza – Prugberger Tamás – Törő Emese: Munkajog és társadalombiztosítás. IV. rész, Bíbor Kiadó, Debrecen-Miskolc, 2016, 166-231. o.

való megfelelés érdekében az agrár- és erdő-, valamint a vadgazdálkodás szakmai igényeinek figyelembe vételével határozzák meg az egyes gazdaságok által birtokolható termőföld- és erdőterület méreteket, valamint termőföld-forgalmazási szabályokat az elővásárlásra és elő-haszonbérletre vonatkozó szakmai előírásokkal együtt, amely Magyarország kivételével a legtöbb európai államban magában foglalja a termőföld és a farm öröklésének speciális szabályait is.[23] Ezek az előírások összefüggésben állnak az őstermelői mezőgazdasági növényi és állati termékek iparszerű feldolgozásával és forgalmazásával összefüggő élelmiszerjoggal, ahol mind az élelmiszer iparszerű feldolgozását, raktározását és forgalmazását, valamint ugyanígy a felhasználást a kevésbé tartós, gyorsan romló jellege miatt szakrendészeti előírások szabályozzák. Ennél fogva az élelmiszerbiztonsági előírások szakhatósági jellegűek, amelyeket az élelmiszer eladásokkal kapcsolatos polgári jogi ügyleteknél az árusítóknak figyelembe kell venniük. Ez főleg a szavatossági igény helyett belépő szigorúbb jótállásra vonatkozik Ennél fogva az élelmiszerforgalmazással összefüggő jogügyletek vegyes szakjogivá válnak. Hasonló előírások vonatkoznak az állateledel, a takarmány és a növény-védőszer forgalmazással összefüggő jogügyletekre is.

c.) Hasonló, bár korlátozottabb, de igen lényeges, főleg *munkabiztonsági és munka-egészségvédelmi,* valamint *katasztrófa-megelőzési szakrendészeti előírások* érvényesülnek egyes iparágaknál a termelés-termékgyártás, valamint ugyancsak a termékforgalmazás területén *az iparban*, amelyek az ilyen iparágak termékeinek az előállításával, birtoklásával, és értékesítésével kapcsolatos polgári jogi ügyleteket kogens módon behatárolják. Ilyen vegyes iparjogi szakterületek a bányajog, az építkezésekkel összefüggő beruházási joggyűjtemény, amely a beruházásokkal összefüggő vállalkozási szerződéseket, ide értve a tervezési, az építési és az egyéb létesítmény kivitelezési, valamint a technológiai szerelési szerződést, mely szerződések össze vannak kapcsolva a reájuk vonatkozó szakrendészeti előírásokkal, mint amilyen kivitelezési és a használatba vételi engedély. Ehhez hasonlóak az egyes ipari, kereskedelmi, valamint a különböző szolgáltatást nyújtó vállalkozások beindításának és működésük engedélyezése, amely a gazdaság valamennyi ipaszerű tevékenységére és az azok keretében megkötésre kerülővállalkozási, nyersanyag megrendelési, termékszállítási, valamint vendéglátással összefüggő jogügyletekre vonatkozik.

d.) Az üzleti élettel összefüggő és a gazdasági vegyes szakjogba tartozó üzemi tevékenységek jelentősen megterhelik és szennyezik a környezetet és a természetet. Ez vonatkozik a gyáripari, a szárazföldi, a légi és a vízi közlekedési, valamint az agrártevékenységgel kapcsolatos széndioxid és szennyvíz kibocsájtással összefüggő levegő- és édesvízszennyezésre, amit a művileg felturbózott kereskedelmi forgás-sebesség tovább növel, mivel a még jól használható, de a divatból kiment, vagy csak kissé meghibásodott termékeket nem nagy költségráfordítással kijavíthatnák. Az erősen kemizált és csak a mennyiséget, nem pedig a minőséget figyelembe vevő mezőgazdaság a termőföldet teszi tönkre, aminek következtében a földréteg alatti és feletti élőhelyek semmisülnek meg, valamint növény- és állatfajok tűnnek el gyors ütemben. A mező- és erdőgazdasági földterületek az ipari és lakó területek területfoglalási igényei miatt egyre szűkülnek. Az erdőirtások a légkör felmelegedését gyorsítják, az embertömeg szemetelésének immár nagyüzemmé válása következtében a tavak és a folyók partjainak és vizeinek, valamint a tengervizek költségkímélés végett az olajszállító tankhajóknak nem kellő biztonságos hajótesttel történő ellátásából adódó ütközésekből eredő olajszennyeződések okoznak komoly állati és növényi élőhely pusztulást. Ezen kívül a tengeráramlás miatt az országnagyságú terület méretűvé váló összefüggő hulladék-, főleg

[23] Míg a nyugat- európai országokban a mezőgazdasági termőföldek öröklésére a gazdaság egyben maradása érdekben speciális speciális szabályozás érvényesül, addig Magyarországon sajnos ilyen speciálisszabályozás nincs. Ld. Prugberger Tamás: A mező-, és erőgazdasági földingatlan tulajdonának, használatának-hasznosításának szabályai jogátruházásának a lehetőségei az uniós jogtükrében. In Csák Csilla (szerk.): Az európai földszabályozás aktuális kihívásai. Novotni Kiadó, Miskolc, 2010, 211-239. o.

bádogdoboz szigetek a természeti törvények szerint működő tengerek feletti éghajlatváltozásokat serkentik és veszélyeztetik a tengerek állat-, és növényvilágát.

A szakszerűtlenül végzett bányászati tevékenység veszélyezteti a talajvíz tisztaságát, a bányajáratoknak nem megfelelő aládúcolása a települések alatti vagy az ipari és mezőgazdasági létesítményekkel borított földkéreg beomlásához vezethet, különösen akkor, ha a bányászatfelhagyást nem követi rekultiválás, ami meglehetősen gyakori.

e.) A környezet- és természetvédelmi jogi normaanyag és a be nem tartására vonatkozó szankciórendszer alapvetően jó, és olyan, amelyben a rendészeti jelleg szervesen összekapcsolódik a polgári jogi előírásokkal. Ilyenek azok, amelyek előírják az üzletek számára az olyan náluk vásárolt áruk környezetkárosító csomagolóanyagainak (pl. kiürült üvegek és bádogdobozok) és környezetre veszélyes elhasznált árucikkek (pl. fáradt olajok, akkumulátorok és battériák) kereskedelmi visszavételének a kötelezettségét. Ezek mind jó előírások, a baj csak ott van, hogy hiányzik az üzleteknek e téren fennálló megfelelő ellenőrzése. Bár a lakosság ránevelődött arra, hogy a háztartási hulladékot szelektíven helyezze a tárolókba, szelektív tárolási rendszer azonban csak a nagyobb településeken van megszervezve, a kisebbeken ez hiányzik. Magyarországon a munkabaleseti és munkaügyi ellenőrzéshez hasonlóan csak részben a káderhiány okán a környezet- és természetvédelmi ellenőrzés és felügyelet szintén hiányos. Ebbe belejátszik, hogy Magyarországon nincs környezetvédelmi minisztérium. Az esőerdőkkel rendelkező transzatlanti államokban ma már jogszabályi előírás alapján tilos az egészséges fák kivágása, amit az esőerdőkkel rendelkező fafeldolgozó nagyvállalatok úgy játszanak ki, hogy nagyszámú alkalmazottat foglalkoztatnak annak érdekében, hogy az esőerdőkben lévő egészséges fák kérgét sértsék meg, mert ez esetekben kivághatók. Eme transzatlanti államok környezet- és természetvédelmi hatóságai tudnak e visszaélésekről, mégsem tesznek ellene semmit.[24] Az esőerdők pusztulásának eredménye, a már több helyen érintett szélsőséges időjárás és az esőerdő-állomány pusztulása közrehat a légkör felmelegedésében.

Mindezeken kívül még arról kell szólni, hogy a legnagyobb területekkel rendelkező gazdaságilag erős amerikai és ázsiai államok, Európában pedig Németország és tartományai nem tesznek semmit a klíma-felmelegedés enyhítése és lassítása érdekében, a háborús konfliktusok természetromboló és légtérszennyező hatásáról nem is beszélve. Ezenkívül a német kormánypolitikában az ún. „mélyzöldek" atomerőmű-ellenes katasztrofális energiapolitikájának következtében az energia-előállításhoz szükséges nyersanyagot az atomerőműveket megelőző korszak környezetet súlyosan szennyező módon biztosítják kőszén- és lignitfejtéssel. Mindez Németországban is felveti az alaptörvény-ellenességet (egészséges környezethez való jog), aminél fogva elvárható lenne az alkotmánybírósági közbelépés. Ebből jogelméletileg levonható az a következtetés, hogy a környezet- és a természetvédelem vegyes jogi szintű államhatalmi és jogalkotási, valamint a radioaktív anyagok felhasználásával történő gazdaságvitel esetén teljes okozati láncolatra kiterjedő vétkességtől független abszolút kártérítési felelősséget indukál, amit indokolt lenne kiterjeszteni a bányászatra és minden klímavédelemmel ellentétes tevékenységre.

I.5. Az anyagi jogrendszert jelentő védőgyűrű

Az anyagi jogrendszereknek ebben az érdekszint rendszerű tagozódásában utolsóként a *büntetőjog*ot szükséges megemlíteni, aminek az általános része a bűntett és a büntetés fogalmával, valamint a büntetőjog általános elveivel foglalkozik, mint amilyen az ártatlanság védelme, valamint a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege*, továbbá az, hogy

[24] Harald Bruszt szociológustól (NSZK) 1975. évi újzélandi kutatásai során szerzett tapasztalata alapján tőle kapott adat.

büntetőjogi szankciót csak vétkesség fennforgása mellett lehet csak alkalmazni, ahol a szándékosság fokát is erősen mérlegelni kell. Szándékosság, vagyis *dolus* estében annak nem direkt, hanem eshetőleges *(eventualis)* jellege esetén a büntetés általánosságban enyhébb, mint egyenes szándék, azaz *dolus directus* fennállása esetén. Ezzel összefüggésben szól az általános rész a súlyosító és az enyhítő körülmények megítéléséről, az ún. mérlegelésről, hogy a bíró a büntetési tételek keretein belül miként ítélkezzen. Ezekről szól a büntetőjog általános része, míg a különös része a jogsértés tárgya szerint meghatározott egyes bűncselekmény-típusok fejezetbe foglalt felsorolását, ahol az egyes fejezetekben a fejezet által meghatározott tárgyat sértő bűncselekmények törvényi tényállásai (korábbi megjelöléssel tényálladékai) vannak elhelyezve a minősített eseteikkel, valamint a reájuk kiszabható büntetési nemekkel és büntetési tételeikkel együtt.

Az egyes államok büntető törvénykönyvei azokat a magatartásokat, tevékenységeket, valamint mulasztásokat minősítették bűncselekménynek, amelyek a társadalomra nagy mértékben veszélyesek és súlyosan sértik az ember, valamint embercsoportok életét, testi épségét, szabadságát vagy méltóságát, nemzeti, vagy faji hová tartozását, magán- és közintézményeinek szervezetét és működését, továbbá az államilag megszervezett társadalom közintézményeinek valamelyikét, alkotmányos hatalmi és igazgatási rendszerét. Egyszóval azok a magatartások tartoznak ide, amelyek súlyosan veszélyeztetik a privát, a publikus és etatista társadalmi rendet.[25] Ennél fogva a büntetőjog a jogrendszer valamennyi jogági területét mintegy plusz védelmi abroncsként fogja körbe, tehát az egész jogrendszert. Képletesen ez úgy is felfogható, miként a középkorban a városokon belüli épületeket, vagyis magát a település egészét védte a települést körbe fogó városfal, vagy a kocsikeréken belül az egyes jogágakat jelentő küllőket magát a kereket jelentő vaspánttal körbefogott karika.

I. 6. Az alaki, illetve az eljárási jog mint önálló jogági jogterület

Az egyéni, a privát kis és nagyobb csoportérdekek, valamint az önkormányzati, továbbá a közületi és az össztársadalmi, állami érdekeknek megfelelő jogokat és kötelezettségeket meghatározó statikus anyagi jogi szabályrendszert működővé változtatja az alaki, másként szólva az eljárási jog. Az eljárási joggal szorosan összefügg az a szervezeti rendszer, amely az anyagi jog szabályainak a megsértéséből vagy nem megfelelő alkalmazásából, illetve követéséből eredő jogvitákat, valamint jogsértéseket proceduális előírások figyelembe vételével az anyagi jogi szabályok alapján elbírálja. Ha a jogsértést vagy az anyagi jogszabály nem megfelelő alkalmazását az eljárásra feljogosított szerv megállapítja, az elkövetővel szemben joghátrányt alkalmaz.

Kétféle jogalkalmazási szervezeti jog ismeretes. Az egyik a közigazgatási, a másik a bírósági szervezeti jog. A közigazgatási hatósági eljárást Magyarországon a többi államhoz hasonlóan a közigazgatási eljárásról szóló törvény, valamint a bírósági eljárásról szóló törvény határozza meg. A különbség a kettő között az, hogy míg a közigazgatási eljárásról szóló törvény egybefoglalja az első fokon eljáró hatósági szervezettel a közigazgatási eljárás szabályait, addig a bírósági szervezetről szóló előírások nem tartalmazzák a polgári és a büntető előírás szabályait, mivel mindkét eljárásra külön törvény vonatkozik.

A három eljárási törvénynek és a bennük szabályozott eljárásnak, az eljárás lefolytatásának egységes elvei vannak. Ilyenek az eljárásnak közigazgatási jogsértés gyanúja esetén hivatalból, egyébként pedig megkeresésre történő megindítása. Megkeresésre többnyire magánszemély sérelmére történő közigazgatási előírás megszegése esetén kerül sor. Hasonló

[25] A büntetőjog eme alapelvét és a bűncselekmény fogalmának eme alapvető kritériumát az európai büntetőtörvénykönyvek általános részének bevezető rendelkezései, miként a magyaré is, kifejezésre juttatják és ugyanígy a tankönyvek is.

jellegű a büntetőjogi eljárás megindítása is (közvád, magánvád). Polgári bírósági eljárásnál a megkeresésre indulás a fő szabály.

Valamennyi eljárásnál egyformán érvényesülnek bizonyos eljárásjogi elvek. Ilyenek a kontradiktórius eljárás, az *„audiatur et altera pars”*, vagyis a másik fél meghallgatásának az elve, a tanúvallomások befolyásolástól mentes objektív mérlegelésen nyugvó megítélése a tárgyi bizonyítási eszközökkel vagy azok hiányával együtt. Ezeket az elveket mind a közigazgatási, mind a polgári, mind a büntető eljárási törvényben tételes-jogilag lefektették.

Ami a bírósági eljárást illeti, a nyugat-európai államokban három fő szervezeti jogágra oszlik. Az egyik a polgári eljárásjog, amelynek szabályait a Polgári Perrendtartás tartalmazza, a másik a Büntető Eljárásról szóló Törvény, míg a harmadik a Közigazgatási bíróságról és Eljárásról szóló törvény. Ezek az eljárási törvények párhuzamban állnak a négy, már tárgyalt anyagi jogi alap jogág, a közjog-közigazgatási jog, a polgári jog, a vegyes szakjog valamint a büntetőjog szabályaival, kiegészítve azzal, hogy a vegyes szakjog szabályait részben a rendes bíróságok polgári ügyszakai vagy szakbíróságok, illetve a felek megegyezése alapján választott bíróság tárgyalja. Rendes bíróság szakkollégiuma vagy szakbíróság eljárásra jogosultsága esetén a vegyes szakjogba tartozó jogviták speciális eljárásjogi kérdéseit általában a polgári perrendtartások, illetve eljárásjogi törvényeinek speciális, külön fejezetei tartalmazzák. Ilyen módon tartalmaz a hatályos magyar Pp. külön fejezetet a családjogi eljárás és a munkaügyi eljárás speciális szabályara a német és az osztrák *Zivilprozessordnung*-hoz, valamint az olasz *Codice Processuale Civile*-hez hasonlóan. Több nyugat-európai államban szakbíróságként működik a közigazgatási bíróságon kívül a munkaügyi bíróság, a társadalombiztosítási bíróság és a mezőgazdasági bíróság. Magyarországon is a munkaügyi jogvitákat első fokon korábban speciális munkaügyi bíróság tárgyalta, azonban a többi közép- és kelet-európai államhoz hasonlóan első fokon törvényszéki, másodfokon táblabírósági hatáskörbe került, ahol elvileg a munkaügyi kollégium bírái tárgyalják ezeket az ügyeket, az ülnököket azonban nem a szakszervezetek és a munkáltatói érdekvédelmi szervezetek által delegált személyek, hanem az általános ülnökök adják. Hasonló a helyzet Magyarországon a közigazgatási bíráskodással is, ahol a táblákon a közigazgatási kollégium közigazgatási bírái tárgyalják első fokon a közigazgatási és a közszolgálati jogvitákat.

Összegzésképpen az alaki, illetve az eljárási jog rendszerének jogági jellegű tagozódása szempontjából jogdogmatikailag megállapítható, hogy intézményi alapon van egy közhatalmi jellegű jogalkalmazási szervezeti jog, amely e témát érintve a hatósági eljárásokat lefolytatni jogosult közigazgatási és a bírósági, pontosabban a hagyományos kifejezést használva a bírósági törvénykezési szervezeti jogot fogja át. Ennek volt is előzménye az 1950-es és 1960-as években Magyarországon, amikor is az ELTE jogi karán Névai László professzor irányításával a büntető- és a polgári igazságszolgáltatási szervezet rendszerét e jogág fogta át. Kár, hogy ez a valóban hasznos megoldás elvesztette elméleti jelentőségét, és a törvénykezési szervezeti jogi tanszék megszűnt. Visszatérve azonban e kis kitérés után az eredeti gondolatmenethez, az alaki jog magja azonban a három, kódexként szabályozott eljárási jog, a Pp. által rendezett polgári eljárási, a Be. által kodifikált büntető eljárási jog, valamint a közigazgatási eljárási jog, amelynek első szintjét a közigazgatási eljárásról szóló törvény, a további többi szintjét pedig a közigazgatási bírósági eljárásról szóló joganyag tartalmazza. Meg kell még említeni, hogy a büntető eljárási joghoz tartozik a nyomozati és a vádemelési eljárás. A büntető eljárásjogi kódex szinkronja valamennyi anyagi jogi jogág, így a közjogi-közigazgatási, a polgárjogi és a vegyes szakjogi összes anyagi jogi intézménye egyaránt lehet. Ezzel szemben a polgári perrendtartás az anyagi polgári jogi kódexen kívül csak a többi „civilisztikainak” számító vegyes anyagi szakjogi területtel állhat alaki-anyagi jogi összhangban, ide értve a munkajogot, az agrárjogot, valamint a kereskedelmi, illetve gazdasági jogot. Hasonló a helyzet a közigazgatási eljárási joggal is, mivel ott az anyagi jogi ikerpár az igen széles jogterületet lefedő közigazgatási jogon kívül csak a közszolgálati anyagi jog lehet.

II. Jogági tagolás a jogterületeken szereplő jogalanyok alá- és fölé rendelt, vagy mellérendelt helyzetük szerint

A jogrendszer tagolásának hagyományos másik elmélete az egyes jogterületek szereplőinek, jogalanyainak kapcsolati jellegén, vagyis azon alapul, hogy a felek mellérendelt, vagy alá rendelt helyzetben állnak-e egymással. Ha mellérendelt helyzetben állnak egymással, akkor a felek közötti jogvitát kívülálló független pártatlan szerv, az állam által megszervezett bírósági fórum, vagy a felek egyező döntése alapján a választott bíróság látja el. Ha viszont a jogterületen belüli jogviszonyokban egy olyan jogalany szerepel, amelyik a jogviszonyban szereplő másik, egy vagy több, jogalany felett áll, az első döntést itt is ő hozza. Ilyenek az államhatalmi és az államigazgatási szervek jogviszonyát szabályozó államjog, valamint a közigazgatási szerveknek az államhatalmi szervek és a magasabb közigazgatási szervek által kibocsájtott jogforrások végrehajtásával összefüggő tevékenységét rendező közigazgatási jog. Míg azok a jogágak, ahol a büntetőjog kivételével harmadik fél, vagyis a bíróság döntése érvényesül már első szinten, fő szabályként a civilisztika jogterületéhez tartoznak. Az előbbi közjogi, az utóbbi a magánjogi terület. Ez alól kivétel csupán két jogterület és ez a munkajog, és társadalombiztosítási jog. Ugyanis e tagolási elmélet szerint az első döntést a közigazgatási szervhez hasonlóan a munkáltató hozza meg, amely döntéssel szemben a munkaügyi bírósághoz lehet fordulni. hasonlónak tartja ez a szemlélet a társadalombiztosítási jogot is, ahol az első döntést a társadalombiztosítási szerv hozza meg, és csak ezt követően kerülhet az ügy a bíróság elé. A többi anyagi jogi vegyes szak-jogági terület eljárásjogi szempontból a polgári eljárásjog alá tartozik. Itt ezért párosításra nincsen mód. Viszont a büntetőbírósági és azt megelőző nyomozati és vádemelési eljárási jog a büntető anyagi joghoz hasonlóan átfogja a jogrendszer egészét, hasonlóan az alkotmánybírósági eljárási joghoz, amely a törvényhozás alkotmányjogi jogszerűségére vigyázva gondoskodik arról, hogy a politikai és az állami életben a közérdeknek megfelelő joguralom, jogállamiság érvényesüljön. Ebből a szempontból van reális alapja Pokol Béla ama elméletének, hogy az alkotmánybíróság által kialakított alkotmányjog valamennyi jogági területet belefoglalva az anyagit és az alakit, valamint a büntetőjogot is, a jogállamiság szempontjából védőgyűrűként átfogja az egész jogrendszert.[26]

Összefoglalva, ebben a szemléletben a jogalanyok mellérendelt helyzetén alapuló jogág, illetve jogterület az egymással nem alá-fölé rendelt helyzetben álló közhatalmi és közigazgatási szervek jogviszonyát érintő közjog. A rendészeti jellegű általános és szakközigazgatás, valamint a munkajog és a társadalombiztosítási jog, csak úgy, mint a szubordinációban álló közhatalmi és közigazgatási szervezeteknek a felettük álló szervezetekkel, valamint a közigazgatási szervezeteknek hatósági viszonya minden más jogalanyhoz viszonyítva, vagyis maga az általános- és a szakrendészeti közigazgatás az alá-fölé rendelt helyzetű jogterületekhez tartozik. Ezzel szemben mindazok a jogterületek anyagi és eljárásjogi síkon egyaránt a mellérendelt helyzetben lévő jogágakhoz, jogterülethez tartoznak, amelyekben a jogviták a polgári eljárási jog alá tartoznak. Ez meglehetősen hézagosan és kevésbé logikusan rendezett elmélet, ahol már a tagolási kiindulás sem egzakt, hanem képlékeny. Ezért ezzel a hagyományos szemlélettel indokolt lesz felhagyni.

[26] Pokol Béla: Alkotmányjog és a jogrendszer duplázódása. In Jogelméleti Szemle, 2019/4. szám, 54-73. Reflexió Prugbergertől: A szakjogágak alkotmányjogi problémái a jogrendszer – tagozódás tükrében. Az alkotmányjogi jogduplázódás megjelenésének kihatása a jogrendszer tagozódására. Jogelméleti Szemle, 2020/1. szám, 177-183.

III. Az egyes jogintézmények hasonlósága és különbözősége a jogágakon belül és a jogágak között

Az egyes jogintézmények a jogágakon belül helyezkednek el, amelyek azonban különböző jogágakban helyezkednek el, formális típusaikban nagyon hasonlítanak egymáshoz és inkább csak a tartalmi jellegükben különböznek egymástól. Minderre a következő fejtegetéseink során kívánunk rámutatni. Típusok szerint az egyes jogintézmények a következők: 1) Jogalanyiság, A) természetes személy, B) jogi személy, mindkettőnél a) jogképesség, b) cselekvőképesség, c) speciális vétőképesség, d) mentorálás, 2) A statikus jellegű tárgyi jog, vagyis a jogi norma. Ez lehet A) általános jogi norma, azon belül a) alaki jogforrási származású minden jogalanyra érvényes jogszabály, b) valamint csak a kibocsájtó közhatalmi vagy közigazgatási szervre, valamint az alá tartozó szervek köztisztviselőire és közalkalmazottjaira érvényes *„pro domo”* jellegű rendelkezések és leíratok, c) helyhatósági, önkormányzati rendeletek. B) Lehetnek továbbá eseti közigazgatási jogi normák, vagyis egyedi közigazgatási határozatok, aktusok. 3) A statikus jellegű tárgyi jog dinamikus leképeződését jelentő jogügylet, azon belül A) egyoldalú, B) kétoldalú, ez utóbbi a szerződés, illetve a megállapodás és mindkettő lehet a) visszterhes vagy b) ingyenes. 4) A vagyonnal és a vagyoni jellegű jogokkal összefüggő tulajdoni jog és részjogosítványai, amelyek külön is forgalmazhatóak, ugyanúgy abszolút jogosítványok, amiből származó abszolút jogosítványokat, vagyis a tulajdonlást és a részjogosítványait jelentő birtoklást, használati és rendelkezési jogot mind a természetes személy, mind a jogi személy és az utóbbin belül a közület is hasonló módon abszolút módon gyakorolja bizonyos szomszédjogi korlátozások mellett mind a magán-, illetve közületi szférában hasonlón jogügyleteken keresztül bonyolódik. 5) A jogi tény és a jogellenes, deliktuális magatartás és felelősség. 6) A) jogkövetkezmény, ill. szankció, amely lehet: A) deklaráló, B) kötelezést előíró, C) tiltó, mindháromra nézve a) joghátrány, b) jogelőny, c) semleges.

ad 1) A jogalanyiságon belül megkülönböztetünk természetes személyt és jogi személyt. A kettő között létezik a természetes személyek jogi személynek nem minősülő gyülekezete, társasága, a polgári jogi társaság, amit a társasági szerződés intézményesít. Közjogi megfelelője ennek a gyülekezési jog, illetve szabadság, amivel kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket az alkotmányon túlmenően a közjogi előírások rendeznek. Tilalmi korlátja a közrend és a köznyugalom megzavarása. ad A.) A természetes, (másként szinguláris jogi) személyiségen[27] belül megkülönböztetünk jogképességet és cselekvőképességet. A jogképesség minden egyes élve született személyt megillet. A méhmagzat *(nasciturus)* esetében az élve születéstől függően realizálódó jogi helyzet áll elő, amelynek a jogi személyek szervezésének időszakában a szervezők által kötött jogügyletekért az őket terhelő felelősség áll fenn, sőt a mai társasági jog a szervezők működését ideiglenes jogi személyiséggel ruházza fel, amihez hasonló az előbb említett *nasciturusi* helyzet. A cselekvőképességet a természetes személyek esetében a biofiziológiai belátási képesség szerint határozza meg a polgári jog teljes cselekvőképességre, korlátozott cselekvőképességre, újabban ezen belül is abszolút módon korlátozottra vagy relatíven korlátozottra, amely utóbbi kiváltható a mentorálással. A cselekvőképességnek ez a tagolása életkor, valamint elme vagy testi fogyatékosság függvénye. ad B.) Míg a természetes személyek esetében a jogképesség mindig teljes, vagyis abszolút, addig a magyar jog kivételével a jogrendszerek többségénél a jogi személyek esetében a jogképesség célhoz, illetve működéshez kötött, vagyis relatív. A jogi személyek abszolút jogképességének deklarálása ellenére ténylegesen Magyarországon is a relatív jogképesség elve érvényesül, mivel mind az egyesület, mind a kereskedelmi társaság olyan jogügyleteket köthet, amelyeket a KSH által kibocsájtott hivatalos termékjegyzék alapján megjelölnek, és alapszabályukba vagy a társasági

[27] Kauser Lipót: A jogi személyről, Debrecen, 1948.

szerződésbe foglalnak, és amita cégnyilvántartás megjelöl. Mindezt figyelembe véve egyesület és az egyesület fogalma alá tartozó érdekvédelmi és politikai szervezet kereskedelmi tevékenységet nem folytathat. Ezek a szabályok vonatkoznak a közjogi szervezetekre, a közhatalmi és közigazgatási szervezetekre, működésükre, ide értve a gazdasági és a szakmai kamarákat is.

ad 2) Az általános jellegű jogi normák tagozódási szempontból kettős jellegűek, A) vagy közvetlenül a jogágak valamelyikéhez tartoznak, illetve tapadnak, B) vagy két, vagy több jogágat „keretbe fekve" (Sárközy) fognak át. a) Az előbbiek az alapjogágakhoz tartozóak. Ilyen a polgári jog, a közjog és a közigazgatási jog és a közpénzügyi jog. b) Ezzel szemben az utóbbiak a vegyes szakjogági jellegűek, mint amilyen a nyugat-európai államok egy némelyikében létező kereskedelmi jog vagy Magyarországon a társasági jog, a gazdasági jog, a munkajog, az agrárjog, a környezetvédelmi jog, valamint a szociális- és társadalombiztosítási jog, ahol a szabályozott területen polgári jogi, közigazgatás jogi, pénzügyi jogi előírások keveredése áll fenn. Minderről az előző, jogrendszer tagozódási fejezetben szó esett. E norma-rendszerben a büntetőjogi annyiban speciális, hogy az a jogrendszer valamennyi lényeges normáját védi jogághoz tartozástól függetlenül. Mivel a büntetőjog csak a nagy mértékben fennálló társadalomra veszélyesség esetén lép fel, ezért nem az általános polgári jogi korlátozott jogképességet elérő 16. életév betöltésétől áll fenn a kiskorú vétkessége, hanem jóval korábbról, a 12. életév betöltésétől.

ad 3) Az előbbi alpontban felvázolt jogi normák felhasználásával jelennek meg a jogügyletek, mintegy élővé, funkcionálissá téve a velük összhangban álló jogi normákat. A) Egyoldalú jogi normaalkotás elsődleges területe a közigazgatás, ahol mind az általános-, mind a szakrendészeti hatósági szerve eseti kötelezést, tűrést, tiltást, abbahagyást, stb. ír elő az eseti ügy elbírálása során. Ugyanakkor ilyen egyoldalú jogügylet a polgári jogon belül igen kevés van. Ilyen csupán a meghatalmazás, a díjkitűzés és a végrendelkezés. B) Két- vagy többoldalú jogügylet nem más, mint a szerződés. A két- vagy többoldalúságnak megfelelően a szerződések többsége hagyományosan a) kétoldalú, és többnyire a tágabb értelemben vett civilisztikához és ezen belül is a magánélet gazdasági szerződései hagyományosan a polgári joghoz tartoznak, amihez sorolható a munkaszerződés is. E hagyományos szerződések a bennük foglalt tevékenységük alapján már a római kortól kezdve[28] *dare*, vagyis adási, *facere,* vagyis tevékenységi és *prestare*, vagyis helytállási jellegűekre tagozódnak. b) A többoldalú jogügyletek, illetve szerződések lehetnek egyszerű megállapodások, amelyek nem hoznak létre valamilyen jogilag nem releváns szervezetet, de lehetnek olyanok is, amelyek jogi személyiség nélküli polgári jogi társaság megalkotására és a benne résztvevők jogaira és kötelezettségeikre, tevékenységükre vonatkoznak. A tagok tevékenysége és magatartása általában az előbb felsorolt három tevékenységi forma alá sorolható, amit azonban kiegészítenék egy tartalmában régi, terminológiában azonban általam konstruált új fogalommal, a társkapcsolati összeférhetőség fogalmával, aminek minden közösségben, munkahelyiben is érvényesülnie kell. Mindez speciálisan a társasági szerződésben jelenik meg, ami polgári jogi társaságra és a részvénytársaság, valamint a szövetkezet kivételével a kereskedelmi társaságokra is vonatkozik. Ebből a szempontból bizonyos fokig vegyes szakjogi jellegűeknek minősíthetők a munkajogi kollektív szerződések, amelyek a jogforrási hierarchiához hasonlóan országos szintről lefelé, egészen vállalati szintig megjelennek, úgy, hogy az alsóbb szintű nem lehet terhesebb, csak enyhébb a munkavállalókra. A munkaügyekért felelős minisztérium, a munkáltatók országos érdekvédelmi, valamint a szakszervezeti szövetségek képviselőiből álló nemzeti munka- vagy gazdasági és szociális tanácsban megkötött országos kollektív szerződések vegyes szakjogi magán és közigazgatási szerződésnek minősíthetők. Egyértelműen közjogi szerződések azok, amelyeket állami szervek egymással kötnek meg, és részben vegyes

[28] Gaius, Digestae 45. I. 74. In Vécsey Tamás: A római jog institutioi. 5. kiadás Franklin, Budapest, 140. §, 308-309.

szakjogiak, amelyeket vállalatokkal-vállalkozókkal, valamint farmerekkel kötnek meg egyoldalú közigazgatási pályázatkiírás elnyerését követően, ahol a kedvezménynyújtás, vagyis az adomány egy része donáció, vagyis vissza nem térítendő támogatás, tehát ajándék és másik része egy általában hosszú lejáratú hitel. Mindez arra utal, hogy a visszterhes és az ingyenes gazdasági szerződések mind a gazdasági és a magánéletben, mind a közigazgatás működésében egyaránt megtalálhatók.

ad 4) A vagyon feletti jogok két nagy területre oszthatók. A) dolgokon fennálló jogokra és B) vagyoni természetű jogok felett fennálló jogosultságokra. Mind a kettőnél teljes jogosultságot a tulajdonlás jelent, amelyen belül önállóan is forgalmazható részjogosítványok vannak, amelyek a forgalmazási szerződésben foglaltaknak megfelelően, ha a tulajdonos a birtoklás, használat, rendelkezés közül valamelyik részjogosítványt használatra vagy hasznosításra átadja, a tulajdonlással kapcsolatos jogosultságát valamilyen formában kisebbíti, korlátozza. Ez a korlátozás azonban csak relatív, tekintettel arra, hogy az esetek többségében a tulajdonos más jogosultsághoz jut. Így pl. a bérbeadó a bérbe adásért a bérlőtől, haszonbérlőtől, használati, haszonszedési díjat, bért, illetve haszonbért kap. Előfordul azonban, hogy a részjogosítványt hatósági úton korlátozzák szomszédjogi jogosultságból adódóan. Ez a szolgalmi jogi korlátozás, amely azonban kölcsönös akaratnyilvánítással szerződés formájában is létre jöhet. Mindez természetes és jogi személyre, utóbbinál egyesületre és gazdasági társaságra, továbbá állami tulajdonra és vagyonra egyaránt vonatkozik, vagyis a magánjogi és a közjogi dologi és dologként viselkedő vagyoni jog esetében ugyanazok a magánjogi és a közületi jogosultság területén. Különbség csak annyi, hogy az államnak nem lehet özvegyi haszonélvezeti joga, csak haszonélvezeti joga. Ami viszont a magánjogosultságnál több, az a kisajátítás elrendelésének a joga, valamint valamilyen kizárólagos állami tevékenység koncesszióba adásának a joga, ami lényegében hosszú távú bérbeadást jelent.

ad 5) Egyoldalú kötelemkeletkeztető tényező a jogi tény, továbbá a szerződésen kívüli károkozás, valamint az egyéb jogellenes magatartás. Ez a deliktuális felelősség területe, amely a polgári jogban és a közigazgatási jogban a jogellenes magatartás abbahagyására, a jogellenes helyzet megszüntetésére és a jogszerű helyzet helyreállítására történő kötelezésében, valamint a kár megtérítésében, a közigazgatási jog részéről ezen felül még bírság kiszabásában nyilvánul meg. Ha a deliktuális magatartás, vagyis a deliktum olyan súlyos, amely nagymértékben veszélyezteti a társadalmat vagy az egyént, mert életét, testi épségét, becsületét vagy vagyonát erkölcsileg is súlyosan megsérti, előtérbe kerül a büntetőjogi felelősségre vonás és a büntetőjogi büntetés.

ad 6) A szankció összefügg az 5. pont alatt tárgyalt jogellenes, illetve a jognak nem megfelelő helyzettel, amit reparálni kell. Ez vonatkozik a valakinek a tulajdonában álló, de kötelmi jogi alapon mások által használt, vagy birtokolt dolgok senkinek sem felróható megsemmisülése esetén a reális és igazságos rendezésre, ami pl. egy vállalkozási szerződés esetében egy olyan műhely leégése során felmerül, ahol a megrendelő által feldolgozandó anyag is megsemmisül. Az ilyen helyzetet a Ptk. a vállalkozás meghiúsulásának a szerződő felek egyikének sem felróható jellege miatt „objektív jogkövetkezményként” kármegosztással igyekszik reparálni. Hasonló reparálási jogkövetkezmény, ha valakinek a dolga nem felróható módon máshoz kerül, és nem jogszerűen birtokosként, hanem jogellenesen bírlalóként van nála a dolog, addig, amíg a jogosultnak azt visszaszolgáltatni nem tudja, a felelős őrzés szabályai szerint megóvnia kell, költségei megtérítésének a jogosulttól történő igénylése mellett. Hasonló objektív jogkövetkezmény levonást jelent az ún. növedékjog, amikor a folyóvíz sodra az egyik telekről földet kiszakítva a másik telekhez visz, növelve annak területét. Ilyen objektív jogkövetkezmény levonás a kártalanítás, ami a megbízás nélküli ügyvivőt a veszélyhelyzet elhárítása okán illeti meg attól a jogalanytól, akinek érdekében állt a veszély elhárítása. A senkinek sem felróható objektív szankció alkalmazására legtöbbször a szerződésszegés esetében kerül sor olyan esetben is, amikor a szerződésszegés felróható a szerződés valamelyik

szereplőjének. Tipikus esete ennek az, amikor a vevő a rejtett fékhibás megvásárolt autóval kigurul az utcára és ott a forgalom miatt fékezésre szorul. Ha nem ütközik senkivel, akkor csak objektív szankcióként a szerződésnek megfelelő állapot helyreállítására köteles az autószalon. Abban az esetben viszont, ha ütközés következett be és még netán személyi sérülés is, az autószalon két irányban is szubjektív szankcióként kártérítésre köteles.[29] Ez a vétkességi alapon fennálló kártérítési felelősség az új magyar Ptk-ban nyugat-európai hatásra súlyosabban esik latba, mint a felróható jogi tényből eredő nem szándékos deliktuális kártérítés esetében, ami pl. bekövetkezhet egy éles kanyar rossz megítéléséből eredő jelző lámpa kidöntése esetében.[30] A felróható szerződésszegés miatti felelősség súlyosabb megítélésének indoka az, hogy a szerződés megkötőjétől elvárható annak megítélése, hogy a szerződés teljesítésére annak időpontjában képes, és ha előreláthatóan valami ezt utóbb bizonytalanná teszi, elvárható, hogy arról időben a másik felet értesítse.[31]

Összefoglalva az eddigieket, a gyakorlati életben mind a közigazgatás, mind a polgári jog, mind pedig a vegyes szakjog területén ismert az ún, „objektív" jogkövetkezmény, illetve szankció. Ez esetben a felróhatóságnak van csak szerepe, és itt a jogellenes állapot megszüntetése, illetve a jogszerű állapot helyreállítása, szerződésszegésnél a szerződési egyensúly helyreállítása a cél. Ha pedig kár is bekövetkezett, akkor a felróhatóságon túlmenően főszabályként szubjektív jogkövetkezményként a kártérítésre kötelezésnél a vétkesség fokának a mérlegelése is szerepet játszik, amelynél azonban az okozott kár nagyságának a károkozó részéről elvárható előre láthatóságától függő figyelem, összpontosítás elmulasztásának a mértéke jelenik meg. Ennek megfelelően a bíróság a vétkességet a károkozó részéről a kár előrelátható nagyságával összefüggő felelőtlenség mértéke szerint objektív jelleggel ítéli meg kisebb fokú könnyelműségnek, vagy súlyos, esetleg durva hanyagságnak. Eme elv szerint jelenik meg a francia jogban az ilyen vétkességgel színezett kauzális kártérítési felelősség, ahol elsődleges a kauzalitás mérlegelése, és csak másodlagosan jelenik meg az itt említett vétkesség megítélése, míg a germán és a magyar jogrendszerben főszabályként csak az az itt említett objektív alapon nézett vétkesség vizsgálata szerepel, és csak kivételesen a veszélyes üzemi felelősségnél jelenik meg az objektív, valamint az abszolút felelősség.

IV. A jogrendszer-tagozódás és a jogintézmény-elhelyezkedés az eljárás alaki jogi szemszögéből

A jogrendszernek alaki jogi szempontból történő tagolása főszabályként párhuzamosan fut az eddig bemutatott anyagi jogi tagolással, mivel az eljárási jog az anyagi jog intézményei érvényre jutatásának az eszköze. Csupán a megvalósítás eszközrendszerében lévő bizonyos sajátosságok alapján van az eljárás menetében tagozódás. Ha a törvénykezési szervezeti jogot is idevesszük, az statikusan az anyagi jog közjogi részét képezi azzal, hogy eljárásjogi vetülete van. A törvénykezési, pontosabban a jogalkalmazási szervezeti jog az, amely tagozódik közigazgatási jogalkalmazási és bírósági eljárási szervezeti jogra. Ugyanakkor maga az alaki, vagyis az eljárási jog közigazgatási eljárási jogra, valamint bírósági eljárási jogra, amely utóbbi polgári és büntetőbírósági eljárási jogra. A polgári bírósági eljárási jogon belül beszélhetünk általános polgári bírósági eljárási és speciális bírósági eljárási jogról, ami jogalkotási szempontból speciális szakbírósági eljárást jelenthet, amit vagy speciális szaktanács vagy szakbíróság tárgyal a többnyire speciális kérdéseket a polgári eljárási törvény speciális fejezete alapján. A speciális munkaügyi bíróságnak a törvényszékbe történt betagolásával ma az előbbi

[29] Vö. Asztalos László: A polgári jogi szankció, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 341-402. o.
[30] Ptk. (2023: III. tv.) Ptk 6: 144 § (2) bek. 2. fordulata (szerződésszegésből eredő kártérítés) és a 6: 522 § (4.) bek. (deliktuális felelősségből eredő kártérítés) összevetése alapján.
[31] Ld. a 11. jegyzetet.

érvényesül a munkajogi bíráskodás és részben a közigazgatási bíráskodás területén. Mind a három alaki jogszolgáltatási eljárásban az egyes szakaszok hasonlítanak egymáshoz. Valamennyiben formálisan hasonló jelleggel, tartalmilag azonban másként jelennek meg a *processualis ritus* egyes szakaszai. A bírósági eljárást megelőző tényállás felderítés, ami a büntető eljárásban a nyomozati szak, a közigazgatási és a fegyelmi eljárásban a vizsgálat, míg a bíróság előtti büntető eljárásban a vádemelési és ismertetési és vallomás-tételi szakasz. Ez a polgári eljárásnál a kereset és az ellenkérelem előterjesztése, valamennyi eljárási típusnál a tanúmeghallgatási és a bizonyítás-felvételi, valamint a bizonyíték mérlegelési szakasz, amit a döntés szakasza fejez be. Ezt követően jöhet a jogorvoslati szakasz, ennek hányában vagy ezt követően kerülhet sor a végrehajtási eljárásra.

Irodalomjegyzék

A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.

Asztalos László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Balogh Artúr: Jogállam. Székfoglaló értekezés. értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIV. kötet 8. sz. 1914.

Burgerlijk Wetboek Boeken 1 t/m 8 (R.J.Q. Klomp red.).Bor 2.Rechtpersonen, Boek 6. Algemeen gedelte van het verbindenissenrecht, 405-448.; Boek 7. Bijsondere overnskomsten, Boek 7/A. Bijsondere overeekomsten; vervolg Boe8. Verkeersmiddelen en vervoer 449-704. Ovegangswet 705-730. Sdu Fiscale & Financiele Uitgevers, Amersfoort, 2002.

Calle, Vincente – Prehm, Stefanie: Arbeitsrecht in Spanien. In Henssler, Martin – Braun, Axel (szerk.): Arbeitsrecht in Europa 3. Aufl. Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2011. https://doi.org/10.9785/ovs.9783504381875.1385

Csák Csilla – Nagy Zoltán – Olajos István – Orosz Gábor – Szabó Ágnes – Szilágyi János Ede – Török Géza: A magyar agrárjog fejlődése az EU keretei között. Novotni Kiadó, Miskolc, 2010.

Fedtke, Eberhard – Fedtke, Jorg Johannes: Arbeitsrecht in Portugal. In Henssler, Martin – Braun, Axel (szerk.): Arbeitsrecht in Europa 3. Aufl. Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2011. https://doi.org/10.9785/ovs.9783504381875.1053

Gaius, Digestae. In Vécsey Tamás: A római jog institutioi. 5. kiadás Franklin, Budapest.

Homacher, Joseph: Krankenversicherung in Ausland. In Der Betrieb 1989/4-5.

Jakab Nóra – Prugberger Tamás: A foglalkoztatás elősegítés és igazgatás joga. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2013.

Károlyi Géza – Prugberger Tamás – Törő Emese: Munkajog és társadalombiztosítási jog. Debrecen, Bíbor Kiadó, 2016, Debrecen-Miskolc.

Kauser Lipót: A jogi személyről. Debrecen, 1948.

Pokol Béla: Alkotmányjog és a jogrendszer duplázódása. In Jogelméleti Szemle, 2019/4. szám, 54-73. https://doi.org/10.59558/jesz.2019.4.54

Prugberger Tamás – Olajos István: Das ungarische Agrrfinanzierungss in standifger Veranderung. In LegalProblemoftransition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Cooperative Law. Bristol. In July 26-August 1, 1998, MTA. Jogtudományi Intézet, Budapest.

Prugberger: A mező-, és erőgazdasági földingatlan tulajdonának, használatának-hasznosításának szabályai jogátruházásának a lehetőségei az uniós jogtükrében. In Csák Csilla (szerk.): Az európai földszabályozás aktuális kihívásai. Novotni Kiadó, Miskolc, 2010.

Prugberger: Helye van-e a munkaszerződésnek az új Ptk.-ban, és, ha igen, miért? In Magyar Jog, 2011/3. szám, 145-147.

Prugberger: Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni és a kollektív munkaszerződésre. In Polgárjogi Kodifikáció, 2011/2. szám, 19-26.

Prugberger Tamás – Szalma József: A munkaviszonyra irányuló szerződés és az új Ptk. In Gazdaság és Jog, 2012/10. szám, 14-17.

Prugberger Tamás: A szakjogágak alkotmányjogi problémái a jogrendszer – tagozódás tükrében. Az alkotmányjogi jogduplázódás megjelenésének kihatása a jogrendszer tagozódására. In Jogelméleti Szemle, 2020/1. szám, 177-183. https://doi.org/10.59558/jesz.2020.1.177

Radoccia, Stefania: Arbeitsrecht in Italien. In Henssler, Martin – Braun, Axel (szerk.): Arbeitsrecht in Europa 3. Aufl. Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2011. https://doi.org/10.9785/ovs.9783504381875.607

Rentenversicheung im internationalen Vergleich. (Die Alterversicherung im neun ausgewalten Staaten) Hrsg. VRD. Alfred metzger Verlag.

Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Szabadfalvi József: „A jogállam a jogeszme megvalósítását czélzó intézmény". Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.

Szalma József: A munkaszerződés magán- és közjogi sajátosságai. In Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica Tömus XXI. 2, 2003.

Vékás Lajos: Az új Polgári Törvénykönyv tervezetének néhány elméleti és rendszertani előkérdéséről. In Magyar Jog, 2006/7. szám, 385-399.

Wellmann György (szerk.): V/VI. Polgári Törvénykönyv magyarázata. V/VI. Polgári jog. Orac Kiadó, Budapest, 2014.

Welter, Paul – Caron, Elodie: Arbeitsrecht in Frankreich. In Henssler, Martin – Braun, Axel (szerk.): Arbeitsrecht in Europa 3. Aufl. Verlag Dr. Otto Schmidt, Köln, 2011. https://doi.org/10.9785/ovs.9783504381875.337

Zlinszky János: Észrevételek a magánjog új törvénykönyvéhez. In JURA, 2010/1. szám, 195-206.

P. Szabó Béla[1]

Sumptus studiorum –

A gyermek tanulmányi költségeinek betudásmentessége az európai jogfejlődésben[2]

Absztrakt

A tanulmány egy Digesta-szöveghely (D. 10,2,50) értelmezésének történetét mutatja be az európai jogfejlődésben. A szöveghely sajátossága, hogy a középkortól kezdődően a rendelkezés eredeti céljától jelentősen eltérő értelmezést kapott. Ulpianus klasszikus kori szövegét a középkortól a XIX. századig vélhetően jogpolitikai okokból folyamatosan félreértelmezték és egy, a felsőfokú tanulmányokat privilegizáló értelmet adtak neki. Ez azt jelentette, hogy a tanulmányi költségekre a szülők által, a szülők életében biztosított költségeket a szülők hagyatékának felosztása során az azt kapó fiúnak nem kellett beszámítani a saját örökrészébe, és az ilyen juttatás a kötelesrész kiszámításánál is mentesült a figyelembe vétel alól. A vizsgált ulpianusi fragmentum sajátos értelmezése jó példája lehet a jogpolitikai törekvések és a szövegek történeti értelmezése összjátékának.

Kulcsszavak: sumptus studiorum, tanulmányi költségek, osztályrabocsátás (collatio), római jog, glosszátorok, usus modernus pandectarum, jogértelmezés, erdélyi szászok

Abstract

This paper traces the history of the interpretation of a Digesta fragment (D. 10,2,50) in the development of European private law. The specificity of the text is that from the Middle Ages onwards, the provision was interpreted in a way that differed significantly from its original purpose. Ulpian's classical text was constantly misinterpreted from the Middle Ages to the 19th century, presumably for reasons of legal policy, and given a meaning that privileged higher education. This meant that the costs of education provided by the parents during the parents' lifetime did not have to be included in the son's share of the estate when dividing the parents' estate, and such an allowance was also exempt from inclusion in the calculation of the compulsory share of inharitance. The particular interpretation of the Ulypian fragment under study may be a good example of the interplay between legal policy and the historical interpretation of texts.

Keywords: sumptus studiorum, study costs, (collatio), Roman law, glossators, usus modernus pandectarum, interpretation of law, Transylvanian Saxons

[1] Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék, egyetemi tanár
[2] Jelen tanulmány DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.115

I. A kérdés

Az elmúlt évtizedekben számos tanulmányomban – legyen szó felelősségi, büntetőjogi vagy tudománytörténeti kérdésekről – sok esetben vettem kiindulási pontomat az erdélyi szászok szokásjogából és annak „kodifikációs" folyamatából. Lehet ezt egyrészt bizonyos „egy ügyűségnek" tulajdonítani, mi szerint egy általam viszonylag ismert, olyan terepről indulok ki, amely ötleteket ad, rávilágít, illetve betekintésre csábít Földi András „holt tereinek" egyik-másikába.[3] Másrészt azonban – a mindenkori jogtudomány „jogtalálásra" kifejtett hatásával foglalkozva – az is igazolhatja a kiindulási pont megválasztásának jogosságát, hogy ebben a jogkönyvben annak példáját láthatjuk, hogyan lehetett a második évezred közepe táján (és az után is) a római jog tudományosan feldolgozott elveit alkalmazni, és az alapján egy egész közösség magán- és akár büntetőjogi viszonyait rendezni. Ugyanakkor persze nem feledhetjük, hogy a szászok joga és mindennapjai magukon hordozták germánságuk nyomait is, s jogukban racionális együtthatást biztosítottak a tudós jogoknak és a százados szokásjognak.[4]

Az 1583-as jogkönyv igen részletes kazuisztikával szabályozza a szülők és gyermekek közötti osztály szabályait, vagyis azon elveket, hogyan kell osztozniuk a gyermekeknek valamelyik szülő, vagy mindkettő halála esetén. A kizárólag sajátos germán szokásjogi elvek „tengerében" feltűnik egy sajátos szabály, ami a *Digesta* egyik viszonylag ritkán előtérbe kerülő szöveghelyét adja vissza szóról szóra:

„Quae pater filio emancipato studiorum causa peregre agenti subministravit, si non credendi animo pater misisse fuerit comprobatus, sed pietate debita ductus: in rationem portionis, quae ex defunctui bonis ad eundem filium pertinuit, computari aequitas non patitur."[5]

Ez a jogkönyvi szakasz szó szerint visszadása a jusztiniánuszi *Digesta* egyik fragmentumának.[6] Magyar fordításban a szöveget így kísérelhetjük meg értelmezni: „A méltányosság nem tűri, hogy azt, amit egy apa hatalomból elbocsájtott fiának, aki tanulmányi célból külföldön tartózkodik, támogatásként juttatott, azon rész számításánál, ami ugyanezen fiút az elhunyt vagyonából megilleti, figyelembe vegyék, feltéve, hogy az apa a pénzt bizonyíthatóan nem kölcsönzési szándékkal, hanem az erkölcsi kötelességérzet által hajtva küldte."[7]

Ez a fordítás nagyjában egészében megfelel annak az értelemnek, amit maguk a szászok adtak a szöveghelynek a latinnal egyenértékűnek tekintett „szász" fordításban (megjegyezve, hogy az 1583-as német fordításból jól láthatóan kimaradt a kölcsönadás lehetőségére utaló kitétel.)[8]

---

[3] Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről, 168. o. In Bihari Mihály – Patyi, András (szerk.): Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr, 2010, 167-181. o.

[4] Az együtthatásról részletesen vö. P. Szabó Béla: Das Zusammentreffen von germanischen Rechtstraditionen und vom transferierten gemeinen Recht im „Eigen-Landrecht" (1583) der Siebenbürger Sachsen. In Balogh Elemér (szerk.): Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet. Konferenzbeiträge in Szeged zum mittelalterlichen Rechtstransfer deutscher Spiegel (IVS SAXONICO-MAIDEBVRGENSE IN ORIENTE 4). Walter de Gruyter, Berlin/Boston, 2015, 317-338. o. P. Szabó, Béla: Legal reform Efforts and the legal Traditions of the Transylvanian Saxons up to the End of the 16th century. In Acta Ethnographica Hungarica 2022/i. szám, 167-187. o.

[5] SS. 2.4.15. Statvta Ivrivm Mvnicipalivm Saxonvm in Transsylvania: Opera MATTHIAE FRONI reuisa, locupletata et edita. Impressum in Inclyta Transylvaniæ Corona. Cum gratia, et priuilegio decennali. 1583, 50. o.

[6] D. 10,2,50. Ulpianus libro sexto opinionum.

[7] Egy másik fordítási kísérlet: „Amit az atya emancipált fiának tanulmányai külföldön való folytatására juttatott – ha csak be nem bizonyosodik, hogy kölcsön céljából, s nem jóságból küldte – a méltányosság alapján nem számítják be abba a részbe, ami az elhunyt vagyonából azon fiára jut."

[8] A *Statutum*ok német fordítása így adja vissza a szakaszt: „Schickt aber der Vatter seinen erwachsenen Son in frembde land freyer kunst und studierens halben und stewret jm zur zehrung ein summa gelts zu aus sonderlicher lieb kegen in und gutwilligkeit sie mag jhme auff sein gebürendes teil am erbfal nit geschlagen nach mit keiner billigkeit abgezogen werden." Vö. Der Sachssen inn Siebenbürgen: Statuta: oder eygen Landtrecht durch

Ne ragadjunk egyelőre le ennél a részletnél, hanem vizsgáljuk meg, egyáltalán hogyan kerülhetett be ez a szabály – szinte idegen testként – a szászok jogkönyvébe? Különösen annak tükrében érdekes ez a kérdés, ha a jogkönyv előző szakaszát hozzáolvassuk a vizsgálandó rendelkezéshez:

„Ésszerű az, hogy a szülők halála után, ha a gyerekek a hagyatékot meg akarják osztani, azon javakat, amelyeket valamelyik örökös a közösből kiházasításra, ruházkodásra, tanulmányi céljaira és hasonlókra kapott, vagy amivel a közöst silányította, a hagyaték többi részéhez hiánytalanul számítsák hozzá, kivéve, ha a szülők végrendeletben erről mást rendeltek."[9]
Ez utóbbi szakaszban az előre kapott tanulmányi támogatás – mint látható – figyelembe veendő a lemenő örököstársaknak jutó örökrészek kiszámításánál, az osztályra bocsátás során, mint az örökrészt csökkentő vagyoni juttatás.

Nem áll-e ellentmondásban a két rendelkezés, s miért és honnan került bele a jogkönyvbe a tanulmányi költségekre – „*studiorum causa peregre agenti*" – vonatkozó kiváltság? Megjegyzendő, hogy az 1583-ban Báthory István lengyel király által megerősített jogkönyv „előmunkálataiban" a D. 10,2,50 *fragmentum*nak nem találjuk nyomát. Így Johannes Honterus két római jogi forrás-válogatásában nem lelhető fel,[10] s ugyanígy hiányzik Thomas Bomelius kéziratából is,[11] amelynek jelentős része bekerült a *Statutum*ok végső változatába. Ugyanakkor az átalános betudási kötelezettséget előíró 14. szakasz előzetes fogalmazványa már megjelenik Bomelius tervezetében.[12] Ez a tény ara utal, hogy egy a római jog forrásaiban járatos „kodifikátor", valószínűleg a végleges változatot összeállító Matthias Fronius, vagy egy másik szász tanácsúr javaslatára kerülhetett be a szakasz a végleges szövegbe, az *Universitas Saxonum* vezető testületeiben lezajlott hosszadalmas egyeztetések során.

A szászok jogkönyvében mutatkozó ellentmondás esetleges feloldása érdekében előbb az alapul vett mentesítő szabály valószínű eredeti jelentését kísérlem meg feltárni, majd a szöveg interpretációjának alakulását vizsgálom meg a szászok jogkönyvébe való bekerülés előtt és után, az európai jogtudomány általam elérhető képviselőinek munkái alapján a 19. századig, a modern kodifikációk koráig. Utóbbi korszakhatárt az is indokolja, hogy a szász jogszolgáltatási önállóság a XIX. század közepéig (1853) állt fenn. Természetesen jelen keretek között csak töredékek felvillantására van lehetőség, s ez csak arra elég, hogy a felvetés érdekessége és az alkalmazott módszer megméressék, és egy talán érdekes tézis megfogalmazásra kerüljön.

Matthiam Fronium ubersehen, gemehret Mit Kön: Maiest. Inn Polen gnad und Privilegio in Druck gebracht. [Brassó] Anno, MDLXXXIII, 86. o.

[9] SS. 2.4.14. Parentibus defunctis, si liberi haereditatem dividere voluerint, rerum earum quas quidam haeredum ex communi ad nuptias, vestes, studia et similia assumserunt, vel deteriores reddiderunt, ratio habenda est, ejusdemque rei ceteris praestanda indemnitas est, nisi parentes in testamento de iis aliquid caverint. = So die kinder vnd erben nach der Elter todt den erbfal teilen wollen vnnd etliche derselbe{n} zuuorn etwas draus als auff jre hochzeiten Kleidungen Studia oder lehre vnnd dergleichen auff anders mehr entfangen oder sonst den Erbfal gemindert vnd geleichtert hetten es sol jn auffgerechnet vnd in die teilung werden eingelegt damit die miterben ohn schaden gehalten werden: es were dann das die Elter im Testament was darob geordnet vnd verlassen hetten.

[10] Ezekről részletesen P. Szabó Béla: A jogtudós Honterus – az európai "ius commune" közvetítője, 38-47. o. In W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): Honterus-Emlékkönyv. Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchenyi Könyvtárban. Országos Széchenyi Könyvtár-Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 28-56. o.

[11] Statuta Iurium municipalium civitatis Cibiniensium reliquarumque civitatum et universorum Saxonum Transilvanien. collecta per Thomam Bomelium 1563. Statuta oder Satzung gemeiner stadrechten der Hermenstadt und ander stedte, Und aller Deutscher in Sybenburgen, durch Thomam Bomelium zusamen bracht. Im Jar. 1560. Bomelius munkája az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában található meg: Fol. Lat. 1789.

[12] A szász jogkönyv keletkezéstörténetéhez vö. többek mellett Szabó Béla: Die Rezeption des Römischen Rechts bei den Siebenbürger Sachsen, 174-177. o. In Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica Tom. IX. 1994. 173-194. o.

II. A római eredet

A D. 10,2,50 az *actio familiae erciscundae* című fejezet végén található a *Digestá*ban, és úgy kerül ebbe a fejezetbe, hogy a kompilátorok azon kérdések közé sorolandónak tekintették, amit a hagyaték tömegének megállapítása, és az egyes örököstársaknak járó hagyatéki rész meghatározása során vizsgálni kell.

Ma talán – vérünkben és segédeszközeinkben a több százados értelmezési hagyománnyal, de nem biztos, hogy helyesen – úgy fogalmaznánk meg az Ulpianus *responsum*át indukáló kérdést, hogy a *collatio* (osztályrabocsátás, betudás) tárgyát képezik-e az örökhagyó által rendelkezésre bocsátott előre megkapott tanulmányi költségek: „in rationem portionis, quae ex defuncti bonis ad eundem filium pertinuit, computari aequitas non patitur."[13] De ez a kérdésfeltevés minden bizonnyal hibás lenne. Hisz már a tény is óvatosságra kell intsen minket, hogy a kompilátorok nem a *collatio*val kapcsolatos fejezetekben (D. 37,6–7.) helyezték el ezt a *fragmentum*ot. Talán ez arra utalhat, hogy a kompilátorok még érzékelték, hogy a szöveghely nem igazán passzol a *collatio*val kapcsolatos fejezetekbe.[14]

II.1. A preklasszikus és klasszikus jog

Mielőtt ennek a feltételezésnek utána járnék, lássuk röviden, hogy mit tanítunk a *collatió*ról és annak tárgyáról a klasszikus és kései római jogban?[15]

Régóta elfogadott az, hogy a *collatio bonorum*ot (*collatio emancipati*) a *praetor* a klasszikus kor előtt elsősorban azért vezette be (*edictum de collatione bonorum*), hogy elejét vegye annak, hogy a hagyaték törvényes lemenők közötti (*bonorum possessio ab intestato*) felosztásánál, valamint a kötelesrész kiszámításánál (*bonorum possessio contra tabulas*)[16] az emancipált gyermekek előnybe kerüljenek a *sui*val szemben[17] azáltal, hogy az *emancipatus* önjogúként már az örökhagyó életében saját vagyont szerezhetett, míg a hatalom alatt maradt

[13] A „*computare*" ige alapvető jelentései között szerepel „hozzászámítani", „beleszámítani" értelem. Tehát általánosabb megfogalmazás, mint a technikusabb értelemben vett „betudást", „a hagyatéki tömegbe való beszámítás"-t is jelentő „*conferre*" ige, ami a *collatio* vonatkozásában gyakrabban jelenik meg a római jogtudósok munkáiban. Vö. Seckel, E: Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Gustav Fischer, Jena, 1926[9], 85. és 91. o.

[14] Pfizer, Karl: Ueber die Collation der Descendenten. Steinkopf, Stuttgart, 1807, 301. o.

[15] Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Novissima Kiadó, Budapest, 2024[28], 652-653. o. Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: Római magánjog. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest 2023[10], 391-392. o. Molnár Imre – Jakab Éva: Római magánjog. Leges Diligens, Szeged, 2015[7], 405. o. Bessenyő András: Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2003[3], 583-584. o. Siklósi Iván: Római magánjog II. kötet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2021, 1865-1867. o.

[16] Lenel az *edictum*ot a végrendelet elleni öröklés kapcsán rekonstruálta, de annak elvei a törvényes öröklés esetén is figyelembe veendők a hagyatéki birtokba való *praetor*i beutalásnál. Lenel, Edictum Perpetuum, 345-346. Vö. Kaser, Max: Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das Altrömische, das vorklassische und klassische Recht. C. H. Beck, München, 1971[2], 731. o. lj. 20. Babusiaux, Ulrike: Nachlassbesitz (bonorum possessio). 1464. o. In Babusieaux, Ulrike et al. (szerk.): Handbuch des Römischen Privatrechts. Band I. §§ 1-58. Mohr Siebeck, Tübingen, 2023, 1437-1518. o.

[17] D. 37,6,1 pr.: „Ulpianus libro quadragesimo ad edictum. Hic titulus manifestam habet aequitatem: Cum enim praetor ad bonorum possessionem contra tabulas emancipatos admittat participesque faciat cum his, qui sunt in potestate, bonorum paternorum: Consequens esse credit, ut sua quoque bona in medium conferant, qui appetant paterna. 1 Inter eos dabitur collatio, quibus possessio data est." = Ez a fejezet egyértelműen a méltányosságot testesíti meg: hiszen midőn a *praetor* a hatalomból elbocsátott gyermekeket a végrendelet ellenére az apai vagyon birtokába bocsátja azokkal együtt, akik apai hatalomban maradtak, azt gondolja, hogy következetes, hogy azok, akik az apai vagyonból részesedni akarnak saját vagyonukat is be kell tenniük az összvagyonba. A betudás azok között történik meg, akik megkapták a hagyatéki birtokot.

sui atyjuknak szereztek a *pater* élete végéig.[18] A *collatió*s kötelezettség az *emancipatus*t csak a hatalomalatti örököstársaival szemben terhelte, más hatalomból elbocsátottakkal szemben nem. Az *emancipatus* maga kellett mérlegelje, hogy megéri-e igényelnie a kötelesrészét, illetve akar-e részt a hagyatéki vagyonból.[19] Utóbb a különbségtétel a *praetor*i hagyatékbirtok és a civiljogi örökség között ebben a tekintetben eliminálódott, vagyis az örököstársak közötti vagyonmegosztás általános elvévé vált a *sui heredes* javára.[20]

Betudandó volt az *emancipatus*nak az örökhagyó halála idején meglévő vagyona,[21] az összes aktívákkal (kivéve a személyhez kötött követeléseket harmadikokkal szemben). A passzívákat az *emancipatus* levonhatta a betudandó vagyonból.[22] Nem kellett osztályra bocsátani a *peculium castrensé*t és *quasi castrensé*t, mivel ezeket egy császári rendelet szerint az előre megkapott vagyonhoz (*praecipuum*) számította. (A *praecipuum* itt a *conferendum*, a betudandó vagyon ellentéteként értendő.)[23]

II.2. A posztklasszikus és jusztiniánuszi jog

A posztklassszikus rendeletalkotás új alapokra helyezte ezt a törekvést: a *collatio* fenti célja szükségszerűen háttérbe szorult, mióta lehetővé vált, hogy a családgyermekek is – bár korlátokkal –, de vagyonjogi jogképességgel rendelkezzenek. A *collatio emancipati* tulajdonképpen fölöslegessé vált: arra korlátozódott, amit az atya az *emancipatio* során (vagy utána)[24] a gyermeknek adott. A *collatio* ezen módosuló tartalmú formáját már a posztklasszikus jogban alkalmazni kezdték a *bonorum possessio*n kívül is, és megszűnt az a funkciója, hogy a *sui heredes* érdekeit védje a méltányosság alapján.[25]

A keleti birodalom-félben tehát a *collatio bonorum* intézménye a *collatio descendentium* formájában született újjá. Ennek alapgondolata az volt, hogy az örökhagyó valamennyi leszármazóját azonosan kívánja kezelni és részeltetni, és ezáltal általában olyan ingyenes juttatások, amelyeket az örökhagyó már életében ezek egyikének-másikának juttatott, hozzászámítandók az adott lemenők örökrészéhez.[26] Az átalakulást Leo császár ismert, Kr. u. 472-ben kiadott rendelete[27] indukálta, amely szerint minden leszármazó, aki *ab intestato* vagy

[18] Kaser 1971: i.m. 731. o. Kaser, Max: Das römische Privatrecht. Zwiter Abschnitt. Die nachklassischen Entwicklungen. C. H. Beck, München, 1975², 239. o. Babusieaux, Ulrike: Wege zur Rechtsgeschichte. Römisches Erbrecht. Böhlau Verlag, Köln-Wien-Weimar, 2021, 218-219. o. Babusieaux 2023: i.m. 1464-1465. o.

[19] Babusieaux 2021: i.m. 219-221. o. Babusieaux 2023: i.m. 1465. o.

[20] Babusieaux 2023: i.m. 1466. o.

[21] Kaser 1971: i.m. 731. o.

[22] D. 37,6,2,1: „Paulus libro quarantesimo primo ad edictum. Illud autem intellegendum est filium in bonis habere, quod deducto aere alieno superest. Sed si sub condicione debeat, non statim id deducere debebit, sed id quoque conferre: contra autem caveri ei oportebit ab eo qui in potestate est, ut existente condicione defendatur pro ea parte quam contulit. = Azt tekinthetjük a fiú vagyonában lévőnek, ami az adósságok levonása után fennmarad. Amennyiben feltétel kikötés mellett tartozik, azt nem kell azonnal levonnia, hanem ezt is be kell tudni, ugyanakkor biztosítékot kell kapnia a hatalom alattitól, hogy az a feltétel beállta esetén a betudott rész fejében kártalanítani fogja őt.

[23] D. 37,6,1,15: „Ulpianus libro quadragesimo ad edictum. Nec castrense nec quasi castrense peculium fratribus confertur: hoc enim praecipuum esse oportere multis constitutionibus continetur." = Sem a *peculium castrense*, sem a *quasi castrense* nem tudandó be a testvérek felé. Hiszen sok császári rendelet kimondja, hogy ezeknek *praecipuum*nak kell maradniuk. Vö. Babusieaux 2023: i.m. 1471. o.

[24] Kaser 1975: i.m. 466. és 539. o. Baron, Julius: Pandekten. Duncker & Humblot, Leipzig, 1893⁸, 739. o. Keller, Friedrich Ludwig von: Pandekten-Vorlesungen, hrsg. Emil Friedberg. Tauchnitz, Leipzig, 1861, 1010. o.

[25] Kaser 1975: i.m. 540. o. Babusieaux 2023: i.m. 1510. o.

[26] Kaser 1975: i.m. 540. o.

[27] C. 6, 20, 17. (472) „Ut liberis tam masculini quam feminini sexus, iuris sui vel in potestate constitutis, quocumque iure intestatae successionis, id est aut testamento penitus non condito vel, si factum fuerit, contra tabulas bonorum possessione petita vel inofficiosi querella mota rescisso, aequa lance parique modo prospici

contra tabulas részelni kíván a hagyatékból, a *decuius*tól kapott *dos*-t, illetve *donatio ante nuptias*-t osztályra kell bocsássa a többi meghívott leszármazó felé.[28]

Jusztiniánusz ezen szabályt kiterjesztette minden olyan juttatásra, amit a kötelesrészhez hozzá kell számítani: *dos, donatio ante nuptias, militia* megvásárlására fordított juttatás.[29] Ezek mellett két esetben az egyszerű ajándékok (*simplices donationes*) is betudandók: 1. amennyiben a megajándékozott mellett olyan leszármazó van meghívva, aki a fenti kötelezően betudandó juttatást köteles felajánlani; 2. amennyiben a felmenő a juttatást téve kijelentette, hogy a juttatás betudandó.[30] Egyéb esetekben nem kerülhet sor betudásra.

A Novellák szerint minden olyan juttatás betudandó, amit a kötelesrészhez hozzá kell számítani, amennyiben a juttató azt kifejezetten el nem engedte.[31] Jusztiniánusz ugyanakkor a *collatió*s kötelezettséget – nem túl logikusan – a végrendeleti örökösökre is kiterjesztette. Ez utóbbi rendelkezésnek ugyanis csak akkor van némi létjogosultsága, ha a végrendelkező az örökösöket egyenlő arányban részeltette,[32] vagy azok végrendelet nélkül is örökölnének.[33]

III. A fragmentum értelmezési problémái

Röviden ez az a környezet, amelyben az – előlegezzük meg – elhírhedett *Digesta-fragmentum* értelmét keresnünk kell.

Leszögezhetjük először is, hogy Ulpianus korában a tanulmányi költségek vonatkozásában még nem merülhetett fel a betudás kérdése: korában az emancipáltnak még

possit, hoc etiam aequitatis studio praesenti legi credidimus inserendum, ut in dividendis rebus ab intestato defunctorum parentium tam dos quam ante nuptias donatio conferatur…" = Annak érdekében, hogy megfelelően és egyenlően gondoskodni lehessen a fiú és lány gyermekekről, akár saját jogon, akár még mindig az apai hatalom alatt állnak, akik valamilyen jogi okból a törvényes öröklésbe kerülnek, vagy azért, mert nem készült végrendelet, vagy mert ha készült is végrendelet, a végrendelet ellenére igényelve vagy a kötelességsértő végrendeletet megtámadva a végrendeletet érvénytelenítve jutottak a hagyatékhoz, az igazságosság érdekében jónak láttuk a jelenlegi törvénybe beépíteni, hogy a végrendelet nélkül elhunyt szülők vagyonának felosztásakor mind a hozományt, mind a házassági ajándékot be kell számítani.

[28] Fein, Eduard: Das Recht der Collation: dargestellt nach den Grundätzen des römischen Rechts. Mohr, Heidelberg, 1842, 199-207. o. Kaser 1975: i.m. 540. o. Babusieaux 2023: i.m. 1510-1511. o. Ennek klasszikus kori előképe volt a *collatio dotis*. Babusiaux 2023: i.m. 472-475. o.

[29] Kaser 1975: i.m. 540. o. Baron: i.m. 740.

[30] Kaser 1975: i.m. 540. o. C. 6,20,20,3 (529) „… Si quid huiusmodi accidit vel acciderit, iubemus ad similitudinem eius, qui ante nuptias donationem vel dotem conferre cogitur, etiam illam personam, quae nulla dote vel ante nuptias donatione data solam simplicem donationem a parentibus suis accepit, conferre eam nec recusare collationem eo, quod simplex donatio non aliter confertur, nisi huiusmodi legem donator tempore donationis suae indulgentiae imposuerit." = … úgy rendelkezünk, hogy ebben az esetben ugyanúgy, mint aki házasság előtti ajándékot vagy hozományt kapott, köteles azt betudni, az a személy, aki anélkül, hogy házasság előtti ajándékot vagy hozományt kapott volna a szüleitől, csak egyszerű ajándékot kapott, szintén köteles azt betudni, és nem jogosult megtagadni a betudást azon az alapon, hogy az egyszerű ajándékot csak akkor kell betudni, ha az ajándékozó az ajándékozáskor kifejezetten ilyen kötelezettséget kapcsolt jótéteményéhez.

[31] Nov. 18, 6 (536) „… nos sancimus …, sed sive quispiam intestatus moriatur seu testatus (quoniam incertum est, ne forsan oblitus datorum, aut pro tumultu mortis angustatus huius non est memoratus), omnino esse collationes et exinde aequalitatem, secundum quod olim dispositum est: nisi expressim designaverit ipse, velle non fieri collationem, sed habere eum, qui cogitur ex lege conferre, et quod iam datum est, et ex iure testamenti…" = … elrendeljük, hogy akár végrendelettel, akár végrendelet nélkül halt meg az elhunyt (mivel bizonytalan, hogy önként elmulasztotta-e megemlíteni az általa tett adományokat, vagy ez a halálát megelőző szenvedés miatt történt), a *collatió*ra minden esetben sor kell kerüljön, és a hagyatékot a korábbi törvényeknek megfelelően kell felosztani, kivéve, ha az apa kifejezetten úgy rendelkezett, hogy nem kell betudni; hanem éppen ellenkezőleg, az volt a szándéka, hogy akit a törvények a vagyon betudására köteleznek, az tartsa meg azt, amit már megkapott, valamint azt is, ami a végrendelet alapján megilleti. Vö. Kaser 1975: i. m. 540. Puchta, Georg Friedrich: Vorlesungen über das heutige römische Recht II., Tauchnitz, Leipzig, 1873[6], 445. o. Keller: i.m. 1012.

[32] Kaser 1975: i.m. 541. o. 37. lj.

[33] Keller: i.m. 1012. o.

csak azt kellett konfereálnia, amit apja *ab intestato* halála idején az adósságok levonása után az önjogú fiúgyermek saját vagyonának mondhatott,[34] s amelynek megtartásával, mint a *bonorum possessió*t igénylő *suus fictus* sértette volna *suus* örököstársai érdekeit.[35] A tanulmányi költségek ebben a vagyonban már semmiképpen sem lehettek benne, hiszen azt a fiú már elkölthette. Másrészt, ha hitelnek tekintjük a juttatást, a betudás előtt azt az emancipált – mint passzívumot – levonhatta volna a betudandó vagyonból.

Argumentum a contrario Ulpianus *responsum*a más esetre, s nem a klasszikus kori *Edictum Perpetuum*ban szabályozott *collatio bonorum*ra (*collatio emancipati*ra) kellett vonatkozzon:[36] vagy végrendeleti öröklés esetéről kellett szó legyen (ahol – mint láttuk – a *collatio* kötelezettsége csak a jusztiniánuszi jogban jelent meg), vagy pusztán emancipált örökösök kellett konkuráljanak egymással.[37] Csak ezen esetekben merülhet fel a kérdés, hogy figyelembe kell-e venni az apától tanulmányokra előre kapott juttatást az örököstársak közötti vagyoni osztozás során, amit valószínűleg az *actio familiae herciscundae utilis*sel lehetett elérni.[38]

S ebben az összefüggésben már csak az a kérdés lehetett érdekes, hogy a tanulmányokra adott pénz az atya kegyességéből, vagy általa adott hitel címén jutott az emancipált fiúnak („si non credendi animo pater misisse fuerit comprobatus"), és az vissza követelhető-e az atya többi örökösei által?[39] *Collatió*ról (szűkebb értelemben) szó sem lehet.[40]

Erre éreztek rá a kompilátorok és helyezték a *fragmentum*ot a *de collationibus* fejezet helyett az örököstársi jogviszony megszüntetésének kérdéséhez, és vélhetően interpolálták a szöveget ennek egyértelműsítése érdekében[41] egy olyan fejlődés lezárásaként, amely Leo *constitutio*ja óta akár végrendeleti, akár törvényes öröklés esetén, legyen szó *emancipatus* vagy *suus* örökösről betudni rendelte, amit betudni rendelt.

Az *interpolatio* gyanúsítások (*facinora Triboniani*) helyessége és terjedelme most nem kell, hogy érdekeljen bennünket, hiszen az európai jogtudomány a látott, talán a kompilátorok által átdolgozott formában örökölte meg a *fragmentum*ot, és ez lett a további *interpretatio* alapja. Ebben a formában került be *Basilica*-ba,[42] ugyanakkor már nem került bele a *Hexabiblosz*ba.[43] Így a volt keleti Birodalom-fél jogászainak *fragmentum*mal kapcsolatos felfogása egyelőre rejtve marad előttünk.

---

[34] Reinhardt, Karl Friedrich: Die Lehre von der Einwerfung des Vor-Empfangs der Verwandten in absteigender Linie nach Römischem und Würtembergischem Recht zugleich Erläuterung des 23sten Titels des 3ten Theils des Würtembergischen Landrechts: de collatione bonorum. Steinkopf, Stuttgart, 1818, 81. o. Pfizer: i.m. 298. o.

[35] Glück, Christian Friedrich: Ausführliche Erläuterung der Pandecten nach Hellfeld: ein Commentar, Band XI., Palm, Erlangen, 1809, 37. o.

[36] Glück: i.m. 37. o.

[37] Pfizer: i.m. 300. o.

[38] Kaser, Max – Knütel, Rolf – Lohsse, Sebastian: Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch. C. H. Beck, München, 2017[21], 421. o.

[39] Pfizer: i.m. 298. o. Reinhardt: i.m. 81. o. Pringsheim szerint Ulpianus a tanulmányi költségeket az *alimenta* körébe sorolja, és ezért nem gondol sem visszakövetelhetőségre, sem betudási kötelezettségre. Pringsheim, Fritz: Animus donandi, 313. o. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., 42, 1921, 273-327.o

[40] Pfizer: i.m. 299. o.

[41] Eisele: Beiträge zur Erkenntnis der Digesteninterpolationen, 19. o. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., Bd. 18, 1897, 1-42. o. Krüger a „*sed … ductus*" részt láthatólag nem tekinti interpoláltnak. Vö. Krüger, Hugo: Die humanitas und die pietas nach den Quellen des römischen Rechts, 51. o. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., Bd. 19, 1898, 6-56.o.

[42] B XLII, 3, 49: „Ὁ αὐτεξούσιος υἱός οὐ λογίζεται εἰς τὸ μέρος αὐτῷ παρὰ τοῦ πατρὸὲς ἐπί ξένης ἀἰναγινώσκοντι, εἰ μὴ δειχθῇ, ὡς δανείζων ἐχορήγησε, καί οὐ δι' εὐσέβειαν." Latin fordításban: „Filius emancipatus in portionem suam non imputat, quod ei pater peregre agenti studiorum causa subministravit: nisi probatum fuerit, credendi animo eum subministrasse, non propter pietatem." Vö. Heimbach, Carolus Guilelmus Ernestus: Basilicorum Libri LX. Post Annibalis Fabroti Curas ope Codd. Mss. Gustavo Ernesto Heimbachio… Tom. IV. Lipsiae, 1846, 278. o.

[43] Heimbach, Gustav Ernst (szerk.): Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis. Weigel, Lipsiae, 1851.

IV. Korok és értelmezések

IV.1. Középkor

A nyugati jogfejlődésre koncentrálva mindenesetre kimondhatjuk, hogy a vizsgált *Digesta*-hely felhívása a tanulmányi költségek betudás-mentességének igazolására százados hibája (vagy tudatos csínytevése) az európai jogtudománynak.[44] Ugyanis megállapíthattuk, hogy abból sem a tanulmányi költségek betudás alóli mentessége, sem annak ellenkezője nem lenne kiolvasható.[45]

Világos hogy a glosszátoroktól kezdve az európai jogtudomány későbbi képviselői (nem ügyelve a kompilátorok rejtett figyelmeztetésére) rosszul tették fel a szöveghely mögött meghúzódó eredeti kérdést. A szöveghely ugyanis csak arra a kérdésre adhat választ, hogy az apa által az *emancipatus*nak tanulmányi költségekre adott pénzt milyen esetben jár vissza?
Hogy hogyan lett a kompilátorok által megmagyarázni szándékolt ulpianusi véleményből a tanulmányi költségek tekintetében törvényes kivétel az osztályrabocsátás alól, ma még nem mutatható ki. Nem tudjuk ki volt a „bűnös", a tévtanok első hirdetője, amit aztán átvettek a későbbi századok tudósai és jogforrásai is.

A *Glossa* már azt hirdeti, hogy (bár ez vitatott volt) vélelmezni kell, hogy az apa ajándékba, illetve *pietate* adta a juttatást a tanulmányok támogatására: „.. dic ergo quod donare praesumitur siue alimenta, siue libros, siue quid simile misisse proponitur filio suo emancipato."[46] Ugyanakkor egyértelmű, hogy a *Glossa* már kapcsolatba hozza a rendelkezést az osztályrabocsátással, midőn az egyszerű ajándékok betudásmentességét kiemeli: „Sed tu dic contra: quia simplices donationes non conferuntur."[47]

Bartolusnál és Baldusnál a tan már kialakultnak tekinthető. Bartolus még csak az osztályrabocsátás kötelezettsége alóli mentességet emeli ki („Expensae, quas pater fecit pro filio in studio, non debent filio imputari tempore diuisionis, nisi animo repetendi patrem fecisse constet.")[48] Baldus már a kötelesrészbe való betudás alól is mentesíti a tanulmányi költségeket („Expensam studii factam per patrem filius non tenetur computare in sua portione vel in sua legitima.")[49]

Ha szarkasztikusan akarunk hozzáállni, akkor a *fragmetum* hibás értelmezését tudatos, századokon át kézről kézre adott félreértelmezésnek, – ma így mondanánk jogpolitikai döntésnek – is tekinthetjük: a tanulóknak, *peregrinus*oknak adott szülői juttatás „szabad pénzzé" nyilvánítása révén a középkori jogászprofesszorok talán saját hallgatóságuk biztosítása, tanulmányi kedvének fenntartása érdekében tettek erőszakot a forrásokon. Erre utal talán Albericus de Rosate kommentárja, amely a kedvezmény jogosságát vitathatatlannak

[44] Reinhardt: i.m. 80-81. o.
[45] Pfizer: i.m. 315. o.
[46] Gl. *comprobatus:* Digestum Vetus, sev pandectarum Ivris Civilis Tomvs Primvs, ex Pandectis Florentinis, quae olim Pisanae dicebantur, quoad eius fieri potuit, repraesentatus: Commentariis Accursij…, Hugo a Porta, Lugduni, 1572, 1156. o.
[47] Uo.
[48] Bartolvs a Saxoferrato: In primam ff. veteris partem: nvnc recens svmma diligentia et fide emendatvs, et svo candori restitvtvs: cui, præter solitas adnotationes insignium doctorum Alexandri, Barbatiæ, Parisij, Claudij à Seissel. Pomatij, Ioannis Francisci Ruuerensis, & aliorum: novissime accesservnt additiones Iacobi Menochii praestantiss. ivriscons. ... cum contrarietatum conciliationibus, summarijs, & indice locupletissimo. Venetiis, 1585, 194. o.
[49] Baldi Perusini: Commentariorum in Pandectas alphabeticus index: omnes omnium quæstionum decisiones continens, titulo, lege, legis parte, Paragrapho, numero & folio diligentissimè designatis. Baldi Perusini commentariorum in Pandectas tomus primus nunc fidelissime restiturus. Seruanius, Lugduni, 1558, 308. o.

tekinti a joghallgatók tekintetében („in scholaribus iuris ciuilis”), ugyanakkor nem ennyire biztos más tudományok hallgatói tekintetében („in scholaribus aliarum artium”).[50]

Bona fide olvasva néhány középkori szerzők vonatkozó megjegyzéseit azt mondhatjuk, hogy a tanulmányi költségek osztályrabocsátás- és betudás alóli mentességének hangsúlyozása vélhetően egy másik téves *interpretatio*nak köszönhető (amely csakúgy a glosszátorokra vezethető vissza), s amely Jusztiniánusz *collatio*val foglalkozó két *constitutio*jának (C. 6, 20, 20. és N. 18, 6.) viszonyára vonatkozott,[51] s amely kétséges értelmezés a magát a XVIII. századig tartó *communis opinio*t oda fejlesztette, hogy a *donatio simplex* (mint „*profectitia*”) általában betudandó,[52] s ez alól kivételt képezhet – egyéb juttatások mellett – a tanulmányokra adott juttatás is.

A szászok ebben „jogtudományi” környezetben szabályozták a kérdést, különbséget téve nevesített és nem nevesített betudandó juttatások és az ezek alól kivett idegen országbeli tanulmányokra adott támogatás között. A korabeli irodalomban egyébként vita volt arról, hogy a hazai tanulmányi költségek és a külföldi tanulmányokra adott juttatások között különbséget kell-e tenni. A kérdéssel foglalkozók többsége szerint az ulpianusi hely „*peregre agenti*” kitételét nem kell szorosan értelmezni, és a hazai tanulmányi költségeket is mentesíteni lehet.[53] A szászok, mint látható nem így értelmezték, legalábbis a *Statuta* szavait olvasva. S a későbbi gyakorlat is – úgy tűnik – megmaradt ezen kettős megközelítés mellett.[54]

IV.2. Korai újkor

A koraújkori felfogás[55] szerint, a *collatio* intézményének hátterében az apa gyermekei iránt érzett azonos érzelmi viszonya áll, s ezzel áll helyre az öröklésben az *aequalitas* elve.

---

[50] Alberici de Rosate Bergomensis: In Primam ff. Veter. Part Commentarij, Nunc denuo, hac postrema editione, summo studio, summaque diligentia ab infinitis (vt pene doxerim) & grauissimis erroribus expurgati … Venetiis, 1585, 381. o.

[51] Erről részletesen Fein: i.m. 251-252. o.

[52] Lásd például Harpprecht, Johann: Commentarius in IV. libros Institutionum Juris Civilis Divi Justiniani… interprete et Curante Beato Philippo Vicat, Tomus II. Bousquet, Lausannae, 1748, 506. o. Höpfner, Ludwig Julius Friedrich: Theoretisch-practischer Commentar über die Heineccischen Institutionen. Varentrapp-Wenner, Frankfurt am Mayn, 1787, 539. o. Fein: i.m. 251. és 256. o.

[53] Harpprecht: i.m. Tomus III, 455. o.

[54] Egy kései, XIX. századi szász szerző a külföldi tanulmányokra juttatott költségek betudásmentességét külön kiemeli, és szembe állítja a többi, az atyától előre megkapott juttatásokkal (kiházasítási költségek, ruházat), igaz óvatosságból a SS. II. 14-ben található felsorolásból (lásd fentebb) kihagyja a tanulmányi költségeket, ezzel tompítva a két rendelkezés ellentmondásosságát. Ugyanakkor a külföldi tudományos képzés költségei mellett megemlíti a művészeti és egyéb szakmai képzésre kapott juttatás kiemelését a betudandó vagyontételek közül. Ez talán a jogkönyvön alapuló szász újkori joggyakorlatot is tükrözi. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy az európai gyakorlatnak megfelelően a tanulmányi költségeket sem az örökrész, sem a kötelesrész kiszámításánál nem kell figyelembe venni. Sachsenheim, Friedrich von: Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch vom 1. Juni 1811 gültig für Siebenbürgen vom 1. September 1853 verglichen mit dem siebenbürgischen Civilrechte. Manz, Wien, 1856, 618. o.

[55] A sok korabeli munkából, amelyek a *sumptus studiorum* kérdéskörét is érintik, többek – s a már idézettek – mellett az alábbiak emelhetők ki: Brunner, Georg Adam: De collatione bonorum Tractatus e Pandectarum, Codicis, Novellarum & Saxonico jure congestas. Schürer, Lipsiae, 1610. Vinnius, Arnold: Tractatus IV, academico-forenses de juridictione, pactis, transactionibus, collationibus… Commelinus, Amstelodami, 1651. Stryk, Samuel: Dissertatio XI. De Collatione succedentium. 1302-1399. o. In Stryk, Samuel: Tractatus de Successione ab intestato… Schrey-Hartmann, Francofurti, 1697[3]. Beck, Johann Adam: Tractatus novus de collatione bonorum oder von der Einwerffung der Güter in die gemeine Erbschaft… Lochner, Nürnberg, 1742, 240-286. o. Természetesen itt nincs lehetőség felsorolni mindazon kézikönyveket, kommentárokat, tankönyveket, amelyek az *usus modernus Pandectarum* korának öröklési jogát érintve sokszor igen nagy terjedelemben foglalkoztak a *collatio bonorum* szabályaival, köztük a *sumptus studiorum* betudásmentességével. Korántsem teljes irodalmi áttekintést ad Reinhardt: i.m. 1-6. o.

Hiszen igazságtalan lenne, ha egyes gyermekek, akik az apai vagyonból előre részesedtek, ugyanannyit részelnének az apai hagyatékból, mint azon testvéreik, akik az apa vagyonából annak életében semmit sem kaptak. Előbbiek csak akkor vehetnek részt a vagyon elosztásában, ha egyúttal az előre kapott vagyont a hagyaték tömegébe beteszik.[56]

Osztályra kell bocsátani tehát valamennyi *bona profectitia* (*profectitium peculium*) körébe sorolható vagyont, amit az örököstárs az örökhagyótól kapott. Azon vagyontárgyak, amelyeket harmadik személytől kapott (*bona adventicia*), illetve a saját tevékenységből szerzett *peculium castrense* és *quasi-castrense* nem tudandó be.[57]

A középkori tendenciákat felerősítve a korújkori jogászok közeledtek a felé a nézet felé, hogy fő szabály szerint minden, amit az örökhagyó ingyenesen juttatott, s ami (a C. 6,20,20-nak megfelelően) a kötelesrész (*legitima*) részét kell képezze,[58] osztályra-bocsátandó.[59]

Az osztályrabocsátásra köteles, vagy az alól mentes dolgokkal kapcsolatos általános nézetek fejlődése természetesen kihatott a tanulmányi költségek betudás-mentességének elméleti és gyakorlati jelentőségére is. Hisz az ingyenes juttatások betudása mellett szóló, a fentebb említett, az apától kapott juttatások általános betudási kötelezettségét hirdető felfogás szükségszerűen magával hozta, hogy a felmenőtől származó juttatások egy része tekintetében kivételeket kellett megállapítani, amely kivételeket törvényhelyekre való utalással kellett alátámasztani. Így a *collatio*val kapcsolatos irodalom[60] egyik mind terjedelmesebbé váló kérdésköre lett és volt századokon keresztül, hogy melyek azok a juttatások, amelyek egyéni jellegüknél fogva *conferenda* vagy *non conferenda* lehetnek.[61] A felhozott és részletesen elemzett kivételek nagy száma tulajdonképpen megkérdőjelezte a szabály értelmét. Az ésszerű vagy éppen csak indokolt kivételek[62] keresésének során kerülhetett előtérbe és kerülhetett hajánál fogva előrángatásra az általunk vizsgált *Digesta*-hely.[63]

Ha belegondolunk, tulajdonképpen konzekvensebb lenne a tanulmányi költségek betudási kötelezettségének előírása, megengedve persze, hogy a juttató szülő mentesítést adjon

[56] Ogris, Werner: Einwerfung. In Erler, Adalbert – Kaufmann, Ekkehard (szerk.): Handwörterbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Band I. Otto Schmitt, Berlin, 1971, 912-914. o.

[57] Coing, Helmut: Europäisches Privatrecht, Band I, Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800). Beck, München, 1985, 626. o. Brunner: i.m. 167. o. Donellus, Hugo: Opera Omnia. Tomus octavus et Commentariorum in Codicem Iustiniani, II. Lucae, 1765, 1275-1277. h. Althusius, Johannes: Dicaelogicae libri tres. Totum universum ius, quo utimur, methodice complectens. Francofurti, 1649. (Neudruck: Scientia Verlag, Aalen, 1967), 162. o. Beck: i.m. 234-241. és 317-318. o.

[58] Coing: i.m. 626-627. o. Westernberg, Joannes Octavinus: Principia Juris secundum ordinem Digestorum seu Pandectarum in usum auditorium vulgata, Hannoverae-Luneburgi, 1746, 534. o. A *legitima* figyelembevételét Jusztiniánusz a törvényes öröklés esetén is elrendelte. C 6,20,20,1.

[59] Parttalannak tartja ezt Sintenis, Carl Friedrich Ferdinand: Das practische gemeine Civilrecht., Bd. 3. Tauchnitz, Leipzig, 1869, 526. o. 24. lj. Vangerow, Karl Adolph von: Lehrbuch der Pandekten II. Elwert, Marburg-Leipzig, 1876[7], 395. o.

[60] A már említett néhány munka mellett fel kell hívni a figyelmet a korabeli egyetemeken készült *dissertatió*kra, amelyeknek szintén kedvenc témája volt a *collatio* kérdésköre és benne a tanulmányi költségek elszámolásának kérdése. Több tucatnyi *dissertatio* készült a témakörben a német és németalföldi egyetemeken.

[61] Fein: i.m. 257-258. o., a legfontosabbakat – köztük a tanulmányi költségekre adott juttatást is – felsorolva.

[62] A legfontosabb kivételek közé sorolták (persze szerzőnként változóan) valamennyi halálesetére szóló juttatást; a lemenő eltartására fordított költségeket (*alimenta*), az utazási költségeket; a fogságból való kiváltásra fordított váltságdíjat; a *peculium castrense* és *quasi castrense* körébe sorolható vagyont; a *donatio remuneratoria* esetét; valamennyi olyan juttatást, amit a lemenő *dolus*a és *culpa*ja nélkül már nincs a vagyonában.

[63] A XVI. századtól a XVIII. század végéig és annál is tovább számtalan összefoglaló munka említette – pusztán utalva az ulpianusi helyre – a tanulmányi költségek kivételként tekintett betudásmentességét. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül: Schneidewin, Johannes: Commentarius in Quatuor Institutionum Imperialium D. Justiniani libros. Metternich, Coloniae Agrippinae, 1698[10], 1382. h. Happrecht: i.m. 506. o. Westernberg: i.m. 536. o. Lauterbach, Wolfgang Adam: Collegium Pandectarum Theoretico-practicum. I. Lauterbach, Tubingae, 1784[6], 592. o. Heineccius, Io. Gottl.: Elementa Ivris Civilis secvndvm ordonem Pandectarvm commoda avditoribvs methodo adornata. Scwickert, Lipsiae, 1797[3], 97-98. o. Huber, Ulricus: Praelectionum Juris Civilis Tomi Tres secundum Institutiones et Digesta Justiniani accedunt Christiani Thomasii… III. Maceratae, 1839, 378. o.

a betudás, osztályrabocsátás alól. Ez jobban megfelelne a lány és fiú örökösök, általában az örökösök közti egyensúly elvének.[64] Ennek ellenére ma már hihetetlen mennyiségű irodalom keletkezett a kialakult *communis opinio* védelmére, indokolásra.

Volt olyan álláspont, amely a tanulmányi költségeket, a könyveket és a fiú tisztségre jutásának költségeit egyszerűen a *bona quasi-castrense* körébe utalta és ezért mentesítette a betudás a *collatio* alól.[65]

Egyes tudósok azon az alapon tagadták a tanulmányi költségek *collatio* alá tartozását, mert szerintük azok a tartási költségekkel és utazásra adott pénzekkel együtt azon fogyasztási jellegű kiadásokhoz tartoznak, amelyek azért nem esnek betudás alá, mert már nem léteznek az osztályrabocsátás idején, és nem a juttatásban részesített *dolus*a vagy *culpá*ja okán enyésztek el.[66] A tanulmányi költségekben részesített fiú ugyan tanulmányai révén értékes ismereteket szerzett, de ezek az ismeretek nem képeznek vagyontárgyat.[67] A tanulmányi költségek természetüknél fogva nem, vagy csak áttételes módon jelenthetnek vagyoni előnyt.[68]

Mások úgy vélték, hogy a tanulmányi költségeket a tartási kötelezettség (*alimenta*) oldaláról kell megközelíteni.[69] Ezen megközelítés szerint a felmenő köteles volt a tartást biztosítani, és ezért szó sem lehet a tanulmányi költségek *collatio*járól.[70] Amennyiben azonban ezen költségek biztosítása során a juttató felmenő túllépte a tartásból eredő kötelezettségének mértékét, akkor a többlet a *simplex donatio* körébe sorolandó és betudandó.[71]

Egyes újkori szerzők szerint, ha az apa a tanulmányi költségekre is betudási kötelezettséget írt elő, akkor a fiúnak joga volt, hogy – tekintet nélkül a tanulmányokra – a szükséges tartási költségeket levonja a juttatás összegéből és azt ne tudja be.[72]

Megint mások szerint az is megfontolandó, hogy a tanulmányokra az apa nem *credendi causa* adott-e pénzt: ebben az esetben is azonban a kölcsön kapott pénzt, mint tartozást a hagyatékba kell visszaszolgáltatni, s így nem lehet szó szoros értelemben vett *collatio*ról. Az *animus credendi* azonban nem vélelmezhető.[73]

De nem csak a kivétel jogi alábástyázása emésztett fel jelentős mennyiségű nyomdafestéket, hanem annak taglalása is, hogy mi tartozhat a tanulmányi költségek körébe, vagyis milyen költekezések mentesülnek az örököstársak kapzsisága alól:

A tanulmányi költségekhez számítandó dolgok közé tartozott természetesen a tanulás alatt elfogyasztott koszt, elkoptatott ruházat, kifizetett lakbér, a tandíjak, és más, a szokásos szükségletek fedezésére szolgáló juttatások.[74] A legterjengősebben (már a glosszátoroknál is

[64] Pfizer: i.m. 305. o.

[65] Ebből indul ki Brunner: i.m. 168. o. „Quibus bonis Quasicontractibus accensentur quoque sumptus studiorum, expensae dignitatum & honorum, veluti Doctoratus, magisterij, Consulatus aut similium, & denique libri studiorum caussa liberis a parentibus emti, Nam nec hujusmodi sumtus, nec expensae, nec libri in collationem veniunt." Majd igazolja a communis opiniót. Brunner: i.m. 168-176. o. Vö. Schneidewin: i.m. 1384. h. Stryk: i.m. 1343. o.

[66] Beck: i.m. 243. o.

[67] „… überdies die Collation alsdenn, wenn der Sohn von dem empfangenen nicht locupletior geworden ist, hinweg fällt". Vö. Leyser, Augustinus a: Meditationes ad Pandectas V. et VI. Meisner, Lipsiae et Guelpherbyti, 1744[3], 1034. o. Pfizer: i.m. 290. o. Sintenis: i.m., 526. o. 25. lj.

[68] Reinhardt: i.m. 34. o.

[69] Zoesius, Henricus Jacobus: Commentarius ad Digestorum seu Pandectarum juris civilis libros L. Pars II. Venetiis, 1757, 204. o.

[70] Beck: i.m. 243. o.

[71] N.N: Collationspflicht. 112. o. In Matthiae, C.: Conversien-Lexikon des römischen Civilrechts. Ein Hülfsbuch für praktische Juristen derjenigen Länder, in welchen römisches Recht gilt. II. Erbrecht. Wiegand, Leipzig, 1879, 99-123. o. Harpprecht: i.m. 455. o.

[72] Brunner: i.m. 161-163. o. Stryk: i.m. 1342-1343. o. Beck: i.m. 243-244. o.

[73] Collationspflicht 1i.m. 112. o. Harpprecht: i.m. 507. o. Stryk: i.m. 1354. o.

[74] Reinhardt: i.m. 84. o.

feltűnve) a beszerzett könyvekre fordított pénz, illetve a tanulmányi célokra az apa által adott könyvek betudásmentessége került elemzésre.[75]

Privilegizáltak, szintén a tanulmányi költségek közé sorolandók a nyilvános cím elnyerésének, például a doktori, licenciátusi, magisteri cím megszerzésének költségei. Ide tartoznak a lezárt tanulmányok után az ügyvédek, vagy gyakorló orvosok közé való bekerülés költségei is.[76] Ugyanakkor a költségek mentesülésének nem lehetett előfeltétele a tanulmányok *doctor*i, *licenciatus*i vagy *magister*i fokozattal való lezárása.[77]

Az utazási költségek, amelyeket tudományos képzés céljából, az atya engedélyével tett utazás emészt fel, szintén a tanulmányi költségek közé számítanak.[78]

A lezárt tanulmányok után a gyakorlati ismeretek megszerzésének költségei tekintetében nem volt egyértelmű a válasz. Ha az ifjúnak az egyetemi tanulmányok alatt lett volna lehetősége gyakorlati ismereteket is szerezni, akkor ezek nem tartoznak a tanulmányi költségek közé. Ellenkező esetben igen.[79]

Ha nem is *collatio*ra bocsátandó értékként, de a részesített köteles pótolni azokat a juttatásokat, amelyet az apától kölcsön címén (*credendi animo*) kapott tanulmányaira (itt követik csak a *Digesta-fragmentum* eredeti értelmét).[80] Általában vélelmezik azt, hogy az apát (vagy anyát) a kegyesség (*pietas*) vezette a pénz átadása során, s nem kölcsönként adta.[81] A vélelmet a visszakövetelőnek kell megdöntenie olyan tények felhozásával, amelyek a hitelezési szándékot bizonyítják.[82]

A jogtudósok jelentős többsége szerint annak vélelme, hogy az apa a pénzt szeretetből adta nem állhat meg, amennyiben a fiú a pénzt más célokra fordította, elmulatta: „… viele studiosi juris mehr Zeit mit dem Calice als mit dem Codice zubringen."[83]

Az *Usus Modernus* képviselőinek többsége szerint tehát a kivétel alól is vannak kivételek, amelyek fejtegetésének szintén teret engedtek a korabeli jogászok.

A tanulmányi költségek betudandók – mint láttuk – például:[84]

- „*si pater credendi animo suppeditavit*" – vagyis ha az atya a költségeket csak kölcsönbe adta, amit vélelmezni kell, ha a betudási kötelezettséget kifejezte;[85]
- „*si filius spem patris fefellit*" – amennyiben a fiú a pénzt nem megfelelő célra használta fel,[86] amibe azt is beleértették, hogy ha a fiú utólag nem tanulmányainak megfelelő életpályát választott, viszont nem számították ide, ha képességei hiányában nem tudta apja hozzá fűzött reményeit beváltani;[87]
- „*si sumptus essent immodici*" – amennyiben a költségek aránytalanul magasak;[88]

[75] Schneidewin: i.m. 1383-1384. h. Brunner: i.m. 193-206. o. Stryk: i.m. 1343-1344. o. Beck: i.m. 259-260. és 261-280. o. Kitérve az egész könyvtár ajándékozásának problémájára is. Részletesen ír erről Wernher, Io. Fridericus – Pagenhardt, Ioann. Fridericus: Dissertatio Ivridica de Collatione circa libros stvdiorvm gratia comparatos. Gerdesianus, 1729, Wittembergae. Lásd még Pfizer: i.m. 307-309. o.

[76] Stryk: i.m. 1352-1353. o. Beck: i.m. 260-261. és 286-291. o. Pfizer: i.m. 309-310. o.

[77] Beck: i.m. 306. o.

[78] Leyser: i.m. 1037-1039. o. Stryk: i.m. 1351-1352. o. Beck: i. m. 280-285. o. Pfizer: i.m. 310. o.

[79] Beck: 285-286. o. Pfizer: i.m. 311. o.

[80] Brunner: i.m. 208-209. o. Beck: i.m. 292-297. o.

[81] Beck: i.m. 243. és 245-246. o.

[82] Happrecht: i.m. 506. o. Beck: i.m. 294. o. Pfizer: i.m. 313-317. o.

[83] Beck: 299. o. Pfizer: i.m. 319. o. (*calix* = söröskorsó, borospohár)

[84] Részletesen erről Brunner: i.m. 176-182. o. Vö. Reinhardt: i.m. 83-84. o. Röviden Boehmer, Justus Henning: Introductio in ius Digestorum sensum pariter ac usum hodiernum singularum doctrinarum cuccintae exhibens. Halae Magdeburgicae, 1773[12], 286. o. Heineccius: i.m. 98. o.

[85] Beck: i.m. 295. o.

[86] Schneidewin: i.m. 1382. h. Stryk: i.m. 1354-1356. o. Beck: i.m. 298-305. o.

[87] „… und hat übrigens der Vater, es sich selbst beyzumessen, daß er einen Asinum ad lyram, oder ad studia geschicket." Beck: i.m. 303. o.

[88] Ide tartozott az a tényállás is, midőn a magas tanulmányi költségek fel nem számítása veszélyeztette volna a testvérek kötelesrészének (*legitima*) kiadását. Ilyen esetben a *favor legitimae*-t előnyben kell részesíteni a *favor*

- „*cum fraude facti*” – amennyiben a fiú becsapta apját, vagyis olyan előadások költségét is elkérte, amelyeket sohasem hallgatott. És még lehetne folytatni.[89]

Ezekben az esetekben is egybecseng a jogtudósok véleménye abban, hogy azok a költségek, amelyeket a gyermek eltartására egyébként is ki kellett volna adnia az atyának nem tudandók be, kivéve, ha a fiú egyedül is el tudta volna tartani magát.[90]

IV.3. XIX. század

A felfogás, hogy az ingyenes juttatások szabály szerint betudandók, hosszas vita után[91] a XIX. században került revideálásra.[92] Ekkortól abból indultak ki jogtudósok, hogy a juttatások szabály szerint betudásmentesek, és az ezen szabály alóli kivételek kerülnek felsorolásra mind inkább közeledve a jusztiniánuszi rendelkezések alapértelméhez (*dos*, *donatio propter nuptias*), azzal, hogy azokat mint korrektúrát célzó intézkedéseket csak megszorítólag lenne szabad értelmezni.[93] A *conferendum* közé számításnak jogi előírás, vagy a juttató rendelkezése lehet ekkortól csak az alapja.[94] A legfontosabb *conferendum* alá tartozónak (a százados gyakorlat által megelőlegezve) a *subsidia paternum* körébe sorolható juttatásokat ismerték el.[95]

A korabeli leginkább idézett felfogás szerint a tanulmányi költségek nem jelentettek pénzbeli előnyt („*pecuniarischer Vorteil”*),[96] olyat, amit a lemenő nem elfogyasztásra, hanem tartós vagyonként való bírásra kapott a juttatótól, s így nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, ami a betudandó vagyont jellemzi.[97] Esetleg csak akkor lehet szó a tanulmányi költségek *collatió*ra bocsátásáról, ha a juttatások az apa szokásos tartási kötelezettségét meghaladják.[98]

A tanulmányokra fordított javak sorsával kapcsolatban Puchta például kimondja, hogy azok betudását a juttató elrendelheti, annak ellenére, hogy bizonyos értelemben kötelessége volt fedezni gyermeke tanulmányait, ha ő irányozta elő gyermeke számára a felsőbb iskolák látogatását. Puchta arra tekintettel tartja ezt elfogadhatónak, hogy a juttató többi gyermekei nem részesültek hasonló juttatásban.[99]

---

*studiorum*mal szemben. Beck: i.m. 302. és 306-309. o. Wernher, Mich. Godofr.: Lectissimae Commentationes in Pandectas praesertim in compendia illustr. viror. Boehmeri Heineccii ac Lvdovici. II. Goebhard, Francofvrti et Lipsiae, 1779. 1045-1046. o.

[89] Beck: i.m. 305-307. o.

[90] Reinhardt: i.m. 85. o.

[91] Warnkönig a 1819-ben még a következőképpen fogalmaz: „Quae bona a liberis secundum praecepta novissimi juris conferenda sint, controversissimum est. Sunt enim interpretes, qui dicant, e regula omnia bona liberis a parentibus quaesita, conferri debere, praeter ea quae speciatim exciperentur. Alii contra: bona a parentibus profecta vulgo collationi non obnoxia esse contendunt, sed ea tantum, quae conferri legibus expressim sancitum est.” Warnkönig, L. A.: Commentarii juris Romani privati, ad exemplum optimorum compendiorum a celeberrimis Germaniae jurisconsultis compositorum adornati, III. Desoer, Loodii, 1819, 349. o.

[92] Pfizer és Reinhardt törekvései után Francke révén. Francke: Grundzüge der Lehre des Rechts von der Collation. In Civilistische Abhandlungen, 1826, 174-258. o. Vö. Fein: i.m. 261-262. o.

[93] Fein: i.m. 264. o.

[94] Puchta: i.m. 446. o.

[95] Sintenis: i.m. 526. o. Brinz, Alois: Lehrbuch der Pandekten, III/1. Reichert, Erlangen, 1886[2], 296. o.

[96] Pfizer: i.m. 175. o. Az előfeltétel igazolására a XIX. századi szerzők nem szöveghelyeket, hanem a dolog természetét hozzák fel indokul.

[97] Reinhardt: i.m. 34-35. o. Ezek a részeltetettet csak „negatíve” gazdagítják, vagyis pusztán elfogyasztásra, kötelezettség teljesítésére – amennyiben abból nem egy pozitív „gazdagító jog” keletkezik – adattak. Vö. Pfizer: i.m. 175-182. o.

[98] Vö. pl. Thibaut, Anton Friedrich Justus: System des Pandektenrechts, II. Hausmann, Stuttgart, 1834[8], 404. o. Thibaut így fogalmaz: a tanulmányi költségek betudása csak akkor tekinthető elvárhatónak „wenn sie das Maß, dem Kinde von rechtswegen gebührenden bürgerlichen Alimente übersteigen.”

[99] Puchta: i.m. 445. o.

Ekkor tehát egy újabb pálfordulás figyelhető meg, hiszen a nevelési és tanulmányi költségek toposza más irányból kerül több szerzőnél is elő: a tanulmányi költség állandó példa lesz arra, hogy a juttató elrendelheti annak osztályra bocsátását is, ha többi gyermekei nem kaptak hasonló javakat.[100]

Sőt, midőn a szerzők a XIX. század második felétől arra kezdenek koncentrálni, hogy az osztályra bocsátandó, illetve (mivel kimondásra kerül Jusztiniánusz után, hogy azt kell osztályra bocsátani, amit a kötelesrészhez is hozzá kellett számítani[101]) a betudandó kivételeket sorolják fel,[102] a tanulmányi költségek megemlítése kezd eltűnni a tudományos munkákból.[103]

Ez annak következménye, hogy a XIX. század elején a német tudományban felismerték, hogy a *locus* évszázadokon keresztül téves értelmezést kapott, és ez jelentkezik egyes pandektistáknál is, és eredményezi a BGB tartózkodó álláspontját, hiszen az a tanulmányi költségekről „nevesítve" nem szól. A gyermek tanulmányaira (a mesterségre taníttatás – *Vorbildung zu einem Beruf* – fogalmába elbújtatva) fordított költségek egy részének fedezését a szülő tartási kötelezettsége körébe utalták,[104] s csak akkor rendelték betudni, ha az egy bizonyos mértéket meghaladt.[105] Hasonló szellemben rendelkezik a svájci ZGB is.[106]

Ami a XIX. században érvényesülő magyar álláspontot illeti, a század második felének néhány döntvénye szerint törvényes vélelem alapján a szülő által gyermekének életében adott értéket vagy ingóságokat örökségi részébe való betudási kötelezettség mellett juttatottnak kell tekinteni. A kérdés megvitatásához szokásosan felhívják az 1840. évi VIII. törvénycikk 2 §-át, mely szerint mindaz, amit mindkét nemű gyermekek kiházasításkor vagy azután a szülőktől kaptak, osztályrészükbe betudandó.[107]

Ugyanakkor a század második felében a magyar jogászok számára még nem volt vitás, hogy az egyes gyermekek nevelési vagy magasabb iskoláztatási költségei nem tudandók be, vitatott volt azonban, hogy a nagyobb kiképzést szolgáló utazási költségek, címek, díszfokozatok, doktori címek elnyerésére fordított kiadások betudás alá tartozása.[108]

---

[100] Sintenis: i.m. 526. o. Wächter, Carl Georg von: Pandekten II. Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1881, 778. o.

[101] Vangerow: i.m. 395. o.

[102] Sintenis: i.m. 525-526. o. Seuffert, Johann Adam: Praktisches Pandektenrecht, Bd. 3. Stahel, Würzburg, 1867[4], 283-285. 8-9. lj. Seuffert szerint az *alimentá*hoz kell számítani a tanulmányi költségeket is. („… *bei Auslagen für die Kinder, welche die Sphäre der Alimente fallen, wohin auch die Studierkosten zu rechnen sind.*"); Vangerow: i.m. 395-396. o.

[103] Vö. Arndts, Ludwig: Lehrbuch der Pandekten. (szerk.) Pfaff, Leopold – Hoffman, Franz. Gotta, Stuttgart, 1886[13], 972. o. Brinz: i.m. 296. o.

[104] Míg a század elején Pfizer még élesen különbséget tett a tanulmányi költségek és az *alimenta* között, az elkövetkezőkben a *sumptus studiorum* egyre inkább a tartási költségek alá került besorolásra. Pfizer: i.m. 295. Vö. fentebb a 98. lj.

[105] BGB 2050 II: „Zuschüsse, die zu dem Zwecke gegeben worden sind, als Einkünfte verwendet zu werden, sowie Aufwendungen für die Vorbildung zu einem Beruf sind insoweit zur Ausgleichung zu bringen, als sie das den Vermögensverhältnissen des Erblassers entsprechende Maß überstiegen haben." A főiskolai tanulmányok, a promóciós költségek fedezésére adott juttatást általában már figyelembe veendőnek, betudandónak ismerte el a gyakorlat. Ermann, Walter: Handkommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1967[4], 1369. o. Lange, Heinrich: Lehrbuch des Erbrechts. C.H. Beck, München-Berlin, 1962, 145. o.

[106] ZGB 631.: „Die Auslagen des Erblassers für die Erziehung und Ausbildung einzelner Kinder sind, wenn keiner anderer Wille des Erblassers, nachgewiesen wird, der Ausgleichungspflicht nur insoweit unterworfen, als sie das übliche Maß übersteigen."

[107] „A jobbágyoknak minden ősi javaikban, s végrendelet nélkül hátrahagyott szerzeményeikben törvényes házasságból származott fiú és leány maradékaik; olly világos megjegyzéssel azonban, hogy mind az, mit a mind két nemü magzatok kiházasításukkor vagy azután is szüléiktől kaptak, osztálybeli részükbe tudassék be – teljesen egyenlő mértékben örökösödnek, – s minden e részben eddig fenállott ellenkező szokások, szőlőhegyi vagy más helybeli szabályok, ezennel jövendőre megsemmisittetnek." Vö. Róth Ferencz: Az öröklési jog köréből II. Az előre kapott értékek betudása a törvényes örökrészbe, 306. o. In Jogtudományi Közlöny, 1884, 305-306. o.

[108] Katona Mór: A törvényes öröklés a magyar jogban, 204. o. In Jogtudományi Közlöny, 1872, 202-205. o.

A jogtudomány képviselőinek véleménye azonban – ahogy ezt Róth Ferenc is kifejti – egyre közeledtek azon felfogás felé, hogy mindazt, amit az örökhagyó még életében az önállóságra jutás céljából vagy beszámítási kötelezettség mellett juttatott a törvényes örökösnek, annak örökrészébe betudandó. Nem kell ide tartoznia azonban a neveltetésre fordított költségeknek.[109]

Végül nálunk is az az álláspont jutott többségre, hogy a készülő magánjogi törvénykönyvben – hasonlóan a korabeli európai törvénykönyvekhez – taxatíve fel kellene sorolni azon juttatásokat, amelyek a törvény alapján betudandók lennének.[110] Ennek megfelelően a Teleszky-féle tervezet – követve a római és germán jogokat – taxatíve sorolta fel a betudandó juttatásokat: 55. §. „Törvényes örökösödés esetében az örökhagyó leszármazó örököseinek osztályrészébe betudás tárgyát képezi az, a mit a leszármazó örökösök az örökhagyótól ennek életében kiházasításul, önálló háztartás berendezésére, önálló üzlet alapítására, vagy folytatására, vagy hivatali állás elfoglalására adtak."[111]

V. A tanulság

Visszatérve a szászok jogkönyvéhez, talán megállapíthatjuk, hogy feloldható a szászok esetében az írás elején felhozott két statutáris rendelkezés közötti ellentmondás azzal, hogy a szászok – talán a szöveghely helyes értelmét részben megragadva, de a korabeli *communis opinio*val szembe menve – a *Digestá*ból átvett helyet a külföldi tanulmányok költségeire („in frembde land freyer kunst und studierens halben") értették, míg a megelőző szakaszban más, a neveltetéssel kapcsolatos költségekre utaltak. („*Studia oder lehre*" – az eredeti német fordításban). Az ő esetükben is jogpolitikai döntésről van szó: a külföldi egyetemjárás támogatása érdekében befogadott intézkedésről.[112]

A vizsgált ulpianusi hely jó példája lehet a jogpolitikai törekvések és a szövegek történeti értelmezése összjátékának.

Irodalomjegyzék

Elsődleges források és 1800 előtti irodalom

Alberici de Rosate Bergomensis: In Primam ff. Veter. Part Commentarij, Nunc denuo, hac postrema editione, summo studio, summaque diligentia ab infinitis (vt pene doxerim) & grauissimis erroribus expurgati … Venetiis, 1585.

[109] Róth: i.m. 306 o.

[110] Uo. Továbbá Jancsó György: A betudásról, 321. o. In Jogtudományi Közlöny, 1884, 321-323. o.

[111] Jancsó: i.m. 322. o. Jancsó kritizálja a megoldást, mert szerinte a francia szabályozás az igazságosabb, amely kizárta a törvényi mentesítést a betudási kötelezettség alól. A Code Civil (843. §.) szerint minden örökös tartozik, ha valamilyen örökséghez jut, örököstársainak mindent visszatéríteni, amit az örökhagyótól élők közti ajándékozás útján közvetlenül vagy közvetve kapott: sem az ajándékot nem tarthatja meg, sem az örökhagyó által neki tett hagyományt nem igényelheti, kivéve, ha az ajándék és hagyomány világosan előre és az osztályrészen kívül vagy visszatérítés alóli felmentés mellett lett juttatva neki.

[112] A szászok századokon keresztül nagy hangsúlyt fektettek fiaik külföldi iskoláztatására. A XIX. századi szász történész és evangélikus püspök, Friedrich Teutsch büszkén írta a koraújkorra visszaemlékezve: „Darum errichteten sie fromme Stiftungen zur Unterstützung der sächsischen Studenten an den deutschen Hochschulen, darum setzten sie ins Eigenlandrecht die Bestimmung, daß dem Sohn ins Erbteil nicht eingerechnet werde, was der Vater »freier Kunst und Studierens halber« beisteuerte und darum schrieben sie spater in das Landesgesetz, es dürfe für alle Zukunft von einem Verbot des Reisens ins Ausland behufs Studien, Wohnen u. drgl. keine Rede sein." Teutsch, Fr.: Aus der Zeit des sächsischen Humanismus, 265. o. In Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 1881/2. szám, 227-271. o.

Althusius, Johannes: Dicaelogicae libri tres. Totum universum ius, quo utimur, methodice complectens. Francofurti, 1649. (Neudruck: Scientia Verlag, Aalen, 1967).

Baldi Perusini: Commentariorum in Pandectas alphabeticus index: omnes omnium quæstionum decisiones continens, titulo, lege, legis parte, Paragrapho, numero & folio diligentissimè designatis. Baldi Perusini commentariorum in Pandectas tomus primus nunc fidelissime restiturus. Seruanius, Lugduni, 1558.

Bartolvs a Saxoferrato: In primam ff. veteris partem: nvnc recens svmma diligentia et fide emendatvs, et svo candori restitvtvs: cui, præter solitas adnotationes insignium doctorum Alexandri, Barbatiæ, Parisij, Claudij à Seissel. Pomatij, Ioannis Francisci Ruuerensis, & aliorum: novissime accesservnt additiones Iacobi Menochii praestantiss. ivriscons. ... cum contrarietatum conciliationibus, summarijs, & indice locupletissimo. Venetiis, 1585.

Beck, Johann Adam: Tractatus novus de collatione bonorum oder von der Einwerffung der Güter in die gemeine Erbschaft… Lochner, Nürnberg, 1742.

Boehmer, Justus Henning: Introductio in ius Digestorum sensum pariter ac usum hodiernum singularum doctrinarum cuccintae exhibens. Halae Magdeburgicae, 1773[12].

Brunner, Georg Adam: De collatione bonorum Tractatus e Pandectarum, Codicis, Novellarum & Saxonico jure congestas. Schürer, Lipsiae, 1610.

Der Sachssen inn Siebenbürgen: Statuta: oder eygen Landtrecht durch Matthiam Fronium ubersehen, gemehret Mit Kön: Maiest. Inn Polen gnad und Privilegio in Druck gebracht. [Brassó] Anno, MDLXXXIII.

Digestum Vetus, sev pandectarum Ivris Civilis Tomvs Primvs, ex Pandectis Florentinis, quae olim Pisanae dicebantur, quoad eius fieri potuit, repraesentatus: Commentariis Accursij…, Hugo a Porta, Lugduni, 1572.

Donellus, Hugo: Opera Omnia. Tomus octavus et Commentariorum in Codicem Iustiniani, II. Lucae, 1765.

Harpprecht, Johann: Commentarius in IV. libros Institutionum Juris Civilis Divi Justiniani… interprete et Curante Beato Philippo Vicat, Tomus II. Bousquet, Lausannae, 1748.

Heimbach, Carolus Guilelmus Ernestus: Basilicorum Libri LX. Post Annibalis Fabroti Curas ope Codd. Mss. Gustavo Ernesto Heimbachio… Tom. IV. Lipsiae, 1846.

Heimbach, Gustav Ernst (szerk.): Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis. Weigel, Lipsiae, 1851.
Heineccius, Io. Gottl.: Elementa Ivris Civilis secvndvm ordonem Pandectarvm commoda avditoribvs methodo adornata. Scwickert, Lipsiae, 1797[3].

Höpfner, Ludwig Julius Friedrich: Theoretisch-practischer Commentar über die Heineccischen Institutionen. Varentrapp-Wenner, Frankfurt am Mayn, 1787.

Huber, Ulricus: Praelectionum Juris Civilis Tomi Tres secundum Institutiones et Digesta Justiniani accedunt Christiani Thomasii… III. Maceratae, 1839.

Lauterbach, Wolfgang Adam: Collegium Pandectarum Theoretico-practicum. I. Lauterbach, Tubingae, 1784[6].

Leyser, Augustinus a: Meditationes ad Pandectas V. et VI. Meisner, Lipsiae et Guelpherbyti, 1744[3],

Schneidewin, Johannes: Commentarius in Quatuor Institutionum Imperialium D. Justiniani libros. Metternich, Coloniae Agrippinae, 1698[10].

Statvta Ivrivm Mvnicipalivm Saxonvm in Transsylvania: Opera MATTHIAE FRONI reuisa, locupletata et edita. Impressum in Inclyta Transylvaniæ Corona. Cum gratia, et priuilegio decennali. 1583.

Statuta Iurium municipalium civitatis Cibiniensium reliquarumque civitatum et universorum Saxonum Transilvanien. collecta per Thomam Bomelium 1563. Statuta oder Satzung gemeiner stadrechten der Hermenstadt und ander stedte, Und aller Deutscher in Sybenburgen, durch Thomam Bomelium zusamen bracht. Im Jar. 1560. – OSzK Fol. Lat. 1789.

Stryk, Samuel: Dissertatio XI. De Collatione succedentium. In Stryk, Samuel: Tractatus de Successione ab intestato… Schrey-Hartmann, Francofurti, 1697[3].

Vinnius, Arnold: Tractatus IV, academico-forenses de juridictione, pactis, transactionibus, collationibus… Commelinus, Amstelodami, 1651.

Wernher, Io. Fridericus – Pagenhardt, Ioann. Fridericus: Dissertatio Ivridica de Collatione circa libros stvdiorvm gratia comparatos. Gerdesianus. Wittembergae, 1729.

Wernher, Mich. Godofr.: Lectissimae Commentationes in Pandectas praesertim in compendia illustr. viror. Boehmeri Heineccii ac Lvdovici. II. Goebhard, Francofvrti et Lipsiae, 1779.

Westernberg, Joannes Octavinus: Principia Juris secundum ordinem Digestorum seu Pandectarum in usum auditorium vulgata. Hannoverae-Luneburgi, 1746,

Zoesius, Henricus Jacobus: Commentarius ad Digestorum seu Pandectarum juris civilis libros L. Pars II. Venetiis, 1757.

Másodlagos források

Babusiaux, Ulrike: Nachlassbesitz (bonorum possessio). In Babusieaux, Ulrike et al. (szerk.): Handbuch des Römischen Privatrechts. Band I. §§ 1-58. Mohr Siebeck, Tübingen, 2023.

Babusieaux, Ulrike: Wege zur Rechtsgeschichte. Römisches Erbrecht. Böhlau Verlag, Köln-Wien-Weimar, 2021. https://doi.org/10.36198/9783838552910

Baron, Julius: Pandekten. Duncker & Humblot, Leipzig, 1893[8].

Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: Római magánjog. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest 2023[10].

Bessenyő András: Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2003[3],

Brinz, Alois: Lehrbuch der Pandekten, III/1. Reichert, Erlangen, 1886[2].

Coing, Helmut: Europäisches Privatrecht, Band I, Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800). Beck, München, 1985.

Eisele: Beiträge zur Erkenntnis der Digesteninterpolationen. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., Bd. 18, 1897, 1-42. https://doi.org/10.7767/zrgra.1897.18.1.1

Ermann, Walter: Handkommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1967[4].

Fein, Eduard: Das Recht der Collation: dargestellt nach den Grundätzen des römischen Rechts. Mohr, Heidelberg, 1842.

Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről. In Bihari Mihály – Patyi, András (szerk.): Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr, 2010, 167-181.

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Novissima Kiadó, Budapest, 2024[28].

Glück, Christian Friedrich: Ausführliche Erläuterung der Pandecten nach Hellfeld: ein Commentar, Band XI. Palm, Erlangen, 1809.

Jancsó György: A betudásról. In Jogtudományi Közlöny, 1884, 321-323.

Kaser, Max: Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das Altrömische, das vorklassische und klassische Recht. C. H. Beck, München, 1971[2].

Kaser, Max: Das römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die nachklassischen Entwicklungen. C. H. Beck, München, 1975[2].

Kaser, Max – Knütel, Rolf – Lohsse, Sebastian: Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch. C. H. Beck, München, 2017[21].

Katona Mór: A törvényes öröklés a magyar jogban. In Jogtudományi Közlöny, 1872, 202-205.

Keller, Friedrich Ludwig von: Pandekten-Vorlesungen, hrsg. Emil Friedberg. Tauchnitz, Leipzig, 1861.

Krüger, Hugo: Die humanitas und die pietas nach den Quellen des römischen Rechts. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., Bd. 19, 1898, 6-56.o. https://doi.org/10.7767/zrgra.1898.19.1.6

Lange, Heinrich: Lehrbuch des Erbrechts. C. H. Beck, München-Berlin, 1962.

Lenel, Otto: Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung. Tauchnitz, Leipzig, 1927[3].

Molnár Imre – Jakab Éva: Római magánjog. Leges Diligens, Szeged, 2015[7].

N.N: Collationspflicht. In Matthiae, C.: Conversien-Lexikon des römischen Civilrechts. Ein Hülfsbuch für praktische Juristen derjenigen Länder, in welchen römisches Recht gilt. II. Erbrecht. Wiegand, Leipzig, 1879, 99-123.

Ogris, Werner: Einwerfung. In Erler, Adalbert – Kaufmann, Ekkehard (szerk.): Handwörterbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Band I. Otto Schmitt, Berlin, 1971, 912-914.

P. Szabó Béla: A jogtudós Honterus – az európai "ius commune" közvetítője. In W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): Honterus-Emlékkönyv. Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchenyi Könyvtárban. Országos Széchenyi Könyvtár-Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 28-56.

P. Szabó Béla: Das Zusammentreffen von germanischen Rechtstraditionen und vom transferierten gemeinen Recht im „Eigen-Landrecht" (1583) der Siebenbürger Sachsen. In Balogh Elemér (szerk.): Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet. Konferenzbeiträge in Szeged zum mittelalterlichen Rechtstransfer deutscher Spiegel (IVS SAXONICO-MAIDEBVRGENSE IN ORIENTE 4). Walter de Gruyter, Berlin-Boston, 2015, 317-338. https://doi.org/10.1515/9783110317862-022

P. Szabó, Béla: Legal reform Efforts and the legal Traditions of the Transylvanian Saxons up to the End of the 16th century. In Acta Ethnographica Hungarica 2022/1. szám, 167-187. https://doi.org/10.1556/022.2022.00002

Pfizer, Karl: Ueber die Collation der Descendenten. Steinkopf, Stuttgart, 1807.

Pringsheim, Fritz: Animus donandi. In Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt., Bd. 42, 1921, 273-327. https://doi.org/10.7767/zrgra.1921.42.1.273

Puchta, Georg Friedrich: Vorlesungen über das heutige römische Recht II. Tauchnitz, Leipzig, 1873[6].

Reinhardt, Karl Friedrich: Die Lehre von der Einwerfung des Vor-Empfangs der Verwandten in absteigender Linie nach Römischem und Würtembergischem Recht zugleich Erläuterung des 23sten Titels des 3ten Theils des Würtembergischen Landrechts: de collatione bonorum. Steinkopf, Stuttgart, 1818.

Róth Ferencz: Az öröklési jog köréből II. Az előre kapott értékek betudása a törvényes örökrészbe. In Jogtudományi Közlöny, 1884, 305-306.

Sachsenheim, Friedrich von: Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch vom 1. Juni 1811 gültig für Siebenbürgen vom 1. September 1853 verglichen mit dem siebenbürgischen Civilrechte. Manz, Wien, 1856.

Seckel, E: Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Gustav Fischer, Jena, 1926[9].

Siklósi Iván: Római magánjog II. kötet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2021,

Sintenis, Carl Friedrich Ferdinand: Das practische gemeine Civilrecht, Bd. 3. Tauchnitz, Leipzig, 1869.

Szabó Béla: Die Rezeption des Römischen Rechts bei den Siebenbürger Sachsen, In Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica Tom. IX. 1994. 173-194.

Thibaut, Anton Friedrich Justus: System des Pandektenrechts, II. Hausmann, Stuttgart, 1834[8].

Teutsch, Fr.: Aus der Zeit des sächsischen Humanismus. In Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 1881/2. szám, 227-271.

Vangerow, Karl Adolph von: Lehrbuch der Pandekten II. Elwert, Marburg-Leipzig, 1876[7].

Warnkönig, L. A.: Commentarii juris Romani privati, ad exemplum optimorum compendiorum a celeberrimis Germaniae jurisconsultis compositorum adornati, III. Desoer, Loodii, 1819.

Szabó Miklós[1]

Jog/tudomány[2]

Absztrakt

Minthogy a tudományosság mintáját és mércéjét az egzakt tudományok – kitüntetetten a természettudományok – kínálják, a jogtudomány védekező pozícióba szorul. A jogtudomány mint gyakorlati, cselekvésre irányuló tudás, dogmatikai természettel bír. Ez azt jelenti, hogy egyedi esetek által felvetett kérdéseket kell megválaszolni, azonban ez nem lehetséges bizonyossággal: megállapításait nem tudásként, hanem (igazolt) vélekedésként tudja megfogalmazni. A tanulmány vizsgálat alá veszi egyfelől a jog-, másfelől a természettudományok karakterét a jog mint mesterség, az ítélőerő, a két természet, a kritikai racionalizmus, a narrativitás címek alatt, és arra következtet, hogy bár e két tudományterület karakterjegyei a XX. század során jelentősen közelítettek egymáshoz, az a logikai tér, amelyben megfogalmazzál tételeiket, fenntartja a jellegbeli különbözőségeiket.

Kulcsszavak: jogtudomány, természettudomány, jog mint mesterség, ítélőerő, második természet, kritikai racionalizmus, narrativitás

Abstract

As the model and measures of scientificity are served by exact sciences, legal scholarship finds herself in dire straits. Legal scholarship covers practical knowledge, aimed at activity and has doctrinal nature. This means she has to answer questions raised by particular cases without possibility of certainty: her claims cannot be presented as (true) knowledge, just (justified) opinion. The paper examines the characteristics of legal scholarship on one side and of sciences on the other, under titles of law as craft, judgement, two natures, critical rationalism, narrativity. The conclusion is that though the features of these two academic areas has been drawing closer to each other during 20th century, their characteristic differences remained the same thanks to the differences of logical spaces within the frames of which they present their theses.

Keywords: legal scholarship, science, of law as craft, judgement, second nature, critical rationalism, narrativity

[1] Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, professor emeritus
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.135

A jogtudomány tudományos státuszát illetően a korábbi elemzéseim során két fő megállapítást fogalmaztam meg. Az egyik *a jog* dogmatikai természetének tételéből fakad.[3] *Ubi ius, ibi dogmata:* a jog létéhez, pontosabban élet- (vagyis működés-) képességéhez nélkülözhetetlen egy interfész a tételes joganyag és a joggyakorlat között, melyet a dogmák („tételek") szolgáltatnak. Ezek kimunkálását azonosíthatjuk dogmatikai tevékenységként, miközben „dogmatikának" a dogmák rendszerbe foglalt egységét nevezhetjük. A jogdogmatika esetében ezt a lépést a klasszikus római jog korszakára tehetjük; nem véletlen, hogy jogképünk és jogszemléletünk alapját mindmáig erre vezethetjük vissza. E munkát akkor a jogtudósok végezték el, akik maguk nem joggyakorlóként, de *responsum*aikkal a joggyakorlók (tisztségviselők, laikusok) segítségére sietve dolgozták ki tételeiket. A jogtudósok bevonása nem elkerülhetetlen e feladatba: a *common law* jogcsaládban a bírókra maradt a feladat, hogy az – általuk jogi doktrínának nevezett – jogdogmatikát kidolgozzák.

A másik megállapítás a jogtudomány ebből is következő sajátosságára: annak *gyakorlati* tudomány jellegére vonatkozik. Miközben a tudományok funkciója az, hogy a valóságra vonatkozó igaz állításokat fogalmazzanak meg és igazoljanak, addig a (jelzettek szerint szükségképpen dogmatikai) jogtudomány nem érheti be ezzel. Bár a dogmatikai tételek is a jogi normák tartalmára és – ebből következő – alkalmazási körére fogalmaznak meg állításokat (jogdogmatikai propozíciókat), ezeknek – a normákkal igazolhatóan – igaz/hamis jellege kiegészül az eredendően a normákat kísérő érvényes/érvénytelen értékpárral, hiszen az igaz/hamis állítások a helyes/helytelen aktusok azonosítását szolgálják. Ezért, hogy a gyakorlati tudományok (amilyen a jogtudomány is) nem hagyhatja hátra az alkalmazási eseteinek partikularitását, ahogyan azt az egzakt tudományok által felállított törvények teszik, hanem folyton vissza kell lépniük a konkrét esetekhez, hiszen a megválaszolandó kérdéseket ezek intézik hozzá. Ezért nem tudnak együtt szállni a magasban az egzakt tudományokkal, és kényszerülnek folytonos (ön)igazolásra kisebbségi érzésük kompenzálásaként.

I. A kritika

A minderre vonatkozó legátfogóbb és legátgondoltabb – bár korántsem az egyetlen – kritika Bódig Mátyás tollából származik.[4] A hivatkozott kritikák itt releváns kiindulópontja a „bizonyosság" kérdése, jelesül, „hogy specifikusan a bizonytalanság körülményei között hozott döntés kihívása hívja életre a dogmatikát. Egész pontosan, »dogmákra akkor van szükség, ha cselekvésbe torkolló döntést kell hoznunk, s döntésünkben nem támaszkodhatunk bizonyosságra.« Ennek megfelelően dogmákat, illetve dogmatikai rendszereket alapvetően azért alkotunk, hogy ezt a bizonytalanságot csökkentsük, vagy legalábbis kontrolláljuk."[5] Bódig észrevétele szerint e felfogás hátterében két előfeltevés áll: egyrészt az, hogy a tudományok törekszenek és képesek a bizonyosság elérésére; másrészt az, hogy a tudomány/gyakorlat megkülönböztetése az általános/partikuláris különbségen alapul – vagyis a tudományok episztemológiai igénye az általános tételek felállítása, a partikularitásoktól való eltávolodással.

[3] Szabó Miklós: A jogdogmatika előkérdéseiről. Bíbor, Miskolc, 1996. Uő: Ars iuris: A jogdogmatika alapjai. Bíbor, Miskolc, 2005. Uő: A jogdogmatika hivatása. In Szabó Miklós (szerk.): Jogdogmatika és jogelmélet. Bíbor, Miskolc, 2007. Uő: A jogdogmatika jogformáló szerepéről. In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna. MTA TK JTI – Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016. Végül ugyanez a megközelítés: Uő: A jogeset elmélete. Bíbor, Miskolc, 2022.

[4] A tárgybeli kritikákhoz lásd Bódig Mátyás: Jogelméleti összefüggések Szabó Miklós jogdogmatikájában; Győrfi Tamás: Muszáj Herkules? Jogdogmatika hala(n)dóknak; Bencze Mátyás: A jogászi dogmatikai tevékenység és a bírói döntés helyessége; mindegyik In Hegyi Szabolcs – Vinnai Edina – Ződi Zsolt (szerk.): Orbis Iuris, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2006.

[5] Bódig: i.m. 29. o.

E kétdimenziós felfogás azonban, mondja, nem tud számot vetni a társadalomtudományokkal, de nem vet számot azzal sem, hogy a természettudományok sem ígérnek bizonyosságot, sőt, éppen a bizonytalanság, a vitathatóság önkorrekciójuk és fejlődésük mozgatórugója. Továbbá az általános/partikuláris dinamikája nem a tudományok, hanem minden tudásnem sajátos jegye, tehát nem alapítható rá a bírált megkülönböztetés. Bár az egzakt tudományok általános tételek és elméletek felállítására törekszenek, e törekvés indítékát és eredményei tesztjét partikuláris, magyarázatot igénylő tények képezik. Vagyis az általánosítás végső célja éppen a partikuláris jelenségek megértése. Javaslata ezért a diszciplináris különbségek értelmezésére egyrészt a természet- és társadalom-tudományok reflexivitása eltérő módjának és szintjének azonosítása, másrészt e diszciplínák művelésének eltérő módjának: a magyarázó és a normatív fókusz eltérő alkalmazásának figyelembe vétele.

Az előbbiekkel is összefüggő további észrevétel a filozófiai hagyományhoz való kifogásolható viszony. Itt arról van szó, hogy jogosult-e, indokolható-e, nem megtévesztő-e olyan antik gondolkodókra hivatkozni és támaszkodni, mint Platón vagy Arisztotelész, miközben saját világunk karakterjegyeinek formálódása az újkorig, legfeljebb a XVII. századig vezethető vissza. Ugyanekkor körvonalazódott az a fogalomkészlet is, amellyel a tudományok is élnek e világ birtokbavétele céljából, és amelyekkel maguk a tudományok is leírhatók. Helyes tehát erre a szellemi-filozófiai hagyatékra szorítkozni a félreértések és félremagyarázások elkerülése végett.

Kritikusaim jóval szélesebb köre észrevételezi tanulmányaim tárgyának, a jognak a társadalmi-politikai kontextusából való kiragadását, sőt kiszakítását, mintha egy ilyen jelentős intézményrendszer függetleníthető lenne attól a közösségtől, amely önmaga számára, saját céljaira azt létrehozta és fenntartja. Ebből ágaztatható le Bódig azon figyelmeztetése is, hogy a dogmatikai alaphelyzet teoretikus modellje sem függetleníthető a tényleges döntéshozatali gyakorlattól, vagyis egy olyan cselekvéselmélet bevonásától, amely számol azokkal a motivációkkal (érdekekkel, értékekkel, elfogultságokkal stb.), amelyek akár a dogmatikai deliberációk megkerülésével vezetnek el a döntéshez. Vagyis a jog mikénti működése mellett számolni kell azzal is, ahogyan a világ(unk) működik. Ez már nyilvánvalóan a jogi realizmus, valamely jogszociológia vagy jogpszichológia programja.

II. Law as craft

A tárgyalt jogi tudásnemet a *tekhné*hez sorolom, amely a mesterember tudása, akinek feladata a tudását konkrét esetekre vonatkoztatni, cselekvését azokhoz igazítani. Ezzel állítom szembe az *episztémé*t, az elméleti tudást, amelynek birtokában olyan állításokat tudunk tenni tárgyunkról, amely képes igaz/hamis értéket felvenni. Ezek önmagukban csak igazság-igényű állítások, nem bizonyos, hogy objektíve is igazak, azonban a beszélő az „(úgy) tudom, hogy igaz" meggyőződésével nyilvánul meg, vagyis bizonyossági állításként terjeszti elő: biztos benne, hogy igaz, amit mond. Bár az ilyen állítás is cselekvés (is) a beszédaktus értelmében – az igazmondás *tette* –, s bár a mesterember is támaszkodik elméleti tudásra, a *tekhné* megkülönböztető jegye mégis az, hogy (elsődlegesen) nem igaz állítások megtételére, hanem cselekvő beavatkozásra tesz alkalmassá. Bódig Mátyás ugyanezt a kettősséget a *'knowing-that' (episztémé)* és a *'knowing-how' (tekhné)* megkülönböztetésével szemlélteti Jeremy Fantl meghivatkozásával, amihez azonban harmadikként – a *phronészisz:* az erkölcsi tudás megkülönböztetésére – bevezethetjük a *'knowing-whether'*[6] azonosítót abban az értelemben, hogy amiről tudom, hogy mit és hogy hogyan, azt *vajon helyes-e* megtennem.[7]

[6] Bódig: i.m. 25. o. Hivatkozása Fantl, Jeremy: Knowing-How and Knowing-That. In Philosophy Compass, 2009/3. szám, 451-470. o.

[7] Arisztotelésznél persze nem olyan egyszerű – még csak nem is olyan egyértelmű – minden. A lélek két nagy

E felismerésekért persze nem kell visszanyúlni az antikvitásig, hiszen jól megfelel hétköznapi intuíciónknak is. Ami a jogi-jogtudományi reflexiót illeti, az a *law as craft,* vagy *legal craftsmanship* névvel jelzett teoretikus modellben ölt testet. „A jog nem művészet és nem tudomány. A jog egy mesterség" – szögezi le első mondatával Scharffs.[8] Hivatkozik és támaszkodik Llewellynre, akitől tanulságos lehet egy hosszabb idézet. „Egy mesterség létezése a működő know-how egy jelentős készletének létezését jelenti, amely egy azonosítható hivatás gyakorlására irányul. Ez a működő know-how jelentős mértékben átadható és átadásra is kerül az új belépőkre, nagy mértékben tudatos, többnyire elvekben és szakmai vagy hüvelykujj-szabályokban, valamint gyakorlatokban, fortélyokban és fogásokban artikulálódik, amelyek átadhatók és megtanulhatók a munka megkönnyítése és elvégzése érdekében. Egy jól működő mesterség továbbá kimunkál eszményeket, büszkeséget és felelősségtudatot a mesteremberekben. És minden élő mesterség többet tesz ehhez hozzá, mint bármely szabály; a szabályok nemcsak hogy nem mondanak el mindent, hanem, szó szerint véve, amit elmondanak is rossz. S miközben szavakkal is kifejezhetők olyan tények és elvárások, mint az eszmények, szakmai öntudat és morál, ezek elsődlegesen olyan szokásokban és attitűdökben testesülnek meg, élnek és működnek, amelyeket sokkal jobban lehet érezni és csinálni, mint elmondani. Mármost a fellebbezési bíráskodás a jogállami intézményrendszer jogi oldalának megkülönböztetett és centrális mestersége. A munka és a munkavégzők minden aspektusát a mesterségük formálja és hatja át."[9]

Ezen a ponton felmerül a jogi-jogászi tudás és a jogtudomány viszonyának kérdése. Hátha a *tekhné* csak a jogászatot fedi le, és az *episztémé* a jogtudományt, amint voltak is törekvések e megkülönböztetésre. Valójában azonban a gyakorlati tudásterületeken ez nem olyan egyszerű, mint pl. az elméleti fizika–alkalmazott fizika relációjában. Bár mára bevetté vált az elméleti–klinikai orvoslás kettőssége, ez azonban csupán annak következménye, hogy az orvoslás technicizálódásával az orvostudomány át tudta játszani magát az „élő természettudomány" akadémiai kategóriájába – miközben a (klinikai) orvostudomány művelése (szinte) változatlanul esetközpontú maradt. A jog esetében ilyen technicizálódás elképzelhetetlen (bár ki tudja, mit hoz magával a mesterséges intelligencia). Azonban itt is az akadémiai szféra „tömegvonzása" játszik szerepet. Ahol a jogászi hivatásba belépés feltétele a diploma, és kapuőre az egyetem, ott a jogászképzés diszciplináris elhelyezése megkívánja a jogtudomány elismerését, és e tudománynak mint ilyennek a képzésbe csatornázását. Ahol viszont – mint a *common law* rendszerben a XIX. századig – e kritérium hiányzott, ott a jogászat megmaradhatott a számára kényelmes mesterség keretei között, átadása pedig a mester/tanonc

---

része az értelmes és az értelem nélküli lélekrész. Az előbbire tartozik a gondolkodás, az utóbbira a vágyakozás és a törekvés. Tovább osztható az értelemmel bíró lélekrész megismerő és megfontoló lélekrészre. Az utóbbi az érzékelhetőre és változóra vonatkozik, amivel kapcsolatban helye van megfontolásnak és elhatározásnak. A megismerés az, ami az igazságra irányul, és a léleknek öt formája szolgálhatja e törekvést: a mesterség *(tekhné),* amely egy célhoz elvezető cselekvés vagy annak terméke, a létrehozás; az okosság *(phronészisz),* a komoly erkölcsi cél érdekében alkalmazott helyes mérlegelés; az ész *(noúsz),* a tudományokat megalapozó végső premisszák intuitív felismerése; a tudomány *(episztémé),* amely a szükségszerű igazságokra irányul; és a bölcsesség *(szofia),* a magasabbrendű, szükségszerű tárgyra irányuló megismerés, az episztémé és a noúsz egyesítésével. Közülük az első kettő a lehetőségekkel foglalkozik, az utolsó három a szükségességekkel. A három lelki jelenség – érzelem, képesség, lelki alkat – közül az utóbbi az, amelynek révén elhatározás alapján, megfontoltan cselekedhetünk. E cselekvés mozgatói az erények, így az észbeli erények (mint a belátás, éleselméjűség, jó felfogás, emlékezés), illetve az erkölcsi erények (mint a mértékletesség, bátorság, igazságosság stb.). Megkülönbözteti továbbá az ítéletből vagy fogalomból táplálkozó meggyőződés három fajtáját, melyek a tudomány, az okosság és a vélemény *(doxa)*. E kérdések Arisztotelész etikáinak képezik a tárgyát: *Nikomakhoszi etika; Eudémoszi etika; Nagy etika*.

[8] Scharffs, Brett G.: Law as Craft. In Vanderbilt Law Review, 2001, 2245-2347. o.

[9] Llewellyn, Karl N.: The Common Law Tradition: Deciding Appeals, The Common Law Tradition: Deciding Appeals. Little, Brown and Company, Boston-Toronto, 1960, 214. o. (Az Appellate Judging as a Craft of Law c. fejezetben.)

viszonyában. A mesterség mint gyakorlat és a tudomány mint elmélet között a közvetítést a dogmatika (a *common law*-ban a doktrína) teremtette meg, és formálta a jogtudományt dogmatikai tudománnyá, a jogot pedig tudós-joggá. Scharff ütközteti a (kézműves) mesterségeket a tömegtermeléssel és tömegtermékekkel is, ami nem tűnik vonatkoztathatónak a jogra, azonban ha a terméken a jogtudást és a jogtudókat értjük, akkor ennek szabványosítása a csereszabatosságuk érdekében már megkívánja a szervezett jogászképzést.

III. Ítélőerő

A mesterség létrehozó tevékenység, méghozzá a megrendelő egyedi igénye által kijelölt eredmény létrehozására irányul. *Arra* a lábra készüljön lábbeli, *arra* az alkatra öltözet, *arra* a házra tető. A mesterség konkrét esetekben nyilvánul meg, azokban él. Így *arra* az esetre kell szerkeszteni feljelentést, keresetlevelet, szerződést, ítéletet stb. Bár a mesterséggel és mesteremberrel kapcsolatban jellemzően a kézművességre, a manufakturális létrehozásra gondolunk, az szellemi foglalatosságra is értelmezhető. Egy blankettaszerződés vagy szerződésminta kipontozott helyeinek kitöltése nem igényel mesterembert, de egy komplex, egyedi igényt kielégítő szerződés megszövegezése már igen. A megrendelői igény pontos feltérképezése, a lehetséges megoldások végig gondolása és mérlegelése, a teljesítés gondos kivitelezése jó ítélőképességet kíván. „Végül is a jó ítélőerő a jogász vagy bíró elsődleges (vagy átfogó) mesterségbeli erénye. A jó ítélőerő fontossága valószínűleg magától értetődő a bírók esetében, amiként a belső megelégedettség is, amiben a bíró részesül, ha jól gyakorolta az ítélőképességét. Az ítélőerő fontossága talán kevésbé nyilvánvaló a gyakorló jogászok esetében. De ha jól gyakorolja ítélőképességét az ügyfelei érdekében, akiknek nagy szüksége van arra vagy egyébként sérülékenyek, nagyon valószínű, hogy annak kielégítése elégedettséget és professzionális beteljesülést biztosít a jogásznak is."[10]

E ponton is felbukkan Sir Edward Coke alakja, aki korának és hazájának kiemelkedő jogász-mesterembere volt, és ennek magaslatáról intézte intelmét I. Jakab királyhoz: „[I]gaz, hogy Isten kiváló tudással és természeti adottságokkal áldotta meg Őfenségét; de Őfensége nem tanulta birodalmának, Angliának a jogát, azokat az eseteket pedig, amelyek alattvalóinak az életére, öröklésére, javaira és vagyonára vonatkoznak, nem a természetes értelem szerint kell eldönteni, hanem a jog mesterséges értelme és ítélete szerint, amely jog olyan mesterség, amely hosszú tanulást és gyakorlást igényel, mielőtt valaki eljuthat a megismerésig."[11] Az idézett *„artificial reason and judgement of law"* nyilvánvalóan az *ars* – mesterség – szóból származik, s a 'mesterséges' itt mesterségbelit jelent. A jog védelme és a mesterség védelme a királyi autoritással szemben egyforma súllyal esik latba, és elválaszthatatlanok is egymástól.

Bár az 'ítélőerő' terminusa megfeleltethető az arisztotelészi 'megfontolás'-nak, mai használata alapvetően Kanthoz, és *Az ítélőerő kritikájá*hoz köthető. Itt az „ítélésről" van szó, eredendően a szépnek ítélésről, minthogy e mű az esztétika megalapozására szolgál. De az ítélés lehet igaznak ítélés, helyesnek ítélés, célszerűnek ítélés, sőt elő-ítélet, tév-ítélet, bal-ítélet is. „Mármost háromféle megismerhető dolog van – mondja Kant *Az ítélőerő kritikája* végén –: *a vélekedés dolgai* (opinabile), a *tényleges dolgok* (scibile), és a *hit dolgai* (mere credibile)."[12] A

[10] Scharffs: i.m. 2136-2137. o.

[11] Coke, Sir Edward: The Twelfth part of the Reports. *In Malcom, Joyce Lee (ed.):* The Struggle for Sovereignty: Seventeenth-Century English Political Tracts. Vol. I., Liberty Fund, Inc., Indianapolis, Indiana, 1999, 11. o. A vita kiváltója az volt, hogy a király saját személyében, a bíróság megkerülésével ítéletet hozott két fél vitájában. Ennek megsemmisítésekor azzal érvelt, hogy úgy gondolja, a jog az észen alapul, és ő, mint mások is, a bírókhoz hasonlóan rendelkezik ezzel az ésszel. Erre hangzott el Coke válasza.

[12] Kant, Immanuel: Az ítélőerő kritikája, 91. §., 439. o. A *puszta (a priori*) észeszmék nem tartoznak a megismerhető dolgok közé, tehát velük kapcsolatban vélekedni sem lehet.

különbségek oka nem magukban a dolgokban, hanem a rájuk irányuló megismerő aktusban rejlik. „Tehát a *vélekedés dolgai* mindenkor egy legalább magánvalósága szerint [önmagukban] lehetséges tapasztalati megismerés tárgyai (az érzéki világ tárgyai), amely [megismerés] számunkra azonban lehetetlen a képességnek pusztán olyan fokán, mint amilyen a mienk."[13] A tények objektív létezése bizonyítható – vagy a tiszta ész révén (mint a geometriában), vagy tapasztalati bizonyítékok segítségével. A hit dolgai *a priori* elgondolandók, de nem hozzáférhetők és nem bizonyíthatók. Eszerint a múltbeli tények vagy a jövőbeni tényekre irányuló normatartalmak megállapítása csak a vélekedés szintjén lehetséges számunkra, minthogy sem a múltba, sem a normák „szférájába" nincs szabad bejárásunk. Az ítéletben egyesül a vélekedés érzéki intuíciója és a tudás fogalmi megértése, vagyis „lebontja az ősrégi megkülönböztetést az *episztémé* (tudás) és a *doxa* (vélekedés) között, ahol az előbbi a tudással és a tudattal, az utóbbi az érzékeléssel és a testtel áll kapcsolatban."[14]

IV. A két természet

„A természet azt akarta, hogy az ember teljességgel önmagából hozza létre mindazt, ami túlmegy állati létének berendezkedésén, és semmilyen más boldogságban vagy tökéletességben ne részesedjék, mint amit önmaga, minden ösztöntől szabadon, saját eszével szerzett meg. A természet ugyanis semmit sem tesz feleslegesen, s a céljai eléréséhez alkalmazott eszközöket nem pazarolja. Mivel pedig az embert ésszel s az akarat ezen alapuló szabadságával látta el, így ez már világosan jelezte: milyen eszközökkel kívánta felszerelni. Mert úgy kellett lennie, hogy az embert ne ösztönei vezessék, s ne vele született ismeretek neveljék és gondoskodjanak róla – ellenkezőleg, mindezt magamagából kellett létrehoznia."[15]

Ha metaforikusan értjük is az akarattal felruházott természetet, az világos, hogy az ember esetében a természetes/mesterséges különbségtevés nem problémamentes. A kérdés az, hogy természetes-e a tehén vagy a görögdinnye, illetve, általánosabban, az ember a természet alkotója vagy alkotottja-e. Az világos, hogy az ember a természeti evolúció folyamatai révén lép színre, amint az is, hogy az ennek eredményeként birtokába jutott eszesség és annak révén a szabadság képessé teszi e természet átformálására is. Ez a kettősség nyer kifejezést az 'első természet' és a 'második természet' fogalmában. „A szokás második természet, amely eltörli az eredetit" – eleveníti fel Pascal az ókori hagyatékot,[16] de pontosítja is a tétel két következményét. Az egyik az, hogy a második természet – a teremtett, a mesterséges – képes az első helyére lépni, vagyis az ember esetében maga a „természetes" sem létezhet és működhet anélkül, hogy az ember „mesterségesen" ne tételezné azt *mint „természetest"*.[17] A másik az, hogy az ember bármit képes a saját, második természete részévé tenni. A második természet az ember *igazi* természete. Ez a második természet nem szorul az első igazolására vagy támogatására: „a szokást csupán azért kell követnünk, mert szokás, nem pedig azért, mintha ésszerű vagy helyes volna."[18]

---

[13] Uo. 440. o.

[14] Curran, Kevin: Shakespeare's Theater of Judgment. Six Keywords. Edinburgh University Press, 2024, 57. o.

[15] Kant, Immanuel: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Hermann István – Láng Rózsa – Radnóti Sándor (szerk.): A vallás a puszta ész határain belül és más írások, 61. o. Harmadik tétel.

[16] Pascal, Blaise: Gondolatok, 93. Az előzmény (persze) visszanyúlik Arisztotelészig, a Nikomakhoszi ethika Második könyvéig: „Tehát nem a természettől, de nem is a természet ellenére fejlődnek ki bennünk az erények, hanem természettől fogva úgy vagyunk alkotva, hogy befogadhatjuk őket, viszont csak a szokás által lehetünk bennük tökéletessé." 1103a

[17] „Semmi nincsen, amit ne tudnánk természetünkké tenni; nincsen semmi olyan természetes, amit ne tudnánk elveszíteni." Pascal: Gondolatok, 94.

[18] Uo. 325.

Írva vagyon a Teremtés könyvében: „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet, és hajtsátok birodalmatok alá…”[19] E birtokbaadási gesztus után mi lehet a birtokbavétel módja? Mi szükséges ahhoz, hogy majd fizikailag is birtokba tudja venni az ember, s akár el is tudja pusztítani a tenger halait, az ég madarait, a barmokat, mind az egész földet, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokat? Ehhez a nyelvre, s a nyelv eszköztárára van szükség. A birtokbavétel gesztusa: *„neveden szólítottalak, enyém vagy!”,*[20] *vagyis a fogalmi megragadás.*[21] *Az ember homo semioticus: a világ helyébe annak nyelvi képét állítja, azon végez el gondolati műveleteket, amelyek a világ képét egy lehetséges világ képével szembesítik, amely utóbbi célként vezérli a fizikai világ instrumentális átalakítását. Legyen világ*$_1$ *az ember-előtti világ, világ*$_2$ a nyelvileg-leképezett világ, *világ*$_3$ pedig a tételezett világ.[22]

Könnyen belátható, hogy e megkülönböztetések alapvetőek Kant számára is. Nála a *világ*$_1$ *a természeti világ, a magában való világ, a Ding an sich. Ez kívül esik a hatókörünkön, és működését a kauzalitás vezérli. A világ*$_2$ *is természeti világ, de a számunkra való (a megismerésünkre nyitott, és önmagunk számára leképezhető és leképezett) világ, a Ding für uns. A világ*$_3$ *az erkölcsi világ, az általunk önmagunk számára a természeti világ fölé emelt saját világunk.*[23] *Ebben nem a kauzalitás, hanem a szabadság törvényei érvényesülnek, és ez az előbbi kiszámíthatóságával szemben* az utóbbi kiszámíthatatlanságát hozza magával.

Kantnál a második természet azonos magának az embernek a természetével, és mint ilyen, a filozófiai (ahogy ő nevezi: pragmatikus, és ezen a prudenciális racionalitást érti) antropológiára tartozik.[24] Bár természetesen az embernek is vannak természeti meghatározottságai, a természetben nem az okozati lánc egyik elemeként, hanem szabad cselekvőként vesznek részt – más szabad cselekvőkkel társulva. Szabadságuknál fogva pedig „az emberi cselekvések *sosem igazak és sohasem lehetnek igazak*. Így az emberi történelem előreláthatatlanságáról szólva Kant explicit módon állítja, hogy a jövő »nem tárható fel az ismert természeti törvényekből (ugyanúgy, mint ahogy a nap és a hold pályája előre megmondható természeti eszközökkel)«.”[25]

[19] Mózes I. 1, 28.
[20] Ézsaiás 43, 1.
[21] Kicsit bővebben: „Gondolatmenetünket megerősíti az a megfontolás, hogy amint feladjuk azt az eszmét, hogy az evilágon való tartózkodásunkat valamiféle – még ha homályos, töredékes és kritikátlan – tudatossággal kezdjük az egyedek, fajták, tények és hasonlóságok logikai teréről, és felismerjük, hogy még az olyan »egyszerű« fogalmak is, mint a színeké, a nyilvános tárgyakra (ideértve a verbális megnyilvánulásokat is), nyilvános szituációkban adott, nyilvánosan megerősített válaszok hosszú folyamatának gyümölcsei, nagyonis zavarbaejtőek lehetnek abban a tekintetben, hogy még ha vannak is olyan dolgok, mint benyomások és érzékelések, honnan tudhatjuk, hogy vannak, s hogy miféle dolgok azok. Mert immár felismerjük, hogy nem azért jutunk el valaminek a fogalmához, mert észleltük azt a fajta dolgot, hanem ahhoz, hogy észlelni tudjunk valamilyen dolgot, már birtokolnunk kell annak a fajta dolognak a fogalmát, s nem megmagyarázni azt.” Sellars, Wilfrid: Empiricism and the Philosophy of Mind, In Herbert Feigl – Michael Scriven (eds.): Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume I: The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis. University of Minnesota Press, 1956, 306. o.
[22] Bár Arisztotelésznél a „második természet” a helyes gyakorlati észhasználat, Kantnál pedig az erkölcsi világ terrénuma, valójában a (természeti) adottság és az (emberi) intellektus viszonyából kiképződő fogalmi konstrukció, melynek az etikai aspektus csak az egyik összetevője. Vö. McDowell, John: Mind and World, Cambridge, Harvard U. P., MA. – London, 2000, 84. o.
[23] „Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolkodok rájuk: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem*.” Immanuel Kant: A gyakorlati ész kritikája. In Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája. Gondolat, Budapest, 1991, 289. o. (A ‘Zárszó’ kezdőmondata.)
[24] Ehhez lásd Wood, Allen W.: Kant and the Problem of Human Nature. In Jacobs, Brian – Kain, Patrick (eds.): Essays on Kant’s Anthropology. Cambridge University Press, 2003, 38-59. o.
[25] Uo. 45. o.

V. Kritikai racionalizmus

De hátha a természettudományok sem lehetnek olyan bizonyosak a dolgukban, az előrejelzéseikben. A kérdés a bizonyosság lehetősége, vagy általánosabban fogalmazva az „igaz, hogy…" előtag rendelése valamely állításhoz. Az igazság kérdése pedig jó alkalmat kínál egy kitérőre arról, hogy miért látszik, ha nem is szükségesnek, de mindenképpen védhetőnek a vissza-visszalépés a filozófiai gondolkodásunk kezdeteihez. Ha azt mondjuk – és valóban mondhatjuk –, hogy az ember természeti adottságai, vagyis megjelenése és képességei változatlanok a *homo sapiens sapiens* színrelépése óta, akkor ezt a mentális képességére és aktivitásaira is értjük. Ez azt is jelenti, hogy a világhoz való viszonyában a kíváncsiság, vagyis a megértésre törekvés jellemzi, a fogalmi megragadásban nyilvánul meg, a „Mi az?" kérdés megannyi változatának megválaszolásában. Számunkra az első, lényegig hatoló mentális kísérletet az antik görög filozófia képezi. Ha megannyi módosuláson és kiegészítésen ment is keresztül a kulturális evolúció során, az ott és akkor lefektetett fogalomkészlet mindmáig a világhoz való viszonyunk alapját képezi. Ahogy működik a görög drámák katarzisa, úgy működik a görög filozófia világlátása is. Erre utalhat Whitehead *bon mot*-ja: „A nyugati filozófia legbiztonságosabb általános jellemzése, hogy az a Platónhoz fűzött lábjegyzetek sorozata."[26]

Ezért, hogy a „Mi az igazság? Mi az igaz?" kérdésének exponálását is a szofista Protagórasz híres tételéhez köthetjük: „Minden dolgok mértéke az ember" – így az igazság mértéke is. Arisztotelész mondhatja az Analitikájában azt, hogy ha van igaz premisszád, én hozzásegítelek szükségszerűen igaz konklúzió levonásához, az azonban analitika-előttes kérdés, hogy honnan tudható, hogy az a premissza valóban igaz. Erre szolgál az emberi mérték: a megvitatás, amiből majd az egész dialektika kibontakozik. A vita menete pedig az, hogy van egy kiinduló állítás, amelyet megpróbálunk megcáfolni, és ha ez – észszerűen – nem sikerül, akkor elfogadjuk igazként. Lényegében ugyanezt mondja a XX. századi kritikai racionalizmus is a falszifikációs tézissel. A vita megbízottjai pedig a tudományok, illetve a tudományfilozófia.

Bár a kritikai racionalizmus viszonylag új irányzat, alapjai visszanyúlnak Arisztotelészig, jelesül az első és második analitika, vagyis a dedukció és indukció viszonyáig. A második analitika alkalmazott logika, a tudományos következtetések logikája, azonban az egyes megfigyelésekből indukció útján levonható általános következtetések nem lehetnek olyan bizonyosan igazak, hogy azokból szükségszerűen igaz konklúzióra lehessen dedukció útján jutni. Ezt a tételt exponálta újra William Whewell,[27] előkészítve a terepet Karl Popper szókratikus metodológiája számára is az 1960-as években. A tudományfilozófiai fókusz folytán Popper ugyan kapcsolódott a Bécsi Körhöz, de – realista útkeresése miatt – nem vált annak tagjává. A párhuzamosan futó Frankfurti Iskolához sem kötődött; annak tagjaival a pozitivizmus-vita során került összeütközésbe – így az iskola második generációjának legismertebb képviselőjével, Jürgen Habermas-szal is. Legismertebb, s számunkra legrelevánsabb tétele a tudományt a nem-(ál-, elő-, meta-)tudománytól elhatároló falszifikációs tézis: általános elméletek sohasem indukálhatók szinguláris (megfigyeléseket rögzítő) állításokból, viszont ilyenekkel teljes bizonyossággal megcáfolhatók.

A valószerűség „olyan, mintha" műveletének alkalmazása az ember egész létmódját és gyakorlatát jellemzi.[28] A matematikában ilyenek a nem racionális, transzcendens számok,

[26] Whitehead, Alfred N.: Process and Reality, Whitehead, Alfred N.: Process and Reality. [1929] The Free Press, New York, 1969, 53. o.

[27] XIX. századi brit gondolkodó, aki – sok egyéb mellett – a tudományfilozófia, az indukció és tudománymódszertan kutatója. Neki köszönhető a *'scientist'* (mint természettudós) terminus bevezetése. Ehhez lásd Wettersten, John: Foreword. In uő (ed.) The Roots of Critical Rationalism. Rodopi, Atlanta, GA, 1992.

[28] Erről legátfogóbban lásd Vaihinger, Hans: Die Philosophie des als ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit.

legismertebben a π. A XX. századi fizikába Einstein relativitás-elmélete hozta vissza a terminust, amelyet aztán Popper vonatkoztatott az igazság megfelelési elméletére (miközben tagadja az igazság verifikálhatóságát); kiegészítve azt az igazság (a „megfelelés") fokozatainak koncepciójával és a valószerűséggel, mint az igazság kvantitatív mértékével.[29] Ez utóbbi az igazság fokozatosságából, fokozatos megközelíthetőségéből fakad, és a „mérőszáma": egy elmélet vagy modell igazságtartalma mínusz a hamisságtartalma. Az, hogy ezek miként kvantifikálhatók, homályban marad. Mindezek miatt több kritika is éri Poppert;[30] ez azonban nem csökkenti e fogalom jogtudományi relevanciáját. A tudományos tételek bármikor ki vannak téve falszifikációnak, és a tudós közösség funkciója, hogy döntsön a tétel igazként (falszifikálatlanként) elfogadhatóságáról vagy elfogadhatatlanságáról. Az objektivitás az így gyakorolt kritikán alapul. Popper összefoglalásában:

„A tudomány nem bizonyossági, jól megalapozott állítások rendszere; de nem is olyan rendszer, amely folyamatosan halad a véglegesség állapota felé. Tudományunk nem tudás *(episztémé)*: sosem mondhatja, hogy elérte az igazságot, vagy annak valamiféle helyettesítőjét, mint amilyen a valószínűség. A tudomány mégis több, mint egyszerű biológiai érték a túléléshez. Nem csupán hasznos eszköz. Bár nem érheti el sem a tudást, sem a valószínűséget, a tudás iránti vágy és annak kutatása a tudományos megismerés legnagyobb hajtóereje. *Nem tudjuk: csak megbecsülhetjük*. A becsléseinket pedig tudománytalan, metafizikai (bár biológiailag magyarázható) hit vezérli a törvényekben, a szabályosságokban, amelyeket feltárhatunk-felfedezhetünk. […] De ezeket a csodálatos és merész feltételezéseinket és »anticipációinkat« gondosan és komolyan kontrollálják a szisztematikus tesztek. Ha megfogalmazzuk őket, egyik »anticipációnk« sem dogmatikai támaszon áll. Kutatási módszerünk nem arra való, hogy megvédjük őket, bizonyítandó, mennyire igazunk volt. Ellenkezőleg, megpróbáljuk megdönteni őket."[31]

Popper Logikájának angol nyelvű kiadása *(The Logic of Scientific Discovery)* után 3 évvel jelent meg Thomas S. Kuhn fő műve.[32] Azon túl, hogy őt is Arisztotelész inspirálta, mondanivalójuk felületes egybevetéséből is világos, hogy inkább kiterjesztője, mint elutasítója Popper modelljének. Hans Albertről is az mondható, hogy Popper szószólója és alkalmazója volt főleg a társadalomtudományokra – így a jogtudományra is. Bár a kommunikatív cselekvés elmélete összeilleszthetőként is felfogható lenne a kritikai racionalizmus tudományos diskurzus felfogásával, mégsem ez történt – és ezen Albert is kifejezte az értetlenségét.[33] A félreértés/félremagyarázás az 1961-es német „pozitivizmus-vitára" nyúlik vissza, amikor a Frankfurti Iskola reprezentánsai (Adorno és Marcuse) kinyilvánította, hogy a nevezettek racionalizmus-felfogását a pozitivizmusuk beszűkíti, amit a második generáció részéről Jürgen Habermas a Theorie und Praxis (1963) lapjain megerősített.

Bár a fundácionalizmussal szembeszegezett falszifikációs módszer a pozitivizmus elutasításának indikátora lehetett volna, az a jog számára a műszaki tudományok technológiájához hasonlítható „szociáltechnológia" lehetőségeként tűnt fel Albert számára: „Mint kifejtettem, a társadalmi technológia képes elemezni a társadalmi rend bizonyos típusai lehetőségének és megvalósításának feltételeit. Ha tehát létrejön a törvényhozás tudománya,

[29] Vö. pl. Popper, Karl: The Logic of Scientific Discovery, Routledge, London – New York, 2002 (2nd ed.), 282. o. (Addendum, 1972.)

[30] Pl. Healy, Paul: On Popper on Truth. In Auslegung, 1986/2. szám, 134-135. o.; Agassi, Joseph: Verisimilitude. In Discusiones Filosóficas, 2011/19. szám, 61-86. o.; Tichý, Pavel: On Popper's Definitions of Verisimilitude. In The British Journal for the Philosophy of Science, 1974/2. szám, 155-160. o.

[31] Popper, Karl R.: Logik der Forschung, (Hrsg. von Herbert Keuth) Mohr Siebeck, Tübingen, 2005. (11. Auflage), 266. o. (85. Der Weg der Wissenschaft.)

[32] Kuhn, Thomas S.: The Structure of Scientific Revolutions. The University of Chicago Press, 1962.

[33] „[Habermas] Poppert és engem »pozitivistaként« bélyegzett meg, s a kritikája otromba félreértésekről tett tanúbizonyságot ezzel a félrevezető címkézéssel." Albert, Hans: Treatise on Critical Reason, Princeton University Press, 1985, XIII. o. ('Preface.')

annak legalábbis az ilyen technológiát magában kell foglalnia. Ennek révén eljutunk a racionális jogtudomány eszméjéhez mint szociáltechnológiai diszciplínához, vagy, hogy egy régi kifejezést használjunk, mint *ars*-hoz. A jogtudomány szociáltechnológiai értelmezésének lehetősége a jogtudomány mint normatív tudomány hagyományos felfogásával áll szemben."[34]

VI. Narrativitás

A kritikai racionalizmus tudományfilozófiájának kibontakozása nyilvánvalóan kapcsolódott a természettudományok XX. századi leválásához Newton determinisztikus fizikájáról és átváltásához a kvantummechanika és relativitáselmélet (Maxwell, Heisenberg, Planck, Bohr, Einstein) valószínűségi és relativisztikus egyenleteire. Ezzel a természettudományokban is végleg megszűnt a bizonyosság keresése. Ha pedig lemondanak/le kell mondaniuk arról, hogy úgy írják le a természeti valóságot, „ahogy az van", akkor vállalkozzanak arra, hogy mondjanak egy meggyőző és megjegyezhető narratívát, ami megérthetővé és előreláthatóvá teszi tárgyukat. Ezzel közös nevezőre kerültek a mítoszokkal: a sokszerzős, hosszú idő során történtekkel, amelyek nem gyengítik, hanem éppen erősíthetik az elmélet tudományosságát.[35] „Ami »mitikussá« teszi őket, az a hatalmas távolság, amely a valóság összekapcsolni kívánt szintjei között áll fenn: a feltételezett és a tapasztalt között – az Olümposz csúcsa és az Ember világa között. E fogalmak szétesnek, ha túl élesen próbáljuk őket meghatározni, de felismerhető mintát mutatnak, ha a megfelelő távolságból szemléljük őket. A nem-igazságuk az, ami a legjobban és kizárólagosan garantálja az igazságukat."[36] A narratíva az a keret – a „tudás rendje" –, amelyben a valóságról szerzett tapasztalatokat elhelyezzük, és ennek révén az empirikus adatainkhoz jelentést és értelmet rendelünk. A narratív keret szervezi a tapasztalatokat térben, időben, téridőben, okozatosságban, relevanciában, jelentésben s állítja elő a megformált értelmet.

A narrativitás elmélete az 1970-es és '80-as években vált közismertté, bár alapjait az „orosz formalizmus" irányzatához sorolt Vlagyimir J. Propp az 1928-ban *A mese morfológiája* címen megjelent könyvével vetette meg.[37] A *narrativitás* elmélete abból a törekvésből született, hogy a nyelvészeti elemzés ne érjen véget a mondattal, mint a vizsgálat tárgyává tehető legnagyobb egységgel, hanem terjedjen ki arra a kérdésre is, hogy van-e a mondatok összekapcsolásának ugyanolyan szabálykészlete, mint a szavakénak. A nyelvészetben a szintaxis így egészült ki a textológiával, a diskurzus-elmélet pedig a narratológiával. Az előfeltevés hátterét az emberi értelem-képzés (és világ-konstruálás) egyetemes „meta-kódjának" feltételezése képezi – Chomsky univerzális grammatikájához hasonló módon. A történeteknek két alaptípusa van: a történészek „igaz" történetei és a mesemondók, írók „fiktív" történetei. A két típus kétségtelen különbségei ellenére a narratológia amellett érvel, hogy e különbségek nagyrészt *látszólagosak.* A különbséget a valóság tesztje adná meg, azonban a kérdés az, hogy – a maguk módján – *egyazon valóságra* utalnak-e. De hát hol az a valóság, amelyre ezek a fiktív történetek referálnak? Nyilvánvalóan van ilyen valóság: a természeti és

[34] Albert, Hans: Critical Rationalism. The Problem of Method in Social Sciences and Law, The Problem of Method in Social Sciences and Law, 12. o. In Ratio Juris, 1988/1. szám, 1-19. o.

[35] Vö. Vignale, Giovanni: Physics and Fiction. In Heydenreich, Aura – Mecke, Klaus (eds.): Physics and Literature. Concepts – Transfer – Aestheticization. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2021, 139-146. o. A szerző a tanulmányát egy Lacan-idézettel indítja: „Az igazság a *fiction* struktúráját ölti magára." Ugyanis mindkettőt az elmondhatóság végett konstruálják.

[36] Uo. 140. o. Ugyanebben a kötetben Aura Heydenreich két írásban Einstein (aki véletlenül Hans Albert Einstein) munkáiban mutatja be a narrativitás funkcionálását: Epistemic Narrativity in Albert Einstein's Treatise on Special Relativity és Albert Einstein's "Physics and Reality" and "The Electrodynamics of Moving Bodies". Uo. 49-138. o.

[37] Propp, Vlagyimir J.: A mese morfológiája. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

társadalmi létünk alapszerkezete, és annak lényegi jegyei. A fiktív történet is a valóságra vonatkozik: annak *imitálása* – erre utal a *mimézis* szó; „amit a *mimézis* imitál, az nem az események ténylegessége, hanem a logikai struktúrájuk, jelentésük".[38]

A mesék, regék, mondák, mítoszok – vagyis a megtörtént dolgokról szóló valós vagy kitalált történetek – megadják a kulturális séma-, minta-készletét mindannak, ami megtörténhet, és/mert/ahogy elmesélhető. A jog világában ez világos: csak az történhet meg (jogilag érzékelhetően), amire van séma – ui. törvényi tényállásként rögzített lehetséges történet. A társas lét más szféráiban nincsenek kanonizálva a történetsémák, de jelen vannak és terelik a történetmesélést (mint pl. a dramaturgia a színpadon vagy filmen). Ugyanezek a sémák kínálják a kritériumot a történetek hihetőségének megítéléséhez is; ez a *narratív hihetőség*. Nem feltétlenül a történet igaz vagy hamis volta lesz az elfogadhatóság kritériuma (hiszen az gyakran nem is tudható) – hihető, életszerű, igazként elfogadható az a történet lesz, amely úgy hangzik, ahogy az ilyen történetek szoktak. Ez esetben viszont valami mással kell pótolni a bizonyosságot a valóság rekonstrukciójában: a valóság helyett be kell érni a *valószerűséggel*. A *verisimilitudo* szokásos hivatkozása a jogi nyelvben az *életszerűség*. „Életszerű" viszont egy *történet* lehet: a peres felek, a tanúk, a szakértők által előadott történet hihetősége, meggyőző ereje, azon az alapon, hogy „hasonlít az igazsághoz" – úgy „hangzik", mint ahogy egy igaz történet. Amivel a történet egybevethető, az a történetsémák kulturálisan rögzített készlete, és ezen belül az „igaz történetek" sémái.

A történet e két (valós/fiktív) típusa közé lép be az *episztémikus narratíva*. A tudományos igazságok tényleges státusza a hipotézis mint „függő" igazság. Igazságigényt támasztanak, és ezt az igényt kényszerűen – jobb híján – el is kell fogadni, mert ez biztosítja a kapcsolatot a valósághoz. Hiányzik, mert nem hozzáférhető ugyanakkor a bizonyosság hitelesítő pecsétje. A valóság helyére ugyanúgy a valószerűség lép, mint a jog világában. A *verisimilitudo* viszonylag új jövevény a természettudományok, elsősorban a fizika körében, de Einsteinnél már 1905 óta, Poppernél a század közepe óta súllyal jelenik meg.[39] „A valószerűség által exponált metafizikai probléma a következő: vannak-e a természetben valódi szabályosságok? Az én válaszom »igen«. Az egyik érv […] e válasz mellett a következő: ha nem volnának szabályosságok a természetben, akkor nem létezhetnének sem a megfigyelések, sem a nyelv: sem a leíró, sem az érvelő nyelv. E válasz ereje egyfajta józan realizmuson múlik."[40] A valószerűség itt a (megismert) valóság egyik, soha véget nem érő rétegeként határozható meg. Agassi kritikája éppen ezt a tételt cáfolja: „…a rétegek elgondolása nem több metaforánál: nincsenek rétegek, s ha egy elmélet teljesen lefed egy réteget, az arra figyelmeztet: a réteg az elméletben létezik, nem pedig az univerzumban; ez az, amit a filozófusok hiposztatizálásként elutasítanak."[41] Agassi szerint a valószerűség elfogadása metafizikai álláspont, s azért bírálja Poppert, mert ezt az álláspontot csak fél szívvel képviseli. Pedig a kritikai realistához az a nézet tartozik, hogy a tudományos elméleteket szó szerint kell érteni, s ha vélelmezett igazságot fogalmaznak is meg, az a valóságra reflektál."[42]

VII. És mégis…

…a természettudományoknak tulajdonítják azt, amit a jognak és a jogtudománynak nem, nevezetesen az igazságra törekvést és bizonyosként elfogadást. Márpedig akár a formalista, akár a realista jogtudományi megközelítést nézzük, maga a bírói döntés

[38] Uo. 292. o.
[39] Vö. Agassi: i.m. 62-63. o.
[40] Popper 2002: 282. o.
[41] Agassi: i.m. 83. o.
[42] Uo. 62. o.

bizonyosság-igénnyel születik; csak annak forrásában különböznek. A formalisták ezt a tételes szabályokból dedukált döntésnek, a realisták pedig a bírói meggyőződést meghatározó (egyéb) indokoknak tulajdonítják.[43] Nyilvánvaló, hogy a bizonyosság érzése nem kíséri sem a felek, sem a bírók/bíróságok egymás közti vitáját, azonban az egyéni vagy kollektív döntéshozatal folyamatában előálló bizonytalanság ritkábban képezi vizsgálat tárgyát. A bizonytalanság ezen állapotát jelöli az „episztemikus ambivalencia" kifejezés, ui. azt, amikor elvileg tudható az igazság, csupán csak több alternatív változatban áll rendelkezésre, és nem tudható, hogy melyik változat az igaz.[44] A Schrödinger macskáját övező bizonytalanságon kívül ez a helyzet áll elő a jog világában is, ha pl. két ellentétes tanúvallomás közül kell választani. Márpedig a jogban választ kell adni, és annak – szemben a kvantumfizikával – bizonyosságinak kell lennie, pontosabban akként kell hangoznia. Nem mondhatja a bíró, hogy „a vádlott inkább bűnös, mint nem", vagy „aligha állítható, hogy az alperes felelős a kár bekövetkezéséért". Természetesen ez az ambivalencia (is) disszonanciát idéz elő, ami kognitív erőket mozgósít, hogy az idő szorításában sikerüljön feloldani a feszültséget.[45] Az emberi cselekvéseknek tehát nem lehetséges olyan előrejelző tudománya, mint amilyet a természettudományoknak *tulajdonítanak*.

„A modern kor beköszönte óta a tudományos vizsgálat tárgya elmozdult az érzékszervileg észlelhető dolgoktól a szenzorálisan már nem érzékelhető dolgok felé" – vezeti fel mondanivalóját Malinowski.[46] Ezzel a természettudományok (egyes területei) kerültek vissza abba a feltételrendszerbe, amelyben a múltra és jövőre irányuló jog és jogtudomány eleve található. Egyaránt kérdésessé/bizonytalanná vált a tudás és a valóság/igazság viszonya, mert mindegyik átkerült a konstruálás és nyelvi-fogalmi kifejezés dimenziójába, amely magával hozza a megértés és értelmezés lehetőségét, egyben kényszerét. „A természet immár nem a tudományos gondolkodás objektív referáltja. Az így konfigurált és megkonstruált referencialitás a tudományos rendszer szerves részévé válik és létrehozza annak ön-referencialitását. A reprezentációs mód dekonstrukciója elkerülhetetlenül vezet el egy episztemológiai dilemmához, mert bár a referáltakat technikailag a reprezentációs eljárás hozza létre, az ebből nyert intuíciók magukkal hozzák a hagyományos megfelelés igényét, nevezetesen azt, hogy a természettudósok *igaz* állításokat tudnak tenni a *valóságos valóságról*."[47]

A természettudományok és a humán tudományok, így a jogtudomány között is eszerint nem e tudományok művelésének miként jében és alkalmasságában mutatkozik különbség, hanem megállapításaik mikénti narrálásában és annak mikénti keretezésében. „Ennek a kifejezésnek ugyanis, hogy *tudni valamit,* kettős értelme van; az egyik: *tudással rendelkezni* – mert akkor beszélünk tudásról, ha valaki tudással rendelkezik –, a másik: *a tudás alapján tevékenykedni.*"[48] Ez egyben az elméleti és a gyakorlati tudásterület különbségét is lefedi, azzal a következménnyel, hogy az elméleti tudáshoz az objektivitás, állandóság és általánosság, míg a gyakorlati tudáshoz a szubjektivitás, változékonyság és partikularitás képzete társul. Ez a

[43] Éppen e két felfogás vitáját nyilvánította terméktelennek Llewellyn, legalábbis a fellebbezési bíráskodás tekintetében: „Mindez azt jelenti, hogy az eszmény egyáltalán nem a »bizonyosság«, annak semelyik értelmében, amelyben ezt a szót használják a joggal kapcsolatban. A valódi eszmény a döntés *észszerű regularitása*." Ez, teszi hozzá lábjegyzetben, a német *Rechtssicherkeit* megfelelője. Llewellyn: i.m. 216. o.

[44] Egyébként ez a dilemma képezi az alapját a „nehéz eseteknek". Vö. pl. Amaya, Amalia: Epistemic ambivalence in law. Az ambivalenciától (ez is/az is) elhatárolandó a bizonytalanság (sem ez/sem az), a döntésképtelenség (talán ez/talán az) és a vacillálás (egyszer ez/máskor az).

[45] Ilyen erők mozgósítására utal pl. Cardozo, Benjamin N.: The Nature of the Judicial Process, a IV. előadásban.

[46] Malinowski, Bernadette: Literary Epistemology, Literary Epistemology, 279. o. In Heydenreich, Aura – Mecke, Klaus (eds.): Physics and Literature. Concepts – Transfer – Aestheticization. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2021, 279-302. o.

[47] Malinowski: i.m. 285. o.

[48] Arisztotelész: Nagy etika. Második könyv 6. cím. Gondolat, Budapest, 1975.

képzet pedig keretként szolgál a közlés befogadásakor és megítélésekor. Másként fogadjuk a „Tudom, hogy nem a Nap kering a Föld körül, hanem a Föld forog a tengelye körül" állítást – miközben csak onnan tudjuk, hogy igazolt autoritások ezt mondják, miközben érzékeinkkel pont az ellenkezőjét tapasztaljuk – és az „Ezt a pert biztosan megnyerjük" biztatást, arra gondolva, hogy láttunk már karón varjút.

A keretezés ugyanis különböző logikai térbe helyezi a közleményt, amely tér eltérően osztja ki az igaz/hamis, a tudom/vélem, a bizonyosan/lehetségesen minősítő címkéket. „Mi lenne a természet logikai tere? Azt hiszem, megragadjuk Sellars gondolkodásának a lényegét, ha azt mondjuk, a természet logikai tere az a logikai tér, amelyben a természettudományok funkcionálnak, ahogyan meg tudtuk közelíteni azokat a modern gondolkodás jól feltárt, és önmagukban is csodálatos fejlődésük révén."[49] Az a tapasztalat, hogy a tudományos igazságok újra és újra megdőlnek, nem ássa alá elfogadottságukat, sőt a tudományok fejlődésének tapasztalata még jobban erősíti.

Továbbá (és azért, mert) a keretezés a közleményről a közlésre helyezi át a megítélés alapját. „A lényeges pont az, hogy egy esemény vagy állapot tudásként besorolásakor nem adjuk meg ezen esemény vagy állapot empirikus leírását; azt az indokok logikai terébe helyezzük, amellyel igazoljuk és képesek vagyunk igazolni, amit mondunk."[50] Ha nem tudjuk szembesíteni az állítást az objektív tényekkel, a valósággal, ahogy az van, akkor a narráció maga lép elő az igazság megítélésnek alapjává. Amint egy tanúvallomás igazként elfogadását az dönti el, hogy úgy adták-e elő, ahogy a valóságnak megfelelő történetek hangzanak, akként a tudományos közlemények elfogadása is a karakterjegyeiktől függ. (Ezért pattanhatnak ki időről időre az általudományosság botrányai.)

Másfelől a tudományok fejlődésének „láncregénye" (parafrazálva Dworkin metaforáját) természetesen illik a jogfejlődésre (a metafora forrásvidékére) is. Amint a tudományok episztémikus autoritását nem ingatja meg az állandó változásban megmutatkozó fejlődésük, úgy a jogi normák (pl. a lopás tilalma) érvényességét sem érinti az állandó megsértésük. A természettudományok vázolt XX. századi formálódásával legexplicitebb módon a *common law* változásai vethetők egybe. Kellogg az általa „jogi fallibilizmusnak" nevezett jogfejlődést Oliver W. Holmes elméletével jellemzi: „…semelyik általános formula nem lehet »végleges«. Egy rugalmas jogrendszer állandó retrospektív újra-osztályozását kívánja meg."[51] Természetesen ez a civiljogi rendszerekre kevésbé expliciten, de ugyanígy igaz.

Irodalomjegyzék

Agassi, Joseph: Verisimilitude. In Discusiones Filosóficas, 2011/19. szám, 61-86. o.

Albert, Hans: Treatise on Critical Reason. Princeton University Press, 1985. https://doi.org/10.1515/9781400854929

Albert, Hans: Critical Rationalism. The Problem of Method in Social Sciences and Law. In Ratio Juris, 1988/1. szám, 1-19. o. https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1988.tb00001.x

[49] McDowell: i.m. XIV-XV. o.
[50] Sellars: i.m. 298-299. o.
[51] Kellogg, Frederic R.: The Social Dimensions of Legal Uncertainty, The Social Dimensions of Legal Uncertainty: Reconciling Law and Science in the Formative Years of Pragmatism, 18. o. In European Journal of Pragmatism and American Philosophy, 2013/2. szám.

Amaya, Amalia: Epistemic ambivalence in law. In Nous-Supplement: Philosophical Issues, 2021/1. szám, 7-23. o. https://doi.org/10.1111/phis.12206

Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Magyar Helikon, Budapest, 1971.

Arisztotelész: Eudémoszi etika. Nagy etika. Gondolat, Budapest, 1975.

Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna. MTA TK JTI – Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016.

Cardozo, Benjamin N.: The Nature of the Judicial Process. [1921] Yale U. P., New Haven, 1928. (6th printing)

Coke, Sir Edward: The Twelfth part of the Reports. In Malcom, Joyce Lee (ed.): The Struggle for Sovereignty: Seventeenth-Century English Political Tracts. Vol. I., Liberty Fund, Inc., Indianapolis, Indiana, 1999.

Curran, Kevin: Shakespeare's Theater of Judgment. Six Keywords. Edinburgh University Press, 2024. DOI:10.1515/9781399516389

Healy, Paul: On Popper on Truth. In Auslegung, 1986/2. szám, 134-135. o. https://doi.org/10.17161/AJP.1808.9121

Hegyi Szabolcs – Vinnai Edina – Ződi Zsolt (szerk.): Orbis Iuris. Bíbor, Miskolc, 2016.

Kant, Immanuel: Az ítélőerő kritikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Kant, Immanuel: A vallás a puszta ész határain belül és más írások. (Szerk. Hermann István – Láng Rózsa – Radnóti Sándor) Gondolat, Budapest, 1974.

Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája. Gondolat, Budapest, 1991.

Kellogg, Frederic R.: The Social Dimensions of Legal Uncertainty: Reconciling Law and Science in the Formative Years of Pragmatism. In European Journal of Pragmatism and American Philosophy, 2013/2. szám. https://doi.org/10.4000/ejpap.543

Kuhn, Thomas S.: The Structure of Scientific Revolutions. The University of Chicago Press, 1962. DOI: 10.5897/PPR2013.0102

Llewellyn, Karl N.: The Common Law Tradition: Deciding Appeals. Little, Brown and Company, Boston-Toronto, 1960.

Malcom, Joyce Lee (ed.): The Struggle for Sovereignty: Seventeenth-Century English Political Tracts. Vol. I. Liberty Fund, Indianapolis, 1999.

Malinowski, Bernadette: Literary Epistemology. In Heydenreich, Aura – Mecke, Klaus (eds.): Physics and Literature. Concepts – Transfer – Aestheticization. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2021, 279-302. o. doi.org/10.1515/9783110481112-012

McDowell, John: Mind and World. Cambridge, Harvard U. P., MA. – London, 2000 (5th printing) DOI. 10.1111/1468-0149.00066

Pascal, Blaise: Gondolatok. Lazi, Szeged, 2000.

Popper, Karl R.: Logik der Forschung. (Hrsg. von Herbert Keuth) Mohr Siebeck, Tübingen, 2005. (11. Auflage) DOI. 10.1524/9783050063782

Popper, Karl: The Logic of Scientific Discovery. Routledge, London – New York, 2002 (2nd ed.) DOI https://doi.org/10.4324/9780203994627

Propp, Vlagyimir J.: A mese morfológiája. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995. (2. kiadás)

Scharffs, Brett G.: Law as Craft. In Vanderbilt Law Review, 2001, 2245-2347. o.

Sellars, Wilfrid: Empiricism and the Philosophy of Mind. In Herbert Feigl – Michael Scriven (eds.): Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Volume I: The Foundations of Science and the Concepts of Psychology and Psychoanalysis. University of Minnesota Press, 1956.

Szabó Miklós: A jogdogmatika előkérdéseiről. Bíbor, Miskolc, 1996.

Szabó Miklós: Ars iuris: A jogdogmatika alapjai. Bíbor, Miskolc, 2005.

Szabó Miklós (szerk.): Jogdogmatika és jogelmélet. Bíbor, Miskolc, 2007.

Szabó Miklós: A jogeset elmélete. Bíbor, Miskolc, 2022.

Tichý, Pavel: On Popper's Definitions of Verisimilitude. In The British Journal for the Philosophy of Science, 1974/2. szám, 155-160. o. https://doi.org/10.1093/bjps/25.2.155

Vaihinger, Hans: Die Philosophie des als ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit. Felix Meiner, Leipzig, 1920. (4. Auflage)

Vignale, Giovanni: Physics and Fiction. In Heydenreich, Aura – Mecke, Klaus (eds.): Physics and Literature. Concepts – Transfer – Aestheticization. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston, 2021, 139-146. o. DOI:10.1515/9783110481112-005

Wettersten, John (ed.): The Roots of Critical Rationalism. Rodopi, Atlanta, GA, 1992. https://doi.org/10.1163/9789004456914

Whitehead, Alfred N.: Process and Reality. [1929] The Free Press, New York, 1969.

Wood, Allen W.: Kant and the Problem of Human Nature. In Jacobs, Brian – Kain, Patrick (eds.): Essays on Kant's Anthropology. Cambridge University Press, 2003, 38-59. o. https://doi.org/10.1017/CBO9780511498190

Szigeti Péter[1]

Jogelméleti ars poeticám[2]

Absztrakt

A szerző ars poeticája saját, szintetikus jogelméletéről. Ebben a jogi objektiváció külső, társadalomtörténeti és belső, jogrendszerbeli komplexitását egy ontológiailag megalapozott jogelméletben fejtette ki. Az autopoetikus társadalmi lét dialektikus kategóriáit, lineáris és nemlineáris komplexitását elemezve mutatja meg a jogrendszer társadalmi-történelmi nyitottságának összeférhetőségét jogértelmi (*ratio iuris*) és operacionális zártságával, emergens tulajdonságaival. A normativitást, a döntést, a jogviszonyokat és a közhatalom között újratermelődő relációkat tekinti a jog létmódjainak.

Kulcsszavak: a jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete, normativitás, döntés, jogviszonyok, a jog létmódjai, a módszer kérdése

Abstract

The author's ars poetica is about synthetic legal theory. An ontological legal theory is developed I in this article that is grounded in the legal objectification defined by both the external, socio-historical reality and the internal complexity of law. By analyzing the dialectical categories of autopoietic social existence, its linear and nonlinear complexity, the author shows the compatibility of the socio-historical openness of legal systems with their *ratio iuris* and their operational closure, as well as their emergent properties. He considers normativity, decision, private and public legal relations as the modes of existence of law.

Keywords: the social and legal theory of legal objectification, normativity, decision, legal relations, modes of existence of the law, questions of the méthode

Szép kort ért meg a JESZ, amely véleményem szerint inkább jogtudományi orgánumként funkcionál, semmi esetre sem csak jogelméletiként, bár negyedszázad alatt rengeteg ilyen tárgyú tanulmány látott benne napvilágot. Születésnapi köszöntőm a 100. számhoz utóbbi tárgyválasztáshoz kapcsolódik. Éspedig szívesen teszem ezt, annál is inkább, mert joghallgató korom óta a jogelmélet szeretete áthatotta egyetemi, akadémiai pályám egészét, amely több tudományterületre is kiterjed és amely most már éppen fél évszázadot ölel fel. Nagy ív húzódik persze első átfogóbb munkám, jogelméleti szakdolgozatom (*„A jogi visszatükrözés attributumai",* ELTE ÁJK, 1978.) és utolsó szakmai „akkordom", *„A jog létmódjai:*

[1] Széchenyi István Egyetem, ÁJK, Jogelméleti tanszék, professor emeritus, az állam- és jogtudományok akadémiai doktora, DSc.
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.150

normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom" (2021) között,[3] de az ismert tétel, *cum grano salis*, némiképpen mégiscsak reám is vonatkozik: az, hogy egész életünkben tulajdonképpen valamennyien ugyanazt a művet írjuk. Ennek bizonyossága kitűnik már azzal, ha ideírom monográfiám alcímét is: *„A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete"*. Ez már megmondja, hogy egy társadalomelméletileg megalapozott jogelméletről van szó nálam, amely programjánál fogva sem lehet analitikus, jogpozitivista jogelmélet, noha nem is antipozitivista, hanem egy meghatározott szintetikus törekvéssé fejlődött elméletalkotási stratégia eredménye. Távol a kezdettől, de mégis érintve azt.

I. A jogelmélet szerepéről és helyéről – a jogtudományban

Induljunk ki abból, hogy *a hagyományos jogtudomány mindenkor és döntően a jogászképzés szükségleteihez igazodott* – a római jog recepciójának területein („Professorenrechts"), az attól mentes common law-ban, a kánonjog és az újkor hajnalán az itáliai reneszánszban fellépő glosszátorok és kommentátorok esetében, továbbá a partikuláris szokásjogok feudális társadalmaiban is ez volt a helyzet – *sohasem vált teljesen társadalomtudománnyá*. A jogászi szakmák igényeit döntően az egyetemi jogászképzés elégítette ki, ahol a szakjogi joganyagokat el lehetett és kellett sajátíttatni, s ehhez a dogmatikai, fogalomelemző jogtudomány segítségére volt szükség: alkalmazott tudományra. Németországban a hagyományos „Begriffsjurisprudenz", Franciaországban a „l'école de l' exégēse" normativista, szövegelemző, jogértelmezést és rendszertant fejlesztő tudást produkált. Amikor a XIX. században a történeti-jogi iskola Németországban éppen a természetjog abszolutisztikus felfogása ellen lépett fel – „a természetjog vak a történelemmel szemben" – Angliában pedig a „Historical Jurisprudence" H. S. Maine kezdeményezte jog-összehasonlítással (Ancient Law, 1851) *tágította a jogtudomány horizontját*, kezdetét vette a jog társadalmi alapjainak, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a konkrét jogviszonyok társadalmi-történelmi kondicionáltságának vizsgálata. A jogelmélet, a jog-összehasonlítás, a jogi antropológia és a jogszociológia kilépett a jogpozitivizmus joggyakorlathoz kötődő, alkalmazott tudományi státuszából, és empirikus-történeti és elméleti-általánosító igényű fellépésétől napjainkig már társadalomtudományi ágnak is tekinthető.

A szakjogtudomány *alkalmazott tudomány*, jogágazatok, jogterületek belső problémáival foglalkozik, és teljes a létjogosultsága: rendszerező-szisztematizáló, fogalomelemző, jogdogmatikát – az adott jogterület belső jogértelmi összefüggéseit kereső és megtaláló – tehát tantételeket kimunkáló feladatokkal. Így megállapítja, hogy egy tényállás jogi konstrukciójának milyen életbeli magatartásformák, elkövetési módok felelnek meg, vagy éppen hol húzódnak a rokon jogi fogalmak egymás közötti határai. *A szakjogtudományok eloldódnak a joggyakorlat konkrét esetekhez kötöttségétől,* és a jogszabályok, jogi normák, tantételek és érvelésmódok általánosabb dimenzióit kutatják, meghatározott, határolt jogágakon belül vagy egy jogterületen. A pozitív jog, a tételesjogi tudás megszerzéséhez, de megalkotásához és alkalmazásához egyaránt szükséges ez a hagyományos „Jurisprudenz". Nem egyenlő a jogelmélettel, ami nem részterületeken, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy *a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás részrendszerei és alkotóelemei változásai ellenére meddig marad azonos önmagával*. Tehát nem pusztán egy-egy jogterület belső sajátosságára reflektál.

[3] Szigeti Péter: A jog létmódjai: normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom. Gondolat Kiadó – SZE DF ÁJK, Budapest-Győr, 2021, 437. o.

Azt mondhatjuk, hogy végeredményben két szélsőértékként a tudás két típusával állunk szembe: a jogászi hivatások az *operacionális* tudás-típust képviselik, esetekhez kötődő műveleteket végeznek a joganyaggal, míg a *szubsztantív racionalitás* tudástípusa ettől eltérő fogalomalkotási stratégiákra irányul: ez az elméleti jogtudományok sajátja. *A kettő között foglalnak helyet a szakjogtudományok*, mert mindkét tudástípus sajátosságaiból részesednek. Nincsenek teljesen a praxishoz kötve, elemelkednek attól és általánosabb jogi konstrukciókat építenek ki (pl. ágazati jogforrástan vagy jogági felelősségi alakzatok vagy éppen a joganyag rendezésének ott és akkor célszerű módozatai kimunkálásával), de jogági, jogterületi határokon belül maradó összefüggésekig, és nem az egész jogrendszer működésmódjáig mennek el.

Mindazonáltal az operacionális tudás – ami a *szakjogtudományok művelői* esetében eloldódik a konkrét esetekhez, ügykehez kötöttségtől – egyenesen meg is óvja a szakjogtudóst attól, amit a Russel paradoxon mond a szaktudósról. Nevezetesen, így Bertrand Russel, hogy „szaktudós az, aki egyre kevesebbről és kevesebbről egyre többet és többet tud." Ez a tudástípus valószínűleg nagyon jól illik a fizikusra, kémikusra, akik az anyag szerkezeti elemeinek egyre kisebb összetevőit ismerik meg és tárják fel. A makrofizikai testi dolgok mechanikáját a mikrofizikai kvantumelmélet követte, majd az anyag molekuláris és atomi szintjeinek vizsgálata következett, természetesen nem feltétlenül időbelileg, aztán a még kisebb kvarkoknál vagyunk. (A kvarkokon belüli *kishúrok vibráló mozgásáról* pedig újabb tudományos felfedezés született). A jogtudomány azonban nem ezen a módon halad, mert egy roppant gyakorlatias képződmény. Legkisebb, logikailag értelmes egysége a jogtétel – ami értelmes jogi gondolat, nyelvileg kifejezve, anélkül, hogy az emberi magatartás elbírálására alkalmas jogi norma lenne – tovább már nem osztható. A szakjogtudományoknak valószínűleg ezért nem sajátja ez a mozgás. Nem fenyegeti az a veszély, ami a russeli értelemben vett szaktudóst, ti., hogy tudása a rossz végtelenbe tartana – ami, ha belegondolunk, értelmetlenné is tenné erőfeszítéseit. (Ezért ezzel a definícióval szembeállítható és állítandó a docta ignorantia, vagy legalábbis annak gyanúja). A szakjogtudós tudásának határa ugyanis nem egy csökkenő mennyiségű, terjedelmű természetű tárgy, hanem egy állandóan újratermelődő tárgy: *a joganyag: eseteivel, magatartásmintáival, eljárásjogával* (elemi egységeként a jogtétellel). Megismerése nem lehet pusztán esetről esetre következtető („reasoning from case to case"), az érvelő-igazoló tapasztalatot feldolgozó gondolati erőfeszítés, mert az *indukció mellett* mindig jelen lesz a fogalmi tartalmak és azok összefüggéseit osztályokba sorolásaival alkalmazó *dedukció*.

Summa summárum: az általunk egyáltalán nem lebecsült alkalmazott tudás(okkal) szemben az *elméleti jogtudósok* munkálják ki a jogról való gondolkodás alapfogalmait (jogtan), „tisztított jelentéstan"-ként finomítják dogmatikai kategóriáit, általánosítanak a jogi élet tapasztalatainak összegyűjtésén és rendszerezésén keresztül (pl. jogtípusok, jogcsoportok, nemzeti jogrendszerek, jogi kultúrák). *Az elméleti munka – szemben a különbözőségben szétesőː parciális, közvetlen gyakorlati tudattal – mindig a rendezetlenségbe absztrakció útján rendet teremtő „egybelátás"* (teória = egybe és egységbelátást, össz-szemléletet jelent, ami több mint a szemlélődés („contemplatio") és más mint a „visio" és más mint a „praxis". Azért, mert a jogi jelenségek sokféleségét és változásait egységes alapon, mozgási és fejlődési törvényszerűségeken keresztül magyarázza. (Külsődleges meghatározás volna, ha pusztán tetszőlegesen megkonstruált framework-nek, fogalmi-keretnek tekintenénk. Annak a középszintű modellalkotásban látjuk a létjogosultságát). A szétszórt sokaságot szintetizálja: ez elméletalkotási stratégiája.[4] Hiszen a jog egyidejűleg másodlagos teleologikus képződményként norma-tételezés, jogkövetés és jogérvényesítés; norma, döntés és jogviszony;

[4] Nem térünk itt ki részletesen az analitikus jogelméletekkel való viszonyra, amelyeket nagyra értékelhetünk, de ez nem változtat azon az összefüggésen, hogy éppen az analitikus eredmények felhalmozódása időről-időre megszüli a szintézis alkotás lehetőségét és szükségességét. Amíg a szintetikus elméletalkotási stratégia része lehet az analitikus kutatás eredménye, addig fordítva ez nem áll. (Legfeljebb a szintetikus elméletalkotás produktuma is alávethető analitikus megfontolásoknak és kritikáknak, ellenőrzésnek).

alkotmányos alapjog és törvényes jog; tárgyi jog és alanyi jog; jogosultság és kötelezettség; eszme és szervezet; nyelv és igazságosság; és végül, de nem utolsó sorban, társadalmi rendszerfüggőség sokféleségének valaminő egysége. Különböző oldalakra, mozzanatokra bomló ismerettárgy, amely nemcsak ezen *belső komplexitással rendelkezik,* hanem történeti alakulását befolyásolják társadalmi, gazdasági, erkölcsi és politikai környezetének hatásai. A jog fejlődését az adott társadalom szabályozási szükségletei, igényei is befolyásolják. A jog belső komplexitásának az egyneműsítése, és e változó, dinamikus szerkezet arányainak átrendeződése, intézményi megoldásai *kölcsönhatásban állnak külső komplexitásával.* A társadalmi változások hatnak a jogi változásokra, és a jog megoldásai is befolyásolják az össztársadalmi viszonyok alakulását. Ezen belső és külső komplexitás egybelátása és láttatása a jogról való elméleti tudás, egy szintetikus jogelmélet feladata. Kitüntetett kutatási tárgyaként a jogfejlődést aktív adaptációkénti jellemzésével. *A jogelmélet a jog önreflexiója, a jog megismerése episztemológiai vezérlőelveire, módszereire támaszkodva.* De mégsem esik teljesen egybe *a jogfilozófiával,* ami pedig mindig egy meghatározott filozófia nézőpontjainak és értékrendjének – egzisztencialista, neotomista, fenomenológiai, marxista vagy éppen neokantiánus stb. – *jogról alkotott reflexiója.*

A jogtudományok és benne a jogelmélet után immáron saját törekvéseimet fogom jellemezni. *Egy társadalomontológiailag megalapozott szintetikus jogelméletet, amelynek módszertani újítása éppen abban áll, ahogy a társadalomtudományosodó jogelmélet eredményeit a dialaketikus fogalomalkotás segítségével köti össze komplex rendszerek holisztikus, jogra érvényes elveivel.*

II. A módszer kérdése

A szaktudományos, de a jogelméleti megismerésnek is filozófiai, ismeretelméleti előfeltevései vannak, akkor is, ha erre maguk a kutatók gyakran figyelmet sem fordítanak. Miért és milyen megalapozás vált szükségessé, egy a jogi létezés *belső és külső komplexitását*[5] – amely nem totalitas homogenea, hanem totalitas heterogenea képződmény – egyaránt számba vevő, éppen ezért szintetikus jogelmélethez? Kapcsolódtam itt Peschka Vilmos ismert felfogásához, amely szerint nincs a jognak saját rétegontológiája, jogontológia, ha a társadalmi léthez képest vetjük fel helyét a létezők rendjében. Ugyanakkor az Arisztotelésztől Kanton át Hegelig, Marxig, N. Hartmannig és Lukács Györgyig terjedő filozófiai hagyomány a kategóriaelemzés módszerével dolgozhat a probléma kezelésében. Hosszasan kutatva ezen az úton jártam, amíg kidolgoztam a szervetlen és a szerves léthez képest a harmadik létréteget, az autopoetikus társadalmi lét létrétegét, amely éppen a kategóriaelemzésben mutatja meg, hogy egyfelől a létrétegek között előfeltételezettségi viszony áll fenn, a magasabb nem létezhetne az alacsonyabb nélkül, ámde másfelől nincs visszavezethetőség a magasabbtól az alacsonyabbra, mert a létrétegek között éppen a kategoriális ugrás adja a nóvumot: a szervetlen anyagban a le- és felépülés mozgásformái reprodukálódnak, ismétlődnek, a szerves, élő létrétegben viszont már van és döntő az evolúció, míg a társadalmi létnek a csak és kizárólag ember által gyakorolható finális determináció a nóvuma, a fogalmi gondolkodás alapján és képességével. Történetileg a neolit forradalomtól, ennek messze ható következményeivel, ha nem esünk abba a hibába, hogy ezt összekeverjük a „célszerűség" és „tudattalan célszerűség" élővilágban is burjánzó mechanizmusaival.[6] A hármas létréteg koncepció pedig megfelelő gondolati alapot

[5] A külső komplexitás – a jog *történetisége*, a normativitás *szociologikuma* és a *politikum* szerveződésmódja – uo., elsődlegesen a II., III. és IV. fejezetben kifejtettek.

[6] Lásd ehhez: N. Hartmannak a kanti Ítélőerő Kritikája jelentőségét megmutató fejtegetését, ami előtt nem is létezett világos választóvonal a célszerűség és a célmeghatározottság között. Kategóriaelemzés nélkül „minden célszerűséget akadálytalanul lehet egy céltevékenység termékeként értelmezni", éspedig a jelenségek determinatív

szolgáltatott ahhoz is, hogy a *fundamentális*, minden létezőre érvényes kategóriákat elválaszthassam a *különös*, speciális kategóriáktól, helyet hagyva a jogi objektiváció autonóm arculatát megmutató, csak rá jellemző *tárgyspecifikus* kategóriáinak.

Jogelméleti munkásságom a dialektikus filozófia, a társadalomelmélet és – a komplex, lineáris és nem lineáris, ilyen a jog is – rendszerek összefüggéseinek elveire tekintettel kapta meg utolsó formáját. Bár elmélet-módszertani törekvéseim nem tagadják a különböző módszerdualista (nomotetikus-idiografikus; Sein-Sollen neokantiánus; angolszász deskriptív-preskriptív) vagy klasszikus és módszertani analitikus eljárások meghatározott problémákra érvényes, partikuláris elemzési relevanciáját, vagy a kultur- és szellemtudományi megismerés különneműségét, én mégis más úton járnék. A szintetikus elméletalkotás útján, ahol a teória mint egybe és egységbe látása és rendezése az empirikus, tapasztalatilag adott és történeti anyagnak, lehetővé teszi hogy a holisztikus komplexitás és az összfolyamatok gondolati birtokbavétele megtörténhessen. Amikor „egy rendszer olyan objektumok közötti interakcióból áll, amelyek között nem létezik proporcionalitás az okok és a következmények (a változások) között … amikor nem lineáris interakciók léteznek egy dinamikus rendszerben, akkor a viselkedésük új tulajdonságokra tesz szert, a linearitáshoz szokott értelem számára néha különös és gyakran előre nem látható módon, általában intuíció-ellenesen és rendezetlenül. Ez az a tulajdonság-típus, melyet a szokásos logika nem enged már elgondolni, és amelyet azok a logikai-filozófiai problémák vetnek fel, melynél a dialektikus logikára támaszkodunk.”[7] Így tettük. A társadalmi lét történetileg kibomló folyamataival foglalkozó dialektikus filozófia megalapozza az emberi praxisformák sajátosságainak – jog, politikum, tudomány objektivációs formáinak – összekötését és további konkretizációját a rész- vagy alrendszerek működéséhez, funkcionális differenciálódásához, ha ezen nem értjük a történetileg adott egésztől, a totalitástól való teljes függetlenedést, elválást. A hegeli-marxi dialektika rendszeralkotási szintjeiben megvan az az integratív, részeit egésszé szervező és spirálisan előrehaladó mozgásformák ismerte, amely a valóság újonnan formálódó szintjeit – *new levels of emergence* – megmagyarázzák.[8] Ez különösen jelentős az olyan praxisformák esetében, ahol a linearitás mellett a nem-lineáris komplexitás is jelen van, emergens tulajdonságok, funkciók, intézmények létrejöveteléhez, felbukkanásához vezetve. A részkomplexumok relatíve állandó cseréje ellenére a jogrendszer stabilitása, tehát önmagával való minőségi azonossága változásaival együtt egészen addig fennmarad, újra termelődik, ameddig egy külső környezeti lökés (történeti rendszersokk, a társadalmi-politikai forradalom, ellenforradalom) vagy a belső komplexumok cseréje következtében előálló súlyos egyensúlyvesztés nem következik be. A szinkronikusan és diakronikusan végbemenő változásokban és extenzíve kimeríthetetlen változatosságban az önmagánál maradó rendszerazonosságot és konzisztenciát a jog szerkezetében újratermelődő létmódok – *normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom* – és az ezekben fungáló *tárgyspecifikus kategóriák* képezik. Tehát a jog pozitivitása, érvényessége, a jogrend, a törvényesség, a jogbiztonság (a jogi minőségre kiterjedő racionális kalkulálhatóság), és az alkotmányosság. A pozitivitás minden modern jogrendszer sajátja, amely a jogi forma és annak azonosítható, értelmileg felismerhető és formalizált elemeiből ered. Kitüntetett szerepet kap itt a belső nézőpontú jogrend, amelynek jelentését – túlmenve a tradicionális felfogáson – ontológiai (objektíve adott jogforrások és esetmegoldások) és az

semlegessége következtében. A biológiai elméletekben pedig mindmáig megmutatkozik a gondolati iskolázottságnak e különbségtevéstől eltekintő fogyatékossága. Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás. (ford.: Redl Károly) Akadémiai kiadó, Budapest, 1970, 74-77. o. (Ez a probléma is mutatja, hogy a szakjogtudományos megismerés filozófiai előfeltevéseitől ne tekintsünk el).

[7] Guespin-Michel, Janine – Ripoll, Camille: Système dynamiques non linéaires, une approche de la complexité et de l’émergence. In Sève, Lucien (ed., coordination Guespin-Michel, Janine), Odile Jacob, Paris, 2005.

[8] Lásd ehhez: Creaven, Sean: Emergentist Marxism Dialectical Philosophy and Social Theory. Routledge, 2007. és Losoncz Márk: Marx a rendszer-teoretikus, a komplexitás gondolkodója. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): Marx … Interpretációk, irányzatok, iskolák. Napvilág, Budapest, 2018, 70-86. o.

azokból kibontható, hermeneutikai (a lehetséges megoldások, értelmezések) perspektívába állítva elemeztem. Kifejtés nélkül, per definitionem: *a jogrend az értelmező megértés, jelentésadás és jelentéstalálás jogszolgáltatási közege, létmódja, melyben a megértés a jogalakítási – jogváltoztatási – jogfejlesztési folyamat mozzanata, szakasza, miáltal emergens, új jogi tárgyiasságok (intézmények, szervezetek, szerepek), dogmatikai jelentésalakulatok keletkez(het)nek, vagy reprodukálódnak, amelyek létbeli hatékonyságra tesznek szert mind a jogalkotásban, mind pedig a jogalkalmazás-bíráskodás probléma megoldásaiban.*

Nagymonográfiám, nyolc fejezetével és 437 oldalán keresztül taglalja *a jog létmódjának* ezen konstans és egymásba dinamikusan és interaktívan átmenő összetevőit. Megőrzi az ontológiai megalapozás szükségességét, a jogi objektiváció társadalom- és jogelméletét adva, de továbbfejlesztve ezt a komplex – lineáris és nem-lineáris tulajdonságokat egyaránt mutató – alrendszerek azon belátásaival, amelyek részben a dialektikus filozófiai problémákból nőttek ki, részben pedig lehetővé tették, hogy plauzibilis magyarázatot adjanak a jog ún. *relatív autonóm alrendszer* mivoltára: arra, hogy *a jogértelmi (ratio iuris) és műveleti önreferenciális zártság hogyan fér össze a társadalmi-történelmi környezet kihívásai felé meglévő, arra is reagáló nyitottsággal*.[9] Mindez a kategóriaelemzés jegyében lehetséges, ahol a minden létezőre jellemző fundamentális (ezért általános), az önépítő társadalmi létre jellemző specifikus-különös kategóriák és a csak a jog létmódjára jellemző egyedi, tárgyspecifikus kategóriák egymást lételméletileg előfeltételező viszonyában fungálnak. Visszavezethetőség ellenben nincs, mert a konkrétabb, a komplex, unitas multiplex egyedisége felé menő meghatározottságok kategoriális nóvumot, emergens tulajdonságokat tartalmaznak. Az interdependens, tárgyspecifikus jogi kategóriák – pozitivitás, érvényesség, jogrend, jogdogmatikai alakzatok, törvényesség, jogi kiszámíthatóság, alkotmányosság – révén válik önreferenciálissá, azonban saját léte alapjait a társadalmi-történeti lét adott fokán reprodukálódó konfliktusok tartják fenn. A „société civil" önépítő létalapként (ratio essendi) az előfeltétele annak az autonóm alrendszernek, amely konfliktusfeloldó, magatartásmintáival reguláló, szociálintegratív módon, aktívan befolyásolja társadalmának, saját létalapjának mindenkori éppígylétét. Történelmileg nézve egyre fokozódó belső, jogászi munkamegosztásos, anyagi-, szervezeti- és eljárási jogi intézményteremtő, dogmatikáját fejlesztő módon elrugaszkodva – de teljesen sosem elszakadva – saját léte alapjaitól. *Ezért nincs a jognak saját ontológiája, jogontológia, hanem a külső és belső komplexitásával a társadalmi lét önszervező-fejlődő (önreferenciális) komplexuma a jogi objektiváció.*

Nemcsak arról van szó, hogy semmiféle instrumentalista ténykutatás nem fedheti le a társadalmi lét totalitását, hiszen a viszonyok és a lehetőségek nyitottak a tények zárt univerzumával szemben, ami miatt az ellentmondásosság, mint mozgásforma a társadalom sajátja. Egymást kölcsönösen feltételező és kizáró pólusaival, ellentétes és különböző mozzanataival, az egészben (az összfolyamatban) funkcionáló részrendszereinek tárgyspecifikus különösségével. Ezért a társadalomtudományi megismerésének saját logikája van.

[9] Ide tartozik, hogy nem tekinthettem teljesen megértő módú kritikának Szabó Miklós professzor recenzióját (In Jogtudományi Közlöny, 2023. április, 177-185. o.) fő művemről, ezért is válaszoltam arra érdemi módon (In Jogtudományi Közlöny, 2024. január, 33-41. o.). Tudva-tudván, hogy az angolszász orientáció nyomán „mainstream"-mé váló analitikus, módszertani pozitivista jogelmélet domináló a mai világban. Sajnálva, hogy Szilágyi Péter professzor elismerő értékeléseit csak magánlevelezésünkben adta tudtomra.

Sematizáltan ábrázolva is megmutathatjuk e körforgást, reprodukciót:

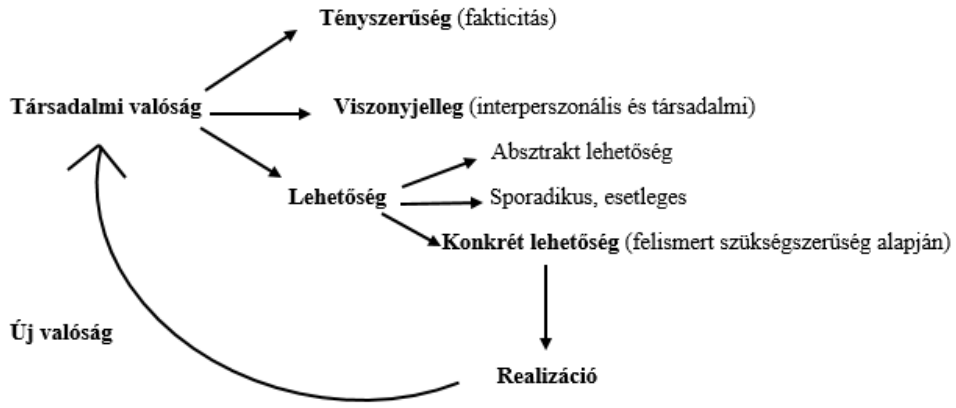

Tézis és antitézis, rész és egész, régi és új, racionalizmus és irracionalizmus, spontán-tudattalan (vak) és tudatos társadalmi cselekvések és folyamatok, *egymást kölcsönösen feltételező és kizáró mozzanatok oldódnak fel reprodukcióvá és produkcióvá.* A dialektikus probléma pedig a jogban is fungál. Jelzésszerűen: tényszerűség és normativitás a szokásjogi jogképződésben és a tételezett jogban; a joggal való élés és visszaélés reflexiós meghatározottságában; abban, hogy a tulajdonlás, mint olyan feltételezi a magából mást kizáró negativitás mozzanatát; arányosság a büntetéskiszabásban, ellenben a konok, visszaeső bűnözés estében, mint alapnál a következmény, az, hogy in concreto milyen bűncselekményt követnek el, már nem proporcionális: nem az egyedi-partikuláris ok-okozat, hanem egy alap (másként strukturális ok) – következmény aszimmetrikus viszonya áll elő. A linearitás mellett a nem-lineáris komplexitás problematikája is jelen van a jogrendszerben.

III. Legalitás – legitimitás és alkotmányozó hatalom

Első megközelítésben a *legalitásnak érvényessége* van, a *legitimitás valaminő rend, jogintézmény igazoltságát,* elfogadottságát jelenti. A tiszta jogpozitivizmus módszertanilag elválasztja a legalitás kérdését minden mástól, így egy jogrendszer legitimitásáétól is. A metajurisztikus elemek, összefüggések kizárása pedig azzal a következménnyel jár, hogy *a legalitási szférát önmagára kell alapoznia*, végső kelseni elemzésben pedig a logikai szükségességgel bevezetett alapnormától, Grundnorm-tól nyeri el érvényességét minden jogi aktus (ti. a normák érvényessége egyetlen normára mint az érvényesség végső alapjára visszavezethető).

Az angolszász *módszertani-analitikus pozitivizmus* útján járó gondolkodók egy *önmagára alapozódó jogászjog* lehetőségét keresik. Államtalanítani, hatalommentessé kívánják tenni ezzel a jogot. Az állam(közhatalom) és a jog közötti egzisztenciális összefüggéseket találó megoldásokat – norma keletkezés-érvényesülés-érvényesítés-megszűnés – *az imperatív jogelméletek körébe utalják, amitől differál saját interpretív jogelméletük.* A jog erkölcshöz való viszonyának tisztázása azonban itt és így is felmerül. Erre dolgozták ki az inkluzív, erkölcsi normák létét a jogban *megengedő* (Hart) és az *azokat kizáró* exkluzív pozitivizmus érdekes, megfontolandó álláspontjait. A megengedő pozitivizmusban nem szükséges, hogy a jog újrafogalmazza vagy kielégítse az erkölcs követelményeit, ámbár ez sem tekinthető véletlennek. Hart formulájából következik a jog védett autonómiája, – ámbár találkozhat a jog az erkölccsel, amikor követelményeik egybeesnek, ekvivalensek. Az exkluzív pozitivizmusban az érvényességi főszabálynak (alapnormának) nemcsak nem kell, hanem nem

is lehet erkölcsi kritériumokra alapoznia (J. Raz). Ám akár egyik, akár másik analitikus pozitivizmus változattal dolgoznak, megoldásaikban közös, hogy egyfelől a *jogot adottságnak, olyan társadalmi ténynek veszik*, amelynek sem keletkezését, sem érvényesülését, sem megszűnését, tehát folyamatszerűségét nem kell vizsgálniuk. Azért nem, mert minden jogrendszerben van valamilyen *érvényességi főszabály, amely meghatározza az összes többi jogi norma érvényességét*. *Ez a társadalmi tények tézise.* Ennek a kritériumnak a létezését pedig levezetésre nem szoruló társadalmi ténynek tekintik.[10] Továbbá létezik *legalább egy elismerési szabály*, amely egyetlen jogi igazság feltételeként sem követeli meg, hogy erkölcsileg (természetjogilag) helyes legyen.[11] Ez a *szeparabilitási, elválaszthatósági tézis*, amely elválasztja a pozitív jogot annak igazságtartalmától, erkölcsi helyességétől, legitimitásától. Az exkluzív módszertani pozitivizmus éppúgy tudatosan *felszámolja a legalitás legitimitással és moralitással való összekapcsolhatóságát*, mint a tiszta jogtan alapnormája. Az inkluzív, megengedő pozitivizmus pedig a jog érvényességéből kapcsolja ki a materális, tartalmi elemeket, ámbár a jog találkozhat erkölcsi értékekkel. Általánosíthatunk: ekkor a társadalom életéből, annak különböző területeiről jövő szabályozási igények, szükségletek, fehér foltok maradnak, nincs hatásuk a szabályozás módjára, tárgyára, fogalmi apparátusára, jogdogmatikájára.[12] Így a jog felfogása társadalmi létbeágyazottságától, genezise újra- és újjátermelődő mozgatórugóitól és ennek a joganyag tervezett-tudatos, jogalkotói megváltoztatására gyakorolt hatásától elválasztott marad.

Felfogásom azt is érzékelteti, hogy az alkotmányozó hatalom („pouvoir constituant") nem lehet jogi, hanem – eltérően az alkotmánytörvénytől – metapozitivisztikus kérdés.[13] A politikum, a közhatalom jelen van egy jogrendszer kiépítésében és működtetésében. „De a jogi formalizmusok betartását elégséges érvényességi feltételnek szabó megoldások – megfelelő szerv, megfelelő eljárásban és hatáskör birtokában megalkotott normatív aktusa érvényes, voltaképpen a normatív formára emelt államakarat – működtetését, ha a szükségest egyben elégséges kritériumnak tekintik, akkor is némiképp „gyenge lábakon" álló megoldás. Hiszen a formális jogszerűség az önkény jogszerűsége is lehet. Röviden szólva, mert a jog pozitivitása mellett hiányzik ebből a tartalmi megformáltság ratio iurisa, benne a tipikusság szabályozási szintjének (átlagtípus; lényegtípus; ideáltípus) megragadásával és a normaalkotás közhatalmi autoritásával, a jogszolgáltatás egészében. (Itt most eltekintünk a magánszemély jogalanyok államtól mentes, a szerződési szabadság uralta jogügyleteitől.)

[10] A választott perspektíva meghatározza a kutatás területét: az interpretív jogelmélet voltaképpen a jogalkalmazás, *a bírói döntéshozatal indokláselméletére* koncentrál. Az angolszász világban pedig hagyományosan keveset beszéltek a kontinentális államfogalomról, sokkal inkább kormányzásról (On Goverment), mint amelyik elvált a jogrend közegében munkálkodó jogászi hivatásoktól. Ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, hogy az államiság kérdését – a legitim erőszakmonopóliummal eljáró, egy adott terület népessége felett főhatalmat gyakorló államiságot kikerülve – *az autoritás indokláselmélete* lépjen be a gyakorlati filozófiák (politikai-, jog-, és erkölcs filozófia) érdeklődési körébe. Tartózkodni kell az állam- és társadalomelméleti szempontoktól.

[11] Győrfi Tamás megfogalmazásában: „Létezik legalább egy elképzelhető elismerési szabály (s ezért egy lehetséges jogrendszer), amely nem határozza meg egyetlen jogi propozíció igazságfeltételeként sem azt, hogy erkölcsi elvként igaznak bizonyuljon." A kortárs jogpozitivizmus perspektívái. Bíbor, Prudentia Iuris 25. k., Miskolc, 2006, 13-14. o. A módszertani pozitivizmus elemzéséhez lásd még: Takács Péter: John Austin és a klasszikus iskola jogelmélete. ELTE-ÁJK, Bibliotheca Iuridica, Budapest, 2010, 9-10, 27. o.

[12] Egy ilyen különnemű, egyenesen dogmatikai tudományként (1) vagy a jogtudomány és a joggyakorlat kölcsönhatásában közvetítő, esetközpontú jogdogmatikát művelendő álláspontot, (2) képvisel Magyarországon (1) Bódig Mátyás: A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje (86-110. o.), és (2) Szabó Miklós: A jogdogmatika jogformáló szerepéről (31-49. o.) Mindkettő In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna. MTA TK JTI, Budapest, 2016.

[13] Szigeti 2021: 231-249. o.

IV. Jogalkalmazás – jogértelmezés – jogtalálás („Rechtsfindung") *és bíró alkotta jog*

Ez a tematika a belső szemléletű jogelméletek fő terepe, és ahogy ezt egykor találóan hívtuk: a Harvard University Press jogelmélete. Valóban, itt elsősorban igen komoly, fogalmi-logikai, argumentatív, analitikus eszköztárral elemzik a bírói ítélkezést, mintegy igazolási-indokláselméleti perspektívába helyezve, mindez pedig a common law jogcsalád hagyományain orientálódik. Magam nem léptem az angolszász analitikus, módszertani jogpozitivizmus útjára, hanem a kontinentális és magyar hagyományok jegyében – normatani orientációra támaszkodva vizsgáltam a bírói döntés alcímemben is jegyzett „négyesfogatát", tanulmányaimban és a záró monográfiám (2021) VII. fejezetének hetven oldalán. Pozícionálva megoldásaim reflektáltam *a racionalista dogmatizmusra, az erkölcsi egyenértékűségek pluralizmusára és a szkepticista relativizmusra*. A jogalkalmazás egységes magyarázatra törekvő megoldásait C. Schmitt decizionizmusában és Wolfgang Fikentscher esetnormatanában vizsgáltam. A módszertani pozitivizmuson orientálódó könnyű és nehéz eset („Easy & Hard Cases") dualizmusa közé beiktathatónak és beiktatandónak mutattam fel a jogalkalmazás normálformáját. Átfogóan jellemezve e trichotómiát: a k*önnyű eseteknél* ugyanis nem a bizonytalanságok közegében kell a bizonyosat keresni, mint *a nehéz eseteknél,* hanem a joggyakorlatban kimunkált és kínálkozó standard megoldásokat kell alkalmazni. A *normálformánál* pedig az ügydöntő szabály – a normatani értelemben vett, tárgyi hatályú norma – alkalmazása annak nemcsak szubszumpcióját, az egyedinek a különös/általános alá sorolását, hanem *specifikáló, individualizáló alkalmazását* is jelenti. Ebben igényel szakmai ítélőerőt, de itt sem a bizonytalanságok közegében kell döntenie a jogalkalmazónak, mint *ahogy ez a dogmatikai jelentés vagy normakollíziók miatt vagy a joghézagoknál* (a nehéz eseteknél) fennáll. Utóbbiak eseteiben vagy több norma, dogmatikai fogalom ütközésének relevanciája miatt nincs konkluzív megoldás az életbeli esetre, vagy képletesen szólva, éppen a „normatív semmi" helyzetében kell ítélkeznie a bírónak, elvek, jogelvek, policy-k súlyozó mérlegelésével meghozott döntéssel.

V. Jogfejlődés: az adaptáció formái és eszközei

Szintetikus jogelméletem kitüntetett témája a jogfejlődés mibenlétének, útjának, módozatainak tanulmányozása. Kerüljünk itt kissé távolabb a módszertani, vezérlőeszmék felől adott eddigi megközelítésünktől, és tekintsünk gazdagabban a jogtörténet, a tapasztalatok és a jogesetek felé. A jogfejlődés átfogó fogalmát *aktív adaptációként* fogom fel, definiálva: a társadalmi változások követelményeihez kell igazítani a jogrend stabilitásigényét, változtatások generálása mellett. Azért, mert eltérően az élő szervezet környezethez való alkalmazkodásának evolúciós mechanizmusaitól, ahol a faj túlélése a végső mérce, a társadalmi létben ez – előfeltétel, de nem lehet mérce. Itt a társadalom – nem tudattalanul – érdekektől és céloktól vezetve, szelektálóan viszonyul „második természetéhez", elődeitől kapott környezetéhez.[14] Ahogyan a jogrendszer is intenzív kölcsönhatások közepette szelektíven viszonyul társadalmi, gazdasági, kulturális környezetéhez, annak kihívásaihoz, amelyek a szabályozás igényét és tárgyát teremtik meg. Azonban nemcsak a jogalkotói jogalkotás, hanem a fennálló szabályok jogesetekkel gazdagított *dogmatikai* interpretálása vagy a bíró alkotta jog is adaptációs eszköz. A tudatos viszonyulás jellemzője miatt kell az aktív, minősítő jelző, az adaptáció mellé. Ez pedig *mikro*szinten – egyetlen jogintézmény, vagy egy jogterületen szintjén[15] vagy jogági-

[14] Blaise Pascal a szokást tekintette az ember második természetének. Mi az egyes ember mellett a történetileg kibomló társadalmi létet.

[15] A hatósági jogalkalmazás választójogi területéről vett példán demonstrálnánk egyfelől a jogalkalmazás joghézag kitöltésére alkalmas mivoltát, tehát aktív adaptációját, ami másfelől jogalkalmazói jogalkotást is eredményezhet.

jogterületi *mezoszinten*[16] – is lehet aktív adaptáció, nem csak a tervezett jogalkotás *makro*szintjén. A jogalkotás mindennapi formáival, az érdekek harmonizációjával, prioritások alkalmazásával vagy éppen okafogyott szabályok hatályon kívül helyezésével, deregulációjával. Mind a pozitív, mind pedig a negatív jogalkotás a mindenkori politikai hatalom jogalkotó funkciójának közvetítésével megy végbe, eltérően attól a látszattól, amely alanytalan, anonim hatalomként tünteti fel a közérdekre hivatkozó regulációt. Mintegy a végeredmény, az érvényes és hatályos jogra redukálva a folyamatot. Tehát a közérdek formális, bevett hivatkozási gyakorlatkénti felfogását elégtelennek találva dolgoztam ki a közérdek szubsztantív fajtáit. A paradigmatikus elméleti változatok, Rousseau általános akarata, Hegel és Pound megoldásai és a politikai piac analógiájával dolgozó modern változatok (Public Choice és a közjavak természetes monopóliuma) összevetésével bontottam ki a közérdek négy szubsztantív fajtáját: 1. a magánjogi, partikuláris-konfliktusokat rendező közérdek szükségletét; 2. az empirikus (Pareto-optimum alapján) és 3. a generikus közérdek fogalmát („senki rosszabb helyzetbe ne kerüljön azáltal, hogy akárcsak egyvalaki jogellenesen előnyre tehessen szert" tiltó normája); és 4. a kollektív identitás fennmaradását és/vagy fejlesztését biztosító közérdek fajtát.

Az országos népszavazási kezdeményezések minősítését az Országos Választási Bizottságnak hatósági jogalkalmazói jogkörében eljárva kell hitelesítenie vagy kizáró ok fennállásakor ezt megtagadnia. Egészen addig nem is volt probléma ezen alkotmányos alapjog gyakorlásával, ameddig jóhiszemű és észszerű kérdések érkeztek az elbíráló szervekhez. (2002 és 2005 közötti négy évben évi átlagban 20 kérdés, amit 2006-ban 48 követett. Az ezt követő, a köznyelvben találóan „népszavazási cunaminak" elnevezett periódusban, itt nem tárgyalható okokból 2007-ben 385, majd 2008-ban majdnem 500 kérdés érkezett.). Mit tegyen a jogalkalmazó, amikor a rendes kérdések tucatjai mellett azzal szembesül, hogy egyetlen napon ugyanaz a beadványozó 25, 47, majd 200 kérdést ad be, melyek vagy komolytalanok, vagy abszurdak és ráadásul copy-s technikával, egyetlen tényező megváltoztatásával készülnek? A szigorú jog szerint a jogalkalmazó testületnek egyenként megtárgyalva és értékelve, *egyenként kellene hatósági határozatot hozni a kérdésekről*, amelyeket a Magyar Közlönyben kell közzé tenni és a határozattal szemben jogorvoslatért az Alkotmánybírósághoz lehet fordulni. Se az ügyek összevonására, se pedig a közigazgatási jogban ismert hasonló problémára – az úgynevezett sajtpapír beadványok „érdemi elbírálásra alkalmatlannak" minősítésére – nem adott lehetőséget a hatályos joganyag. A közigazgatási jogi analógia alkalmazásának közvetlen lehetőségét kizárta, hogy a választási eljárási jog (1997. évi C. törvény, Ve.) szempontjából a közigazgatási eljárás nem minősült háttér jogszabálynak, azért, mert a Ve. a 44. § (2) bekezdésében más kérdésnél ezt megnevezte (és ezzel explicit felhatalmazást kívánt meg).

Vajon azonosan kell-e elbírálni a népszavazás rendeltetésével összhangban álló kezdeményezéseket azokkal, amelyek komolytalanok, hátráltatják a normális kezdeményezések elbírálását és lejáratja az eljáró szervek (OVB és AB) és a hivatalos lap tekintélyét? Ez volt a gyakorlat által felvetett dilemma, amelynek *megoldásához jogalap nem állt rendelkezésre*. Az érvényben lévő jogszabályokból mégis el lehetett jutni az „érdemi elbírálásra alkalmatlan" minősítéshez, de csak a jogalkalmazó által alkotott joggal, az általa bevezetett új mértékkel. Ugyanis az 1998. évi III. népszavazási törvény *preambuluma, amely fogalmilag tisztázza a népszavazás alkotmányos rendeltetését* és a Ve. 3. § d) pontja, amely *alapelvként a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás követelményét állítja fel, következésképp tiltja a joggal való visszaélést /rendeltetésellenes joggyakorlást/,* - megalapozza e minősítést. A testület a preambulumot („az ország sorsát érintő legfontosabb ügyek eldöntésében, illetőleg a képviselői döntések befolyásolásában vagy megváltoztatásában a nép közvetlenül, szavazás útján is részt vehessen") a törvény részének tekintette, amit egyébként az AB is így fogott fel, rámutatva, hogy egy kérdésnek összeegyeztethetőnek kell lennie a népszavazás alkotmányos funkciójával, melyet a preambuluma tartalmaz (75/2009. /VII. 10./ AB határozat). A preambulum jogtárgy-harmonikus (teleologikus) jogértelmezése és az eljárási törvény joggal való visszaélés tilalma együttes követelményének *származtatott jogalapként való újító alkalmazásából* le lehetett vezetni az e körbe tartozó kérdések érdemi elbírálásra alkalmatlannak minősítését. Konklúzió: az élet által újonnan felvetett jogalkalmazási problémákra nem kell a törvényhozóra várni, *ha a jogrendből levezethető újító jogalkalmazói jogalkotással általánosító érvényűen meg lehet* oldani azokat. Ez persze a *ratio iuris* győzelme egy ius strictum szövegpozitivista olvasat irracionalitásával szemben.

[16] Ilyen mezoszintű, választójogi elemzést végeztünk a magyar választási rendszer 1989-2010 közötti kétfordulós, háromcsatornás berendezkedésének az azt követő új, egyfordulós-kétcsatornás rendszerre való reformjának elemzéseként: Szigeti Péter: A magyar választási rendszer átalakítása – összehasonlító perspektívában In Jogtudományi Közlöny, 2014/2. szám, 82-92. o.

A makroszintű, közérdeken orientálódó jogalkotásos adaptáció kvázi mindennapi jelensége a közhatalom gyakorlásának, emellett a *korszakváltásos adaptáció* és a *forradalmi jogalkotások jogképző ereje* tekinthető a joganyag és tartalmai legnagyobb mérvű cseréjének.

Ha adaptáció csak passzív alkalmazkodás volna, akkor csupán visszfénye lehetne a társadalmi és gazdasági folyamatoknak. Lenyomata, tükre, amelyben ugyanazt pillanthatjuk meg, legfeljebb speciális, normatíve szelektált nézőpontból, amit a tükrön kívüli világ is mutat, éspedig komplexebben. *A jog mindig homogenizálja, egynemű közegbe írja át és ezzel saját szempont- és kritériumrendszere szerint – önreferenciálisan – redukálja a komplex viszonyokat. Az oksági összefüggéseket jogi okságként szelektálva. Az események, életviszonyok, társadalmi magatartások extenzíve végtelen gazdagságukkal önmagukban esetek maradnak, ha nem mennek át a jogi relevancia szűrőjén. Ettől lesz az esetből jogeset.* Azaz a jogrendszer saját intenzív közegébe emelve kapnak jogértelmi minőséget. A jogalkalmazásban pedig egy jogeset elbírálása nem az elbíráláskori időpontban, hanem az esemény kiváltotta hatályban lévő jogszabályok alapján bírálandó el. Az *eset váltja ki a múlt joganyagához történő visszacsatolást* a jogi elbírálhatóság érdekében. Visszacsatolás nélkül – visszamenőleges időbeli hatállyal – lehetetlenre kötelezne. A jogalkotást pedig a még be nem következett, jövőbeni eseményekre, magatartásokra vonatkozó *előrecsatoló, szabályozó-koordináló* hatásmechanizmus jellemzi. Magatartás mintát adva a potenciális konfliktusok csökkentéséhez, minimalizálásához, illetve a bekövetkezett jogsértőek elbírálásához.

Éppen ennek következtében válik alkalmassá a jogrendszer mint társadalmi alrendszer a konfliktusok feloldására és az érintkezési viszonyok szabályozására. Mivel funkcióinak ellátásán keresztül a társadalmi alapviszonyok reprodukciós színvonalát és minőségét a jogszolgáltatás jelentős mértékben befolyásolhatja – éppen belső értéktartalmainak, a jogbiztonságnak, törvényességnek, alkotmányosságnak és ezek összetevőinek a kibontakoztatásával –, továbbá új intézményeket teremthet a szabályozás erejével és magatartásminták bevezetésével-elterjesztésével, ezért nem pusztán adaptáció, hanem *aktív adaptáció a jogfejlődés*. Ha nem vagy nem sajátlagosan reagálna a jog külső környezetének, változó társadalmi viszonyainak kihívásaira, például a modernizációs- (információs társadalom; mesterséges intelligencia AI, ennek szerzői jogi vagy felelősségi problémái, mondjuk az önvezető járművekkel, stb.) vagy éppen a globalizációs folyamat kihívásaira, akkor a jogfejlesztés válsága alakulna ki. Ez pedig a jog tehetetlensége-inadekvátsága révén regresszíve befolyásolná az újratermelési folyamatokat. Ezzel szemben, ha megtalálja a környezeti kihívásokra az előremutató (vagy csak éppen fenntartható) válaszokat, akkor bővítetten és differenciáltabban bontakozhatnak ki a gazdaságban, a társadalom életében, de a kultúrában is a modernizációs folyamatok. A jogalkotás teljesítményei mellett a bírói jogalkalmazás és jogfejlesztés lehetőségeit, de a jogtudomány teljesítményeit is ezen a mértéken lehet helyesen megítélni. Eörsi megfogalmazásában: *„Világos, tiszta, de a bírói jogfejlesztésnek teret engedő kódexek és ezek viszonylag tág keretein belül egységes, következetes és követhető bírósági gyakorlat – ez a korszerű."*[17] *Ma is.* Ahogyan ezt a magyar jogelméleti irodalom is behatóan taglalta.[18]

Persze a jogcsoportok szintjén már gazdagok az ugyanazon jogtípushoz tartozó változatok. A legmarkánsabbakat felidézve: a *korai*, osztálykompromisszumos polgári

[17] Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 25. o.

[18] Így a kodifikáció négy alaptípusát Varga Csaba monográfiája jellemzi. Ezek igen átfogó, erős meggyőző erejű jogtörténeti teljesítmények a tudatos, hosszú távra tervezett jogalkotásra. Megkülönböztetve a prekapitalista, a felvilágosult abszolutista, a klasszikus polgári átalakulást szolgáló és szocialista rendszerek kodifikációs teljesítményeit, a híres nemzeti kódexek és az elvetélt törekvések analízise mellett. A kódexek dialektikus záró és korszakot nyitó szerepe a jogfejlődésben egyaránt tetten érhető, eleget téve a korszerűségi követelménynek. Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, második, bővített kiadás 2002.

forradalom joga (common law), a *következetes* polgári forradalom joga, a napóleoni kodifikációval és hatásával (a francia jog), a *megkésett* polgárosodás jogcsaládját képzőek (német-osztrák jog és általában a kelet-európai országok, így Magyarország is jellemzően e jogcsaládba tartozott). A számottevő feudális előzményeket nélkülöző, a common law-t 1787-től az írott alkotmányokkal recipiáló amerikai jog vagy a monopolkapitalista fázist mellőző, befelé demokratikus paraszti társadalom svájci jog a maga híres ZGB-jével, – olyan *különös képződményei az általában vett polgári társadalmak jogfejlődésének,* amelyeket nemcsak a nemzeti történelem, hanem az erős jogi-kulturális tradíciók és a recepciós hatások formáltak különössé.[19]

A *nemzetállami törvénykönyvek* azóta is meghatározóak egy jogrendszerben – bár annak külső, nemzetközi jogi, bi- vagy multilaterális értelemben internacionális kapcsolatai mellett – szerepelhetnek regionális összetevők, jogforrások. A szuverén szuverén módon dönthet akként, hogy lemond, vagy megosztja szuverenitása egy részét másokkal. Így a „fénykorában" – elvileg – oszthatatlan szuverenitás gyakorlása részlegesen osztott főhatalommá módosul. Így az EU regionális integrációja esetében ma 27 tagállamot jellemez, hogy *szupranacionális elemek* élnek együtt a nemzeti jogrendszerekkel és jogrendszerekben. Azért, mert az *alapító szerződések* és a *rendeletek* közvetlen elsőbbséget élveznek, az *irányelveket* pedig bensővé kell tenni, harmonizálni szükséges az együttműködés érdekében – a nemzeti jogrendszer technikáin, fogalmi apparátusán, saját intézményein keresztül biztosítva az irányelvben megfogalmazott jogi eredményt, célt. További *szuverenitástranszfert* jelent, hogy a *luxemburgi Uniós bíróság ítéletei* kötelezik a tagállamokat, azokat végre kell hajtaniuk.

A jogátvétel olyan mértékben nemzetközi jelenséggé vált, hogy a nemzeti jogrendszerek joganyagának jelentős része, olykor akár 80-90%-ában másoktól átvett, és már a globalizáció és a regionális integrációk előtt is ez volt a helyzet (mutatott rá Sajó).[20] Másrészt a jogfejlődés útjai szempontjából nézve a nagyon is jelentős recepció háromféle módon is megvalósulhat, ha Eörsi rendszerezését[21] a mára nézve gondoljuk tovább. Jogelméleti *jogfejlődés* magyarázatunkban méltán támaszkodhatunk erre az Opus Magnumra és a jogszociológus Kulcsár Kálmánra,[22] mert mindketten érvényesítettek jogelméleti, általánosító szempontokat szűkebb problématartományaik vizsgálatában. Átfogóan spontán, tudatos és kényszeredett adaptációs *formákról* beszélhetünk. Az adaptáció *eszköztára* pedig szinte kimeríthetetlenül gazdag, a leleményektől a kényszerek formáin át a jogszabályok-jogtételek megmanipulálásától, kitágító-beleértelmező, megszorító értelmezéstől vagy éppen átértelmezéstől a jog megkettőzéséig, a generálklauzulákig, a jog perifériára szorításától vagy megkerülésétől egészen a jogrendszer megmanipulálásáig terjed.[23] Mindez persze jogcsalád-specifikusan működik. Amit mi bemutatunk, az elsősorban a kontinentális jogcsaládra jellemző.

---

[19] Fekete Balázs monográfiája a nemzeti jogrendszerek fejlesztését és az ezek mögött meghúzódó közös, általános jog létét a *droit comparé* paradigmájának tekinti. Eltérően a történeti jogösszehasonlítás *ezt megelőző* – Maine, Pollock, Winogradoff nevével – fémjelezhető, történeti-evolucionista paradigmájától, illetőleg az ezt követő, harmadik paradigmától, amelyet a szovjet- és népi demokratikus jogrendszerek értelmezése vetett fel, a kétpólusú világrendszerben. Ez utóbbi paradigmában a joganyag összehasonlításába eredendően bele nem férő – társadalmi és ideológiai – szempontokra tekintettel művelik a komparativisztikát, amelyet a társadalmi tényező elhanyagolásának vonatkozásában magam persze nem osztanék.

[20] Sajó András: Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához. Áron Kiadó, Budapest, 2004, 7. o.

[21] Eörsi: i.m. IX. fej.

[22] Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog. KJK, Budapest, 1989, 55-72 és 119-140. o.

[23] El jeito: a brazil jogi szubkultúra kedvence, trükkök, rejtett technikák, amelyekkel lehetségessé teszik a lehetetlent, igazságossá az igazságtalant, jogossá a jogellenest. A normák ellenére – contra legem – megoldják a problémákat. Persze nem csak brazil jelenségről van szó. Vegyünk egy hazait: egy közös tulajdonban lévő cégnél annak érdekében készítenek visszadatált jegyzőkönyvet, hogy a fenntarthassák a cég működőképességét, az egyik tulajdonos váratlan elhunyta következtében létrejött működésképtelenség elhárítása végett. Ugyanis aláírási joga csak az elhunytnak volt, az örökösödési vagyonmegosztás pedig hónapokat vett volna igénybe, ergo visszadatált

A *spontán alkalmazkodás* elsősorban a bírói jogtalálás leleményeiben, a bíró alkotta jog megnyilvánulásaiban érhető tetten, amikor beleértelmezési és egyéb interpretációs technikákkal kerüli el a bíró a jogi válsághelyzeteket vagy oldja meg a joghézag kitöltését, vagy éppen annak valaminő célból történő mesterséges megkreálását. A jogszabály „megmanipulálása" szövegének érintése nélkül, rejtett technikák alkalmazásával is végbe mehet – jogászi formalizmusok igénybevételével, vagy analógia alkalmazásával.[24] A jogértelmezés jelentőségére szép számmal adódnak előre mutató, de roppant kétséges megoldások is. De az élet által kitermelt normativitás, a tényszerűség normatív ereje, a kereskedelemben (új lex mercatoria) vagy a közösségi médiában vagy az élet egyéb területein kialakult praktikus mintázatok, a „szokásosság" jogiasítása (elismerése a jogalkotó által vagy a bírói jogalkalmazás révén) is e körbe is tartozik.

A *tudatos adaptáció* elsődleges formája természetesen a jogalkotás, kitüntetetten a már érintett kodifikációval. A jogalkotás egész társadalmat érintő tudatossága azonban kiegészítésre szorulhat, és ezt a törvényhozó is felismerheti. *A generálklauzulák kódexbe foglalása* éppen a törvényi jog és a bírói jogalkalmazás potenciális feszültségének, ellentmondásosságának kiküszöbölésére szolgáló *adaptációs, jogfejlesztési eszköz.* Arra szolgál, hogy kikerülhető legyen contra legem megoldások alkalmazása vagy pedig súlyosan méltánytalan bírói döntések meghozatala. Az összehasonlító jog művelői (R. David)[25] számos elemzést mutatnak be e problémára. Eörsinél egyenesen a jogfejlesztés eszközeként értelmeződnek a generálklauzulák jogi státusza, funkciója.[26] Nemcsak a David és mások által kimunkált összefüggésekre koncentrált – a generálklauzulák a jog többi részével szemben, a törvényesség fenntarthatósága érdekében alkalmazhatóak –, hanem a jogmegkettőződés rokonjelenségeire, a régi és az új elemek harcára is reflektálta azokat.

Eörsi a jog = jog – rigorista jogpozitiviumusával – szemben kezeli a generálkaluzulákat, mint amelyeknél: 1. A jog kötelezettséget is jelenthet, 2. Az eredmény igazságosságát hivatottak biztosítani, hogy a szigorú jog ne mindig érvényesüljön. Számunkra világos, hogy 2. esetkör az általában vett jogelvek felé nyit, míg az első a szoros értelemben vett klauzula bemutatása. Az, ahol a záradék – már az absztrat jogviszonyok szintjén nézve is – *valaminek* a záradéka. Így *a joggal való visszaélés tilalma a joggal való alanyi jogú élés belső korlátja, határfeltétele. Ahogy a Pacta sunt servanda immanens korlátja, ellentettje a clausula rebus sic stantibus (bár utóbbi, az előzőre vonatkozás nélkül is lehet jogelvi státuszban). Ezek és így – tehát egymásra vonatkozóan – valóban klauzulák és nem egyszerűen elvek.*[27] A

közgyűlési határozattal lehetett kezelni a helyzetet, érdeksérelem nélkül, de „apró" okirathamisítás révén. El jeito, amikor az ügyvéd fiktív jegyzőkönyvet készít; amikor a tisztviselő agronómussá minősít egy orvost a bevándorlási hivatalban, mert az orvosi kvóta már betelt. Az iszlám jogban a kamatszedés tilalmát úgy játsszák ki, hogy előre, a szerződéskötéskor már a kamattal megterhelt tartozási összeget írják be teljesítendőként. A kontinentális jogcsaládban – in fraudem legis – a jogszabály megkerülésének eseteiről van szó. A *joggyakorlatban tömegesen előforduló* – ám többnyire leleplezetlenül maradó – kis trükkjeiről a jogelmélet alig-alig vesz tudomást.

[24] Nevezetes jogtörténeti példa erejével szólva: ha a Kancellárnak megtiltják – mint ez a II. Westminsteri Statútumban 1285-ben történt Angliában – hogy új writ-et bocsáthasson ki, akkor ezzel a formális tiltással terelték a meglévő writ-ek tartalmi gazdagodása felé a királyi bíróságok jogszolgáltatását, hiszen az újonnan fellépő igényeket kellett beleértelmezni a meglévő keresetek zárt készletébe. Korlátozott számú kereseti forma között kellett tehát az új igények érvényesítésének utat törni. Fejlődésről itt a jogi eszköztár differenciálódása, gazdagodása értelmében beszélhetünk (bár a királyi és a bárók közötti bírói hatalom hatásköri megosztása, egykor minden bizonnyal, a jogtechnikánál is fontosabb kérdés volt).

[25] David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. KJK, Budapest, 1977, 102., 124-125. o.

[26] Eörsi: i.m. 448-453. o.

[27] Teljesen egyértelmű helyzetet tár fel a Polgári Törvénykönyv Magyarázata is, amelyet a törvény híres, 5.§ (1) – (3)-hoz fűzött. A kommentár a szabály (értsd: nyelvileg szabályként jelöli a klauzulát – Sz. P.) elvi jelentőségével kapcsolatban rámutat, hogy „Az alanyi jogok gyakorlásának egyik legfontosabb határát a joggal való visszaélés tilalma jelenti. Ez a korlátozás a polgári jog általános konfliktusrendező funkciójának fontos eszköze: a jogok gyakorlása az összeütköző érdekek viszonylatában a jog társadalmi rendeltetésének oldaláról felülvizsgálható. A szabály valahol egészen mélyen, az igazságosság és a méltányosság eszméiben gyökerezik, s a közös együttélés

generálklauzulák jogtechnikailag tehát ott válnak el az általában vett jogelvek kódexben szereplő eseteitől, hogy már az absztrakt jogviszonyok szintjén – és nem egy tényálláselem értékelésének jogelv alá sorolása következtében – immanensen egymásra vonatkoztatottak.

A *kényszeredett adaptáció* elsősorban geopolitikai vagy gazdasági körülmények nyomására áll elő, lehet ez egy alkotmány elfogadása oktroj útján, de egy hosszabb szakaszban végbement kényszerű alkalmazkodási periódus is. A jog átvételének társadalmi-történeti kontextusában Kulcsár Kálmán – támaszkodva az *acculturation juridique* elsősorban Jean Carbonnier jogszociológus kidolgozta fogalmára,[28] két típust különböztet meg. Az egyik „a jognak a kulturális érintkezéssel, a kulturális elemek terjedésével együttes átvétele, amidőn a *jog a kultúra egyik elemeként*, más elemekkel együttesen, azokhoz kapcsolódva honosodik meg (jelöljük ezt: A); illetőleg a társadalomnak *a külső környezethez való alkalmazkodási kényszeréből adódó recepció,* amidőn a fogadó társadalom politikai-gazdasági tényezők, esetleg hódítás következtében kényszerül adaptációra, és ezzel külső jogi szabályozás átvételére vagy követésére" (B)[29] Mindkét típust – a kikényszerítettet és a kulturális kontextusút – egyaránt a centrum-periféria függési viszonya magyarázza. „Az első esetben a centrum kulturális hatása kifejezett, amelyet a gazdasági viszonyok alakulása is alátámaszt, míg a másodikban a centrum gazdasági és politikai erejéből, esetleg terjeszkedéséből következő kényszer az, amely a periférián lévő társadalomból az alkalmazkodást kiváltja".[30] A XV. századtól, a nagy földrajzi felfedezéseket követő interkontinentális kereskedelemtől a világrendszerbeli egyetemes érintkezést az elmúlt fél évszázad globalizációvá fokozta, nyomában a „globális szabadjog" kialakulásával – amelyet joggal tekintettünk korszakváltásos adaptációnak.[31]

Tiszta (B) forma az imperialista gyarmatosítás, amikor külső erők erős oktroj-jaként kerül sor jogátvételre. Itt a gyarmattartó joga dominál, noha uralma fenntartása érdekében is akceptál tradicionális elemeket vagy helyi jogszokásokat.[32] Ezért mondhatta Talleyrand: „Szuronyokkal sok mindent lehet csinálni, de tartósan rajtuk ülni nem lehet". Oktroj volt a magyar történelemben a bukott szabadságharc után I. Ferenc József császári pátensével az olmützi alkotmány reánk kényszerítése, amely kényszerítően tért vissza az első független, parlamentnek felelős kormány szuverenitásától a monarchikus legitimitáshoz (B). Azonban kényszeredettek lehetnek a finomabb megoldások is. Így Kanada jogi helyzete (A) és (B) típus együttes hatására „soft"eset volt, éspedig 1867-től egészen az alkotmány huszadik századvégi

---

polgári normáinak megfelelően az alanyi jogok gyakorlásánál mások sértett érdekeinek a megóvását kívánja biztosítani. *A joggal való visszaélés nem önálló tényállás, hanem a jogviszonyok nagy többségénél figyelembe veendő szabály. … Célja az, hogy a bíróságok részére – meghatározott feltételek megléte esetén – korrekciót biztosítson."* A joggal való visszaélés tartalmi elemzése kapcsán pedig arra mutat rá a kommentár, hogy az csak valamilyen jog gyakorlásának lehet az eredménye. Azaz *csak az alanyi jogosultságok biztosította cselekvési lehetőségekre vonatkozhat a visszaélés.*
Eörsi: i.m. 266-281, 273-277, 339-341. o.

[28] Carbonnier, Jean: Sociologie juridique Armand Collin, Paris, 1972, 166-175. o. Olyan recepció, amely túl a jogpozitivista elemek átvételén, magába foglalja a joggal kapcsolatos szociológiai, *kulturális, pszichológiai összetevők illeszkedését*. Tehát a jog változása mellett a jogi kultúra változásait is.

[29] Kulcsár: i.m. 120. o.

[30] Kulcsár: uo.

[31] Szigeti: i.m. 399-405. o.

[32] Az indiai brit uralom végére kikristályosodott elveket egy nem elfogulatlan szemlélő, Lord Wright, a Privy Council bírája ekként foglalta össze. „A brit kormány politikája ebben és más vonatkozásban a bennszülött jog és szokások felhasználása az ország igazgatásának céljaira oly mértékben, ahogyan az lehetséges és amennyiben nem módosítja vagy függeszti fel őket törvény, illetőleg rendelet… A brit kormány által létesített bíróságoknak kötelességük ezeknek a bennszülött jogszabályoknak és szokásoknak, mint az ország jogrendszere részének kikényszerítése, amennyiben nem barbár jellegűek" (idézi Kulcsár, 1989, 125.). Világos példa a jog megkettőződésére, egyfelől brit törvények, rendeletek, másfelől bennszülött jogok és szokások együtt élő jogrétegére, ahol egyfelől „persze" a gyarmattartó minősíti a kettő viszonyát, másfelől dönti el az értékmércét: a barbár vagy nem barbár jelleget. (Ennyit a szövegpozitivista jogszabályértelmezés „immanens" érvényességéről).

„hazahozataláig." „Kanada szövetségi államberendezkedését kialakító British North America Act (BNA, 1867) eredetileg és jogi értelemben nem alkotmány, hanem birodalmi törvény volt, ami felett a jogforrási hierarchiában ott állt a brit történeti alkotmány. Az ország politikai értelemben a westminsteri megállapodás nyomán 1931-ben lett nemzetközileg elismert, önálló állam. Jogi értelemben viszont még ekkor sem volt az."[33] Egészen 1982-ig.

Kettős, keleti és nyugati külkereskedelmi kapcsolatrendszerének következtében *Magyarország* a hatvanas évek derekától egészen 1990-ig, helyesen – jól felfogott modernizációs szükségletei miatt – alkalmazkodott az Európai Közösségek olyan kereskedelmi és vámjogi szabályához, amelyek nélkül csak alacsonyabb szinten tudta volna kielégíteni gazdaságának fejlesztési igényeit (miközben 1949 óta a KGST országok szövetségének, 1955 óta pedig a Varsói Szerződésnek is tagja volt). Mindez A és B tényezők együttes jelenlétét mutatja.

Az adaptáció *aktív formája a programozott jogalkotás és jogátvétel*, a tudatos jogfejlesztés. Minden recepció adaptáció is egyben, de az adaptáció a szélesebb jelenségkör, mert külső hatások nélkül, autochton módon is lejátszódhat egy adott társadalom jogrendszerében. A recepció feltételezi a külső mintaadást. Eörsi a recepció legmélyebben fekvő okaként *a fennálló jog adaptációs energiáinak kimerülését tartja,* ilyenkor ugyanis a *jogot újjá kell alakítani*. Akár forradalmi úton, mint Franciaországban a napóleoni kodifikációval, akár recepcióval. Azért még tegyük hozzá napjaink globalizációs folyamataival összefüggésben: „akár a iurisdictio primatusával a legislatio felett", akár mikroszintű jogalkalmazói ratio iuris-szal, jogfejlesztéssel.

Az önként átvet joganyagnak a nemzeti jogrend jogdogmatikai és jogtechnikai közegébe kell illeszkednie, ami bizony nehézségekkel is járhat.[34] Szélső esetben, nagyfokú közegidegenség esetén, az immunbiológiai reakcióhoz hasonlóan ki is dobhatja magából az idegen, szervesülni nem képes joganyagot. A nem lefordítható terminológiákra, a még nem létező jogi konstrukciókra és a dogmatika szemantikai mélyrétegeire gondolva komoly lelemény szükséges a nemzeti jogalkotó hatóságok részéről, hogy az átvétel szerves és ne szervetlen recepcióhoz vezessen. Utóbbi, kedvezőtlen esetben vagy papírjogot gyártanak, és ezt a jogalkalmazás hiányában válik redundánssá, vagy veti ki magából a belső jogrend. Akár pedig az alkotmányossági vizsgálat próbáján is fennakadhat és megsemmisítésre kerülhet az elhamarkodott, szervesülni nem képes, mert inkoherens szabályanyag, rendelkezések. Nyilván nem ez a sorsa annak a tömérdek, sokszor csak technikai jellegű normának, standardoknak az átvételével, amelyekre a jogharmonizációs folyamatban azért kell, hogy sor kerüljön, hogy az Európai Unió tagállamai (vagy éppen csatlakozni szándékozó városmányosai) – az áruk, tőkék, szolgáltatások és részben a munkaerő „szabad áramlása" tekintetében hatékonyan közlekedni tudjanak egymással.

A recepció elmosódott határai következtében kevéssé definiálható fogalmának minimális követelménye, hogy *„az egyik jog egy nagyobb jogterületen áthassa a másik jogot"*. *Szerves* a recepció, ha „a recipiens társadalmi-gazdasági berendezkedésének nagyjából

[33] Paksy Máté: A konstitucionalizmus archeológiája. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014, 205. o.

[34] Sárközy Tamás arra mutatott rá, hogy tőkepiaci törvényünk az egyik jellegzetes terméke az angol-amerikai jogi gondolkodásnak, amely multinacionális könyvvizsgáló cégek és ügyvédi irodák révén, az értékpapírjogon, számviteli jogon és a bankjogon keresztül hatoltak be a magyar jogba. Míg a konszernjogunkban az angol-amerikai take over – vállalatfelvásárlási – rendszert adaptáltuk, addig a Gt. a német „elismert vállalatcsoport" intézményét kodifikálta. „Így a magyar gazdasági jogban egyszerre van jelen a vállalatfelvásárlást megelőzni-meggátolni kívánó angol-amerikai szemlélet (offenzív konszernjog) a német típusú, a kisrészvényes és hitelezővédelmi méltányos érdekeket kiegészíteni kívánó szemlélettel (defenzív konszernjog)". Sárközy Tamás: A jog szerepének átalakulása a gazdaságban. A magyar gazdasági jog fejlődése 1988-2005 között. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása 1985 (1990) – 2005. I. k., Gondolat-ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 604. o. Ezt tekinthetjük a *vegyes átvétel* módozatának.

megfelelő jogot recipiálnak," *szervetlen,*[35] ha nagy a távolság a recipiens társadalom és a recipiált jog honi társadalma között. [36]A szervetlen recepció mérsékelt válfajának tekinthetjük azt az állapotot, amelyen a *jog belső koherenciája törik meg*.[37] Akár úgy, hogy hatályon kívül kell helyezni, akár úgy, hogy jelentősen módosítani szükséges. A *jogátvétel* és a *jogközelítés*[38] sohasem jelenti azt, hogy a hazai jogba beépült megoldások pontosan ugyanúgy működnének, mint ahogy ez a mintát adó helyen történt, mert már a szaknyelvi közegbe történő átvétel, az eltérő jogdogmatikai és jogtechnikai hagyományok is kihatnak a jog alakulására. Egy gazdasági közösség működéséhez azonban a céloknak és a várt jogi eredményeknek azonosaknak kell lenniük, akkor is, ha a hozzávezető út, nemzeti jogi technika és kultúra igen különböző lehet. A szerves recepció azonban a megbízható alkalmazhatóság (jogbiztonság) és tartósság mellett aktív adaptáció, jogfejlesztés, amely az előzőeken túlmenően egészen az uniós joggal való *kölcsönhatásig* terjedhet.

VI. Egy klasszikus kérdés: a jog fejlettségének helyes jogi mértéke

Nem kitérve arra, hogy *nem minden változás* jelent fejlődést is egyben, továbbá hogy a jogfejlődés *sem egyenesvonalú*, mégis, *szekuláris érvényű* tendenciaként kimutathattunk a jog fejlődését: a *materiális tartalmak humanizációja* (a büntetési nemek és célok, illetőleg az emberi jogok katalógusának kialakulásával), illetőleg, képletesen szólva, a „sámán – bíró – kódex – alkotmányosság" *racionalizációs folyamata* révén. Azonban befejezésképpen térjünk még ki a fejlettség *végső érték-kritériumának* megadására.

Nézzük az elméleti hagyományokat. Ha pusztán azt néznénk, hogy egy jogrendszer mennyire adekvátan alkalmazkodik történetileg változó társadalmi, gazdasági, kulturális környezetéhez, akkor az antihumánus, retrográd rendszerekhez való alkalmazkodás eseteiben is – azok érték-orientációjának előmozdításához – mint értékességgel bíró képződményhez jutnánk el. A puszta hatékonyságot állítva egy humánus értékrendtől függő hatékonyság helyébe. Ez tehát csak egy értékközömbös, akár jogpozitivista, akár a jogi információk hipercirkularitásos leírásával megelégedő teoretikus álláspont (G. Teubner) esetén lenne tartható.

Ha pusztán azt néznénk, hogy minden gazdálkodási és társadalmi rendszer történeti termék, amelyik létrehozza a saját kultúráját, és adaptációs formáival és jogi eszközeivel így vagy úgy a saját szükségleteit elégíti ki, azokra reagál, akkor ezzel a történetiség elvével szentesítenénk és tennénk egyformává minden jogi létezőt. Az igaz ugyanis, hogy az egyediség szintjén *minden jogrendszernek megvan a saját története, de ebből még nem következik, hogy*

---

[35] Közismert példák *a szerves* recepcióra: *jogrendszer szinten* a római jog recepciója az európai kontinens bizonyos területein; *jogági* nívón a Code civil recepciója Belgiumban. *Intézményi* szinten: az alkotmánybíráskodás bevezetése Magyarországon 1990-től, mivel voltak előzményei, előfeltételei: így az Alkotmányjogi Tanács „zsengéje" 1985-től és jogalkotási törvény (1987. évi XI. tv.), amely 2010-ig hatályban volt. Vastagh Pál: Egy „idegen test" a szocialista államszervezetben. In Közjogi Szemle, 2019/1. szám, 46-59. o. A *szervetlenre*: az európai jogok recepciója Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerika bizonyos országaiban. Kulcsár Kálmán átfogó részletességgel elemzi: *A modernizáció és a „harmadik világ".* In A modernizáció és a jog. KJK, 1989, 55-72. o.

[36] Eörsi: i.m. 24. o.

[37] Ilyennek írja le büntetőjogunk ezredforduló utáni állapotainak egyes vonatkozásait Nagy Ferenc. „Tény, hogy a nemzetközi kötelezettségek egyre nagyobb »nyomást gyakorolnak« büntetőjogunkra, ez azonban nem jelentheti annak az eddig követett gyakorlatnak a folytatását, hogy a nemzetközi egyezményekből szóról szóra, a meglévő szabályozás rendszerére tekintet nélkül átveszünk gyökértelen tényállás-megfogalmazásokat, és alkalmazhatatlanná ziláljuk büntetőjogunk meglévő rendszerét". Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog átalakulása a rendszerváltás óta. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990-2005. I.k., Gondolat-ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 463. o.

[38] A briteket 1973-tól egészen a brexitig (2020) befolyásolta e fejlemény, amelyet ők a jogharmonizációnál talán némiképp erőteljesebb terminológiával „implantation"-nak neveztek.

minden szabály, jogintézmény vagy nemzeti jogrendszer egyformán értékes (vagy értéktelen) volna. Ha az eseménytörténetiség szellemében „önmagát önmagával" mérjük, unikálisnak tekintjük, mint a történeti-jogi iskola Savigny féle álláspontja, akkor nehéz túlkerülni ezen a problémahelyzeten. Kell egy magasabb fokú értékmérő, amely nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy mivel a társadalmak történeti képződmények, a jog pedig társadalmi képződmény, ezért a jogi jelenségek is történeti képződmények. Keletkeznek, fennállnak, modifikációik és variációik nagy számát termelik újjá, míg történeti életük végpontjára nem jutnak, és meg nem szűnnek. Vagy legalábbis – mivel teljes megszűnés egy jogrendszer esetében valószínűtlen – túlélő elemei át nem alakulnak egy másik jog alárendelt elemeivé. Roscoe Pound általunk nagyra értékelt, szociológiai, pragmatikus jogelméletével kapcsolatban is rámutattunk, hogy a szabályozási optimum megoldás nem lehet értékközömbös viszonyulás, ahol Pound az újhegeliánis jogbölcselő Kohlerre támaszkodva *az adott kor adott civilizációjához kötött relatív természetjogával haladta meg az értékközömbösséget*, de az adott kor értékviszonyait *már nem vonatkoztatta* végső, nembelileg érvényes értékmérőre.

Egy jogrendszer minősítésének jogimmanens mértékeként vezettük be *az alkotmányosság* helyes jogi, *jogelméleti értelemben* vett mércéjét. Ez a jogimmanens, önreflexiós szint megemelését jelentette, a jogelméleti – nem szakjogi és nem jogszociológiai – alkotmányosság fogalommal.[39] Ezen a jogimmanens mértéken megszüntetve-megőrizve kell túllépnünk, amikor egy működő jogrendszer teljesítményét társadalmi hatása vonatkozásában vetjük fel, *amikor a részrendszert az egészre vonatkoztatottan nézünk*. *Mi lehet egy jogrendszer estében ez a történetiséggel nem szembenálló, a formális legalitás kiszámíthatóságát és az alkotmányosság öntisztító mechanizmusát megtartva-meghaladó, végső értékmérő?* Amiben a relatív, korhoz és rendszerhez kötődő jogimmanens és a jogon túllévő abszolút értékmérők egymásra vonatkoztatottak lehetnek?

A*z ember nembeli lényegének* – munkájának, nyelvének, kultúrájának, univerzalitásának – történelmi kibontakoztatásában játszott szerepük szerint lehet megítélni a történetileg előállott jogi képződményeket, jogrendszereket. Azt, hogy végső soron hogyan, mennyiben segítették elő vagy éppen gátolták értékvonatkozásaikkal, jogos-jogtalan minősítéseikkel és eljárásaikkal-döntéseikkel *az emberi társadalmak, s a társadalomban élő egyes emberek*[40] *szabadságfokának* – az adott kor adott feltételei között elérhető – *kibontakoztatását.* Peschka Vilmos jogelméleti megoldását[41] vittük át a jogfejlődésre alkalmazva, ahol *a nem túlélése előfeltétele szabadságfoka vizsgálatának*. A jog éppen azért kaphat jelentős szerepet a végső érték, a nembeli lényeg szabadságfokának perspektívájába állítva, mert szabályozó hatalmánál fogva az összfolyamat önfényű, sui generis tényezője. A mindenkori emberi-társadalmi állapotokban újratermelődő együttélési magatartásminták és konfliktusfeloldások adekvát rendje keresésének végső mértéke az adott történelmi viszonyok között elérhető maximális szabadságfok biztosítása.

Irodalomjegyzék

Bódig Mátyás: A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje. In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna. MTA-TK JTI, Budapest, 2016, 86-110. o.

[39] Szigeti: i.m. 217-222. o.

[40] „A dolgok és összefüggéseik végső mértéke az ember" (A szofista Prótagorasz *homo mensura* tételének továbbfejlesztett változatként).

[41] Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 167. o.

Carbonnier, Jean: Sociologie juridique Armand Collin, Paris, 1972.

Creaven, Sean: Emergentist Marxism Dialectical Philosophy and Social Theory. Routledge, 2007.

David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. KJK, Budapest, 1977

Guespin-Michel, Janine – Ripoll, Camille: Système dynamiques non linéaires, une approche de la complexité et de l'émergence. In Sève, Lucien (ed., coordination Guespin-Michel, Janine), Odile Jacob, Paris, 2005.

Győrfi Tamás: A kortárs jogpozitivizmus perspektívái. Bíbor Kiadó, Prudentia Iuris 25. k., Miskolc, 2006.

Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás (ford.: Redl Károly), Akadémiai kiadó, Budapest, 1970

Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a jog. KJK, Budapest, 1989.

Losoncz Márk: Marx a rendszer-teoretikus, a komplexitás gondolkodója. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): Marx … Interpretációk, irányzatok, iskolák. Napvilág, Budapest, 2018, 70-86. o.

Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog átalakulása a rendszerváltás óta. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990-2005. I.k., Gondolat-ELTE ÁJK, Budapest, 2007, 431-463.

Paksy Máté: A konstitucionalizmus archeológiája. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.

Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

Sajó András: Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához. Áron Kiadó, Budapest, 2004.

Sárközy Tamás: A jog szerepének átalakulása a gazdaságban. A magyar gazdasági jog fejlődése 1988-2005 között. In Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása 1985 (1990) – 2005. I. k., Gondolat-ELTE ÁJK, Budapest, 2007.

Szabó Miklós: A Nagy Elmélet nyomában. In Jogtudományi Közlöny, 2023. április, 177-185.o.

Szabó Miklós: A jogdogmatika jogformáló szerepéről. In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): A jogtudomány helye, szerepe és haszna. MTA-TK JTI, Budapest, 2016, 31-49. o.

Szigeti Péter: A jog létmódjai: normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom. Gondolat Kiadó – SZE DF ÁJK, Budapest-Győr, 2021, 437. o.

Szigeti Péter: Válasz Szabó Miklós könyvkritikájára. In Jogtudományi Közlöny, 2024. január, 33-41. o. https://doi.org/10.59851/jk.79.01.4

Szigeti Péter: A magyar választási rendszer átalakítása – összehasonlító perspektívában In Jogtudományi Közlöny, 2014/2. szám, 82-92. o.

Takács Péter: John Austin és a klasszikus iskola jogelmélete. ELTE-ÁJK, Bibliotheca Iuridica, Budapest, 2010.

Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, második, bővített kiadás 2002.

Vastagh Pál: Egy „idegen test" a szocialista államszervezetben. In Közjogi Szemle, 2019/1. szám, 46-59. o.

Takács Péter[1]

Az állam vizuális megjelenítése képzőművészeti alkotásokon[2]

Absztrakt

Ez az írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek az állam reprezentációjának jellegzetes esetei a képzőművészeti alkotások terén. Először az államot megjelenítő metaforák és allegóriák (pl. az „állam hajója", „leviatán", stb.) köréből mutat be néhányat, majd két komplex államértelmezést adó művet elemez. Az egyik a német Thomas Schütte *Vater Staat (Államapa)* című szobra, a másik az angol festőnek és kollázsművésznek, Richard Hamiltonnak az államot egy konkrét történeti kontextusban megjelenítő három diptichonja. A tanulmány részletesen kitér az államrend legitimációját és delegitimációját megjelenítő műalkotásokra, végül pedig azokra a nemzetközi és magyar műalkotásokra, amelyek bizonyos államformákat reprezentálnak, vagy jó és rossz kormányzatokat jelenítik meg.

Kulcsszavak: az államot megjelenítő metaforák és allegóriák; az államforma, a legitimáció és delegitimáció megjelenítése a képzőművészetekben; a jó és rossz kormányzat vizuális ábrázolásai.

Abstract

This paper looks for the answer to the question, what are the typical cases of the representation of the state in the field of fine arts. First, it presents some of the metaphors and allegories representing the state (e.g. the "ship of the state", the "leviathan", etc.), and then it analyzes two works that provide a complex interpretation of the state. One is the work, titled *Vater Staat (Father State)* by the German sculptore, Thomas Schütte, the other is the three diptychs by the English painter and collage artis, Richard Hamilton that represent the state in a specific historical context. The study discusses in detail the works of art that represent the legitimation and delegitimization of a state order, and finally those international and Hungarian works of art that represent certain forms of state *(Staatsformen)* or show good and bad governments.

Keywords: metaphors and allegories representing the state; representation of the form of state *(Staatsform),* legitimation and delegitimization in visual arts; visual depictions of good and bad governments.

[1] Egyetemi tanár, DSc., Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar.
[2] DOI szám: 10.59558/jesz.2024.4.169

Régi törekvés az emberi kultúra történetében, hogy érzékeljük és érzékelhetővé tegyük azt, ami vitathatatlanul létezik, ám nincs érzékszerveinkkel megtapasztalható léte: lássuk és láttassuk, ami nem látható, halljuk és hallassuk, ami nem hallható, tapinthassuk, ami nem tapintható, szagolhassuk, ami nem szagolható, és ízlelhessük, ami nem ízlelhető. Az állam és a jog – minősítsük azokat bárhogyan – szokás szerint: „általános fogalmaknak", „normáknak", „elvont intézményeknek", „eszméknek", esetleg pusztán „gondolatoknak" – vitathatatlanul az ilyen jelenségek közé tartoznak. A fogalmi bizonyosságon túl létükre egyfelől a „társadalmi, politikai, jogi gyakorlat" megfigyelése révén, másfelől abból következtetünk, hogy valahol valaki valahogyan megjeleníti őket. Vagyis miközben még senki nem látta *az* államot és nem tapintotta *a* jogot, akadnak, akik megpróbálják láthatóvá vagy kézzel foghatóvá tenni, hogy így fejezzék ki a velük kapcsolatos elgondolásaikat, érzéseiket vagy véleményüket. Ábrázolják, megjelenítik, s ezzel valamilyen módon jelenvalóvá és itt-lévővé teszik; azaz reprezentálják.

E reprezentációk egy része látható, egy másik részük hallható (tapintható, ízlelhető és szagolható állam-reprezentációk tudomásom szerint nem léteznek); s mindkét területen megkülönböztethetjük a mindennapi cselekvés és észlelés területére tartozó (például címerek, logók), valamint a művészi értékű ábrázolásokat. Az alábbi írásban azt szeretném áttekinteni, hogy melyek az állam reprezentációjának jellegzetes esetei a képzőművészeti alkotások terén. Nem az ilyen reprezentációk kortól függő vagy az egyes művészetekre jellemző sajátosságait elemzem a politikai ikonológia, szemantika vagy szimbolika,[3] esetleg a művészettörténet szempontjából; csupán számba veszem, összegzem és futólag értelmezem az ilyen ábrázolások közül azokat, amelyeket e tárgykörben a legjelentősebbnek tartok.

I. Allegóriák, metaforák, szimbólumok

Miként a szövegek szerzői, a képek alkotói is sokszor mást mondanak, mint amit az ábrázolt dolgokon értenek *(alla agoreuei)*, vagyis allegorikus módon fejezik magukat, mert tudják, hogy a befogadó keresni fogja, és meg fogja találni a célzott értemet. Az ilyen gondolattársítások egy része aztán mélyebb vagy speciális értelemként állandósul, és „képes beszéddé" válik. Más esetekben a két egymástól távol eső, de valamiben hasonlító dolog leírása „egybecsúszva" állandósul *(metafora)*, ismét máskor pedig a jellemzők köre szimbólummá sűrűsödik.

Az államot megjelenítő egyik legismertebb gondolattársítás az, amely a politikai közösséget viharba került vagy veszélyek között navigáló hajóként mutatja fel. Ismert, hogy az *állam hajója* metafora a mütilénéi Alkaiosztól származik, és az ókori görögök óta kíséri a politikai gondolkodást: felbukkant Aiszkhülosznál, megtalálható Szophoklésznél és Arisztophanésznél, egyik legismertebb speciális megfogalmazása pedig Platónnál olvasható.[4] Ő arra utalt vele, hogy a biztos politikai tudás a „kormányos tudása", ami nem demokratikus, hiszen egy hajót nem szokás, és nem is lehet demokratikusan kormányozni.

[3] E kérdéseket a szakirodalomban természetesen széles körben tárgyalják. Az állam és a politika különböző művészeti területeken való megjelenéséről lásd például Vassallo, Mario Thomas – Debattista, Andre P. (szerk.): The Different Faces of Politics in the Visual and Performative Arts. Routledge, Milton Park, 2024.; a politikai szimbolikáról (nem a képzőművészet alkotások terén) Drescher, Seymour (szerk.): Political Symbolism in Modern Europe. Essays in Honour of George L. Mosse. Transaction Books, New York, 1982.; a politikai ikonológiáról Fleckner, Uwe – Warnke, Martin – Ziegler, Henrik (szerk.): Handbuch der politischen Ikonographie. C.H. Beck, München, 2011[2], 1-2 kötet.

[4] Vö. Platón: Az állam. (ford. Jánosy István) Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, VI. könyv. 230-233. o. A szakirodalomban gyakran utalnak még Horatiusra (lásd az I. 14. ódáját); ezt az értelmezést azonban újabban vitatják is. Vö. például Zumwalt, N.K.: A szerelmi költészet hajója. (ford. Böröczki Tamás) In Ókor, 2004/1. szám, 3-7. o. A bonyolult problémához lásd még Szabó Etelka: Egy allegória alakváltozásai. Argumentum, Debrecen, 2007[3], 85-103. o.

A hajó-motívum a reneszánsz idején új életre kelt (a „bolondok hajója” kapcsán még a jogi ikonológiában is szerepet kapott),[5] majd az antwerpeni flamand festődinasztia alapító tagjának, id. Frans Franckennek az egyik képén[6] elevenedett meg, és tért vissza eredeti jelentéséhez. Ez a veszélyeknek kitett politikai közösség összetartozását és sorsközösségét hangsúlyozta. Francken festményének történelmi kontextusa a protestáns németalföldi tartományok lázadása II. Fülöp spanyol király uralma ellen. A láthatóan római katolikus utasokat – két bíborost, két püspököt és egy koronás főt – szállító hajó egy sziklás átjárón áthaladva ezernyi veszélynek van kitéve. A kép enyhén propagandisztikus: az állam hajója valójában II. Fülöp hajója, mely támadások kereszttüzében áll. A bunkósbottal kézben megjelenített „óriások” vélhetően az elszakadó németalföldi köztársaságokat jelképezik, a szomszédos sziklás sziget barlangjában farkasok ólálkodnak. Az egyik értelmező szerint ezek arra a pénzügyi elitre utalnak, akik a déli tartományokból menekültek el, és a Holland Köztársaság sikerét egyengették. Mintha afféle archaikus „sorosozást” látnánk a vásznon, azt nyomatékosítva, hogy „nincs új a Nap alatt”. Az egyik szigeten vulkánkitörés zajlik, a másikat épp egy meteorit találja el, az előtérben pedig sellők – a bujaság és a csábítás jelképei – láthatók. Mindennek ellenére – sugallja Francken – a hajó dagadt vitorlákkal és a készenlétben álló evezősökkel bizton halad célja felé.

Bizonyos értelemben szöges ellentéte ennek az Ernst Hoffmann által tervezett *Landtagsschiff,*[7] mely a Sankt Pölten-i kormányzati negyedben az alsó-ausztriai tartományi parlamentnek és kormánynak ad helyet. Az épület nyugalmat árasztó körvonalai egy mai államhajót kívánnak megformázni. Természetes arányai, higgadt kialakítása és modern vonalai szinte elfeledtetik a kérdést: alatta vajon miért egy szökőkutakkal tarkított mesterséges vízfelület díszeleg, s nem a viharos tenger hullámzik? Valószínűleg azért, mert ez az államhajó – talán a megrendelő kérésére, talán a tervező kezdeményezésére – az idealizáltan békés Ausztria-kép része kíván lenni. S ha ez egyesek szemében esetleg egy kicsit közhelyszerűvé tenné a koncepciót, az épület fő vonalainak időtlen eleganciája, a jól megválasztott anyagok szépsége, a kő, üveg és a víz nyugalmat árasztó kapcsolata (az épület vizuálisan is a Duna jobb oldali mellékfolyójához, a Traisenhez csatlakozik) bőven ellensúlyozza ezt.

Különbözik ezektől az államnak, pontosabban az állam egy bizonyos fajtájának a bibliai tengeri szörnyhöz való hasonlítása, melynek ugyancsak évszázados múltja van. Ez Thomas Hobbes korszakos műve, a *Leviatán* első kiadásának előzéklapja[8] óta, melyet a korabeli francia rézmetsző az angol filozófus útmutatásai alapján készített, a *korlátlan hatalom ikonikus* toposzává is vált. A szinte kihalt város és a környező táj látképe fölé tornyosuló, valószínűleg éppen a hegyek mögötti tengerből kiemelkedő koronás óriás, egyik kezében karddal, a másikban pásztorbottal, a mű alapgondolata szerint valójában olyan szörnyeteg, amelynek testét mintegy háromszáz kisebb emberi alak alkotja. A kép fölötti felirat szerint „nincs e földön hozzá hasonló hatalom” (*Jób* 41, 33). Az alatta lévő tíz képmező öt képpárban a kard és a pásztorbot, vagyis a világi és az egyházi hatalom világát részletezi: vár és templom, korona és püspöksüveg, ágyú és villámok (kiátkozás), a harci jelvények és logikai fegyverek (racionális vita), csata és hitvita.

[5] Lásd erről utalásszerűen Takács Péter: Justitia kendője – avagy be kell-e kötni az igazságosság istennőjének a szemét? In Állam- és Jogtudomány, 2021, 62. évf., 1. szám, 77. o.

[6] Id. Francken, Frans: Az állam hajója. Késői XVI. század; olaj, fatábla; mérete: 49.5×44.5 cm, Nemzeti Tengerészeti Múzeum, Greenwich, London.

[7] Hoffmann, Ernst építész: Az alsó-ausztriai tartományi parlament és kormány épülete. Sankt Pölten, Landhausplatz 1. 1986/1997. Fotója megtekinthető: a tervező honlapján (https://e-hoffmann.at/).

[8] Hobbes, Thomas: Leviathan című műve első angol nyelvű kiadásának (Crooke, Andrew, London) előzéklapja. 1651. *A* metszetet készítette Bosse, Abraham rézmetsző, *magassága:* 27 cm. Digitális változata megtekinthető Yale University Law Library, Flickr gyűjtemény.

A kép szinte végtelen értelemzési lehetőségeket nyújtott, és nyújt ma is[9] – márcsak ezért is különös, hogy nemcsak Hobbes másik metaforikus állatával, a Behemóttal kellett versengenie,[10] hanem a XX. század során új értelmezéseket is kapott. Egyfelől az autoriter hatalom könyörtelenségének és hidegségének bemutatására alkalmazták, ahol – amint azt Andrej Petrovics Zvjagincev filmje Oroszország vonatkozásában sugallja – még az egyház is szentesíti a korrupciót. Másfelől viszont arra is van példa, hogy a leviatán-képet leválasztják a hatalom és az állam fogalmáról. A brit-indiai Anish Mikhail Kapoor installációja[11] esetében ugyanis e tengeri szörny egy felfújható plasztiktömlővé vált, amelybe bele lehet sétálni, és ott el lehet merülni. S bár van benne valami félelmetes, mégis – az alkotó szándéka szerint[12] legalábbis – reményt sugall és kontemplációra ösztönöz. Erre talán az az adekvát elméleti válasz: jó lenne, ha így lehetne.

II. Komplex államértelmezések

Az államról mint egészről a vizualitás terén is születtek *általános* elképzelések, gyakran igen bonyolult jelentésrétegekkel. Ezek közül kettőt említek: a német Thomas Schütte szobrát és az angol Richard Hamilton három diptichonját.

Schütte *Vater Staat (Államapa)* című szobra[13] – a művész más alkotásaihoz hasonlóan – többjelentésű, és mind összességében, mind egyes jellemzőiben szándékoltan, ám kissé bizonytalanul többértelmű is. Az alak egyszerre komoly és méltóságteljes, s ugyanakkor – miként Schütte más szobrai (például *Az idegenek*, 1992, *Egyesült ellenségek*, 2011) – finoman ironikus, némileg szatirikus, egyes elemeiben pedig egyenesen groteszk.

A figura tekintete apai nyugalmat sugall, láthatatlan kezei ezzel szemben esendőséget és tehetetlenséget sejtetnek. Eszméjét a poroszos hagyományba helyezve gondoskodást és igazságosságot várunk tőle, köntösét és szinte lekötött karjait, esetleg hiányzó kezét látva azonban azt kell mondjuk: ez az államapa bizony senkinek sem fog segíteni. Ironikus az is, hogy arcvonásai – amint Schütte műhelyének alkalmazottai észrevették – Wolfgang Schäuble egykori pénzügyminiszterre emlékeztetnek, állítólag véletlenül, s a szobor, mely a legutóbbi nagy pénzügyi világválság idején született, ennek alapján, vagyis véletlenszerűen kapta a

[9] Lásd például Bredekamp, Horst: Thomas Hobbes Visuelle Strategien. Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staates. Werkillustrationen und Portraits. Akademie, Berlin, 1999[4], 2012 (angolul: Bredekamp, Horst: Leviathan. Body Politic as Visual Strategy in the Work of Thomas Hobbes. (ford.: Klegg, E.). De Gruyter, Berlin, 2020) és Kristiansson, Magnus – Tralau, Johan: Hobbes's hidden monster. A new interpretation of the frontispiece of Leviathan. In European Journal of Political Theory, 2014, 13. évf., 3. szám, 299-320. o.

[10] A „Leviatán a szuverenitás egységének és a békének, Behemót a szuverenitás felbomlásának, a polgárháborúnak és a természeti állapotba való visszahanyatlásnak a metaforája. Leviatán az uralom és a rend, Behemót a bomlás és a háború" – fogalmaz például Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája, 110. o. In Magyar Filozófiai Szemle, 2010, 54. évf., 2. szám, 101-112. o. A Leviatán és a mára gyakran elfelejtett hobbesi Behemót összehasonlítása köréből – melyeket William Blake is ábrázolt 1810 körül – lásd Springborg, Patricia: Hobbes's Biblical Beasts: Leviathan and Behemoth. In Political Theory, 1995, 23. évf., 2. szám, 353-375. o.

[11] Kapoor, Anish: Leviathan. Installáció a párizsi Grand Palais-ben. 2011, 33.6×99.89×72.23 m, belülről is megtekinthető, bejárható, „felfújt" pvc-tömlők, Monumenta, Párizs, Grand Palais.

[12] Kapoor, Anish: Leviathan at the Grand Palais – Monumenta. 2011 (2011. május 11-június 23). Kiállítási ismertető. Párizs, cnap.fr, 2011. 5.

[13] Schütte, Thomas: Vater Staat (Államapa). 2007 és 2011 között. A mű három méretben és több változatban készült: agyagból mintázva kisméretű modellként (2007-ben), 49.5×22.2×11 cm méretben; bronzfiguraként (2010/11-ben, bronz, 120 cm magas, 30×30-as acél sztélére szerelve), 6+3 példányban kiöntve; valamint nagyformátumú szoborként (2010-ben és 2011-ben, 373×155×110 cm méretben). Az előbbi anyaga patinázott bronz, az utóbbié rozsdás acél. A nagyméretű alkotások súlya kb. egy tonna. A kisméretűek egyike szövet köpenybe van öltöztetve *(Vater Staat, dressed)*. A példányok több múzeumban és gyűjteményben is megtekinthetők; így például Neue Nationalgalerie, Berlin; Moderna Museet, Stockholm; Art Institute of Chicago stb.

címét.[14] Egyes kritikák szerint ugyanakkor azért nincs keze, hogy senki se számítson tőle támogatásra vagy pénzre. Szinte kedvünk szottyan megkérdezni: vajon *államapu* egy olyan pénzügyminiszter, aki senkinek sem ad pénzt? Hát milyen államapu az ilyen!

Paradox az is, hogy a figura csaknem négy méteres magassága és a groteszk vonások ellenére is komoly tekintete ellenállhatatlanságot és hatalmat jelez, de nincsenek rajta hatalmi jelvények vagy a hatalomra utaló történelmi jelek. Végső soron törékenynek, esendőek és elszigeteltnek tűnik. Olyan köntöst visel, amiben a nagy emberek egy hálószobából legfeljebb akkor szoktak kicsoszogni, amikor nem látja őket senki. Ellentmondásait a művész barátja azzal összegezte, hogy ez a *Vater Staat* „a hatalom és a gyávaság kombinációja".[15] Talán igen, talán nem. Az azonban biztos, hogy az államiság klasszikus megjelenítéseivel – például a sokáig Goyának tulajdonított *Kolosszus*sal (1808/12) vagy a Philipp Veitnek tulajdonított (második) *Germánia*val (1848) – összevetve *Államapa* ijesztően tehetetlen,[16] sőt, reménytelen. Olyan sűrítmény, amelyben az állammal kapcsolatos régi romantikus víziókat felváltotta a disztópia. Amíg Schütte alkotása ironikus és groteszk, addig az angol festő, Richard Hamilton drámai hangon beszél az államról és annak polgáráról. Amíg az előbbi *felvillant* egy gondolatot, vagy inkább érzést, addig az utóbbi három diptichonja egy sztorit *mesél* el. Az egyik afféle *flash,* a másik *narráció*.

Hamilton diptichonjainak[17] központi eleme az elsőként született *Állampolgár,* mely egy mára már bezárt észak-írországi börtön, a Long Kesh (Maze) lakóinak több évig zajló tiltakozását jelenítette meg. Az ide bezárt rabok, az erőszakos eszközöket alkalmazó észak-ír paramilitáris szervezet, az Ír Köztársasági Hadsereg tagjai azt követelték, hogy politikai foglyoknak tekintsék őket, ne pedig bűnözőknek, s az ennek megfelelő jogokat biztosítsák számukra. Ezek egyike, hogy ne kelljen az uniformizált rabruhát viselniük. Miután ezt megtagadták tőlük, nem tartották be a börtönszabályokat: rabruha helyett az ágyneműként kapott pokrócokba burkolóztak (ez volt a híres *blanket protest*), nem mosakodtak, nem vágatták le a hajukat, s hogy reggel ne kelljen kivinni az éjszakai ürüléküket tartalmazó vödröt a cellából (ahol nem volt vécé), annak tartalmát a falra kenték *(dirty protest)*. Mivel a hatóságok nem engedtek nekik, később még éhségsztrájkot kezdeményeztek, melyben aztán tízen életüket vesztették.

Az *Állampolgár* című képen tehát egy cellát látunk, falra kent emberi ürülékkel, aminek mintázata az ősi kelta ornamentikára emlékeztet. A cellában egy pokrócba öltözött krisztusi figurával (akinek vonásai a kortársak számára Hugh Rooney-t, az IRA egy kevéssé ismert tagját idézhették fel). Hamilton, aki angol volt, az írek hazaszeretetből táplálkozó eltökéltségét mutatta meg:[18] ezek a rabok a legmélyebb nyomorúságban minden külső eszköz nélkül, mintegy önmagukból, saját emésztőrendszerükből teremtették meg az ellenállás eszközét – hangsúlyozta. Krisztus pedig úgy kerül ide, hogy a helyzet egyik értelmezése szerint a rabok – akik feszületet viseltek nyakláncukon – önmaguknak okoztak szenvedést, mint a régi keresztények, s az áldatlan körülmények között is őrizték méltóságukat. A kompozíció hátterében – miként az észak-írországi konfliktusokéban is – más vallási megfontolások is fellelhetők.

---

[14] Vö. Grages, Anne cikkét idézi Bergem, Wolfgang: „Herrschende Dienerinnen" der politischen Theorie. Metaphern vom Staat, 54. o. In Kink, Markus – Ziegler, Janine (szerk.): Staatsansichten – Staatsvisionen. Ein politik- und kulturwissenschaftlicher Querschnitt. LIT Verlag, Münster, 2013, 45-73. o.

[15] Anthony [Tony] D. Cragget idézi Bergem: i.m. 54. o.

[16] Kohler, Michael: Bauherr mit Renditekiste. In Art. Das Kunstmagazin. 2010. július 15.

[17] Hamilton, Richard: Az állam. 1993; Az állampolgár. 1981/83; Az alattvaló. 1988/90. Mindhárom: olaj, vászon, az első emellett: vegyes technika (a katona ruhája részben festett, részben valódi, fakított szövet a festővászonra ragasztva). Mindhárom panel mérete: 2×100×200 cm. Megtekinthetők: Tate, Tate Gallery, Tate Modern, London.

[18] Ezt ő maga állította a kiállítási katalógusban. Vö. Donagh, Rita – Hamilton, Richard: A Cellular Maze. Orchard Gallery, Londonderry, 1983, 2002[2], 6. o.

Az alattvaló című diptichonon az Észak-Írország és Nagy-Britannia egysége mellett kiálló protestánspárt elkötelezettje, egy *Orangeman* látható, aki a városokban megtartott szokásos éves parádék egyikén büszkén menetel egyenruhaszerű viseletében: keménykalapban, fekete öltönyben narancsszínű vállszalaggal, XVII. századi mandzsettával, fehér kesztyűben és hüvelyéből kivett, felfelé tartott karddal. Nyilvánvaló, hogy ő a másik oldalt, a brit hatóságokat támogatja; sőt, lehet, hogy ő maga a hatóság. Hamilton – a két kép strukturális hasonlósága és a mindkettőn feltűnő ablak-motívum azonossága ellenére – vallásukban, szociálisan és politikailag (sőt, az egyik elemző[19] szerint már-már antropológiailag is) különböző lényekként mutatja be őket. Az egyik minden valószínűség szerint katolikus, a másik tudhatóan protestáns, az előbbi fiatal, az utóbbi idős, az előbbi egy nyomorúságos pokrócot visel, az utóbbi teljes ünnepi díszben parádézik, ez mezítláb van, az jól kifényesített cipőben vonul. Az ír „köztársasági hadsereg" harcosa láthatóan meg van fosztva javaitól és elnyomott; az angol uralkodó „harcosának" megvan mindene, fel van hatalmazva valamire, és maga is uralkodik. Az egyik testtartása engesztelhetetlenséget sugall, a másiké dacos. Mégis, mindennek ellenére az előbbi polgár *(citizen)*, és ezért állampolgár, az utóbbi pedig alattvaló *(subject)*, bár ebben az értelemben – az angol terminológia szerint – ő is állampolgár.

A harmadik, utoljára keletkezett diptichon, mely az *Állam* címet viseli, az első kettőben kifejezett értelem egymáshoz tartozását, sőt egymásra vonatkoztatását adja meg. Ezen egy katonát látunk a belfasti utcán, aki terepszínű ruhában, fején sisakkal, kezében géppisztollyal őrjáratozik. Mintha egy feszültség két végpontját fogná egybe, erővel. Óvatosan hátrafelé lépdel, ahogy az angol katonák biztonsági okokból gyakran tették ezt, amint azt Hamiltonnak az édesapja mesélhette, aki Észak-Írországban teljesített katonai szolgálatot. A katona arckifejezése inkább ijedt, semmint támadó. A belfasti házak mögött ugyanakkor egy ténylegesen nem környékbeli hegység, a Morne sziluettje látható, amivel – bár gerincén 1904 és 1922 között helyi gránit kövekből egy 35 kilométer hosszú magas falat emeltek – a művész összekapcsolja a várost a „zöld szigettel", és annak köztársaságával. Ezt erősíti a bal oldali panelen elmosódottan ábrázolt országút, valamint az első diptichon címének finom utalása James Joyce Ulyssesére, amelyben Leopold Bloom egy mindenki által „polgárként" *(citizen)* ismert feniánus léggyel került összeütközésbe. Márpedig a feniánusok az ír sziget egységét akarták, sőt harcoltak érte. Mindez persze a legcsekélyebb mértékben sem jelenti azt, hogy Hamilton az ír állam mellett folytatott volna propagandát. Pusztán annyit mondott: a teljes szigetre kiterjedő ír szabad állam képviselőinek „mocskos tiltakozásában" van valami tiszta, hősies, elementárisan emberi és emelkedett, sőt krisztusi, az elnyomók parádéja pedig kicsinyes, s e feszítő ellentétek között az állam olyan valami, ami erőnek erejével, de rettegve teremt egységet.

III. Az államrend legitimációja

Közismert, hogy a vizualitás nagyban hozzájárulhat az állam legitimációjához: értékes, elismerésre méltó valóságként való elfogad(tat)ásához. Ebből a körből két alkotást említek – azzal, hogy ezek nem *az* államot, hanem egy meghatározott állami rendet legitimálnak.[20]

[19] Lásd Foster, Hal: Citizen Hamilton. The Art of Richard Hamilton. In Artforum, Penske Media Corp., 2008. június 1.

[20] Az államelméletek tanulsága szerint „*az* állam legitimációja" bonyolult, sokakat félrevezető kifejezés, hiszen Georg Jellinek „államkeletkezési" (valójában az állam létét hipotetikusan megindokoló) elméleteit kivéve nem nagyon tudunk példát hozni rá – az elméletek világában sem. A legtöbb ide sorolt elmélet az állam *valamely rendjét* legitimálja. Ez az állam képzőművészeti megjelenítésére is áll.

Így Simone Martini *Toulouse-i Szent Lajos képmása* című festménye[21] egy konkrét személy uralmát igazolta és fogadtatta el. A képen „kettős koronázás" látható: miközben két angyal a püspöki öltözetben ábrázolt főalak fejére teszi a koronát *(égi koronázás)*, ő maga a mellette térdeplő, arányaiban nála jóval kisebb figura feje fölé emeli azt *(földi koronázás)*. A főalak a jámborságáról ismert Anjou Lajos, ismertebb nevén Toulouse-i Szent Lajos, aki 1296-ban azzal a feltétellel fogadta el Toulouse püspökévé való kinevezését, ha egyben szerzetes is lehet. A kép sarkában szerényen meghúzódó férfi a testvére, Bölcs Róbert. Anyjuk Magyarországi (Árpád-házi) Mária, így a képen látható két férfi – az ott nem látható testvérükkel, Anjou Martell Károllyal, a magyar királyság trónkövetelőjével, s a későbbi Károly Róbert magyar király apjával – V. István magyar király unokái is.[22] Lajos püspöki palástban ül egy trónszéken, egyik kezében pásztorbotot tartva. Ornátusát a nápolyi és a magyar király egyesített címere díszíti, ami arra utal, hogy tulajdonképpen őt illetné a nápolyi trón. Ő azonban – amint azt átszellemült tekintete jelzi – a földi hívságoknál többre tartotta az égi értékeket, és lemondott a koronáról. A díszes püspöki palást alatt szerényen meghúzódó habitus alapján arra következtethetünk, hogy ekkor már be is lépett a ferences rendbe. Vele szemben Róbert földi hatalomra vágyott, és a korabeli Itália egyik legbefolyásosabb, meghatározó alakja lett: 1309 és 1343 között nápolyi király, a 1317-ben Róma szenátora és Itália pápai vikáriusa, 1318-ban Genova, 1319-ben pedig Brescia „ura". A kép legitimációs célja önmagában is nyilvánvaló, és még inkább az, ha tudjuk, hogy Róbert megrendelésére készült Lajos szentté avatásának évében, a nápolyi San Lorenzo Maggiore templom számára. A kompozíció Róbert nápolyi uralmának jogszerű voltát hangsúlyozza, vagyis azt, hogy bár testvérét illette volna a korona, de ő lemondott róla, és átadta a hatalmat testvérének. Nos, e kép alapján úgy tűnik, hogy a vizuális legitimáció, ha kiváló a mester, igen egyszerű dolog.

Vannak azonban bonyolultabb esetek is! Egy család uralmának legitimációját célozta az a hármas táblakép is,[23] amely a Habsburg-dinasztia eredetéről mesél, számos történelmi, heraldikai és mitológiai utalással. A mű a XVII. század végén vagy a XVIII. század elején került ki egy máig ismeretlen alkotó műhelyéből, feltehetőleg Ausztria területén.

A főpanelen József osztrák főherceget, az I. József néven ismert magyar és cseh királyt, majd német-római császárt látjuk zöld mágnásruhában, a magyar nemesek hagyományos viseletében. Nem kizárt, hogy a kép József magyar királlyá koronázását, esetleg „római királlyá" választását örökítette meg, vagy – mivel magyar királlyá koronázásakor 9, római királlyá választásakor pedig 12 éves volt – ezekre tekintett vissza. A hajón a Habsburg fennhatóság alá tartozó országok és tartományok zászlói lengenek: kiemelt helyen a (német) Római Szent Birodalomé a fekete kétfejű sassal, Csehországé a vörös háttér elé helyezett kétfarkú oroszlánnal, valamint Magyarországé a vörös alapon látható fehér kettős kereszttel. Három puttó három koronát tart: a rómait, az osztrák főhercegit és a magyart, más értelmezés szerint a csehet. A hajó tatján és másutt különböző címerek láthatók; például Lotaringiáé és Morvaországé. A piros-fehér-piros „osztrák" zászlón felirat olvasható: *Ite triumphales circa sua tempora laurus* (a győzelem babérjainak alapja a te templomod), a birodalom zászlaja alatti vitorlára pedig a Habsburgok ekkor már régi mottójának mozaikszava van felírva. Ez a római írás magánhangzóinak sora: AEIOU, vagyis *Austriae est imperare orbi universo* – Ausztriáé az

[21] Martini, Simone: Toulouse-i Szent Lajos képmása. 1317 körül; fatábla, tempera, 200×188 cm, predella 5×56×38 cm, *Nemzeti Capodimonte* Múzeum, Nápoly. Digitális változata megtekinthető: Web Gallery of Art.

[22] A képnek az Anjouk legitimációs elképzeléseiben játszott szerepéről, ideértve néhány magyarországi vonatkozást is, lásd Kerny Terézia: Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2018, 17., 175-176. és 226-227. o.

[23] Ismeretlen alkotó: A Habsburgok története (utólagos cím). XVII. sz. vége – XVIII. sz. eleje, olaj, fatáblára erősített vászon, polikróm kiegészítő panelekkel, színezett keretekben; 170×275 cm, 170×142 cm, 170×142 cm, készült Ausztria területén. Digitális változata megtekinthető a New York-i Carlton Hobbs LLC műkereskedő honlapján.

egész világ uralma. A hajó környezete: Neptunusz alakja, a különböző tengeri lények – nereidák, tritonok, nimfák és delfinek –, továbbá a kontinensek allegóriái, valamint Héraklész oszlopai (Gibraltár) a Habsburgok uralmának (állítólagos) tengeri eredetére, birodalmi jellegére és a birodalom „határok nélküliségére" utalnak. A tengeri lények és szörnyek között az egyik egy női alakot, Cloeliát, a legendás római nőt jeleníti meg, akit más hajadonokkal együtt túszul adtak az etruszk királynak, ő azonban megszökött, és a Tiberis folyón egy lóháton átúszva hazatért Rómába.[24]

Mindhárom képen bőséggel találhatók a római mitológiára és Vergilius Aeneisére vonatkozó utalások. Ezzel az ismeretlen alkotó azt a korai legitimációs gondolatot folytatta, amelynek keretében már I. Miksa és V. Károly német-római császárok is Trójáig vezették vissza a Habsburgok genealógiáját, s egyenesen Aeneas leszármazottjaként tüntették fel magukat. A kisebb paneleken ugyancsak számos ókori mitológiai utalás azonosítható. Ámort az egyiken fordított fáklyával látjuk, ami a szunnyadó, de eltiltott szerelmet jelképezi, a másikon egy feliratot olvashatunk a galambok felett: *Huic nidum flores amores* – ebben a fészekben virágzik a szerelem. Ez utóbbin feltűnik Pán alakja is, aki meglepődve tapasztalja, hogy általa szerelmével üldözött Syrinx nimfa nádcsomóvá változott, kicsit odébb azonban három nereida vidáman lubickol egy medencében. Szóval abban biztosak lehetünk, hogy a Habsburgok története kalandos történet.

E kalandokkal teli, bonyolult narratívában az a meglepő, hogy az ősi eredet bizonyítása érdekében milyen nagymértékben épített az ókori mitológiára, s mennyire figyelmen kívül hagyta a keresztény történeteket. S tette ezt pont akkor, amikor a Habsburgok legitimációs szempontból Magyarország irányában az „apostoli királyság" eszméjét kidolgozták és elterjesztették. Talán ez a félreértés (esetleg megkockáztathatjuk: félrevezető törekvés) is hozzájárult ahhoz, hogy kép nem került be a Habsburg-uralomhoz igazodó művészettörténeti kánonba.

IV. Delegitimáció

A vizualitás nemcsak valamely állami-politikai rend igazolására alkalmas, hanem a létező rend igazoltsága és elismerésre méltó jellegének elvitatására, illetőleg elismerése megvonására is.

A vizuális delegitimáció egyik legfinomabb példája a Christo néven ismertté vált bolgár származású, de franciává lett, majd az Egyesült Államokban élt képzőművész, Hriszto Javasev, és francia felesége, Jeanne-Claude Denat de Guillebon installációja, a *Reichstag „becsomagolása"*.[25] Bár a műnek sokféle értelmezése van, az egyik legjellegzetesebb szerint az a német nacionalizmus és nemzetállam megkérdőjelezésével az egy posztnemzeti állapot lehetőségét veti fel: zárójelbe teszi, de legalábbis megpróbálja eliminálni az állami nemzeti eszméknek való kiszolgáltatottságát. Egy másik perspektívából fogalmazhatunk úgy is, hogy delegitimálja a nemzetállamot.

A Reichstag a német nemzeti politika és politikai kultúra jellegzetes épülete,[26] mely mintegy „hozzánőtt" a német történelemhez, és ikonikus nemzeti jelentésre tett szert. Itt

[24] A leírás a magyar vonatkozások kivételével Christian Steeb osztrák művészettörténésznek az alkotást áruló műkereskedő számára adott szakvéleményét veszi alapul.

[25] Christo és Jeanne-Claude: A becsomagolt Reichstag. 1971-1995, installáció, bemutatva: 1995. Berlin. Lásd például Ball-Teshuva, Jacob: Christo and Jeanne-Claude – Wrapped Reichstag. Berlin, 1971-95. (Taschenbuch, Berlin, 1996) című kötetben. A különböző kiadványok rendszerint Wolfgang Volz légifotóját közlik az installációról.

[26] Felépítéséről Németország első egyesítésekor I. Vilmos császár döntött; a munkálatokat 1874-ben kezdték, és 1894-re fejezték be, amikor már II. Vilmos uralkodott. A tervező, Paul Wallot – miután úgy találta, hogy nincs az ő céljai szempontjából megfelelő modern német építészeti stílus, amit követhetne – a klasszicizáló neoreneszánszt

ülésezett a Birodalmi Gyűlés, és később számos történelmi esemény színhelye volt.[27] Az 1950-es években a nyugat-berliniek azon vitatkoztak, hogy a romos épületet vajon le kell-e bontani vagy inkább fel kell újítani. Az utóbbi híveinek szemében a Reichstag a nemzeti egység reményét jelentette, s mint később kiderült, ebben nem tévedtek. 1961 és 1964 között részben helyreállították, Németország újraegyesítésekor pedig elhatározták, hogy a német parlament a régi-új fővárosba, Berlinbe költözik, és a Bundestag ottani székháza a Reichstag épülete lesz. A felújításról 1995-ben döntöttek, s a rekonstrukcióra az ismert angol építészt, Normann Forstert kérték fel. Forsternek úgy kellett felújítania az épületet, hogy az megőrizze a nemzeti jelleget, és az egyben az új, demokratikus Németország szimbóluma[28] legyen.

A „Reichstag becsomagolásának" tervét Christo már 1971-ben megfogalmazta, s ahhoz számtalan vázlatot készített. 1971 és 1990 között feleségével 54 alkalommal utaztak Németországba, s 350 parlamenti képviselővel és 6 Bundestag-elnökkel tárgyaltak személyesen. Tervüket mindig elutasították. 1994-ben azonban parlamenti szavazást tartottak a kérdésről, s ekkor – bár továbbra is voltak ellenzői, például Helmut Kohl, akkori kancellár, többségbe kerültek azok, akik szerint a terv engedélyezhető. Christót és Jeanne-Claude-ot ekkor már „csomagoló-művészként" ismerték, akik lepellel borították be, például, a berni Kunsthallét, a chicagói Kortárs Művészeti Múzeumot, valamint az ismert párizsi hidat, a Pont Neuf-t.[29] A „becsomagolás" abban állt, hogy az épületet ezüstös színű, enyhén csillogó alumínium szálakkal megerősített polipropilén szövetbe burkolták. Ez – az alkotók jelzése szerint – a berlini égbolt színére emlékeztetett, ám nyilvánvalóan több volt annál. A burkolóanyagot, melynek súlya 670 mázsa volt, kifejezetten erre a célra gyártatták le egy keletnémet szövőgyárban. A szövetet kék kötéllel erősítették fel az épülethez kapcsolt acélvázra. A lényeg az volt, hogy az alkotáson sehol nem jelentek meg a nemzeti színek, kivéve azt, hogy az előtte ott hagyott zászlórúdon elhelyeztek egy trikolort, ami nemcsak hogy nem uralta az installációt, hanem kifejezetten elenyészett, eltűnt a látvány egészében.

Az így becsomagolt épület 1995. június 17-től július 7-ig volt látható. A műalkotás efemer létezése hozzátartozott az alkotás performance jellegéhez: a becsomagolt Reichstag megtekintése kisebb népünnepéllyé vált, hisz csaknem fél millióan utaztak Berlinbe azért, hogy megnézzék. Valaki úgy fogalmazott, hogy a „becsomagolt Reichstag" az egyesített és újjáépülő ország „sikeres regenerációjának kulturális ikonja". Valóban így volt – ha figyelembe vesszük, hogy az eredeti épület a német egység, sőt az egységes német birodalom szimbóluma volt. Volt

választotta, s azt egészítette ki néhány dagályos ornamenssel és egy sajátos kupolával a XIX. századi birodalmi építészet tónusában.

[27] A legjellegzetesebbek: 1918-ban ennek egyik ablakából kiáltották ki (először) a köztársaságot, 1933-ban ezt gyújtották fel a náci hatalomátvétel előjátékaként; a II. világháború során a szövetségesek a megbombázták; a Berlint elfoglaló szovjet csapatok pedig vörös zászlót tűztek ki rá.

[28] A tervpályázat szerint az épületnek az állampolgárok által megközelíthetőnek és transzparensnek kellett lennie, ami a politikai transzparenciára is utalt. Ezért Forster – amellett, hogy egyes falak lebontásával tágasabbá és kényelmesebbé tette a belső tereket – nem építette újra a régi kupolát (amit egyébként háborús sérülései miatt még 1954-ben berobbantottak), hanem egy üvegkupolát és ún. üvegcilindert helyezett az épületre, ami a plenáris üléstermet természetes fénnyel világítja meg, és az érdeklődők fölülről betekinthetnek az ülésterembe.

[29] A „becsomagolás" korai művészeti formáiról –, ami később az ún. tájművészet *(landart)* része lett – lásd Schellmann, Jorg – Christo and Jeanne-Claude: Wrapped Book. Abbeville Press, New York, 1978, 1988[2]. Christo halála után az ő tervei alapján „becsomagolták" a párizsi Diadalívet is; lásd erről Christo and Jeanne-Claude. L'Arc de Triomphe Wrapped. Taschen, Paris, 2022. A csomagolás az 1990-es években már korjelenség volt; akadt rá példa Magyarországon is. 1992-ben, a szovjet csapatok kivonulásának napján Szentjóby Tamás magyar képzőművész és költő fehér ejtőernyőselyem-lepellel „takarta el" Kisfaludi Strobl Zsigmond 1947-ben felállított, 14 méter magas (talapzatával együtt 40 méteres) szobrát a budapesti Gellért-hegyen. Közismert, hogy Kisfaludi Strobl műve – kiegészítőivel együtt – „felszabadulási emlékműként" született egy szovjet marsall megrendelésére, majd új kontextust nyerve Szabadság-szoborrá vált, Szentjóby értelmezésében pedig néhány napig *A szabadság lelkének szobra* lett. A lepel – mint mondták [vö. Zsoldos Anna – Mónus Gergő: Vár állott, most kőhalom. Gondolatok egy pályaműről, 67. o. In Régi-új Magyar Építőművészet, 2018, 18. évf., 6. szám (65-68. o.)] – nemcsak a szobrot takarta el, de a mögötte lévő történelmet is.

benne valami patetikusan nemzeti, valami birodalmi, de mivel már döntöttek a felújításról is, az egész nem azt sugallta, hogy a parlamentben megjelenő vitatkozó szellemre dobtak leplet, hanem inkább Reichstagot választotta el az újtól. Christo eredeti, még az 1970-es években készített első terve még azt hangsúlyozta volna, hogy mivel az épület a Berlini Fal közelében volt, a csomagolás a Kelet és Nyugat megosztottságára reagáljon. A német egység létrejötte, s Berlin egységessé válása után azonban ez nem jelentett volna semmit, ezért módosították a terveke: más színű anyagokat választották, és máshogy kivitelezték a dolgot. A rövid ideig való megtekinthetőség például szinte ösztönözte az ünneplést. Ez a majális jelleg valójában a német egység ünnepévé vált – ám úgy, hogy az egység nemzeti-nacionalista jellege teljesen, vagy legalábbis csaknem teljesen elveszett. Így lehetett a megújulás jele.

Maga az alkotás kétségtelenül posztmodern; gyökeres ellentéte és kritikája a XIX. és XX. századi dagályos német nacionalizmusnak. Olyan valami, ami szimbolikusan átemeli a német politikát és államot a XIX. századba. Ezzel – s talán ezt a németek is alig vették észre – búcsút intett a réginek, a XIX. századinak, sőt a XX. szádinak is, de úgy, hogy mindez azért ártalmatlanul „ott is maradt". Ti. a lepel alatt. Vagyis látható volt az is, hogy a lepel alatt egy régi épület van, a régi Reichstag, sejtelmes, de nehézkes kontúrokkal, egy-két helyen feltehetően golyók által kilyuggatott, omladozó vakolattal. Erre utalt az is, hogy a Reichstagot, a németek szerint nem „becsomagolták" (mint ahogy valamit bezárnak – példának okáért – Andy Warhol „konzervdobozába"), hanem „beburkolták" *(verhüllen)*. A becsomagolt-beburkolt Reichstag így egyszerre sugallta, s a képeken sugallja ma is, a régit és az újat, egy kicsit a nemzetit is, de főleg a nemzet utáni posztnacionalizmust, s valamit, ami a lokális (*echte* berlini), ám egyben globális is, hiszen első ránézésre futurista, mint egy falanszter. Ebben a helyzetben az épület éppen nem látható homlokzatán olvasható közismert felirat (*Dem Deutschen Volke* – A német népnek) felfüggesztődik, a nemzeti-nacionalista elv megkérdőjeleződik, s maga az alkotás egyetemes üzenetet sugall egy egyetemessé táguló körnek.

Hasonlóan szubtilis értelme van Nemes Csaba *Remake* (2007) című művének,[30] amely az 1990-ben létrejött hazai alkotmányos demokrácia delegitimációjának egyik nagy pillanatát, a 2006-os szeptemberi és októberi budapesti zavargásokat örökítette meg olykor ironikusan, máskor keserűen, ismét máskor pedig szomorúan.

A 2006-os őszi zavargások – melyeket egyesek túlzó módon az 1956-os forradalom folytatásaként, sőt újrakezdéseként („felkelésként") fogtak fel annak 50. évfordulóján – sokakban nemcsak a remake-kel együtt járó alap attitűdöt erősítették fel, hanem egyszerre vitték el azt, egyfelől a valódi drámáig, másfelől – Nemes alkotásának fényében – a bohózatig.

A mű tíz kisfilmből és az azokból kiemelt állóképekből áll. A sorozat címe kettős, sőt hármas utalást tartalmaz. A régi filmek „újraforgatása", vagyis az eredeti történetnek a megváltozott társadalmi viszonyok között való újólagos elkészítése mindig felveti egyfelől a hitelesség kérdését,[31] másfelől kifejez egyfajta tiszteletet is az eredeti iránt. Az új alkotás így elkerülhetetlenül vegyíti a tisztelet és a kritika, esetleg a tisztelet és az irónia elemeit.

A *Remake* legismertebb része az *Elindul a tank* című animációs videó és az abból készült állókép. Azt mutatja, hogy a politikai hevület a groteszkig viheti a megidézett forradalom komoly emlékekben őrzött rituáléját és kellékeit. A néhány másodperces videó a Deák téren egy tüntető által elkötött tank útját mutatja a tömegben, ahhoz a valóságos felvételhez hasonlóan, amely az egyik Károly körúti lakás ablakából készült, és amit sok akkori televízióban bemutattak. A tank már-már játékosan indult neki a világnak, mint afféle vidám

[30] Nemes Csaba: Remake I-X. tíz videó, és számos videó állókép, illetve grafika, Ludwig Múzeum, Budapest, 2007.

[31] Ha egy filmet rimékelnek, az annak a jele, hogy az eredeti felett, bár van benne valami időtlen is, ami miatt érdemes újra feldolgozni a sztorit, eljárt az idő A „remake" ugyanakkor valaminek a megújíthatóságát, adaptálhatóságát is jelzi.

„Thomas a Gőzmozdony“, míg pár másodpercen belül eljut a félelemkeltésig és a rombolásig. Az előtte menekülő emberek a tragédiáig, egy rajzfilmen azonban a tragikomédiáig fokozzák fel azt az élményt, amely azt sugallja: az alkotmányos demokrácia a legegyszerűbb rendészeti feltételeket sem tudja biztosítani. Az alkotó, a híradós videóból egy sajátos színvilágú, egyedi hanghatásokkal aláfestett rajzfilm-videót készített, s ezzel a történetet kiemelte az adott szituációból, hogy valami általánosabb jelentése lehessen. A gondolati és érzelmi átfordítások – például a videó animációba fordítása, stb. – művészi elidegenítő-eltávolító gesztusokként jelennek meg, ami közölni engedi a művész politikai értékálláspontját, de jelzi a békés átlagpolgárnak a futballpályák világából a politikába átlépő, rimékelő „forradalmárokkal” kapcsolatos megdöbbenését is. S mivel a 2006-os eseményekre való hivatkozás a később létrejött új politikai rend legitimitásának megteremtésében komoly szerepet játszott, a mű ironikus-groteszk elemei máig megőrizték hatásukat – mindazok számára, akik ismerik a valóságos események történelmi kontextusát, és nem tekintik spontán módon kitört felkelésnek a zavargásokat.

A *Remake*-nek számos más része is van. Így a *Túrórudi*, mely abban a pillanatban ragadta meg és mutatta be a zavargásokat, amelyben a televíziós székházat megrohamozó-felgyújtó tüntetők végül is nem tudtak mit kezdeni „győzelmükkel”, és a funkciójukat vesztett biztonsági kamerák előtt feltörtek egy Túrórudi-automatát. Az *Easy Rider* a máig feledhetetlen ún. goj-motoros egyesület tagjainak céltalan, ám sokakat megfélemlítő landarírozását örökítette meg, az *Ártatlanul jöttünk a földre* a lovasrendőröket mutatta be melankolikusan, a *Barikád* a szabadságélményt konstatálta, a *Ha ön forradalmár lenne…* pedig a média és a politika összefonódásának korában azt a kérdést tette fel, hogy ha a néző forradalmár lenne, vajon melyik televíziót foglalná el.

V. Államformák, jó és rossz kormányzatok

A különböző jogi formákban és politikai alakzatokban, vagyis az államformákban állandósult hatalmi viszonyok a vizuális állam-reprezentáció habkönnyű témái. Fajsúlyosabb eredményeire többnyire akkor figyelünk oda, amikor a történelmi változások idején az egyik vagy másik államformát népszerűsítik, esetleg bírálják, megmutatják a formák mögötti politikai kultúrát, vagy a tudományos elemzés szempontjából is informatívnak bizonyulnak.

A korai republikanizmus kapcsán informatív például Ambrogio Lorenzetti 1338 és 1340 között keletkezett négy freskója,[32] melyek a sienai városházán az elöljárók tanácskozásra használt ún. Kilencek termét, más elnevezése szerint Béke-termét díszítették, és díszítik ma is. A falképek a közjó szerepét, a közéleti erények fontosságát és a társadalmi béke feltételeit mutatták meg a kortárs vezetőknek, és utódaiknak is. A béke feltétele az igazságosság érvényesülése és a közjó tisztelete. *A jó kormányzat allegóriája* bal oldali mezőjének fókuszában az Igazságosság, a jobb oldaliében a Közjó alakja áll. Első ránézésre nyilvánvaló, de a különböző elemzések[33] egyértelművé is teszik, hogy a bonyolult kompozíció nem csupán

[32] Lorenzetti, Ambrogio: A jó és a rossz kormányzat allegóriája. Az egyes részek utólag adott címei: A jó kormányzat allegóriája. A jó kormányzás hatása a városi életre. A jó kormányzás hatása a vidék életére. A rossz kormányzat allegóriája (ez utóbbi olykor *Zsarnokság* címen is). Készült 1338-1340, falfreskó a sienai Palazzo Pubblico (Városháza) Kilencek termének, más néven Béke termének falán. A terem mérete: 7.7×14.4 m. Siena. Fondazione Musei Senesi. Digitális változata megtekinthető: Web Gallery of Art.

[33] A művet elméleti szempontból sokan elemezték és elemzik; a legnagyobb hatást Quentin Skinner írásai váltották ki. Lásd főleg a következő három művét: Skinner, Quentin: Ambrogio Lorenzetti: The Artist as Political Philosopher. In Proceedings of the British Academy, 1986, 72. évf., 1-56. o.; uő: Ambrogio Lorenzetti’s Buon Governo Frescoes. Two Old Questions, Two New Answers. In Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1999, 62. kötet 1-28. o.; és uő: Ambrogio Lorenzetti on the power and glory of republics. In Visions of Politics. 2. kötet, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 93-117. o. A hazai szakirodalomból lásd még Nagy Márta:

a politikai erények allegóriáinak ma is hatásos megjelenítése, hanem a *republikanizmus* egyik első érdemi megfogalmazása volt. Igen ám, de a sienai kormányzat az adott korban nem republikánus, hanem lényegében oligarchikus jellegű volt! S vajon az oligarchák miért rendeltek maguknak olyan falfestményt, ami a republikanizmus eszméit terjesztette? A kép közjó iránt elkötelezett eszmei tartalma és az oligarchikus kormány ellentmondását az oldja fel, hogy a republikanizmus ebben a korban, és általában is, nem feltétlenül követelt (mai értelemben vett) köztársasági államformát. Vagyis a republikánus értékeket – miként azóta Rousseau vagy Kant elméletei alapján az elméletek művelői számára racionális módon is belátható – előmozdíthatónak gondolták a formailag másféle államforma keretei között, sőt, akár egy monarchiában is. Mint közismert, Kant a porosz király hűséges alattvalójaként volt republikánus. Lorenzetti freskója alighanem ezt a különös és jótékony hatású ellentmondást aknázta ki már a kora-reneszánsz idején.[34]

A négy falképnek továbbá volt, és van egy másik fontos sajátossága is. Azokon a modern republikanizmus mindkét fontos vonása felsejlett: egyrészt a politika, mint olyan a közjó iránti erkölcsi elkötelezettségként jelent meg, másrészt e képekről az is leolvasható volt, hogy a kormányzás sosem gyűlöletkeltéssel és a közösség megosztásával, hanem csakis a polgárokat egymással és eszményeikkel összekapcsoló intézményi megoldások révén képes közösségi rendet teremteni. A társadalmi-politikai világ „barátokra és ellenségekre" való felosztása, s ami ebből könnyen következhet: a gyűlölet szítása révén csak másokat elnyomni és rajtuk uralkodni lehet; a jó közösségi rendhez azonban egyetértés és összhang vezet. Ezért van az, hogy a kép előterében álló polgárok kezében egy szál, az egyetértés fonala fut végig, mely a *Justitia* alatt üldögélő *Concordantiá*t szinte észrevétlenül köti össze az *Közjó* figurájával, s így a közösség egészének rendjével, az állammal. Az igazságos rend eszerint összhangot és egyetértést teremt, ami a közjót szolgálja, s ami a közjót szolgálja, az egyetértést teremt, és igazságos! Ez a republikánus gondolat és annak ilyen képi megjelenítése egyáltalán nem ellentétes Aquinói Szent Tamás bizonyos nézeteivel;[35] ezért nem csoda, hogy a bal oldali fókuszban látható Igazságosság két mellékjelenete a tamási *justitia disrtibutívá*t és *justitia commutativá*t együtt, egységben jeleníti meg.

A jó és a rossz kormányzat allegóriáit mások is megfestették, kétségtelenül szerényebb hatást elérve. Így például (csak a legkiválóbbakra utalva) Paolo Veronese 1551/52 körül,[36] Isaac

Ambrogio Lorenzetti: A jó kormányzás allegóriája. In Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae, Eger, 2007, 36. évf., 49-64. o., közigazgatási szempontból Drechsler, Wolfgang: Good and Bad Government. Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Siena Town Hall as mission statement for public administration today, Budapest, Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, Arktisz Studio, (Discussion Papers No. 20), 2001, 1-29. o.; Tattay Szilárd: A politika mint művészi alkotás. Adalékok Ambrogio Lorenzetti békeallegóriájának értelmezéséhez. In Cserne Péter – Jakab András – Paksy Máté et al. (szerk.): Annak, hogy tud-e valaki, a tanítani tudás a jele. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 213-227. o.

[34] Ettől eltérően értelmezi ezt az ellentmondást Tattay Szilárd. Szerinte a Kilencek rendszere „valamiféle sajátos kompromisszumot testesített meg politikai zártság és nyitottság, állandóság és változás között. Különös módon talán éppen ebben a kompromisszumos jellegben rejlett a sikereinek titka, és ezért tudott politikai stabilitást és gazdasági-kulturális prosperitást hoznia város számára. Úgy váltotta fel ugyanis az akkor már egész Itáliában folyamatosan háttérbe szoruló népi kormányzatot, hogy közben – amennyire lehetséges volt – megőrizte a korábban érvényesülő republikánus értékeket és eljárásokat, a saját területiumán belül gátat vetve ezáltal az insignorimento általános folyamatának, az egyeduralom kialakulásának." Vö. Tattay: i.m.

[35] Ezt erősíti, hogy a képre felfestett feliratok között nemcsak a *Bölcsesség könyvé*nek parancsát olvashatjuk (*Diligite iustitiam qui iudicatis terram* – Szeressétek az igazságosságot, ti, akik a Földet kormányozzátok!), hanem – amint azt Tattay Szilárd írásából tudom – Aquinói Szent Tamás Arisztotelész *Politika* című művéhez írt kommentárjának tételét is: *per iustitiam autem conservatur pax civitatis* – az igazság szolgáltatása megőrzi az állam békéjét. Vö. Aquinói Szent Tamás: Sententia libri Politicorum. lib. 2 l. 9 n. 3.

[36] Veronese, Paolo: A jó kormányzat allegóriája. 1551/52 körül, olaj, vászon, mérete 105×64 cm. Capitoliumi Múzeum Képtára (Pinacoteca Capitolina), Róma.

Schwender 1592-ben,[37] s legutóbb Caleb Ives Bach 1985-ben,[38] a Seattle-i „William Kenzo Nakamura" Szövetségi Bíróság épületének díszítéseként.

Államformatani szempontból tanulságos az is, ha együtt és egymásra tekintettel vizsgáljuk meg Michelangelo és Cellini alkotásait Firenze egykori főterén. A két szobor ugyanis akár a köztársaság és a monarchia kontrasztjaként is felfogható. E szembeállítás azért érdekes, mert az államformák monarchiára és köztársaságra történő duális felosztása az államelméleti szakirodalom többségi álláspontja szerint a firezei Niccolò Machivelli újítása volt, 1513-ban, vagyis nagyjából akkor, amikor a Firenzében, Michelangelo *Dávid*ja és Cellini *Perseusa*[39] is érzéki-érzékelhető formában is meg jelenítette azokat. Ma mindkét alkotás a Piazza della Signorián látható.

Az, hogy a két szobor „egymás párja", mindenekelőtt az alkotások keletkezési körülményeiből következtethető ki. Michelangelo fiatalon, vagyis a Dávid elkészítésére vonatkozó megbízás idején republikánus érzelmű volt, s a felkérést az átmenetileg köztársasági Firenze vezetésétől kapta. Cellini szobrát ezzel szemben a visszatérő Medici család fejedelmi ágának alapítója, I. Cosimo rendelte meg, hogy közhírré tegye: megsemmisítette a köztársasági összeesküvőket. Ám a kontraszt nemcsak a keletkezési körülmények kontextusában értelmezhető.

Carrarai márvány anyagával és letisztult formáival a *Dávid* a késő antik (görög) szobrászat tiszta formáit idézte, és a köztársasági uralom áttekinthető, természetesen egyszerű szellemét fejezte ki. A szoborra már a kortársak is úgy tekintettek, mint ami a névadó hősön túl a republikanizmust és a polgári erényeket jeleníti meg. Elődeivel szemben Michelangelo nem Dávid életének egy meghatározott pillanatát mutatta be, hanem – amint Charles de Tolnay rámutatott – "jellemének és erkölcsi magatartásának állandó vonásait akarta hangsúlyozni. Ez a Dávid annak az erkölcsi és fizikai erőnek a megtestesülése, amely nem ismeri a félelmet, és készen áll ideáljainak megvédelmezésére… Kifelé, úgy tűnik, uralkodik magán és nyugodt, belülről azonban feszült és cselekvésre kész. … Maga a megtestesült *fortezza* (erő) és *ira* (harag)", s ezzel a reneszánsz két legfőbb polgári erényét testesíti meg.[40] Cellini bronzból készült *Perszeus*a ezzel szemben azt a pillanatot ábrázolja, amikor a hérosz – egyébként Müké alapítója és királya – egy kardvágással legyőzte (a monarchikus érzelmű firenzeiek számára) a köztársasági uralmat szimbolizáló Medusát, és magasra emelte a levágott gorgófejet. Perseus tekintetéből ugyanakkor nem a győztesek szokásos triumfálása olvasható ki, hanem a kötelezettségek állhatatos teljesítésével járó önelégedettség, fáradtság, sőt gyötrelem. Legitimációs szempontból a szobor azt is sugallta, hogy a Mediciek, akik újra hatalmat szereztek Firenze felett, és ténylegesen ők irányították a népet, a görög mitológiából ismert olimposzi istenek és héroszok védelmét élvezik. Az egymástól mind anyagában, mind kompozíciójában nagyon különböző két szobor két határozottan eltérő politikai valóság megjelenítése volt,[41] melyeket ekkortól egy fogalompár két elemének kezdték tartani.

---

[37] Schwender, Isaac: A jó kormányzat erényei. 1592, olaj vászon, festett fakerettel, 192×156 cm (keretben). Reichstagsmuseum Regensburg (korábban Historisches Museum, Regensburg). Reprodukciója megtekinthető a Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806 (szerk.: Scheurmann, Ingrid), von Zabern, Verlag Philipp, Mainz, 1994. című kötet 250. oldalán.

[38] Bach, Caleb Ives: A jó és a rossz kormányzat hatásai. 1985, olaj, fatáblára (farostlemezre) ragasztott vászon, mérete: 243.8×138.1 cm. „William Kenzo Nakamura" szövetségi bíróság épülete, Seattle.

[39] Lásd Michelangelo: Dávid. 1501/04, carrarai márvány, 517 cm, Piazza della Signoria, a Palazzo Vecchio előtt (az eredeti: Galleria dell'Accademia). – Cellini: Perseus Medusa fejével. 1545/53, bronz, 320 cm, Loggia dei Lanzi. Mindkettő: Firenze.

[40] Tolnay, Charles de: Michelangelo. Mű és világkép, 228-229. o. (ford.: Szilágyi Tibor és Pődör László), Corvina Kiadó, Budapest, 1975, 225-249. o.

[41] A két mű részletes összehasonlítását lásd Maggio, Maureen: Cellini vs Michelangelo. A Comparison of the Use of Furia, Forza, Difficultà, Terriblità, and Fantasia. In International Journal of Art and Art History, 2018, 6. évf., 2. szám, 22-30. o.

Más jellegű tanulságok levonását teszik lehetővé a francia forradalmak korának köztársaság-allegóriái.[42] Ezeket áttekintve megállapítható, hogy a modern köztársaság szimbólumrendszere meglehetősen nehézkesen és lassan alakult ki; eleinte hiányzott belőle a szervező koncepció, vitathatatlanul eklektikus és ikonográfiailag szervezetlen, sőt kusza volt. A szinte tékozló formagazdagságot (Delacroix *A szabadság vezeti a népet* című festménye kivételével, melyet sokan a köztársaság eszméjéhez asszociálnak) egyfajta koncepcionális tétovaság, vagy mondjuk így: útkeresés egészítette ki, s ezt csak az ún. Marianne-ábrázolások utólag sugallt egységes képe feledtette el.

Ebben a kontextusban és erre adott válaszként értelmezhető Honoré Daumier kissé „suta" 1848-as *Köztársaság*a[43] is. E vázlaton, mely a II. Köztársaság által kiírt állami pályázatra készült, egy hosszú hajú, büszke testtartással távolba tekintő ülő nőt látunk, amint két gyermeket szoptat, miközben a lábánál egy harmadik gyermek könyvet olvas. A nőalak izmos, már-már tagbaszakadt, s ugyancsak erősek a szoptatáshoz egyébként túlkorosnak tűnő gyermekek is. Történeti szempontból – amint azt a turkui egyetem művészettörténésze kiemelte[44] – Daumier alkotása a republikánus ikonológia XIX. századi átalakulásának idején született, amikor is a régi köztársaság-jelképek már elhasználódtak, az újabbak pedig még nem születtek meg. Daumier pályaművén az egyetlen hagyományos szimbólum a trikolór volt, zászlóként megjelenítve, melynek rúdját a nőalak jobb kezével szorongatja. A figura egyébként – szemben Eugène Delacroix harcias, valamint mások nőiesen szép és könnyed Marianne-ábrázolásaival – úgy ül előttünk egy karfás széken, mint ahogy királyok, régebben pedig egyenesen a fáraók üldögélnek trónjukon.[45] A képet nemzetközi kontextusban értelmezve az sem kizárt, hogy Daumier e műve tudatos vagy ösztönös válasz volt Philip Veit (első) *Germaniá*jára[46] (1834/36), amelyen Németországot, illetőleg a Német-római Császárságot, esetleg – amint arra a császári korona és annak pozíciója utal – annak a Német Szövetségben *(Deutscher Bund)* látni vélt tovább élését egy finom vonásokkal megrajzolt, ugyancsak „trónoló" nőalak reprezentálta, ölében valamilyen törvénykönyvvel és karddal, bal oldalán pedig egy – a Német-római Birodalom címerében a XVI. század folyamán állandósult, de a Német Szövetség címerébe is átvett – kétfejű sast ábrázoló pajzzsal. Ennek alapján úgy tűnik, hogy Daumier nem ötletszerűen festett, hanem – miként azt más művei, különösen a jogászok világának fonákját megmutató sorozatai is jelzik – nagyon tudatos alkotó volt.

Végül, bizonyos képek informatívak lehetnek a különleges vagy az ún. vegyes államformák megértését illetően is. Ilyen különleges államformát példáz a *Tetrarchák szobra*,[47]

[42] Az itt szóba jöhető ismertebb művek Gros, Antoine-Jean: A francia köztársaság allegóriája. 1794/95, olaj, vászon. 73×61 cm. Franciaország Története Múzeum, Párizs (Versailles); Gérôme, Jean-Léon: Köztársaság. 1848/49, olaj, vászon, 322×223 cm. Párizsi Szépművészeti Múzeum (Petit Palais), Párizs; Flandrin, Hippolyte Jean: A francia köztársaság allegóriája. 1848, olaj, vászon, 60×44 cm, ismeretlen tulajdonos; Ange-Louis Janet: Köztársaság. 1848, olaj, vászon 86×73 cm. Musée Carnavalet, Párizs. Digitális változatai megtekinthetők az interneten (vö. Wikipédia, artnet.fr., Musée Carnavalet, stb.).

[43] Daumier, Honoré: Köztársaság. 1848, olaj, vászon, 73×60 cm, Orsay Múzeum, Párizs.

[44] Vö. Andersson, Fred: Iconography of the Labour Movement. Part 1: Republican Iconography, 1792-1848. In Iconographisk Post – Nordisk tidskrift för bildtolkning – Nordic Review of Iconography, 2020, Nr 1-2. 153-183.o

[45] Ezen értelmezési lehetőséget felveti, bár nem fejti ki Watts, Oliver: Daumier and Replacing the King's Body, 441-442. o. In Wagner, Anne – Sherwin, Richard K. (szerk.): Law, Culture and Visual Studies. Springer, 2014. 421-443. o. A kifejtést talán azért sem hiányoljuk, mert ez a motívum nem lett része a köztársasági ikonográfiának.

[46] Lásd Veit, Philipp: Germania. 1834/36, illetőleg 1877, freskó, majd falról leválasztott freskó vászonra erősítve, 285×192 cm, Städelsches Kunstinstitut (Städel Múzeum), Frankfurt am Main.

[47] Ismeretlen alkotó: A tetrarchák szobra. V. század, egyiptomi porfír, kb. 130 cm, eredetileg Konstantinápoly, jelenleg Szent Márk tér, Velence. – A tertrarchia (kb. „négyes uralom") ritka és speciális ókori államforma. A terminust a XIX. századi klasszikus ókortudósok, például Theodor Mommsen még nem használták; azt Otto Seeck történész terjesztette el az előző századfordulón. *A római* tetrarchia mellett ilyen *volt a „heródesi tetrarchia" is, mielőtt Júdea, Szamária és Edóm, valamint néhány más nyugat-levantei terület római provincia lett. A* velencei Szent Márk téren látható Tetrarchák szobrát – szakirodalmi utalásokkal – elemeztem Az államformák megjelenítése műalkotások révén című írásomban. In Pesti Sándor – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): Homo

vegyes politikai alakzatot pedig Hende Vincének a *király nélküli királyság* viszonyait[48] akarva-akaratlanul is bemutató egykori falfestménye. Ez utóbbi, *Az alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával* című alkotás az Országház ún. elnöki fogadótermét díszítette, amíg el nem távolították onnan. E terem négy falán három alkotó Magyarország négy kormányzóját jelenítette meg: Udvary Géza Hunyadi Jánost és Kossuth Lajost, Diósy Antal Szilágyi Mihályt, Hende Vince pedig Horthy Miklóst.[49] Ez utóbbit – a Horthy Miklós politikájával szembeni „kritika részeként" – 1945 után lemázolták, majd eltávolították; az 1950-es években Iván Szilárd alkotásával pótolták, amit viszont az 1970-es években választottak le a falról, hogy Patay László fessen a helyére egy újabbat, amely II. Rákóczi Ferenc és Esze Tamás találkozását ábrázolja.[50]

Hende Vince alkotásán – amint azt a Gárdonyi testvérek fotója[51] a létrán álló művésszel együtt 1928-ban megörökítette – Bethlen István miniszterelnök Horthy Miklósnak prezentál valamit, talán valamilyen programot, esetleg közjogi dokumentumot. Ez persze nem lehet a korszak jellegét döntően meghatározó 1920. évi I. törvénycikk tervezete, mert azt 1920 elején „prezentálták", míg a képen ábrázolt személyek az 1921. április 14-én hivatalba lépett Bethlen-kormány tagjai. Lehetséges persze, hogy e részletek felett a művész szerint szemet lehet / kell hunyni, s itt valójában az 1920 és 1944 közötti alkotmányos életet megteremtő törvényről és annak rendjéről van szó, amely – mint tudjuk – a dolog érdemét illetően valójában Bethlen István műve volt.

A képen mindenki díszmagyarban, mellükön kitüntetések. Tekintetükön némi bizonytalanság, de legalábbis valami várakozás. Mindegyik alak a kormányzóra figyel, a kormányzó pedig a távolba tekint, talán a jövőt kémleli. A *jövő* azonban a képen az *ősi múlt* képében tűnik fel: az oszlopon egy turulmadár ül széttárt szárnyakkal, karmaiban karddal. A kép *a jövőt a múltban* megtalálni szándékozó politika ábrázolása. Ez persze vitathatatlan ellentmondás, de nem a képé, hanem a koré. Ezen túl a képen egy másik kontraszt is jelen van: egyfelől a csoport mögött felhők gomolyognak, és a viharos szélben zászlók lobognak, ami valamilyen izgalmat sejtet; másfelől a díszmagyarba öltözött alakok[52] sziklaszilárd, sőt merev, de legalábbis lendület nélküli alakzata nyugalmat és rendet sugároz. Ám a nyugalmat mégsem az alakok sora, hanem az teremti meg, hogy minden szem az autoritást sugárzó kormányzóra tapad. A kompozíció önkéntelenül is Horthy felé tereli figyelmünket; ő áll a fókuszban. Az államforma mibenléte szempontjából a jelenet mintha azt az összefüggést reprezentálná, hogy a király nélküli királyság nem valódi királyság, ideiglenesen kormányzóval az élen, hanem király nélküli monarchia, *kormányzóval a király helyén*.

Bizonyos értelemben kontraszt az is, hogy miközben az ábrázolt alakok közül sokan legitimisták voltak, a képen nem látható semmilyen uralkodói felségjelvény. Sőt, az oszlop szélfútta vásznát egy korona nélküli címerre emlékeztető pajzs rögzíti, a zászlón felsejlő

Politicus. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023, 269-270. o.

[48] Tartalmi értelemben elméleti elemzésként lásd erről Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023, 432-451. o.

[49] A képekről lásd Bojtos Anikó et al: Az Országház falfestményei. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2017, a teremről Csákó Beáta – Samu Nagy Dániel: Az Országház nevezetes termei. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019, 91-97. o.

[50] Lásd Iván Szilárd: Földosztás (más címmel: Munkás-paraszt szövetség), 1946, megsemmisült, valamint ennek helyén Patay László: II. Rákóczi Ferenc és Esze Tamás találkozása. 1977, freskó, Országház, Nándorfehérvár-terem, Budapest. Megtekinthető: Az Országház falfestményei. 2017, id. kiadás, 88. o.

[51] Gárdonyi testvérek: Hende Vince festőművész „Az alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával" című festménye előtt az Országházban. 1928. Fotó, 18×24 cm, Budapest, MNG Fényképtár.

[52] Bethlen István miniszterelnök mögött Vass József népjóléti, Walkó Lajos külügy-, Klebersberg Kunó vallás- és közoktatásügyi, valamint Zsitvay Tibor igazságügyi miniszterek sorakoznak. Bethlen és Horthy között, hátul, Mayer János földművelésügyi, Horthy balján Scitovszky Béla belügy- és Bud János kereskedelmi miniszterek, továbbá két, most beazonosíthatatlan személy. A karzat előtt álló három személy egyike Wlassics Gyula, a századforduló legendás vallás- és közoktatásügyi minisztere, aki 1926 után a felsőház elnöke lett.

korabeli államcímer pajzsára helyezett korona pedig diszkréten elbújt a redők között. S ez következetes is: egy király nélküli királyságban – elvileg – nincs szükség koronára. Legalábbis akkor még így gondolták.

A festmény balsorsát egyébként egy különös jel már a Horthy-korban is előrevetítette: Hende 1930-ra fejezte be a művet, Bethlen István kormánya pedig 1931-ben megbukott.

Ha létezik király nélküli királyság, mondhatjuk, hogy létezik *republikánusok nélküli köztársaság* is. S valóban van ilyen; mindenekelőtt a német Weimari Köztársaságot szokták így minősíteni.[53] Ennek közismert képi megfogalmazása Thomas Theodor Heine karikatúrája a *Simplicissimus* 1927. március 27-i számának címlapján, amelynek képaláírása így hangzik „Viszik a cég betűit, de ki viszi a szellemet?" Egy másik példa a republikánusok nélküli köztársaság képi ábrázolására George Grosz *Republikánus automaták* című akvarellje,[54] mely nem e különleges államforma vizuális kritikája, hanem az alkotó örököseinek jogérvényesítése révén vált ismertté. Ennek részleteire azonban itt nem térhetek ki.

Irodalomjegyzék

Andersson, Fred: Iconography of the Labour Movement. Part 1: Republican Iconography, 1792-1848. In Iconographisk Post – Nordisk tidskrift för bildtolkning – Nordic Review of Iconography. 2020, Nr. 1-2. 153-183. o. https://doi.org/10.69945/ico.vi1-2.25660

Ball-Teshuva, Jacob: Christo and Jeanne-Claude – Wrapped Reichstag Berlin 1971-95, Taschenbuch, Berlin, 1996.

Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája. In Magyar Filozófiai Szemle, 2010, 54. évf., 2. szám, 101-112. o.

Bergem, Wolfgang: „Herrschende Dienerinnen" der politischen Theorie. Metaphern vom Staat. In Kink, Markus – Ziegler, Janine (szerk.): Staatsansichten – Staatsvisionen. Ein politik- und kulturwissenschaftlicher Querschnitt. LIT Verlag, Münster, 2013, 45-73. o.

Bojtos Anikó et al: Az Országház falfestményei. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2017.

Bredekamp, Horst: Thomas Hobbes Visuelle Strategien. Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staates. Werkillustrationen und Portraits. Akademie, Berlin, 1999[4], 2012 (angolul: Bredekamp, Horst: Leviathan. Body Politic as Visual Strategy in the Work of Thomas Hobbes. (ford. Klegg, E.) De Gruyter, Berlin, 2020) https://doi.org/10.1515/9783110681413

[53] Maga a terminus persze jóval régebbi a weimari időknél. Ismereteim szerint először a német monarchista drámaíró, August von Kotzebue használta azt a Napóleon által 1797-ben a Rajna bal partján létrehozott Cirrén Köztársaságra, 1804-ben. Később, 1848-ban Benjamin Disraeli nevezte így a II. Francia Köztársaságot, s a XIX. század vége felé a III. Francia Köztársaság is megkapta e minősítést. Ez utóbbi oka, hogy az egyébként orleanista J. L. A. *Thiers a köztársaságot egy átfogó,* republikánusok nélküli *politikai szövetség eszméjeként próbálta elfogadtatni a monarchistákkal. A kifejezés magyar vonatkozásában is használható. É*n magam – bizonyos német irodalomelméleti utalások alapján – az 1918-a Magyar Népköztársaságra és az 1919-es Tanácsköztársaságra alkalmaztam; nem kizárva annak a lehetőségét sem, hogy az 1989-ben kikiáltott a harmadik Magyar Köztársaságnak is volt egy ilyen karaktervonása, amennyiben 2010/11-ben nem tudta magát megvédeni az antirepublikánus erőkkel szemben. Lásd erről Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. idézett kiadás, 2023, passim.

[54] Grosz, George: Republikánus automaták. 1920, toll, vízfesték, papír, mérete: 60×47 cm. Korábban: MOMA, New York, jelenleg Estate of George Grosz.

Christo and Jeanne-Claude. L"Arc de Triomphe, Wrapped, Paris. Taschen, 2022.

Csákó Beáta – Samu Nagy Dániel: Az Országház nevezetes termei. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019.

Donagh, Rita – Hamilton, Richard: A Cellular Maze. [kiállítási tájékoztató füzet] Orchard Gallery, Londonderry, 1983, 2002[2].

Drechsler, Wolfgang: Good and Bad Government. Ambrogio Lorenzetti's frescoes in the Siena Town Hall as mission statement for public administration today. Budapest, Local Government and Public Service Reform Initiative / Open Society Institute [Arktisz Studio] (Discussion Papers No. 20), 2001, 1-29. o.

Drescher, Seymour (szerk.): Political Symbolism in Modern Europe. Essays in Honour of George L. Mosse. Transaction Books, New York, 1982.

Fleckner, Uwe – Warnke, Martin – Ziegler, Henrik (szerk.): Handbuch der politischen Ikonographie. C.H. Beck, München, 2011[2]. 2 kötet

Foster, Hal: Citizen Hamilton. The Art of Richard Hamilton. In Artforum [Penske Media Corp.] 2008. június 1.

Kapoor, Anish: Leviathan at the Grand Palais – Monumenta 2011 (2011. május 11 – június 23.), kiállítási ismertető. Párizs, cnap.fr, 2011. 5.

Kerny Terézia: Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2018.

Kohler, Michael: Bauherr mit Renditekiste. In Art. Das Kunstmagazin. 2010. július 15.

Kristiansson, Magnus – Tralau, Johan: Hobbes's hidden monster. A new interpretation of the frontispiece of Leviathan. In European Journal of Political Theory, 2014, 13. évf., 3. szám, 299-320. o. https://doi.org/10.1177/1474885113491954

Maggio, Maureen: Cellini vs Michelangelo. A Comparison of the Use of Furia, Forza, Difficultà, Terriblità, and Fantasia. In International Journal of Art and Art History, 2018, 6. évf., 2. szám, 22-30. o. https://doi.org/10.15640/ijaah.v6n2a4

Nagy Márta: Ambrogio Lorenzetti: A jó kormányzás allegóriája. In Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae [Eger], 2007, 36. évf., 49-64. o.

Platón: Az állam. (ford.: Jánosy István) Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

Schellmann, Jorg – Christo & Jeanne-Claude: Wrapped Book. Abbeville Press, New York, 1978, 1988[2].

Skinner, Quentin: Ambrogio Lorenzetti on the power and glory of republics. In Visions of Politics. 2. kötet, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 93-117. o. https://doi.org/10.1017/CBO9780511613777.007

Skinner, Quentin: Ambrogio Lorenzetti. The Artist as Political Philosopher. In Proceedings of the British Academy, 1986, 72. évf., 1-56. o.

Skinner, Quentin: Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes. Two Old Questions, Two New Answers. In Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1999, 62. szám, 1-28. https://doi.org/10.2307/751381

Springborg, Patricia: Hobbes's Biblical Beasts: Leviathan and Behemoth. In Political Theory, 1995, 23. évf., 2. szám, 353-375. o. https://doi.org/10.1177/0090591795023002008

Szabó Etelka: Egy allegória alakváltozásai. Argumentum [Debrecen]. 2007[3], 85-103. o.

Takács Péter: Az államformák megjelenítése műalkotások révén. In Pesti Sándor – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): Homo Politicus. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023, 269-270. o.

Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.

Takács Péter: Justitia kendője – avagy be kell-e kötni az igazságosság istennőjének a szemét? In Állam- és Jogtudomány, 2021, 62. évf., 1. szám, 68-86. o. https://doi.org/10.51783/ajt.2021.1.04

Tamás, Aquinói Szent: Sententia libri Politicorum. (Szent Tamás Arisztotelész Politika című művéhez írt kommentárja). XIII. század, modern kiadása: Thomas Aquinas: Aristotelis Libri. Sententia Libri Politicorum. Ad Sanctae Sabinae, Róma, 1971.

Tattay Szilárd: A politika mint művészi alkotás. Adalékok Ambrogio Lorenzetti békeallegóriájának értelmezéséhez. In Cserne Péter – Jakab András – Paksy Máté et al. (szerk.): Annak, hogy tud-e valaki, a tanítani tudás a jele. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 213-227. o.

Tolnay, Charles de: Michelangelo. Mű és világkép. (ford.: Szilágyi Tibor és Pődör László) Corvina Kiadó, Budapest, 1975, 225-249. o.

Vassallo, Mario Thomas – Debattista, Andre P. (szerk.): The Different Faces of Politics in the Visual and Performative Arts. Routledge, Milton Park, 2024.

Watts, Oliver: Daumier and Replacing the King's Body. In Wagner, Anne – Sherwin, Richard K. (szerk.): Law, Culture and Visual Studies. Springer, 2014, 421-443. o. https://doi.org/10.1007/978-90-481-9322-6_19

Zumwalt, N. K.: A szerelmi költészet hajója. (ford.: Böröczki Tamás) In Ókor, 2004/1. szám, 3-7. o.

Zsoldos Anna – Mónus Gergő: Vár állott, most kőhalom. Gondolatok egy pályaműről. Régi-új Magyar Építőművészet. 2018/6. szám, 65-68. o.

A hivatkozott műalkotások

Bach, Caleb Ives: A jó és a rossz kormányzat hatásai. 1985, olaj, fatáblára (farostlemezre) ragasztott vászon, 243.8×138.1 cm, „William Kenzo Nakamura" szövetségi bíróság épülete, Seattle.

Bosse, Abraham: Thomas Hobbes Leviathan című műve első angol nyelvű kiadásának (Andrew Crooke, London) előzéklapja. 1651. m.: 27 cm.

Cellini: Perseus Medusa fejével. 1545/53, bronz, 320 cm, Loggia dei Lanzi. Firenze.

Christo és Jeanne-Claude: A becsomagolt Reichstag 1971-1995, installáció, bemutatva: 1995. Berlin.

Daumier, Honoré: Köztársaság. 1848, olaj, vászon, 73×60 cm, Orsay Múzeum, Párizs

Flandrin, Hippolyte Jean: A francia köztársaság allegóriája. 1848, olaj, vászon, 60×44 cm, ismeretlen tulajdonos

Francken, Frans Id.: Az állam hajója. Késői XVI. század; olaj, fatábla; 49.5×44.5 cm, Nemzeti Tengerészeti Múzeum, Greenwich, London.

Gérôme, Jean-Léon: Köztársaság. 1848/49, olaj, vászon, 322×223 cm. Párizsi Szépművészeti Múzeum (Petit Palais), Párizs.

Gros, Antoine-Jean: A francia köztársaság allegóriája. 1794/95, olaj, vászon. 73×61 cm. Franciaország Története Múzeum, Párizs (Versailles)

Grosz, George: Republikánus automaták. 1920, toll, vízfesték, papír, mérete: 60×47 cm. Korábban: MOMA, New York, jelenleg Estate of George Grosz.

Hamilton, Richard: Az állam. 1993; Az állampolgár. 1981/83; Az alattvaló. 1988/90. Mindhárom: olaj, vászon, az első emellett: vegyes technika. Mindhárom panel mérete: 2×100×200 cm. Megtekinthetők: Tate, Tate Gallery, Tate Modern, London.

Hende Vince: Az alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával. 1930, freskó, Budapest. Országház, Nándorfehérvár-terem (Fotón: Gárdonyi testvérek: Hende Vince „Az alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával" című festménye előtt az Országházban. 1928. Fotó, 18×24 cm, Budapest. MNG Fényképtár) – helyén később: Iván Szilárd: Földosztás (más címmel: Munkás-paraszt szövetség), 1946, freskó, Budapest, Országház, Nándorfehérvár-terem. – helyén később: Patay László: II. Rákóczi Ferenc és Esze Tamás találkozása. 1977, freskó, Budapest. Országház, Nándorfehérvár-terem.

Hoffmann, Ernst: Az alsó-ausztriai tartományi parlament és kormány épülete. Sankt Pölten, Landhausplatz 1. 1986/1997.

Ismeretlen alkotó: A Habsburgok története (utólagos cím). XVII. sz. vége – XVIII. sz. eleje, olaj, fatáblára erősített vászon, polikróm kiegészítő panelekkel, színezett keretekben; 170×275 cm, 170×142 cm, 170×142 cm, készült Ausztria területén.

Ismeretlen alkotó: A tetrarchák szobra. V. század, egyiptomi porfír, kb. 130 cm, eredetileg Konstantinápoly, jelenleg Szent Márk tér, Velence.

Janet, Ange-Louis: Köztársaság. 1848, olaj, vászon 86×73 cm. Musée Carnavalet, Párizs.

Kapoor, Anish: Leviathan. Installáció a párizsi Grand Palais-ben. 2011, 33.6×99.89×72.23 m, belülről is megtekinthető, bejárható, „felfújt" pvc-tömlők, Monumenta, Párizs, Grand Palais.

Lorenzetti, Ambrogio: A jó és a rossz kormányzat allegóriája. 1338–1340, falfreskó a sienai Palazzo Pubblico (Városháza) Kilencek termének (Béke termének) falán. A terem mérete: 7.7×14.4 m. Siena. Fondazione Musei Senesi

Martini, Simone: Toulouse-i Szent Lajos képmása. 1317 körül; fatábla, tempera, 200×188 cm, predella 5×56×38 cm, Nemzeti Capodimonte Múzeum, Nápoly

Michelangelo: Dávid. 1501/04, carrarai márvány, 517 cm, Piazza della Signoria, a Palazzo Vecchio előtt (az eredeti: Galleria dell'Accademia), Firenze.

Nemes Csaba: Remake I-X. tíz videó, és számos videó állókép, illetve grafika, 2007. Budapest, Ludwig Múzeum.

Schütte, Thomas: Vater Staat (Államapa). 2007 és 2011 között. A mű három méretben és több változatban készült: agyagból mintázva kisméretű modellként 2007-ben, 49.5×22.2×11 cm méretben; bronzfiguraként 2010/11-ben, bronz, 120 cm magas, 30×30-as acél sztélére szerelve, 6+3 példányban kiöntve; valamint nagyformátumú szoborként 2010-ben és 2011-ben, 373×155×110 cm méretben. Az előbbi anyaga patinázott bronz, az utóbbié rozsdás acél. A példányok több múzeumban és gyűjteményben is megtekinthetők; így például Neue Nationalgalerie, Berlin; Moderna Museet, Stockholm; Art Institute of Chicago stb.

Schwender, Isaac: A jó kormányzat erényei. 1592, olaj vászon, festett fakerettel, 192×156 cm (keretben). Reichstagsmuseum Regensburg (korábban Historisches Museum, Regensburg).

Veit, Philipp: Germania. 1834/36, illetőleg 1877, freskó, majd falról leválasztott freskó vászonra erősítve, 285×192 cm, Städelsches Kunstinstitut (Städel Múzeum), Frankfurt am Main.

Veronese, Paolo: A jó kormányzat allegóriája. 1551/52 körül, olaj, vászon, mérete 105×64 cm. Capitoliumi Múzeum Képtára (Pinacoteca Capitolina), Róma.

Tóth J. Zoltán[1] – Nagy Péter[2]

A montesquieu-i hatalommegosztási tan kialakulása[3]

Absztrakt

A hatalommegosztás kérdése először John Locke-nál jelentkezett, a hatalommegosztás máig hatást gyakorló nagy klasszikusának azonban ma mégsem Locke-ot, hanem Montesquieu-t tartjuk, aki a locke-i elméletet továbbfejlesztette, és a kortárs társadalmi és politikai problémák megoldása igényének fényében gondolta át. Montesquieu hatalommegosztási tanát az 1748-as A törvények szelleméről (De l'esprit des lois) című munkájában fogalmazta meg. A tanulmány célja, hogy a Montesquieu koncepcióján túl bemutassa azokat a legfontosabb hatásokat is, amely érték a francia filozófust. A tanulmány harmadik része Montesquieu-nek az Amerikai Egyesült Államokra gyakorolt hatására vonatkozó elméleteket összegzi.

Kulcsszavak: hatalommegosztás, Montesquieu, Franciaország, Amerikai Egyesült Államok, alkotmány

Abstract

The question of the separation of the powers first arose with John Locke, but the great classic of the theory that still has an impact today is not Locke but Montesquieu, who developed Locke's theory further and rethought it in the light of the need to solve contemporary social and political problems. Montesquieu formulated his doctrine of the separation of powers in his 1748 work De l'esprit des lois. The aim of this study is to go beyond Montesquieu's concept and to illustrate the most important influences on the French philosopher. The third part of the study summarises the theories concerning Montesquieu's influence on the United States of America.

Keywords: separation of powers, Montesquieu, France, United States of America, Constitution

I. Montesquieu élete

A hatalommegosztás tanának kialakulását megelőzően három kérdéskör felvázolása szükséges ahhoz, hogy az elmélet születésének körülményeit be lehessen mutatni. Egyrészt szükséges a korszak általános értékelése körüli vitákra felhívni a figyelmet, másrészt fel kell villantani Franciaország korabeli kihívásait, harmadrészt pedig fontos a szerző, Montesquieu tevékenységének a felvázolása is.

Charles Louis de Secondat, La Brède és Montesquieu későbbi bárója 1689. január 18-án született La Brède-ben és 1755. február 10-én hunyt el Párizsban. Élete két jelentős francia király, XIV. Lajos és XV. Lajos uralkodásának idejére esett. A XVIII. századi francia

[1] egyetemi tanár, tanszékvezető, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK Jogelméleti Tanszék (e-mail: toth.zoltan@kre.hu).
[2] adjunktus, megbízott tanszékvezető, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK Jogtörténeti Tanszék (e-mail: nagy.peter@kre.hu).
[3] Jelen tanulmány DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.189

történelem értékelése számos vita középpontjában állt. Ennek a kérdéskörnek csupán felvillantására van mód jelen tanulmány keretei között, azonban mégsem hagyható el teljesen, mivel Montesquieu műveinek születése szempontjából kulcsfontosságú.

Voltaire már a XIV. Lajos százada (Le Siècle de Louis XIV) című, 1751-ben megjelent első nagy történelmi munkájában szembeállította XIV. Lajos „nagyszerű korát" XV. Lajos „silány uralkodásával".[4] Ez a narratíva hosszú időre meghatározóvá vált a korszakról való gondolkodásban,[5] amelynek hosszantartó negatív színezetéhez az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy a XIX. századtól kezdve a legtöbb szerző értékelésének origóját a francia forradalom adta.

A vonatkozó magyar jogtörténeti szakirodalomból Bónis György 1956-ban publikált, Montesquieu halálának 200. évfordulója alkalmából tartott Montesquieu jogi és politikai nézetei című előadását kell kiemelni. A francia marxista társadalomtörténet megállapításait interpretálta, aminek legnagyobb hatású, a magyar szerzők előtt sem ismeretlen szerzője Georges Lefebvre francia történész volt.[6] Bónis az elemzését azzal kezdte, hogy megállapította, hogy „Montesquieu hatalmas alakja" két nagy történelmi korszak határán állt. Amikor megszületett, akkor Franciaország XIV. Lajos „pompás és kárhozatos uralma alatt nyögött. Angliában a végképp hatalomra jutott burzsoázia éppen a trónfoglalás feltételeiről alkudozott Orániai Vilmossal." Ezzel szembeállította XV. Lajos uralkodását, és plasztikusan érzékeltette azt a folyamatot, amelyben minden mozzanat a forradalomhoz vitte közelebb az egyre nagyobb válságba süllyedő országot: „Amikor az első, nagyhatású könyvét, a Perzsa Leveleket írta, hazája már kitapasztalta a kéjvágyó régens[7] közömbösségét, a teológusok késhegyig menő vitáit és az állami tőzsdespekuláció első kísérletét. Amikor főműve, a Törvények Szelleméről[8] megjelent, a velejéig rothadt francia udvar a csábító szépségű és tehetséges, de féktelenül önző és felelőtlen polgárlány, Madame de Pompadour parancsait leste. Halálakor már nem lehetett megállítani a nagyburzsoázia gazdagodását, a manufaktúra fejlődését és a parasztság elnyomorodását, a mélyben ott morajlott a francia forradalom."[9]

Az újabb szakirodalom ezen időszakot illetően már más következtetéseket emel ki. Hahner Péter a XVII–XVIII. századi egyetemes történelmet felölelő tankönyvében XV. Lajos uralkodását a „Franciaország aranykora 1715-1786." című fejezetben tárgyalja, és határozottan érvel az új szemlélet helyessége mellett: „Több régebbi történetíró kizárólag a század végén bekövetkező forradalom szemszögéből tanulmányozta Franciaország 18. századi történetét, és úgy mutatta be, mint az általános hanyatlás válságkorszakát. Ez a nézet ma már teljesen elavult, egyes mai történészek inkább gazdasági és kulturális aranykornak nevezik a 18. századot."[10]

Louis Desgraves meghatározó munkájában megjegyezte, hogy a közügyek iránt érzékeny Montesquieu-t az 1710-es években fiatal kora ellenére mélyen megrendítették a korszak problémái. A spanyol örökösödési háború nyomorúságai, amelyek csak 1713-ban, az utrechti békével értek véget, súlyosan kihatottak a mindennapi életre. A franciák között ugyancsak jelentős aggodalmak tárgyát képezte a királyi hatalom utódlásának kérdése, ugyanis XIV. Lajos uralkodása a végéhez közeledett. A király legidősebb gyermeke és örököse, Bourbon Lajos (a Nagy Trónörökös) 1711. április 14-én meghalt, a király unokája, Lajos,

[4] Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás – Európa nagy korszakai. Budapest, 1986, 180. o.
[5] Lásd: Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. L'Harmattan, Budapest, 2005, 22-36. o.; Hahner Péter: A nagy francia forradalom, a polgárság és a kapitalizmus: Egy historiográfiai vita története. In Világtörténet, 1987. 9. évf. 4. szám, 47-74. o.
[6] Hahner 1987: 48. o.
[7] Philippe Charles d'Orléans (1674-1723).
[8] A szöveg gördülékenysége érdekében a Törvények szelleméről eredeti alakot helyenként Törvények szelleme alakban toldalékolva használjuk.
[9] Bónis György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. In A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1956. 7. évf. 3. szám, 209. o.
[10] Hahner Péter: A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648-1815. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021, 489. o.

Burgundia hercege, a Kis Trónörökös (*„le Petit Dauphin”*) tíz hónappal később, 1712. február 18-án követte apját. Pár nappal később, március 8-án halt meg a Kis Trónörökös legidősebb fia, Lajos bretagne-i herceg is. Az aggodalmakkal teli légkört az sem oldotta, hogy 1710. február 15-én született meg a Kis Trónörökös kisebbik fia, Lajos, Anjou hercege, a későbbi XV. Lajos,[11] aki két évesen, gyenge egészséggel vált a trón várományosává.

A korábban említett eltérő értékeléseknek kétségtelenül alapjául szolgált, hogy XV. Lajos uralkodása sem hozhatott megnyugvást azoknak a kortársaknak, akik Franciaország sorsáért aggódtak. Az országot súlyos külpolitikai kudarcok érték, az uralkodó minden háborúját elvesztette. 1719-ben kitört a spanyol-francia háború, ami végül a francia pozíciók spanyolországi és gyarmati meggyengülését eredményezte. 1733-ban Franciaország beavatkozott a lengyel örökösödési háborúba, de XV. Lajos apósát, Leszczynski Szaniszlót nem tudta visszasegíteni a lengyel trónra. Az 1738-as bécsi békében Franciaország csak a lotharingiai hercegséget kapta meg. Az osztrák örökösödési háborúban Franciaország Ausztria oldalán vett részt, amelyet Anglia és Poroszország győzelme pecsételt meg. Az 1756 és 1763 közötti hétéves háborúban Franciaország Ausztria és Oroszország oldalán harcolt Anglia és Poroszország ellen. Ennek az lett az eredménye, hogy a párizsi békében elvesztették gyarmataik jó részét, Kanadában, a Mississippi vidéken és Indiában. Ezek a háborúk azonban csak XV. Lajos uralkodásának vége felé éreztették hatásukat a francia belpolitikában, amikor hozzájárultak a már meglévő feszültségek elmélyüléséhez.[12]

A külpolitikai kudarcok hosszú ideig még nem gyakoroltak hatást a francia gazdaságra, az 1730-as évektől gazdasági növekedés volt megfigyelhető.[13]

Montesquieu életének legfontosabb ide vonatkozó eseményeire szorítkozva ki kell emelni, hogy családja több évszázadra visszavezethetően nemességgel rendelkezett. Apai felmenői mindannyian a katonai, a hivatali, valamint az egyházi nemességhez tartoztak,[14] a család maga pedig leginkább a taláros nemesség közé volt sorolható.

Montesquieu középfokú tanulmányait követően Bordeaux-ban jogot tanult, majd jogi ismereteinek elmélyítése érdekében Párizsba utazott. 1709 és 1713 közötti párizsi évei alatt állította össze a Collectio Juris című, hatkötetes kéziratos jogi jegyzeteit, amely alapos jogi ismereteire utalt és az államügyek iránti érdeklődésének fontos lenyomataként értékelhető.[15]

Montesquieu apja, Jacques de Secondat betegsége, majd 1713. november 15-én bekövetkezett halála miatt az ifjú jogásznak haza kellett térnie és átvennie a birtok igazgatását. 1714. február 12-én Montesquieu bírói tisztséget vásárolt a bordeaux-i parlamentben, amelynek ára 24 000 livre volt.[16] Ennek a testületnek csupán a neve volt azonos a törvényhozó testülettel. Ezek a grémiumok a francia Ancien Régime legfelső ítélkező fórumai voltak. Fontos néhány mondatban összegezni ezeknek a szerepét a korabeli államban és jogrendszerben, mivel ezek fontos szerepet játszottak mind a Secondat família, mind pedig Montesquieu életében is.

A királyi hatalom gyakorlását korlátozó egyik legfontosabb társadalmi-politikai szerveződés a megvásárolható és örökíthető hivatalok bonyolult rendszere volt. Az ilyen típusú, privilégiumokkal járó hivatalok elterjedésével új társadalmi réteg született, amely jelentős befolyással volt az állam működésére: a királyi bíróságokra, a pénzügyi apparátusra és az államigazgatás egyéb területeire is. 1665-ben például negyvenhatezer, 1771-ben pedig már ötvenegyezer hivatal volt. A hivatalok megvásárlásával testületekbe tömörülő tulajdonosaik a királyi hatalommal szemben autonómiára tettek szert. A XVIII. században ezzel gyakorta éltek

[11] Desgraves, Louis: Montesquieu. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 55. o.
[12] Köpeczi: i.m. 16. o.
[13] Papp: 2005, 245. o.
[14] Desgraves: i.m. 8. o.
[15] Desgraves: i.m. 42. o.
[16] Desgraves: i.m. 59-67. o.

is annak érdekében, hogy érvényesítsék a partikuláris érdekeiket. Ezeknek a tisztségeknek a legbefolyásosabb csoportjait a parlamentek alkották.[17]

A XVIII. század közepén tizenhárom működött Franciaország különböző nagyvárosaiban. A tagokat eredetileg a király nevezte ki, csak később vált a tagság megvásárolhatóvá és örökölhetővé. A királyi rendeleteket a parlamentek iktatták be a jogszabályok közé. A gyengekezű uralkodók idején igazságszolgáltatási és rendfenntartási feladatok mellett komoly szerepet töltöttek be a jogrend védelme szempontjából. A nekik nem tetsző intézkedések ellen óvást emelhettek abban az esetben, ha úgy ítélték meg, hogy a szóban forgó új rendelet ellentmond a monarchia „ősi törvényeinek" vagy a király korábbi rendeleteinek. A XVIII. századra a parlamentek az abszolút monarchia egyetlen szervezett ellenzékének a szerepét is betöltötték.[18] Ez a rendszer egy új rendi képződményt jelentett. Papp Imre megállapította, hogy „[e]gyes történészek szerint a 18. századra az abszolutizmus a hivatalvásárlás által korlátozott hatalommá vált. Többek között ezért kényszerült a központi hatalom a királyi biztosokból egy újabb apparátust kialakítani, amely már nem rendelkezett semmilyen autonómiával."[19]

A húszas évei végén tehát Montesquieu máris sikeres közéleti személyiség volt, családot alapított, irányította földbirtokait, tanácselnöke volt a parlamentnek és tagja a Bordeaux-i Akadémiának. A parlament elnöki tisztségét azonban 1748-ban eladta. Eredetileg azért lett parlamenti bíró, hogy eleget tegyen apja és nagybátyja akaratának, és hogy megőrizze családja számára azt a hagyományt, amely szerint a Secondat-k a semmiből emelkedtek társadalmi rangra.[20]

Ezzel párhuzamosan, a bordeaux-i évei során Montesquieu számos tanulmányt írt, a legjelentősebb publikációi az állampénzügyek és az egyetemes monarchia elemzésével foglalkoztak. 1715-ben, XIV. Lajos halálát követően egy emlékiratot is készített a francia államadósságról. Élénk figyelemmel követte a XV. Lajos kiskorúsága idején kormányzó régensség politikáját is. Bírálta a miniszterek sokszor kudarcba fulladt kísérleteit, de egyértelműen pozitívan értékelte, hogy véget ért XIV. Lajos „komor és zsarnoki uralma", amelyet a valláspolitikája és a katonai agressziói miatt később is bírálat tárgyává tett.[21]

1721-ben jelent meg a Perzsa levelek című munkája. Az 1720-as évek végétől több évet töltött Angliában, amely jelentős hatást gyakorolt Montesquieu-re. Judith Shklar értékelése szerint „[a]z Angliában megismert szellemi és politikai szabadság nemcsak örömteli személyes tapasztalatot jelentett Montesquieu számára, hanem fontos volt egész későbbi intellektuális fejlődése szempontjából is. Anglia példája meggyőzte arról, hogy a jog uralma és a politikai szabadság gyakorlati lehetőségek, melyek valamilyen módon minden modern európai állam előtt nyitva állnak, s így Franciaországnak sem kell örökké tűrnie az abszolút monarchiát."

Az angliai útját követően kezdte meg azt az óriási munkát, amelynek eredménye A törvények szelleméről című műve lett.[22] Az 1748-ban kiadott nagyszabású munka pedig óriási hatást gyakorolt a felvilágosodás korában és azt követően is.

[17] Papp Imre: Abszolutizmus alulnézetből. Tartományi kormányzás Franciaországban a 18. században. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): A felhalmozás míve: Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest, Századvég Kiadó, 2009, 426. o.
[18] Hahner Péter: Utószó. In Montesquieu: A törvények szelleméről. Sapientia humana, 2000, 1035-1036. o.
[19] Papp: 2009, 426. o.
[20] Desgraves: 2003, 59-67. o.
[21] Shklar, Judith N.: Montesquieu. Atlantisz, Budapest, 1994, 28-30. o.
[22] Shklar: 1994, 33. o.

II. Montesquieu elmélete a hatalommegosztásról

A hatalommegosztás[23] (eredeti formájában: a hatalmi ágak elválasztása)[24] kérdése a maga tisztaságában először John Locke-nál jelentkezett, aki szerződéselméletében[25]

[23] A hatalommegosztás tana – bár a szakirodalomban ellenkező vélemények is léteznek – modern találmány, melynek megalkotása John Locke, mai legelterjedtebb formájának kitalálása pedig Montesquieu nevéhez fűződik. Bár kétségtelen, hogy egyrészt a hatalom korlátairól már az ókorban és a középkorban is szó esett, ezek társadalmi, politikai, esetleg gazdasági természetű korlátok voltak, nem pedig a hatalmi funkciókat ellátó egyes állami szervek közötti funkciómegosztás és formális (dedikált) hatalmi ellensúlyok léte; másrészt az állami szervek alanyi jellegű megkülönböztetése még nem járt együtt a hatalmi funkciók elválasztása igényével. Takács Albert megfogalmazásában: „A hatalommegosztás elméletének eredőit a … teoretikusok már az ókor vegyes kormányforma (status mixtus) felfogásában megpillantják. Eszerint Platón, Arisztotelész, Polubios is a hatalommegosztás gondolatát megfogalmazók közé tartozna. A történeti analógiák ilyenfajta keresése azonban éppen a gyakorlati jelentőséget és hasznosíthatóságot lúgozza ki a hatalommegosztás alkotmányos követelményéből. Az antik vegyes kormányforma tanai ugyanis csak a különféle >>hatalmak<< alanyi megkülönböztetését fogalmazták meg …, a tevékenységek megosztásának szervezeti és funkcionális aspektusait azonban nem ismerték, s ezért szükségképpen maradt tisztázatlan e gondolatokban a megosztott hatalmak egymáshoz való viszonya.” [Takács Albert: A hatalommegosztás elvének alkotmányelméleti értelmezése, 94-95. o. In Mezey Barna (szerk.): Hatalommegosztás és jogállamiság. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1998, 94-149. o.]

[24] A – ma már „hatalommegosztássá” finomodott – hatalmi ágak elválasztása (az egyesült államokbeli gyakorlat alapján kialakult elnevezéssel: „fékek és ellensúlyok rendszere” – „*system of checks and balances*”) azt a tartalmi követelményt fejezi ki, hogy az egyes állami funkciókat biztosító hatalmi ágak elkülönüljenek, és egymást kölcsönösen korlátozzák és ellenőrizzék. A hatalmi ágak elválasztása azt jelenti, hogy minden állami funkció gyakorolhatóságának megvan a maga terrénuma, amelyen az adott hatalmi funkció gyakorlója nem léphet túl. Ez az elképzelés azon a meggondoláson nyugszik, hogy minden hatalom szükségképpen addig terjeszkedik, amíg más hatalom nem állja útját, vagyis az önkényuralmat csak úgy lehet megakadályozni, ha az állami teljhatalom részjogosítványait különböző hatalmi centrumokba osztjuk szét: a hatalom egyetlen korlátja egy másik hatalom, ezért az egyes részhatalmakat mind személyileg, mind szervezetileg, mind funkcionálisan el kell egymástól választani. Az eredeti elv, a hatalmi ágak elválasztása később a hatalommegosztás mai követelményére finomodott (és vált egyszersmind általánosan elismert, bevett államszervezési alkotmányos elvvé); utóbbi annyiban különbözik az előbbitől, hogy a gyakorlatban kiderült: a hatalmi ágak merev szétválasztása nem lehetséges, de nem is szükségszerű; a hatalmi funkciók áthatják egymást, és az állami célok megvalósítása érdekében e funkciók gyakorlói együtt kell, hogy működjenek. Ezenkívül a mai parlamentáris kormányzati rendszerekben az eredeti elv illuzórikus is: a törvényhozó és a végrehajtó hatalom gyakran ténylegesen összefolyik, illetve az ilyen hatalmat gyakorlók személye adott esetben egybeeshet. Sartori szerint a hatalmi ágak elválasztása azt jelenti, hogy a kormány független a parlamenttől, és nem tartozik annak politikai felelősséggel; míg a hatalommegosztás esetében ez a politikai felelősség érvényesül, azaz a parlament beavatkozhat a kormány működésébe (végső esetben elmozdíthatja, leválthatja azt), ha politikájában eltér a népképviseleti szerv által meghatározott irányvonaltól. Tehát „az elkülönültség a végrehajtó hatalomnak a parlamenttől való >>elválasztását<< jelenti, a hatalommegosztás pedig azt, hogy a kormány a parlament támogatásán áll vagy bukik”; így előbbi elv szerint „a parlament nem avatkozhat be a kormány belügyeibe, a végrehajtó hatalom szférájába”, cserébe a végrehajtó hatalom sem oszlathatja fel a parlamentet. (Vö. Sartori, Giovanni: Összehasonlító alkotmánymérnökség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 110. o.)

[25] Érdekesség, hogy Locke szerint a társadalmi szerződés megkötése nemcsak államelméleti fikcióként vagy igazoló elvként magyarázza az emberek tényleges hatalom alá vetettségét; azt ő – ritka kivételképpen a kontraktualizmus gondolkodói közül – valódi, történeti eseménynek tartotta, és részint logikus elméleti levezetéssel, részint példák sorával igyekezett igazolni, hogy ilyen szerződés megkötésére, vagyis az állam tényleges, egy meghatározott történelmi pillanatban történő létrejöttére sor került. (Lásd ehhez részletesebben: Vö. Locke, John: Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 109-118. o.) Az elmélet korabeli kritikájához, és különösen ahhoz a szószerinti értelmezéshez, hogy lehetetlen, hogy a szerződés valóban megtörtént esemény legyen, hiszen egyszerűen nincs akkora mező, ahol az emberek összejöhetnének lásd különösen: Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In Jogi Tanulmányok, 2016/1. szám, 275-284. o. és Rigó Balázs: Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében. In Jogtudományi Közlöny 2017/2. szám, 66-75. o. végül Rigó Balázs: Sir Robert Filmer élete és a patriarchalizmus keletkezésének Filmer személyében rejlő okai. In Koncz István – Szova Ilona (szerk.): A 15 éves PEME XV. PhD – Konferenciájának előadásai 1. kötet. Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest, 2017, 159-168. o.

gyakorlatilag két, elviekben pedig háromféle állami[26] hatalmat különböztetett meg;[27] a hatalommegosztás máig ható nagy klasszikusának azonban ma mégsem Locke-ot, hanem Montesquieu-t tartjuk, aki a locke-i elméletet továbbfejlesztette, és a kortárs társadalmi és politikai problémák megoldása igényének fényében gondolta át.

Montesquieu hatalommegosztási tanát az 1748-as A törvények szelleméről (*De l'esprit des lois*) című nagy ívű munkájában[28] fogalmazta meg. Szerinte a törvényeknek alapvetően két fajtája van: a természeti törvények, amelyek a dolgok természetéből, a viszonyok belső logikájából következnek, és amelyek áthághatatlanok (megsérthetetlenek), mert meghatározott dolgok közötti kauzális kapcsolatokat fogalmaznak meg (pontosabban: írnak le);[29] ezzel szemben a tételes törvények az emberek számára alkotottak, tudatos döntéssel születettek, szabályaik pedig előíró (normatív) jellegűek. Ez utóbbi körbe tartoznak a vallási törvények, melyek az embernek Istennel szembeni kötelezettségeit fogalmazzák meg; az erkölcsi törvények, melyek az embernek önmagával szemben fennálló kötelezettségeire intenek; valamint a politikai-polgári törvények, amelyek pedig az emberek más emberekkel kapcsolatos viszonyait szabályozzák.[30]

A tételes emberi törvények háromféle normacsoportba tartozhatnak: a nemzetek közötti viszonyokat szabályozó nemzetközi jogba, az állam (a vezetők) és a polgárok kapcsolatait rendező politikai jogba, valamint a polgárok egymás közti viszonyaira vonatkozó polgári jogba.

---

[26] Államnak nevezünk a következőkben minden, jogilag szabályozott, szervezett, egységes politikai közösséget; így e szót kifejezetten *nem* annak modern politikaelméleti értelmében (vö. pl. Paczolay Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Korona Kiadó, Budapest, 1998, 113-146. o., illetve Paczolay Péter: Machiavelli államfogalma. In Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis de József Attila Nominatae: Acta Juridica et Politica, Szeged, 1996, 447-463. o., továbbá Takács Péter: A modern állam kialakulása és változásai, 108-113. o. In Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs: Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2012, 108-130. o.) használjuk. (Az állam általunk használt fogalma így felöleli egyebek mellett az ókori ázsiai despotikus rendszereket, a görög poliszokat, Rómát vagy éppen a feudális monarchiákat – vö. ehhez az államfogalomhoz pl.: Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 73-142. o.) (Az állam fogalma e két eltérő megközelítésének bemutatását l. pl.: Egri-Kovács Krisztián: Állam- és szuverenitáselmélet I. In Jogelméleti Szemle, 2010/4. szám)

[27] A locke-i hatalommegosztási tan kialakulásának bemutatását és e tan ismertetését lásd a szerzők korábbi munkájában: Tóth J. Zoltán – Nagy Péter: A hatalmi ágak elválasztása modern elméletének kialakulása: a locke-i hatalommegosztási tan születése. In Jogelméleti Szemle, 2017/4. szám, 134-142. o.

[28] A törvények szelleméről Genfben jelent meg, mely a felvilágosult gondolkodók körében aratott siker mellett számos kritikát is kapott. Különösen egyházi körökből érték a művet támadások, főleg a világi törvények vallási normák feletti primátusa miatt. 1751-ben a Szent Hivatal a könyvet Indexre is tette.

[29] A természeti törvények jellege függ azoktól a dolgoktól (illetve azoknak a dolgoknak a jellegétől), amelyek viszonyát a természeti törvény meghatározza. Más természeti törvények vonatkoznak a fizikai világra (például mozgástörvények), mások az állatokra, és megint mások az emberekre. A *homo sapiensre* irányadó természeti törvények közül az első a béke törvénye, a természeti állapotban ugyanis az emberek ösztönszerűen gyengébbnek tartják magukat másoknál, ezért félnek mindenkitől. Ehhez a félelemhez járul a második természeti törvény, a táplálék szerzése iránt vágy, amely az embereket – önmaguk fenntartására késztetve – még mindig eltávolítja egymástól. Ezt a félelmet azonban hamarosan leküzdi a természetes vonzódás, amely végül indukálja a negyedik, emberekre vonatkozó természeti törvény érvényesülését: a társadalomban élés iránti vágyat (amely montesquieu-i fogalom gyakorlatilag megegyezik Hugo Grotius „*appetitus societatis*"-fogalmával). (Vö. Montesquieu: A törvények szelleméről. Osiris Kiadó – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 50-51. o.) Végső soron tehát a dolgok logikájából és az egyének természetes ösztöneiből szükségszerűen következik, hogy az emberek – egymással szemben érzett félelmeiket legyőzve – létrehozzák a polgári társadalmat; az elméletnek a legtöbb kontraktualista elmélettől való megkülönböztető sajátossága viszont az, hogy Montesquieu szerint éppen a társadalomba lépés által szűnik meg az egyenlőség és jön létre az egyenlőtlenség állapota, vagyis az emberek közötti harc az emberi együttélés polgári-politikai szakaszában indul meg. („Mihelyt az emberek társadalomban élnek, elvesztik gyöngeségük érzetét; az egyenlőség, amely addig fennállt közöttük, megszűnik, és elkezdődik a harc állapota. Mindegyik különálló társadalom kezdi érezni a maga erejét, s ez előidézi a harc állapotát nemzet és nemzet között. Mindegyik társadalomban az egyének is kezdik érezni saját erejüket … és ez közöttük is harci állapotot teremt. A harc állapotának ez a két fajtája hozza létre a törvényeket az emberek között."(Montesquieu: i.m. 51-52. o.)

[30] Vö. Montesquieu: i.m. 52. o.

A politikai jog szabályai a kormányzat fajtájától függenek, amely háromféle lehet: köztársasági, monarchikus és önkényuralmi.[31] A köztársasági kormányzatban annak természete szerint a nép vagy a nép egy része tartja kezében a hatalmat (ha a nép egésze irányítja önmagát, akkor a köztársasági kormányzat demokratikus, ha pedig a nép egy része, meghatározott csoportja kormányoz, akkor a köztársaság arisztokratikus); a monarchiát egy egyeduralkodó irányítja, ám azt nem önkényesen, hanem előre lefektetett törvények útján teszi; végül az önkényuralmi kormányzatban minden szintén egy ember akaratától függ, ez az ember azonban nincs alávetve a törvényeknek, hanem zsarnoki módon, korlátok nélkül parancsolhat állama polgárainak.[32] [33] A kormányzat egyes fajtáinak előbb említett természete meghatározza azok vezérelvét is, vagyis azt a jellemzőt, amely az adott állami berendezkedésben értéknek tekintetik: így a demokrácia vezérelve az erény,[34] az arisztokráciáé a mérséklet,[35] a monarchiáé a becsület,[36] az önkényuralomé pedig a félelem.[37]

Az állam legfontosabb feladata, hogy a szabadságot garantálja. A szabadság szónak Montesquieu kétféle jelentést tulajdonít:[38] az egyrészt a közvetlenül az emberek, vagyis az állampolgárok számára biztosított szabadságot, azaz az egyéni akaratnak megfelelő magatartás tanúsításának lehetőségét jelenti,[39] másrészt az ún. politikai szabadságot, vagyis az emberek biztonságát.[40] Utóbbi kifejezetten nem azt jelenti, hogy az emberek azt tehessék, amit szeretnének; „az államban … a szabadság csak abban állhat, hogy az ember megtehesse azt, amit akarnia kell, és ne lehessen arra kényszeríteni, hogy olyat tegyen, amit nem szabad

[31] A kormányzat(i formák) három fajtájának megkülönböztetése ókori hagyományokra nyúlik vissza, és egészen a XVIII. századig a politikai filozófiai gondolkodás toposzának számított. Platón szerint például az egyszemélyi hatalomgyakorlás jó (és az összes államtípus legjobb) formája a királyság, amelyben egy egyszemélyi vezető (egy bölcs filozófus-király) gyakorolja a hatalmat mindenki érdekében (vö. Platón: Államférfi. In Platón válogatott művei, II. kötet, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest, 1997, 90. o.), legrosszabb formája pedig a türannisz, ahol egy zsarnok gyakorolja a hatalmat, kizárólag a maga érdekében. A több személy által gyakorolt jó (a közösség érdekében megvalósuló) forma az arisztokrácia, a rossz (az önös érdekekből létrejövő) pedig az oligarchia (esetleg, ha az az „őrök" örökös hatalmán alapul: timokrácia), míg a sokak (mindenki) által gyakorolt hatalom a demokrácia, mely azonban mindig és szükségképpen rossz, egyrészt önmagában is, másrészt pedig azért, mert a demokráciából, vagyis az egész démosz hatalmából alakul ki a legkönnyebben a türannisz. (Vö. Platón: Az állam. LAZI Könyvkiadó, Szeged, 2001, 256-280. o.) Arisztotelésznél a jó államformák a királyság, az arisztokrácia és a „timokrácia" vagy politeia, mely a nép egyfajta jó uralmát jelenti, míg ezek elfajult formái a türannisz, az oligarchia és a demokrácia. (Vö. Arisztotelész: Nikomakhoszi ethika. Magyar Helikon, Budapest, 1971, 224-225.)

[32] Vö. Montesquieu: i.m. 56-68., illetve 71-72. o.

[33] A monarchia polgárai Montesquieu szerint alattvalóknak tekinthetők, mert szabályok révén irányítják őket, míg a zsarnokságban élő emberek tulajdonképpen nem többek, mint uruk kényének kitett, jogok nélküli rabszolgák.

[34] Vö. Montesquieu: i.m. 72. o.

[35] Vö. Montesquieu: i.m. 75. o.

[36] Vö. Montesquieu: i m. 77. o.

[37] Vö. Montesquieu: i.m. 79. o. Éppen ezért Montesquieu szerint az önkényuralom sohasem olyan stabil, mint egy mérsékelt kormányzat, mivel a zsarnoki rendszerekben az engedelmeskedés az élet elvesztésétől való félelmen alapul, míg mérsékelt kormányzatokban a becsület, illetve a dicsőség a legnagyobb kincs. „Általános elvnek vehető: egy-egy államban a dicsőség vágya az alattvalók szabadságának mértéke szerint nő vagy csökken; a dicsőség sosem jár együtt a szolgasággal." (Montesquieu: Perzsa levelek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986, 147. o.) „Ám a becsület, a hírnév és az erény szentélye, úgy látszik, a köztársaságokban s azokban az országokban állt, amelyek valóban megérdemlik a haza nevet." (Montesquieu: i.m. 148. o.) Montesquieu azt vallja, hogy az erény köztársaságban pusztán annyi, mint a köztársaságot szeretni, demokráciában pedig ezen felül az egyenlőség és a mértékletesség szeretetét is jelenti. Ez utóbbi (vagyis a mértékletesség szeretete) pedig jellemző az arisztokráciára is. (Vö. Montesquieu: A törvények szelleméről, 100-101., illetve 111. o.)

[38] „Azoktól a törvényektől, amelyek az alkotmánnyal kapcsolatban hozzák létre a politikai szabadságot, megkülönböztetem azokat, amelyek a szabadságot az állampolgár számára biztosítják." (Montesquieu: i.m. 245.)

[39] „A filozófiai értelemben vett szabadság az egyéni akarat gyakorlásában vagy legalábbis abban a meggyőződésben áll, hogy az ember szabadon gyakorolja akaratát." (Montesquieu: i.m. 293. o.)

[40] „A politikai szabadság a biztonságban áll, vagy legalábbis abban a véleményben, amelyet az ember a saját biztonsága felől alkot." (Uo.)

akarnia".[41] Ez tehát egy hipotetikus akaratot, egy fiktív helyességet jelent, mely nem azonos az egyes emberek egyéni akaratával vagy azok összességével – ennyiben Montesquieu egyszerre volt Rousseau „általános akaratának"[42] a megelőlegezője és a kanti szabadságfogalom mint *categoricus imperativus* egyik inspirálója.[43] Ilyen politikai szabadság azonban fogalmilag nem létezhet az önkényuralomban, csak mérsékelt kormányzatokban (vagyis köztársaságban vagy monarchiában), és – Montesquieu azóta örökbecsűvé vált szavaival – ezekben is „csak akkor van szabadság, ha a hatalommal nem élnek vissza. Örök tapasztalat viszont, hogy minden ember, akinek hatalma van, hajlik arra, hogy azzal visszaéljen; ezt addig teszi, amíg korlátokba nem ütközik. … Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak."[44] Montesquieu azóta etalonná vált – bár A törvények szelleméről című művében, ha nem is marginálisnak, de legalábbis nem központi jelentőségűnek szánt, annak nagyjából mindössze egyhetvenednyi (!) részét kitevő[45] – hatalommegosztási tana a következőképpen mutatható be.

[41] Montesquieu: i.m. 246. o.

[42] Rousseau szerint a törvények létrehozatalának módjára két kikötés létezik: hogy azt az egész nép alkossa meg, és az egész népre vonatkozzon. Vagyis a rendelkező akarat és a rendelkezés tárgya egymással meg kell, hogy egyezzen, az akarat önmagára kell, hogy irányuljon. Ez azonban azt is jelenti, hogy minden ember kétféle pozícióban vesz részt az állam életében: mint az általános akarat letéteményese, vagyis mint a főhatalom része, másrészt pedig mint a törvények címzettje és kötelezettje. Az alávetés tehát valójában önmagának történik, nem pedig mások akaratának, hiszen egyrészt a főhatalom egyik gyakorlójaként a törvények alávetettje egyszersmind azok forrása is, másrészt mindenkit éppen annyira kötelezhetnek a törvények útján mások, amennyire ő is kötelezhet a törvények útján más embereket. Ennek következtében a nép minden egyes tagja köteles engedelmeskedni a népnek, vagyis tulajdonképpen saját magának, még akkor is, ha a polgár közvetlen egyéni érdeke konkrét esetben ellenkeznék is a közösség egészének érdekével; ha ugyanis nem teszi, a közösség képviselője, a főhatalom akaratának kikényszerítője, azaz a bíróság büntetést alkalmazhat a törvénynek ellenszegülő polgárral szemben: „Hogy tehát a társadalmi szerződés ne legyen puszta szó, hallgatólagosan beleértik azt a megállapodást, amely nélkül az összes többi hatástalan volna: aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmeskedésre kényszeríteni; más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő egy és ugyanaz." (Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről avagy a politikai jog elvei. In Rousseau, Jean-Jacques: Értekezések és filozófiai levelek. (szerk.: Ludassy Mária), Magyar Helikon, Budapest, 1978, 482. o.)

[43] Utóbbit még egyértelműbben alátámasztja Montesquieu azon kijelentése, miszerint: „A szabadság az a jog, hogy mindenki megteheti azt, amit a törvények megengednek; és ha valamely állampolgár megtehetné azt, amit a törvények tiltanak, nem lenne többé szabad, mert erre másoknak is meglenne ugyanez a lehetősége." (Montesquieu: i.m. 246. o.) Ez a gondolat később Kantnál a következőképpen jelentkezik: „úgy válasszunk, hogy választásunk maximái ugyanabban az akarásban egyúttal általános törvényként is benne foglaltassanak". (Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 75. o.) Az ész arra tanít, hogy cselekedeteink olyanok lehetnek, amilyeneket mi is elviselünk másoktól; ez garantálja szabadságunkat. Ha ugyanis cselekedetünk maximája (szubjektív elve) nem használható általános tételként, mert akként megfogalmazva önmagának mondana ellent, akkor szabadságunk valójában korlátozható, és mint ilyen (a korlátozás mértékében legalábbis) nem létezik. Például a lopás (más tulajdonának annak engedélye nélküli elvétele) azért nem megengedett, mert ha a tolvaj elismerné a saját jogát vagyona mások vagyonából való gyarapítására, akkor ezzel elismerné azt az általános törvényt is, mely szerint a lopás szabad. Ám ha a lopás megengedett, akkor tulajdonképpen senkinek sincs tulajdona, így magának a tolvajnak sem (hiszen ha ő cselekedetével a lopást *de facto* jogszerűnek nyilvánítja, akkor elismeri azt is, hogy tőle is jogszerűen lophatnak, ez viszont nyilvánvalóan nem lehetett az ő valódi akarata), azaz cselekedetének maximája (az öncélú vagyonszerzés) ellentmondott a cselekvésből generalizálható általános elvnek; ez tehát nem lehet az ész parancsa, nem lehet autonóm akarat, mert tagadja a szabadságot (mindenki szabadságát), amely (vagyis a szabadság maga) Kant szerint nem más, mint „függetlenség másnak a kényszerítő önkényétől" (Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikája. In Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991, 333. o.).

[44] Montesquieu: i.m. 247. o.

[45] E témakör a könyvben még önálló fejezetcímet sem kapott.

Montesquieu – a mintának felhasznált, de általa valójában tévesen értelmezett[46] angol alkotmány alapján – három hatalmat különböztet meg (természetesen csak a mérsékelt kormányzatokon belül): a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat, bár ez utóbbit szoros értelemben véve nem is tekinti önálló hatalomnak.[47] A törvényhozó hatalom az, amely törvényeket alkot, módosítja azokat, vagy hatályon kívül helyezi („eltörli") őket;[48] lényegében nem más, mint „az állam általános akarata".[49] A második egészen pontosan „a nemzetközi jog alá tartozó dolgokra vonatkozó végrehajtó hatalom",[50] amely azonban nemcsak „békét köt vagy háborút indít, követeket küld vagy fogad, fenntartja az állambiztonságot, és megelőzi az ellenséges betöréseket",[51] hanem bármilyen olyan cselekményt elvégezhet, amellyel a törvényhozó által lefektetetteket, azaz a „közhatározatokat" hajtja végre, azaz az előbbi általános akaratnak, a törvényhozó akaratának a végrehajtása.[52] A bírói hatalom pedig a törvények alapján gyakorolja „a magánosok bűncselekményei vagy jogvitái feletti ítélkezés hatalmát",[53] azaz azt a hatalmat, hogy a törvények egyedi megsértőivel szemben eljárjon, és a törvények által meghatározott jogkövetkezményeket a törvények tisztelete és így minden ember valódi szabadsága érdekében velük szemben érvényesítse.

Azért mondható, hogy „a bírói hatalom bizonyos értelemben nem is hatalom",[54] mert – Montesquieu elképzelése szerint – az ítélkezést végző személyek időről időre változnának, azaz nem élethivatásszerűen működő jogászi végzettségű bírák ítélkeznének, hanem olyan laikusok, akiknek az erre szóló mandátuma csak rövid időre szól.[55] Részint ebből következik a törvény szövegéhez rendelt montesquieu-i bírókép, részint pedig az emberek valódi szabadságát garantáló törvények érvényesülése mindenekfelettiségének (így a hatalommegosztás gyakorlati érvényesülésének) igényéből; szerinte ugyanis „az ítéleteknek annyira szilárdaknak kell lenniük, hogy sohase legyenek mások, mint pontos törvényszövegek".[56] „Az ország bírói … csupán a törvény szavait kimondó szájak; élettelen lények, akik a törvényeknek sem erejét, sem

[46] Montesquieu a hatalmi ágak elkülönüléséről mint angol mintáról ír, ez az elkülönülés azonban valójában nem ment végbe; Angliában az ún. „parlamenti szuverenitás" érvényesült, mely az angol parlament közjogi és politikai szupremáciáját jelentette a többi hatalmi ág felett – Montesquieu tehát az angol kormányzati rendszer értelmezésében kifejezetten tévedett. (Vö. pl.: Slapper, Gary – Kelly, David: The English Legal System. Cavendish Publishing, London – Sidney – Portlend, Oregon, 2004, 10. o.)

[47] Vö. Montesquieu: i.m. 248. o. E három hatalmat – Alois Riklin összegzése szerint – összesen hét szervtípus gyakorolja (nevezetesen az elektori testület, a parlament alsóháza, az esküdtszékek, a parlament felsőháza, a felsőbíróság, a király és a miniszterek), az általános akarat pedig nem az egyének, hanem a „társadalmi hatalmak" (a király, a nemesség és a nép egésze) közötti (ezek száma által nem befolyásolt) egyenlőségen és függetlenségen nyugszik. (Vö. Riklin, Alois: Montesquieu's So-Called 'Separation of Powers' in the Context of the History of Ideas, 2-4. o. In Discussion Paper Series, September 2000, Collegium Budapest Institute for Advanced Study.)

[48] Vö. uo.

[49] Montesquieu: i.m. 250. o.

[50] Montesquieu: i.m. 248. o.

[51] Montesquieu: uo.

[52] Montesquieu: i.m. 250. o.

[53] Montesquieu: i.m. 249. o.

[54] Montesquieu: i m. 253. o.

[55] „A bírói hatalmat nem szabad állandó tanácsra ruházni, hanem a nép közül választott személyeknek kell azt gyakorolniuk, az év meghatározott szakaiban, a törvény által előírt módon, hogy ekként olyan bíróságot lehessen alakítani, amely csak addig működik, amíg a szükség megköveteli. Ily módon a bírói hatalom, amelytől az emberek ennyire tartanak, úgyszólván láthatatlanná és semmivé válik, minthogy nincsen sem egy bizonyos társadalmi helyzethez, sem pedig egy bizonyos hivatáshoz kötve. Az emberek a bírákat nem látják folytonosan maguk előtt; tartanak a bíróságtól, de nem félnek a bíráktól." (Montesquieu: i.m. 250. o.)

[56] Montesquieu: i.m. 251. o. Mindez azért fontos, mert „ha az ítélet csupán a bíró magánvéleményét fejezné ki, az emberek úgy élnének a társadalomban, hogy nem ismernék azokat a kötelezettségeket, amelyeket a társadalommal szemben magukra vállaltak", (uo.) azaz tulajdonképpen olyan cselekményekért vonnák őket felelősségre, amelyek tiltott volta számukra előzetesen nem volt tudható.

szigorúságát nem képesek mérsékelni."[57] [58] A bírói hatalmat el kell választani mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalomtól, mert különben a bíró önkényes hatalmat gyakorolna, olyan törvényeket alkalmazva, amiket saját maga fogadott el, vagy bírói és végrehajtó hatalmát elnyomásra használná fel.[59]

Elméletileg azonban sokkal izgalmasabb a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonya. A két hatalmat személyileg szintén el kell választani egymástól; ugyanaz a személy vagy testület egyszerre mindkét állami funkciót nem töltheti be, mert ebben az esetben az önkényuralmat semmi nem akadályozhatja meg, e személy vagy testület ugyanis magának alkotna törvényeket, amiket saját maga, külső kontroll nélkül hajthatna végre. (A legzsarnokibb hatalom pedig természetesen akkor valósulna meg, ha mindhárom hatalom egy kézben összpontosulna.)[60] Önmagában azonban az elválasztás kevés; e két hatalom ugyanis szükségképpen hatással van egymásra – épp azáltal képesek azon funkciójukat betölteni, hogy korlátozzák a másik hatalmi törekvéseit. A törvényhozó hatalom Montesquieu szerint a nép egészének kezében kell, hogy legyen, amely azonban e hatalmat közvetlenül nem képes gyakorolni, ügyeket egy ország lakossága nem képes megvitatni, azt tehát képviselőkre kell ruháznia,[61] mégpedig két, egymást is ellenőrző, különböző (egyszerű polgári, illetve nemesi) származású képviselőkből álló testületre.[62] A nemesek testületében, vagyis gyakorlatilag a törvényhozás felsőházában a tagságnak öröklődőnek kell lennie, ez azonban csak az „alsóház", vagyis a választott képviselők ellenőrzésére, a meghozott törvények hatályba lépésének megakadályozására terjedhet ki, önálló jogalkotási hatalommal nem rendelkezhet.[63] Szükséges, hogy e testületek tagjaira (területi alapon meghatározott választókerületenként egy-egy személyre) minden polgár szavazhasson a választásokon, ám ezen túl a nép az államéletben nem vesz részt, képviselőit nem utasíthatja és nem számoltathatja be, csak a következő választások alkalmával[64] dönthet arról, továbbra is megfelelőnek tartja-e a személyét arra, hogy ő képviselje őt és a nép többi tagját.[65] A végrehajtó hatalomra ellenben nem szavaz senki, az az uralkodót kell, hogy megillesse, aki hatalmát miniszterek útján gyakorolja. E hatalom a törvények keretei között cselekszik, jellemzője az operativitás, vagyis az azonnali cselekvésre való képesség, valamint az állandó működés (miközben a törvényhozó testület csak időközönként ülésezik), feladata pedig a törvényhozó hatalmának korlátozása, mivel a törvényhozó a saját akaratát csak a cselekvő hatalom, vagyis a végrehajtás útján érvényesítheti.

[57] Montesquieu: i.m. 257. o.

[58] Továbbá: „Az önkényuralmi államokban egyáltalán nincs törvény; a bíró önmagának szabálya. A monarchikus államokban van törvény, és ahol ez pontos, a bíró ezt követi; ahol nem ilyen, a törvény szellemét kutatja. A köztársasági kormányzatban az alkotmány természetéből következik, hogy a bírák a törvény betűjéhez tartsák magukat." (Montesquieu: i.m. 144-145. o.)

[59] „Akkor sincsen szabadság, ha a bírói hatalom nincsen elválasztva a törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalomtól. Ha a bírói hatalom a törvényhozó hatalomhoz kapcsolódnék, az állampolgárok élete és vagyona feletti hatalom önkényes lenne, mert a bíró törvényhozó is volna. Ha a bírói hatalom a végrehajtó hatalomhoz lenne kapcsolva, a bírónak elnyomó hatalma lenne." (Montesquieu: i.m. 249. o.)

[60] Vö. Montesquieu: i.m. 249. o.

[61] Vö. Montesquieu: i.m. 251-252. o.

[62] „Tehát a törvényhozói hatalmat mind a nemesek testületére, mind a nép által választott képviselők testületére kell bízni, melyek külön kell, hogy ülésezzenek és tanácskozzanak, úgy, amint nézeteik és érdekeik is különbözők." (Montesquieu: i.m. 253. o.)

[63] „[S]zükséges, hogy … ez a hatalom a törvényhozásban csak akadályozó-, ne pedig határozóképessége útján vegyen részt. Határozóképességnek nevezem azt a jogot, hogy valaki valamit maga elrendelhessen, vagy módosíthassa azt, amit más rendelt el. Akadályozóképességen azt a jogot értem, hogy valaki megsemmisíthessen egy más által hozott határozatot." (Montesquieu: i.m. 253-254. o.)

[64] Rendszeres választásokra tehát szükség van: „Addig, amíg a törvényhozó testületek egymást követik, a nép, ha rossz véleménye van a működő törvényhozó testületről, joggal reménykedik a következő törvényhozó testületben. De ha a törvényhozó testület mindig ugyanaz, a nép, látva annak romlottságát, mit sem fog remélni többé az általa alkotott törvényektől; vagy fellázadna, vagy nemtörődömségbe esnék." (Montesquieu: i.m. 255. o.)

[65] Vö. Montesquieu: i.m. 252. o.

A törvényhozás megfelelő mederben tartására szolgál a végrehajtó hatalom azon joga, hogy normatív alapon eldöntse, mikor hívja össze a törvényhozó testületet, és mikor oszlassa fel,[66] valamint a törvények szentesítésének joga, azaz a vétójog.[67] „Ha a végrehajtó hatalomnak nincsen joga arra, hogy a törvényhozó testület tevékenységét megállítsa, a törvényhozó testület önkényuralmi jellegű lesz; mivel kezében lévén az a lehetőség, hogy minden képzelhető hatalmat megadjon magának, a többi hatalmi ágakat meg fogja semmisíteni. A törvényhozó hatalmat viszont nem illeti meg az a képesség, hogy megállíthassa a végrehajtó hatalom tevékenységét."[68] Utóbbi esetben ugyanis a végrehajtó hatalmat a törvényhozó ki tudná iktatni, ezzel pedig el tudná gördíteni a hatalma korlátlan kiterjesztése útjában álló egyetlen akadályt; ugyanakkor arra a törvényhozásnak joga és lehetősége kell, hogy legyen, hogy ellenőrizze az általa hozott törvények végrehajtását.[69] Amennyiben a törvényeket a végrehajtó hatalom nem hajtaná végre, úgy a miniszterek felelősségre vonhatók, ezt a felelősségre vonást azonban nem a törvényhozó, hanem a mind a törvényhozástól, mind a végrehajtástól független bírói hatalmi ág teheti csak meg.[70] A végrehajtó hatalom tehát meghatározza a törvényhozó testület összehívásának és feloszlatásának módját, de sem az ügyek megvitatásában nem vesz részt, sem napirendi javaslattételi joga nincs,[71] sőt, a miniszterek egyáltalán nem vehetnek részt a törvényhozás munkájában (a végrehajtó hatalmat csak vétójog illeti meg);[72] ez azonban fordítva is igaz, a törvényhozók sem vehetnek részt a végrehajtásban.[73]

Összességében tehát Montesquieu a felvilágosodás során, a XVIII. század közepén egy olyan politikai filozófiai elméletet dolgozott ki, mely – noha számos részletkérdésben vitatható volt, illetve ezen elgondolások egy részét a mai modern politikai és jogrendszerekben ma már nem, vagy csak kevés helyen találjuk meg – lényeges vonásaiban alapul szolgálhatott a mai demokratikus jogállamok kialakulásához, különösen a montesquieu-i elképzelést leginkább mintául tekintő Egyesült Államok alkotmányos berendezkedésének megalapozásához.[74]

III. Montesquieu hatása az Amerikai Egyesült Államok alkotmányozására

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának születését könyvtárnyi szakirodalom elemezte és képezi elemzések tárgyát a mai napig. Montesquieu-nek a korai amerikai alkotmányos gondolkodásra gyakorolt hatása (vagy annak hiánya) számos vitát váltott ki. A diskurzus – váltakozó intenzitással – a mai napig tart, folyamatosan jelennek meg tanulmányok,

[66] „A törvényhozó testületet nem illeti meg az a jog, hogy önmagát hívja össze. A testületnek ugyanis csak akkor lehet akarata, ha már egybegyűlt (…). Ha pedig joga volna arra, hogy önmaga napolja el üléseit, előfordulhatna, hogy sohasem napolná el magát (…) kell tehát, hogy a végrehajtó hatalom szabályozza a törvényhozó testület összehívásának időpontját és ülésezésének tartamát (…)." (Montesquieu: i.m. 255. o.) A normatív alap azért fontos, mert ezáltal megakadályozható a végrehajtó hatalom önkénye, amely e hatalmával visszaélve esetleg nem hívná össze a törvényhozó testületet, noha „ha a törvényhozó testület hosszabb időn át nem ülne össze, nem volna többé szabadság". (Montesquieu: i.m. 254. o.)

[67] Vö. Montesquieu: i.m. 258. o.

[68] Montesquieu: i.m. 255. o. Továbbá: „A végrehajtó hatalomnak … akadályozóképessége által kell a törvényhozásban részt vennie; enélkül hamarosan meg fogják fosztani jogaitól. De a végrehajtó hatalom akkor is megsemmisül, ha a törvényhozó hatalom részt vesz a végrehajtásban." (Montesquieu: i.m. 257. o.)

[69] Vö. Montesquieu: i.m. 256. o.

[70] Vö. Montesquieu: uo.

[71] Montesquieu: i.m. 258. o.

[72] Montesquieu: i.m. 254. o.

[73] „Ez tehát az alapvető szervezeti elve annak a kormányrendszernek, melyről szólunk. Minthogy ebben a törvényhozó testület két részből áll, e részek korlátozhatják egymást kölcsönös akadályozóképességük által. Mind a kettőt köti a végrehajtó hatalom, amelyet viszont a törvényhozó hatalom köt." (Montesquieu: i.m. 258. o.)

[74] A francia konstitucionalizmus és a demokrácia kapcsolatához lásd pl. Bódi Stefánia jelen számbeli tanulmányát.

monográfiák, amelyek megkísérlik elemezni azt, hogy milyen területeken és hogyan hatott a „francia gondolkodó". Ez a tény már önmagában is jelzi azt, hogy A törvények szellemének írója, illetve az általa kidolgozott politikai filozófia tanulmányozása megkerülhetetlen azok számára, akik meg akarják érteni az Egyesült Államok berendezkedésének születését. Anne Cohler az 1988-ban Montesquieu összehasonlító politikája és az amerikai alkotmányosság szelleme címmel megjelent munkájának bevezetésében felhívta a figyelmet arra, hogy Montesquieu amerikai alkotmányozásra gyakorolt hatásával kevés munka foglalkozik közvetlenül: „A korabeli tekintélye és az alapítókra gyakorolt hatásának széleskörű elismerése ellenére megdöbbentően kevés tudományos munka vizsgálja Montesquieu hatását az alapításra."[75]

A XVIII. századi nagy népszerűséget követően, Franciaországban az 1790-es években teljesen elvesztette jelentőségét Montesquieu, Amerikában pedig az alkotmány elfogadását követően lassan feledésbe merültek munkái.[76] A 1800-as évek elejét követően csupán az 1920 és 1940 közötti években kerül vissza az amerikai tudományos diskurzusba. Ekkor szenteltek nagyobb figyelmet Montesquieu és az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának kapcsolatára és publikáltak önálló tanulmányokat, könyveket a témában.[77] Ennek az egyik fő oka az lehet, hogy az elmúlt két évszázadban számos, egymásnak ellentmondó nézet és elmélet látott napvilágot.[78] Ebben a tanulmányban aligha lehetséges a különböző tudományos nézőpontok számbavétele, és az egyes érvrendszerek egymással való összehasonlítása sem reális cél. Csupán arra nyílik mód a jelen tanulmány keretei között, hogy bemutassuk azokat a megállapításokat, amelyek felett viszonylagos egyetértés uralkodik, és azokat, amelyek jelentős vitákat generáltak.

Az első lépésben azt kell meghatározni, hogy a Montesquieu által gyakorolt hatás milyen jellegű volt.

Mára széles körben elfogadottá vált az a korábban sokak által vitatott megállapítás, hogy a jeles XVIII. századi francia gondolkodó jelentős hatást gyakorolt a korabeli amerikai gondolkodásra. Frank Tibor szerint „[a] koloniális Amerika vezéralakjai buzgón forgatták főművét, a De l'esprit des lois-t, sőt abból vezették le a szövetségi kormányzás alapelveit. Az amerikai alkotmány szerzői és fővédnökei, így Thomas Jefferson (1843-1826), továbbá a The Federalist címen összegyűjtött, alkotmányozási tárgyú cikkek szerzői, Alexander Hamilton (1755-1804), James Madison (1751-1836) és John Jay (1745-1829) mind betéve tudták Montesquieu-t, és érvelésük javát is a francia filozófustól kölcsönözték."[79]

Az egyes vélemények azonban már azon a ponton eltérnek, hogy pontosan milyen hatásról beszélhetünk. Az általános politikai gondolkodásra való hatás aligha cáfolható. 1940-ben jelent meg Paul Merrill Spurlin meghatározó monográfiája, amely Montesquieu amerikai hatását vizsgálja 1760 és 1801 között.[80] A szerző egy 1984-ben megjelent tanulmánykötetében

[75] Cohler, Anne M.: Montesquieu's comparative politics and the spirit of American constitutionalism. University Press of Kansas, Lawrence, (Kansas, USA), 1988, 1. o.
[76] Shklar: i.m. 153-157. o.
[77] 1922-ben Németországban is született erről monográfia: H. Knust: Montesquieu und die Verfassungen der Vereinigten Staaten von Amerika. Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin, 1922. Bibó István 1947. január 13-án tartotta meg akadémiai székfoglaló beszédét, amelynek a címe „Az államhatalmak elválasztása egykor és most". Előadásában jelentős hangsúlyt fektet Locke és Montesquieu elméletére. Lásd: Pap Gábor: Észrevételek Bibó István akadémiai székfoglaló beszédéhez Locke Montesquieu hatalommegosztási elméletéről. In Miskolci Jogi Szemle, 2020, 15. évf. 1. Különszám 215-221. o.
[78] Spurlin, Paul Merrill: Montesquieu and the American Constitution, In Spurlin, Paul Merrill (ed.): The French Enlightenment in America. Essays on the Times of the Founding Fathers. University of Georgia Press, Athens (Georga, USA), 1984.
[79] Frank Tibor: Az amerikai gondolkodás mintázatai. In Frank Tibor: Amerika világai. Angol-amerikai történelmi tanulmányok II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018, 40. o.
[80] Paul Merrill Spurlin, Montesquieu in America, 1760-1801. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1940.

az eredeti könyv óta eltelt mintegy negyvenévnyi eredmény és nem csekély reflexió fényében pontosítja elméletét arról, hogy milyen kapcsolata volt A törvények szelleméről írójának az amerikai alkotmányhoz. A könyvhirdetésektől a korabeli vitairatokig terjedő széles spektrumú forrásbázisra alapított megállapítása szerint az 1760 és 1801 közötti időszakban Montesquieu legfontosabb műve nagy népszerűségnek örvendett az Amerikai Egyesült Államokban. Az egyetemi képzésben oktatták a Törvények szellemét, a Yale-en és a Princetonon tankönyvként használták, és kommentárokat is készítettek az egyes tételek könnyebb tanulmányozásához. Spurlin azt is leszögezte, hogy Montesquieu tekintélye már 1774 előtt szilárdan rögzült az amerikai gondolkodásban az angol alkotmányt illetően, és ezt követően terjedt át más témákra is. A törvények szelleméről gyakran vált a fő hivatkozási alappá, amikor a vita a konföderatív köztársaság előnyei körül forgott.[81] Montesquieu-t gyakran idézték. Az 1760-as években még Locke és Montesquieu volt a felvilágosodás két legfontosabb filozófusa, a leggyakrabban őket idézték a politikai irodalomban, az 1780-as évekre azonban Montesquieu minden más modern szerzőt maga mögé utasított, egyedül a Bibliát hivatkozták nála többször.[82]

A Montesquieu-i életműnek az időközben formálódó Amerikai Egyesült Államok kulturális és szellemi életére való hatása tehát bizonyítható. Sokkal kényesebb kérdés – és ez már a Montesquieu jelentős amerikai hatását elismerő szerzőket is megosztja –, hogy milyen kapcsolatban van a francia filozófus és az amerikai alkotmányos berendezkedés között. Itt rögtön négy különböző részkérdést érdemes elkülöníteni. Először azt kell megvizsgálni, hogy milyen volt az alapító atyák (Founding Fathers) vonatkozó ismerete, és mennyire fogadták el A törvények szellemének téziseit. A második és harmadik kérdés, hogy milyen hatást gyakoroltak a montesquieu-i gondolatok és ezen belül különösen a hatalommegosztás elmélete a szövetségi alkotmányra, illetve az egyes tagállamok alkotmányaira. A negyedik kérdés pedig az, hogy a későbbi évtizedek és évszázadok alkotmányértelmezése során milyen hatást gyakorolt az elmélet.

A Sorbonne egykori Tocqueville-kutatója, Jean-Claude Lamberti részben Spurlin munkájára is reflektálva megállapította, hogy a föderalisták lényegesen nagyobb arányban használták fel Montesquieu gondolatait mint az antiföderalista irányzat követői. James Madisont, akit „az alkotmány filozófusának" tartanak, Montesquieu legjobb amerikai tanítványának nevezte. Madison szívesen idézett emlékezetből meglehetősen hosszú passzusokat Montesquieu-től. James Wilson, Alexander Hamilton és sok más föderalista is alapos ismeretekkel rendelkezett Montesquieu munkásságáról és nézeteiről. Lamberti a nagy föderalista jogászokat is Montesquieu tanítványainak tartotta. John Marshall 1785-ben megvásárolta A törvények szellemét, Joseph Story pedig nem egyszer hivatkozott Montesquieu-re az Egyesült Államok alkotmányának kommentárjaiban. Az antiföderalisták között Montesquieu műveit sokkal ritkábban idézték.[83]

Fontos kiemelni Thomas Jeffersont, aki 31 évesen, 1774-ben az első kontinentális kongresszus ideje alatt kezdett el foglalkozni Montesquieu-vel, és rövid idő alatt olyan lelkes olvasójává vált, mint Madison. Több mint 20 oldalnyi jegyzetet készített a Törvények szelleméről, többet foglalkozott vele, mint bármely más szerzővel. 1799-től azonban már több ízben is felszólalt azellen, hogy a föderalisták A törvények szellemét használták. Több tekintetben kritizálta Montesquieu gondolatait, és felhívta a figyelmet a mű pontatlanságaira, következetlenségeire.[84]

[81] Spurlin: 1984, 87-89. o.
[82] Shklar: i.m. 154-155. o.
[83] Lamberti, Jean-Claude: Montesquieu in America, 200. o. In European Journal of Sociology, 1991, 32. évf. 1. sz. 197-210. o.
[84] Lamberti: i.m. 200. o.; Spurlin: 1984, 87. o.; Appleby, Joyce: What Is Still American in the Political Philosophy of Thomas Jefferson? The William and Mary Quarterly, 1982, 39. évf. 2. sz. 287-309. o.; Lutz, Donald S.: The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought. The American Political Science Review, 1984, 78. évf. 1. sz. 189-197. o.

A számos témát felölelő korabeli viták közül egy – a jelen tanulmány szűkebben vett témájához kapcsolódó – kérdést kell kiemelni, a hatalommegosztás kérdéskörét. Az Amerikai Egyesült Államokban a hatalommegosztásnak egy különleges modellje valósult meg, amelyet az amerikai szakirodalomban gyakran neveznek tiszta hatalommegosztásos rendszernek. Ezt az elméletet azonban számos – jelentős részben az európai – kutatók vitatják. A hatásköröket három egymástól ténylegesen, szervezetileg és személyi összetételében is elkülönülő hatalmi ágazat gyakorolja, amelyek alkotmányos értelemben egyenrangúak és függetlenek. Az egyes hatalmi ágakba betöltött hivatalok egymással összeférhetetlenek, nem csupán a bírák függetlenek, hanem a kongresszus tagjai is. Az európai szerzők egy jelentős része tagadja ezt az elméletet, mivel az alkotmány számos olyan hatáskört tartalmaz, amelyet az egyes hatalmi ágak közösen gyakorolnak. A fékek és egyensúlyok rendszerének valódi célja az volt, hogy a hatalmi ágak között egyensúlyt hozzon létre.[85] Ezt a rendszert egészítette ki a hatalom vertikális megosztása, azaz a szövetségi szint és a tagállamok között.

Benjamin F. Wright A hatalommegosztás eredeti Amerikában című 1933-ban megjelent tanulmányában azt kívánta bemutatni, hogy valójában nem Montesquieu vagy bárki más írásai eredményezték a hatalmi ágak szétválasztását az Amerikai Egyesült Államokban, hanem az lényegében belső fejlődés eredménye, ugyanis az alkotmányok megalkotói saját tapasztalataikból, valamint közvetlenül saját intézményi történelmükből merítették.[86] A különböző államok alkotmányainak megfogalmazói csak annyit változtattak a helyi kormányzatok szerkezetén, amennyit a koronától vagy a tulajdonostól a népre történő hatalomátruházás szükségessé tett. A szövetségi alkotmányt megfogalmazók a saját államaikban megismert tapasztalatokból indultak ki. A Konventben komolyabb ellenállás nélkül sikerült megállapodni azokban a kérdésekben, amelyekben a gyarmati és az állami tapasztalatok egyértelműek és viszonylag egységesek voltak. Ahol a tapasztalatok nem voltak egyértelműek vagy ellentmondásosak voltak, ott viták keletkeztek, majd pedig (általában) kompromisszumok születtek.[87]

A különböző elméletek és vélemények születésénél tehát jelentős részben meghatározóak voltak olyan szempontok is, mint az amerikai alkotmányos rendszer eredetisége vagy recepciójának mértéke, illetve a szövetségi kormányzat vagy a tagállamok hatásköri ütközései mint a vertikális hatalommegosztás fontos aspektusa.

A bírálatok egyik fontos csoportját alkották azok a magyar szakirodalomban is megtalálható érvek, amelyek azt hangsúlyozták, hogy Montesquieu bizonyos mértékben a múltat képviselte a 18. századi Franciaországban, mivel nemesként alapvetően a nemesi, rendi szabadságjogok érdekében emelt szót az abszolút monarchia korában, és ezzel „retrograd visszahúzó" törekvéseknek adott hangot a modernizációt képviselő központi hatalommal szemben. „Althusser az abszolút monarchia jobboldali ellenzékének nevezte Montesquieu-t. Judith N. Shklar „feudális engedetlenséget" emleget Montesquieu politikai álláspontjának ismertetésénél, Köpeczi Béla szerint pedig írásainak célja „a rendiség és az abszolutizmus összeegyeztetése" volt. Montesquieu valóban az egyenlőtlenség társadalmában megvalósítható politikai szabadságról filozofált, mégis úgy tűnik, hogy igazságtalanság lenne őt a múlt visszahúzó képviselőjének és önző arisztokratának feltüntetni."[88]

Összességében elmondható, hogy azok a kutatók, akik elismerik Montesquieu jelentős hatását, azt emelik ki, hogy alapvetően olyan fogalmi készletet és érvrendszert adott az

[85] Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003. 160-162. o.; Beke-Martos Judit: Az Amerikai Egyesült Államok – Egy egyedülálló kísérlet. In Beke-Martos, Judit (szerk.): Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 118-119. o.
[86] Wright, Benjamin F., Jr.: The Origins of the Separation of Powers in America, 184. o. In Economica, 1933, 40. szám, 169-185. o.
[87] Wright: i.m. 184. o.
[88] Hahner: 2000, 1039-1040. o.

alapítóknak, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy azokat a formálódó új ország közjogi kereteire és struktúrájára adaptálják.

Spurlin úgy fogalmazott meghatározó munkájában, hogy Montesquieu hatalommegosztásról szóló elmélete (amely megfogalmazása szerint „a szabadság sine qua nonja") határozott és tartós formát adott az amerikai alkotmányos gondolkodásnak. Ő szolgáltatta a fogalmi készletet egy markáns irányzathoz. Nagy vonalakban megadta az indokokat és a struktúrát egy amerikai koncepciónak, amely azonban már régóta kialakulóban volt.[89]

Cohler majdnem 50 évvel később már egy fokkal határozottabban fogalmazott. Véleménye szerint az 1980-as évek végére elismerték, hogy Montesquieu A törvények szelleméről című műve közvetlen hatással volt az Egyesült Államok alkotmányának formájára, és Montesquieu-t gyakran említik Hobbes, Locke és Rousseau mellett mint a liberalizmus alakulására befolyással bíró gondolkodót. Ő is – Spurlin elméletét átvéve – hozzáteszi, hogy nem konkrét szabályokat vettek át az alapítók, hanem helyzetükre vonatkozó lehetséges megoldásokat és azt, hogy azokat miként ítéljék meg.[90] Lamberti pedig azt emelte ki, hogy Monstesquieu filozófiája és elemzési kategóriái különösen alkalmasak voltak az amerikaiak számára az adott pillanatnyi problémák megoldására.[91]

Shklar Montesquieu későbbi hatásához hozzáteszi: „Az alkotmány elfogadása után Montesquieu nem érdekelte többé az amerikaiakat, de azért alkalmanként idézték szövetségi bírósági állásfoglalásokban. Ez ugyan nem túl gyakran, de mindig jelentős ügyekben történt. Természetesen hivatkoztak rá a hatalmi ágak szétválasztása kapcsán, a pártatlan és igazságos bíráskodás dolgában, végül pedig a szavak és a tettek közötti különbséggel kapcsolatban olyan büntetőjogi ügyekben, amelyek tárgya politikai felforgatótevékenység volt."[92]

A vonatkozó irodalom áttekintéséből összességében az állapítható meg, hogy Montesquieu áttörő erejű elmélete elsősorban az Egyesült Államokban fejtette ki hatását, de az nem a szövetségi Alkotmány szövegére való közvetlen adaptációban nyilvánult meg, hanem az Alkotmány szövegezésében résztvevőkre (és általában a közjogi gondolkodásra) való általános hatásában. A montesquieu-i hatalommegosztási tan a XVIII. század második felében az amerikai politikai filozófiai és államelméleti műveltség integráns része, az államügyekkel foglalkozók nagy többségének közös olvasmányélménye volt, mely hatott az államról és a helyes alkotmányról (államszervezetről) kialakított nézeteikre, így tudatosan és nem tudatosan is formálta szemléletüket és vezette kezüket akkor is, amikor az amerikai alkotmány intézményeinek kialakításáról vitáztak és döntöttek.

Irodalomjegyzék

Appleby, Joyce: What Is Still American in the Political Philosophy of Thomas Jefferson? The William and Mary Quarterly, 1982, 39. évf. 2. sz. 287-309. o. https://doi.org/10.2307/1918754
Arisztotelész: Nikomakhoszi ethika. Magyar Helikon, Budapest, 1971.

Beke-Martos Judit: Az Amerikai Egyesült Államok – Egy egyedülálló kísérlet. In Beke-Martos, Judit (szerk.): Összetett államodellek és a hatalommegosztás elve. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 112-125. o.

[89] Spurlin: 1984: 98. o.
[90] Cohler, Anne M.: Montesquieu's comparative politics and the spirit of American constitutionalism. University Press of Kansas, Lawrence, (Kansas, USA), 1988, 1-8. o.
[91] Lamberti: i.m. 200. o.
[92] Shklar: i.m. 158. o.

Bódi Stefánia: A jogállameszme francia felfogása. In Jogelméleti Szemle 2024/4. szám, 3-17. o. https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.3

Bónis György: Montesquieu jogi és politikai nézetei. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1956, 7. évf. 3. sz.

Cohler, Anne M.: Montesquieu's comparative politics and the spirit of American constitutionalism. University Press of Kansas, Lawrence, (Kansas, USA), 1988. https://doi.org/10.17161/1808.32204

Desgraves, Louis: Montesquieu. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Egri-Kovács Krisztián: Állam- és szuverenitáselmélet I. Jogelméleti Szemle, 2010/4. szám

Frank Tibor: Az amerikai gondolkodás mintázatai. In Frank Tibor: Amerika világai. Angol-amerikai történelmi tanulmányok II. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018, 40. o.

Hahner Péter: A nagy francia forradalom, a polgárság és a kapitalizmus: Egy historiográfiai vita története. In Világtörténet, 1987, 9. évf. 4. sz. 47-74. o.

Hahner Péter: A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648-1815. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021.

Hahner Péter: Utószó. In Montesquieu: A törvények szelleméről. Sapientia humana, 2000.

Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In Kant, Immanuel: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése – A gyakorlati ész kritikája – Az erkölcsök metafizikája, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.

Knust, H.: Montesquieu und die Verfassungen der Vereinigten Staaten von Amerika. Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München-Berlin, 1922. https://doi.org/10.1515/9783486748550

Köpeczi Béla: A francia felvilágosodás – Európa nagy korszakai. Budapest, 1986.

Lamberti, Jean-Claude: Montesquieu in America. In European Journal of Sociology, 1991. 32. évf. 1. sz. 197-210. 200. o. https://doi.org/10.1017/S0003975600006226

Locke, John: Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Lutz, Donald S.: The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought. In The American Political Science Review, 1984, 78. évf. 1. sz. 189-197. o. https://doi.org/10.2307/1961257

Montesquieu: A törvények szelleméről. Osiris Kiadó – Attraktor Kft., Budapest, 2000.

Montesquieu: Perzsa levelek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986.

Paczolay Péter: Államelmélet I. Machiavelli és az államfogalom születése. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

Paczolay Péter: Machiavelli államfogalma. In Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis de József Attila Nominatae: Acta Juridica et Politica, Szeged, 1996.

Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. L'Harmattan, Budapest, 2005.

Papp Imre: Abszolutizmus alulnézetből. Tartományi kormányzás Franciaországban a 18. században. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): A felhalmozás míve: Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest, Századvég Kiadó, 2009.

Platón: Államférfi. In Platón válogatott művei, II. kötet, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Platón: Az állam. LAZI Könyvkiadó, Szeged, 2001.

Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In Jogi Tanulmányok, 2016/1. szám, 275-284. o.

Rigó Balázs: Sir Robert Filmer élete és a patriarchalizmus keletkezésének Filmer személyében rejlő okai. In Koncz, István; Szova, Ilona (szerk.) A 15 éves PEME XV. PhD – Konferenciájának előadásai 1. kötet. Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület, Budapest, 2017, 159-168. o.

Rigó Balázs: Sir Robert Filmer patriarchális államelméletének gyökerei a kora újkori eszmeáramlatok tükrében. In Jogtudományi Közlöny 2017/2. szám, 66-75. o.

Riklin, Alois: Montesquieu's So-Called 'Separation of Powers' in the Context of the History of Ideas, 2-4. o. In Discussion Paper Series, September 2000, Collegium Budapest Institute for Advanced Study.

Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről avagy a politikai jog elvei. In: Rousseau, Jean-Jacques: Értekezések és filozófiai levelek. (szerk.: Ludassy Mária) Magyar Helikon, Budapest, 1978.

Sartori, Giovanni: Összehasonlító alkotmánymérnökség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

Shklar, Judith N.: Montesquieu. Atlantisz, Budapest, 1994.

Slapper, Gary - Kelly, David: The English Legal System. Cavendish Publishing, London - Sidney - Portlend, Oregon, 2004. https://doi.org/10.4324/9781843145110

Spurlin, Paul Merrill: Montesquieu and the American Constitution. In Spurlin, Paul Merrill (ed.): The French Enlightenment in America. Essays on the Times of the Founding Fathers. University of Georgia Press, Athens (Georga, USA), 1984.

Spurlin, Paul Merrill: Montesquieu in America, 1760-1801. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1940.

Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 73-142. o.

Takács Albert: A hatalommegosztás elvének alkotmányelméleti értelmezése, 94-95. o. In Mezey Barna (szerk.): Hatalommegosztás és jogállamiság. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 1998, 94-149. o.

Takács Péter: A modern állam kialakulása és változásai, 108-113. o. In Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs: Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2012, 108-130. o.

Tóth J. Zoltán – Nagy Péter: A hatalmi ágak elválasztása modern elméletének kialakulása: a locke-i hatalommegosztási tan születése. In Jogelméleti Szemle, 2017/4. szám, 134-142. o.

Wright, Benjamin F., Jr.: The Origins of the Separation of Powers in America. In Economica, 1933, 40. szám, https://doi.org/10.2307/2548765

Varga Csaba[1]

Jogfilozófiától a történeti komparatizmusig és vissza[*]

Absztrakt

Annak érdekében, hogy a jogelméleti kutatások eredményének érvényessége túlterjedjen egyfelől a jelennek és másfelől a nemzetinek a szintjén, a történelmi fejlődést nyomon követő összehasonlító elemzés szükséges. Egy valóban általános jogelmélet csakis e hármas interdiszciplinaritásban, tehát jogtörténeti és jogösszehasonlító alapozással jöhet létre. Mindezek összefüggésében tárulkozik fel a jogi formaválasztások értelmétől a jogászi hivatás deontológiájának ontikus jelentőségéig mindaz, ami végső soron nem más, mint a „mi a jog?" örök kérdése. E perspektívanyerés kap többletértelmet és külső nézőpontból történő újraalapozást azáltal, ha a jogot immár a jogi kultúrák és a bírói gondolkodásmód összehasonlító történeti vizsgálatának összefüggésében, immár társadalmisága teljességében, a társadalmi integráció rendteremtése részeként vallatjuk.

Kulcsszavak: jogfilozófia, összehasonlító jog, összehasonlító jogi kultúrák, összehasonlító történeti szemlélet, a jogi elméletalkotás általánossága

Abstract

In order for the validity of the results of legal theory research to extend beyond the present on the one hand, and beyond the national on the other, comparative analysis is necessary to trace the historical development as well. A truly general theory of law can only be built on such a threefold interdisciplinarity, i.e. on the basis of legal history and comparative law outlook. It is in this context that everything from the meaning of the choice of legal form to the ontological significance of the deontology of the legal profession reveals what is ultimately nothing other than the eternal question of "what is law?". This gaining of perspective is given added meaning and a new grounding from an external perspective by the fact that law is now seen in the context of the comparative historical study of legal cultures and judicial thought, now in the fullness of its sociality, as part of ordering in the process of social integration.

Keywords: philosophy of law, comparative law, comparative legal cultures, comparative historical perspective, generality of legal theorising

[1] Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék, professor emeritus

[*] A Journal of Comparative Law (New Jersey) XIX. kötetének készülő tematikus számába, melyben a főszerkesztő *William E. Butler* professzor (Pennsylvania) mai komparatistáknak adott szempontok szerinti szakmai-életrajzi esszéisztikus önbeszámolóit kívánja összegyűjteni, kaptam magam is megtisztelő felkérést. A jelen dolgozat, mint fordítás, erre épül. Jelen tanulmány DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.207

I. Gyökerek és jogásszá válás

A második világháborúba születtem bele. Apai nagyapám a kocsigyártáshoz szükséges számos mesterlevél birtokában Pécsett alapított üzemet, mely hamarosan komoly hírű, országos közüzemi megrendeléseket szerző gyárrá növekedett. Az automobilizmus megjelenésével ebből alakult a „Varga Gyula Autókarosszéria és Kocsigyár", amely – fokozatosan apám által átvéve – a fél Dunántúlt ellátta autóbuszokkal, teherautókkal s egyéb karosszálásokkal, hamarosan a magyar vidék első benzinkútját üzemeltetve s felvállalva a Steyr, majd Mercedes, majd Opel, végül pedig a DKW és BMW márkáinak dél-dunántúli képviseletét. Anyai nagyapám, üzemének nevén szintén „kocsi gyártó", Győrben működött, s úgyszintén dél-dunántúli falucskából verekedte fel magát neves mesterré.

1941 májusa, születésem ideje egybeesett az egykori Jugoszlávia felbomlásával, amikor bevonulásával a magyar hadsereg visszafoglalta az első világháború után elszakított Délvidéket. Apámat tartalékos közelfelderítő repülőtisztként vonultatták be, s éppen nagyhétre esett, hogy gépe ellenséges terület felett mondott csődöt, ami szerencsés kényszerleszálláshoz vezetett. A szárazföldi csapatok beérkezéséig másfél héten át kényszerült ottmaradásra, a történetesen magyar többségű nagyfalu, Bácsföldvár provizórikus (hivatalosan már aligha szerb, de még nem magyar vezetettségű) ügyeiben a helyiek bizalmából helytállva. Cseregépe megérkezésével parancsa rögvest Borovó Bata-gyárának akkor már német katonai repülőterére történő áttelepülésre szólította, ám gépe ismét cserben hagyta, s ebből már zuhanás következett. Túlélte, de sebesült. Születésem ilyen traumatizáló légkörben történt.[2]

Hazaszerető, dolgos, katolikus, sokgyermekes családba születtem, mely hamarosan mindent elvesztett a kommunista hatalomátvételt követő államosítással. Elzárult a kilábalás lehetősége is, hiszen egy új jogszabály jóvoltából kitörölhetetlenül „kizsákmányolóvá" minősíttettünk. Ezért, hogy magam proletárrá válva egyáltalán egyetemre jelentkezhessek, másfél évre elszegődtem a Pécs körüli kőszénbányák legnagyobbikába mélyszinti csillésnek.

Orgonajáték, költészet, esztétika érdekelt. Vágyam pedig a reáliák talaján francia–filozófia szak felé vitt. Ám csak bányaművelő mérnökképzésre vettek fel, az ország másik végébe, Miskolcra, ahol igencsak szenvedtem. Fél év után sikerült szülővárosomba visszaverekednem magamat, s mert orvosira még kevésbé kívánkoztam, hát joghallgatónak. Politikailag prostituált hivatás volt ez akkor, és oktatása valóban nemigen volt különb. Bár a tételes tárgyaktól viszolyogtam, a jogbölcselet hál'Isten megfogott. „Marxista–leninista állam- és jogelmélet" tanszékén kezdtem hát el forgolódni, saját könyvtárából gyakorlatilag kiolvasva a háború előtti s a kortárs nemzetközi műveket. És írtam dolgozatokat – az ausztráliai elméletművelés jogfogalmáról, s még özvegyével levelezve az akkoriban elhunyt *Henri Lévy-Bruhl* jogszociológiájáról. Logizáltam egy akkor főnökömtől ellenséges megközelítésként elutasított eszmefutásban arról, hogy *Lenin* visszatükröződés-elméletével szemben a jog nem „valóságtükrözés", hanem – a megtévesztőnek tekinthető nyelvi forma ellenére – az emberi magatartás befolyásolásának csupasz eszköze. Nincs ezért a jogban állítás, mely igaz vagy hamis lehetne, s maga a jog is célszerű emberi konstrukció csupán. Ezzel pedig kivettem a jogot az ismeretelméleti megközelíthetőségből, hallgatólagosan tagadva *Lukács* határtalanná tágított realizmus-elméletének relevanciáját is.[3]

[2] Varga Csaba: Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár: Motorizáció Pécsett, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében. Pécsi Krónika, Házmester '98 Kft., Pécs, 2016, 407. o.

[3] Vö. Varga Csaba: A jog meghatározásának néhány kérdése az ausztrál jogelméletben. [1964.] In Varga Csaba: Útkeresés. Kísérletek – kéziratban. Szent István Társulat, Budapest, 2001 [a továbbiakban 2001a], 19-48. o.; Varga Csaba: Henry Lévy-Bruhl és a jogszociológia. In Állam- és Jogtudomány, 1966/1. szám, 151-158. o.; valamint – három és fél évtized után közzétéve – Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In Varga 2001a: 4-18. o.

Egyetemi karrier kilátása azonban Pécsett már az első évben lehetetlenült. Az 1956 utáni megtorlási hullámban egy országos állambiztonsági akció állam elleni összeesküvésként torolta meg a katolikus ifjúsági pasztorációnak a feloszlatott cserkészséget újraélő természetjárásban, nyári táborozásban, évközi beszélgetésekben megjelenő formáját. E számos börtönbüntetést és állástól megfosztást egyaránt eredményező eljárásban lettem majdnem gyanúsított én is. Megalázó procedúra után ki tudtam ugyan kecmeregni ebből, de a politikai rendőrség „Megbízhatatlan" dossziéja ettől kezdve mindenüvé elkísért.[4]

II. Jogi tanulmányok és első írások

Kulcsár Kálmán jogszociológus volt az, aki kimentésem érdekében segített bejutni a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetébe, Budapestre. Akkoriban ez egy nem politizáló, valóban tudományos műhely volt, az országban egyetlenként. Igazgatója, *Szabó Imre* akadémikus figyelmébe ajánlott, aki egy ismerkedő beszélgetés után 1965 tavaszán valóban felvett. Noha a pártállam első számú jogász képviselője volt, jogtudósként a Szovjet Tudományos Akadémia egyedüli rendes tagja, személyében ráadásul a jogelmélet művelője és az ún. szocialista jogösszehasonlítás megteremtője. Bár jogelméletesnek vettek fel, a frissen alapított Összehasonlító Jogi Osztályhoz osztottak be. Örömhöz így társult üröm, hiszen itt nemigen kutatás folyt, mint inkább külföldi jogszabályok fordításgyűjteményeit állították elő. Néhány szerkesztési munkán[5] túl szerencsémre tőlem csak annyit vártak, hogy olvassam a komparatisztikum nemzetközi irodalmát s írjak is az olvasottakról. Tettem, miközben minden erőmmel a Jogelméleti Osztályhoz bekerülésre törekedtem, ahová immár csaknem hat évtizede tartozom.[6]

A jogtudományban a komparativizmus újra elismerése volt az, ami áttörte a Nyugat és a Kelet között dúló hidegháború korlátait. Hiszen az ellenségként falépítő izoláció helyett ez érintkezést követelt. Ennek címén kezdhettek el kutatók utazni, hogy tanárként vagy hallgatóként kikerüljenek a strasbourgi nemzetközi jogösszehasonlító kar kurzusaira.[7] Így kerültem magam is oda, majd amsterdami és perugiai folytatására. Professzoraink persze semmit sem tudtak társaik jogáról, így ami történt, az nem sok, de mégis előrelépés volt: nemzeti jogok párhuzamos bemutatása. És szemnyitogatás. Tapasztalás a vasfüggöny mögöttről, merthogy e hat hét ismerkedések, rácsodálkozások tömegével járt.

Mindezek tovább ösztönöztek, hogy könyvtárainkban, amikor kezdtek már friss nyugati kiadványok is beérkezni, olvassam a nemzetközi irodalmat, miközben ismerkedem a külföldi jogok bemutatásában gazdag két háború közti hazai irodalommal is (aminek még őrzött példányait könyvtáraink ekkoriban még leginkább eldugták, merthogy foglalatoskodni velük a marxizmus állítólagos hegemóniája légkörében nem volt illendő). Bár elmondható, hogy Magyarországon kirívóan szabados gyakorlat uralkodott az élenjáró szovjet, keletnémet vagy csehszlovák állapotokkal, a szellemi határzárral, bezártsággal, a magára maradottság

[4] »...csak múlásunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142. o.

[5] Legfontosabbként ezek közt ld. Varga Csaba (szerk.): Új szocialista alkotmányok. Összeáll. Rácz Attila – Toldi Ferenc – Török Lajos. MTA KESZ, Budapest, 1966, 311. o.

[6] Varga Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. In Jogelméleti Szemle, 2010/1. szám, http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html (2024. november 15.).

[7] Ez volt a Faculté internationale pour l'Enseignement du Droit comparé. Vö. Varga Csaba: Beszélgetés Péteri Zoltánnal, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya első és utolsó vezetőjével – Beszélgetőtárs Varga Csaba. In Jogelméleti Szemle, 2024/2. szám, 123-161. o. https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/8466/6742 (2024. november 15.).

nyomorúságával szemben,[8] abban azonban magunk is osztoztunk, hogy néhány nagy öreget kivéve jogtudományi elitünket már sztálinista szellemi ínség formálta. Apró példa bár, mégsem véletlen, hogy történetesen az angolszász jog mibenlétének a megértéséhez kulcsa egyikőjüknek sem volt. Minek látták és láttatták azt akkor? Leginkább kontinentális berendezkedésünk perverz melléktermékének, a jogbizonytalanság, már-már egyenesen a jogtagadás csimborasszójának, hiszen nem volt egyáltalán olyan kézzel fogható, mint a szocialista normativizmus pozitivista törvényjoga. Intézeti ifjoncként megkíséreltem hát jogfilozófus főnökömmel műve recenziójában[9] tisztázni, hogy az, ami az angol jogban más, nem levezethető a bezártságunkban egyedül megtapasztalt kontinentális jogból. Amiből persze csakis élethosszi ellenszenv következett. *René David Les grands systèmes de droit contemporains* (1964) magyar kiadásáig (1977)[10] jogtudományunk ilyen vagy hasonló hamis belterjességekre, egyenesen félreértésekre épült. Ezen alig, lassan változtathattak csak kapunyitások, amikre általam átlátott területeken magam is törekedtem.

Mit csináltam hát? Mert komparatisztikum volt-e pécsi *alma mater*em 600 éves évfordulójára összeállított könyvem, mely *René David* címadását követve – *A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei* (1967)[11] – félszáz ország egyetemi jogi képzésének párhuzamos bemutatására, majd tapasztalatai összegzésére épült? Avagy külföldi műveknek az a mintegy kétszázötven kritikai szemléje, amiket az 1960-as évek derekától negyed évszázadon keresztül írtam az *Állam- és Jogtudomány* és a *Jogi Tudósító* magyar folyóirataiba, egyharmadában angolul is megjelentetve az *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* hasábjain, illetőleg a leuveni *Current Legal Theory (International Journal for Documentation on Legal Theory)* (1983-1998) eleve jogirodalmi áttekintésre szánt szemléjében? S amelyek legsúlyosabb darabjait egy gyűjteményes kötet – *Jogi elméletek, jogi kultúrák* (2004)[12] – félezer lapján utólag még külön is közreadtam? Az efféle szemleírásokra történő korabeli s későbbi hivatkozások egyaránt mutatják, hogy ilyen leszegényített időkben, mint amikor például nálunk a sztálinizmust az 1956-os szabadságharcra következő eltiprás váltotta fel, bosszúállás és keményvonalasság keveréke, leginkább efféle beszámolók tudtak egyáltalán hírt adni az Óperencián túli világokról.

Kutatóként mindazonáltal a diszciplínaként felfogott komparativizmus nagyban-egészében hidegen hagyott. Jogfilozófus voltam, aki a jog mint olyan mibenlétének felfejtése kísérleteivel kívánt csak foglalatoskodni. Mindeközben azonban éppen a korabeli jogelméletieskedés igénytelenségével futottam szembe, mely a mindenhová szétsugárzott szovjet minta szerint „általános jogelmélet" címkét hordozott, miközben csakis önmagáról szólt, egyetlen államnak, a sajátnak a berendezkedéséről. Dühömben már 1973-ban cikk-kísérletben[13] akartam világgá kiáltani, hogy ez csalás (kiútként magától értetődően a történeti összehasonlításra alapozást ajánlva) – ám nem publikálhattam, mert túl nagy hatalmakkal kerültem volna szembe.

[8] Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben. Szent István Társulat, Budapest, 2004, 251-302. o.

[9] Varga Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. In Jogtudományi Közlöny, 1970/9. szám, 502-509.

[10] David, René: Les grands systèmes de droit contemporains. (Droit comparé.) Dalloz, Paris, 1964 ill. René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog, ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.

[11] Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1967, 210. o.

[12] Varga Csaba: Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, Budapest, 1994, xix + 503. o.

[13] Három évtizeddel későbbi megjelenése Varga Csaba: Összehasonlító módszer és jogelmélet. In Varga 2001a: 97-101. o.

III. Jogfilozofálás összehasonlító történeti szemlélet alapján

Rögvest adódott arra alkalom, hogy a történeti összehasonlító alapozás lehetőségét kipróbáljam jogelméleti feladványon.

Először is s talán azért, hogy tapasztalatot szerezzek, a nemzetközi irodalomban sem feldolgozott témaként a preambulumokról monografizáltam (1970).[14] Legtöbb eredménnyel alkotmánypreambulumokat összehasonlítva azok normatív jogforrásként különböző helyeken és időkben történt alkalmazását vizsgáltam, majd ez szolgált tapasztalati alapként a preambulumok mint jogalkotói aktusok sajátos részei normativitásának, felhasználása különös jegyeinek legszűkebb értelemben jogelméleti megvitatásához. Néhány évvel később ugyanezt tettem a parlamenti törvényhozásban a tervezet benyújtásakor elhangzó miniszteri indokolás, az úgynevezett *exposé des motifs ministériel* vagy *statement of reasons* feldolgozásával (1977).[15] Merthogy itt is *comparatio iuris et usu* vezetett el ahhoz, hogy különbséget tehessek a pusztán *travaux préparatoires* gyanánt elismert és kezelt jogszabályi háttérszövegek mint jobbára jogtörténeti jelentőség és a skandináv gyakorlatban olykor – bár az egyes nordikus jogokban különféle módokon – formálisan is betöltött különleges értelmező szerep között.

Közel egy évtized kutatási eredményeként tudtam előállani kandidátusi disszertációként *A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség* (1979)[16] történeti komparatizmuson nyugvó nagy ívű feldolgozásával, melyben a legősibb közel- és távolkeleti jogmegjelenésektől az időben utolsó szovjet és afro–ázsiai fejleményekig elemeztem a kodifikációs jogobjektiválás funkcionális megfelelőit, hogy egyáltalán komparatív történeti empíriára alapozhassam a mű második felében majd a formális jogracionalitás elméletét.

E feldolgozásban látszólag csak a jog megjelenési formájáról volt szó. Az elemzés azonban pontosan azt mutatta ki, hogy a lényeg – itt is, mint oly gyakran a társadalmi létezés során előállított objektivációkban – éppen a formában ölt testet. De miért? És miként? Vegyünk egy példát: az európai újkor hajnalán végbement szokásjogösszeírásokban látszólag csupasz formaváltás történt, de ezzel maga a jog önazonossága lényegült át valami mássá. Hiszen addig egy megfigyelhető gyakorlat tényei és a mögöttük meghúzódó normativizálási szándék adták létét, ami azonban most összeírásának éppen megtörtént szövegszerűségébe váltott. Folytassuk egy ellenkező értelmű példával: középkori zsidó, újkori dél-afrikai, valamint ismétlődően angol jogokban egyaránt történtek kísérletek a kodifikálásra, ám ezek mindegyike zátonyra futott. És miért? Ugyanezért, a transzszubsztanciáció fenyegetésének a kivédéséért – amiben az játszott szerepet, hogy az első két esetben a jognak a példaszerűségben rejlő adaptív lehetőségét, a harmadikban pedig a formális jogbiztonság látszatával szemben is a precedencialitás megőrzését akarták. S talán még érdekesebbként a monográfia kontinentális fejezeteiből kiderült az is, hogy lényegváltás formaváltás nélkül is kikényszerítődhet, pusztán a társadalmi gyakorlat nyomása eredményeként. Ezt pedig a francia polgári törvénykönyv (1804) utóéletével példázhattam. Az exegézis szoros szövegkövetését ti. a századfordulón a törvénypozitivizmusnak szabad jogtalálásba történő oldódása követte, s ez torkollott immár teljes jellegváltozásba a XX. század második felében. Ekkortól ugyanis a törvényszöveg immár nem annyira a bírói megoldás forrása és meghatározója, mint inkább a meghivatkozás rendszertani helye lett, ahonnan úgymond csupán kiindul a megoldást illető bírói inspiráció.

Talán e fenti fejtegetésekből kiviláglik, hogy a *comparatio iuris* számomra ekkor sem textuális azonosságok/különbözőségek feltárásaként vagy magyarázataként volt érdekes. Az viszont, amihez tényleg hozzásegített, nem volt más, mint a tényleges jogműködés és ezzel az

[14] Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. In Állam- és Jogtudomány, 1970/2. szám, 249-307. o.
[15] Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. In Állam- és Jogtudomány, 1977/l. szám, 68-99. o.
[16] Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 351. o. és 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 439. o.

élő jogi kultúra eltérő – magát a jogot is különféleképpen megjelenítő – funkcionalitásaira való ráébresztés. Ezen autochthon különneműségű kultúráknak a változatossága gondolkodtathatott el például akkor is, amikor *Lukács György* posztumusz opusza nyomán egy jogontológia körvonalain tűnődtem *A jog helye Lukács világképében* (1981)[17] kifejtéseiben. Ez tette szinte képszerűen gondolhatóvá annak kontextualizáló jelentőségét, hogy korunkban a normativizmus uralmát megteremtő európai kontinentális berendezkedés valóban egy olyan jog képzetével él, amely ugyenezen jog belső szabályaiból következően formális létrehozatalával egyszersmind önmagában elégséges és befejezett is lesz. Olyannyira, hogy szövegszerűségében mint önmagával azonos tárgy, már-már fizikailag megragadhatónak tűnhet. Mindez pedig már magával hozta, hogy az a környezet és összefüggés, amiben ez a jog történetesen megjelenik – vagyis a jogászi hivatás deontológiája és a hátteréül szolgáló jogi kultúra fogalmiasításai – csakis ideologikus függelék lehet – azaz, amiként *Engels* sugallta, osztályharcban formálódott hamis tudati forma. Egy történeti összehasonlításban azonban egy ilyen (s lényegében ismeretelméleti megközelítésre alapozó) állítás már nem tartható. Összegezve tehát: a joggyakorlás professzionális ideológiája – annak hitvallásszerű meghatározása, hogy adott berendezkedésben a jogász számára mi a jog és ezt milyen módon alkalmazza – nem egyszerűen egy készen kapott tárgyra akár kívülről és utólag biggyesztett, szabadon változtatható kezelési mód, hanem maga a jogban történő eljárás (vagyis egy ontológia terminusaiban kifejezve bármiféle létező, mert hatásgyakorlást kifejtve működő jog) sablonja. Annak normatívája, hogy milyen előzményből miként hozunk létre jogot és hogy azt tényhelyzetekre miként alkalmazzuk. Ebből viszont következik, hogy a jog ontikuma – filozófiai meghatározása szerint tehát az, ami a társadalmi létezésben hatást gyakorol – nem egyszerűen valamiféle tárgy, hanem egy olyan folyamat, amely adott eljárásból és meghivatkozott mintájából, azaz egy specifikus működés elemeiből tevődik össze.

S ez, jogelméleti elemzéseknek komparatista szemlélettel történő gazdagítása vagy éppen megtermékenyítése folytatódott, amikor *A jogi gondolkodás paradigmái* (1996)[18] később több évtizeden át egyetemi alaptankönyvként használt megközelítés gondolata megfogant, aminek alapjait egyébként már az 1980-as évek elejétől tanítottam akkori FIDESZ-alapító ELTE-tanítványaim felkérésére a Bibó István Szakkollégiumban. Merthogy itt már kiderült, hogy a jog természete, nyelvhasználata, az azonosításához és alkalmazásához vezető érvelés lényegében mind a *Pierre Legrand* által utóbb nevesített *mentalité juridique,* vagyis a jogban való gondolkodás különbözőségeire épül.

Összehasonlítás igénye magától kínálkozott akkor is, amikor a kommunizmus összedőltével a jogászságra háruló feladatoknak a számbavétele következett. Tehát *comparatio*, de nem azért, hogy közép- és kelet-európai térségünkben országokat, helyzeteket és sikeres vagy kudarcos átmeneteket összemérjünk, hanem azért, hogy a Nyugat felől az átalakulás sikerét eleve korlátozó/kizáró, az új hatalom általi megalkuvásra felhívó szirénhangok (s később már nyílt zsarolások) politikai haszonlesését felismerhessük. Mert a második világháború után Amerika gazdasági és politikai érdeke nürnbergi per típusú drasztikumot követelt, amit most pontosan ennek ellenkezőjével, mert igazságtétel, szereplőcsere, cezúra nélküli jogfolytonosságban szeretett volna elérni. A Nyugat álsága, az elviség álcája mögé rejtett saját érdekkövetés leleplezését szolgálta itt annak lehetősége, hogy összemérhessem a második világháborút követő álláspont s a mostani követelődzés háttérmotívumait.[19]

[17] Varga Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Gyorsuló Idő, Magvető, Budapest, 1981, 287. o.
[18] Varga Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1998, 388 o., utolsó változata Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest, 2004 [^{2}2006], 504. o.
[19] Varga Csaba: Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések. [AKAPrint], Budapest, 1998, 234 o. ill. Varga Csaba: Jogállami? átmenetünk? Kráter, Pomáz, 2007, 241. o.

Ugyanez a Nyugat, amely a kommunizmus bukásakor kéretlen misszionáriusként nyomakodott be hozzánk és most már zsarolással próbálkozik, manapság leginkább a jogállamiság bűvszavának hangoztatásából igyekszik magának fegyvert kovácsolni. Nos, nemrégiben történeti összehasonlítással kíséreltem meg felfejteni azt az utat, amit e fegyverforgatók bejárattattak ezzel a fogalommal (2022).[20] Abból ugyanis, ami eszmény volt, álkritériumot kreáltak, ami természetszerűleg nemcsak álságos, de egyszersmind önmagában lehetetlen vállalkozásnak bizonyult. Hiszen egyfelől jogi meghatározás nélkül nem képzelhető jogi operativitás. Másfelől és mindeközben magát a problematikát kiemelték a jog formális korlátok közé zárt birodalmából, és azzal, hogy kidobták a politikai retorika ócskapiacára, bárkitől szabadon formálható s csaknem szubjektív nyitottságú termékké alacsonyították.

Hasonlóképpen nagy ívű összehasonlításra épült európajogi kitekintésem (2009)[21] is, amelyben a szabályozási moloch mögött próbáltam volna feltárni valamiféle háttérfilozófiát. Történetesen például a tagállami reakciók szemlézése adott lehetőséget arra, hogy az Európai Unió dirigálását nemzeti érdekkövetésből jogilag vagy egyszerű hallgatással szabotáló államok eljárásmódjait elemezzem – amely államokról ráadásul utóbb kiderült, hogy történetesen ugyanezen vádat hangoztatva éppen ők lettek Magyarország legfőbb mai kritikusai. Annak elemzése pedig, hogy egy efféle szimbolikus naprendszerben Brüsszel/Strasbourg/Luxemburg mint centrum és a tagállamok mint bolygók közt jogi formákban áramló input- és output-tömeg miként fejti ki hatását, vagyis egy látszólag gyenge, mert több fórum közti üzenetváltásban alakuló normativitás miképpen válik rendteremtővé, egy a jogformálódásban "*order out of chaos*" gyanánt leírható működésre ébresztett rá. Újabb példájául annak, hogy a jog éppen nem egy szövegbeli meghatározás logikai (tehát formális és egyesélyű) mechanicitásával működik, hanem alakító tényezők kölcsönhatásában s esetleg valamelyek túlsúlyával stochasztikusan alakul.

IV. Jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása

Mi mindebben a voltaképpeni jogösszehasonlítás? Önmagában *comparatio iuris* lehet-e, ha kilépek a nemzeti mivoltba begubózásból, s a világból már nem csak önmagamat érzékelem, hanem a történelem s a jelen változatainak teljességéből próbálom immár megérteni azt, ami éppen magunk vagyunk?

Nos, elméleti jogművelő voltam és vagyok, aki összehasonlító történeti alapokról (miközben jogantropológiától és makro-jogszociológiától egyaránt színezetten) kutatva a jogfilozófiát, voltaképpen mindig a „Mi a jog?" rejtélyével s elágazásaival vívódtam. Azért tehát, hogy az eredmény tényleg a jogi jelenségről szóljon, vagyis hogy egyáltalán filozofáláshoz méltóan egyetemes érvényű válasz születhessék, a jogi berendezkedések történelmi és persze jelenkori teljes változatosságára kellett alapoznom.

Megérett tehát a helyzet, hogy amikor alkalmas pillanattal találkoztam, belefogjak éppen a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásába. Az Institute for Advanced Studies in the Humanities (Edinburgh) többszörös vendégkutatói meghívása adta erre az alkalmat. Régi barátként ott futottam össze *Tom D. Campbell* professzorral (aki az ő barátja, a Dartmouth kiadó [Aldershot] igazgatójával utóbb meg is látogatott a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, közös folyóiratalapítást is felajánlva, amivel sajnos a mindenben óvatos *Harmathy Attila* dékán nem élt). Nos, meghívott glasgow-i lakásába, ahol a kiadójától éppen indított *The International Library of Essays in Law & Legal Theory* tematikus reprint gyűjtemények hatalmas sorozatának kilátásairól beszélgettünk. Majd egy ihletett pillanatban

[20] Varga Csaba: Jogállamiság – viták közegében. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 518. o.

[21] Varga Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Szent István Társulat, Budapest, 2009, 282. o.

rám nézett és felkérdezett: Nem formálódott-e bennem valamiféle szádék mindeközben? Mire gyors felvillanással *Comparative Legal Cultures* címen ajánlottam kötetet (1992)[22] – előzményről[23] sem tudva akkor még. Pár év múltán, ennek sikeréről értesülve kezdeményezett a brémai *Volkmar Gessner* és *Armin Höland* engem is bevonva egy *European Legal Cultures* (1996)[24] kötetet, amiben társszerkesztőként magam gondoztam a Közös hagyományok, az Európai jogi gondolkodás, valamint a Jogállami átmenet önmagában kötetnyi fejezeteit. A mindebben rejlő problematika különféle nekifutásokban azóta is s úgyszólván máig kísér, amiket a *Comparative Legal Cultures: On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism* (2012) kötetében gyűjtöttem egybe.

Katolikus egyetemünkön a kezdetektől tanítom is ezeket, amiként visszatérően meghívott vendégprofesszorként ezt tettem egyebek közt Krasznojarszk komparatistáinak is.

És mi lett az eredmény? Egyfelől egy szinte intuitív meggyőződés kialakulása arról, hogy minden jogi berendezkedés mögött megbúvik valamiféle szellemiség, specifikus geniozitás, ami az adott jogot éltető rend-felfogástól az eszközválasztáson át az eljárások mikéntjéig terjedhet, s ami az egész berendezkedés élhetőségét biztosítja. Az imént említett első *Comparative Legal Cultures* gyűjtemény magyar fordításához (2000) újrafogalmazott előszó szerint „[a]z 'összehasonlító jogi kultúrák' épp az egyedit keresi: azt a megkülönböztető szellemiséget, amelyik eltérő intézményesedés, fogalmi pályák s technikák, olykor eltérő szolgáltatások eltérő igénybevétele mellett is a jogi berendezkedéseket gyakran egymáshoz hasonlítható hatásfokkal és érdemi befolyással tudja működtetni." És e „jogi kultúrák roppant változatossága érzékeltetésekor célszerű figyelemmel lennünk a háttérben munkáló éthoszok, jogászi 'világképek', szakmai technikák, készségek és jártasságok gazdagságára – arra a sajátosan egyedi, történelmi és különös geniozitásra (invenciozitásra a sokoldalúan érzékeny reagálásban, vagyis leleményességre a mindenkor rendelkezésre álló fogalmi s eljárási készlet felhasználásában, egyidejűleg a szükséges változások, újítások és megújulások hatékony eszközlésére a mindennapi alkalmazkodásban), tehát azon géniusz tettenérésére, amelyik éppen az adott kultúra jellemzője, kizárólagosan és másoktól megkülönböztetetten."[25]

Majd még további csaknem negyed évszázadon át – olykor *John Bell* és *David Nelken* megjegyzéseitől kísérten, avagy *Jaakko Husa* és *Anita Frohlich* továbbértelmezéseitől megerősítetten – újra és újra körbejártam a jogi kultúrák kérdéskörét.

Mint egy évtizeden belül írtam, „Eleinte tisztán jogelméleti körben, a jogászi módszerek különbségeként próbáltam felfejteni a kontinentális és az angolszász jog különállásának rejtélyét; majd kiderült, hogy nemcsak a jog*ban*, hanem főként, sőt elsősorban magáról a jog*ról* való gondolkodásról van itt elsősorban szó; tehát egy olyan, a társadalmi rend ideáját és ideálját érintő elgondolásról, ami végső soron az érintett történelmi népcsoportok eltérő kultúráinak egész világlátásában – filozófiájában, fogalmiságainak kezelésében, sőt logikájának felfogásában, az emberi tapasztalatisághoz való viszonyában, így tehát bármiféle általánosság (például a természeti törvények) megfogalmazásában csakúgy, mint akár kertépítésük stílusválasztásában egyaránt – dominál."[26] Ez az igény pedig nézőpontváltást hoz magával,

[22] Varga, Csaba (ed.): Comparative Legal Cultures. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1992, xxiv + 614. o., ami után e beszélgetés eredményeként még elvállaltam a Varga, Csaba (ed.): Marxian Legal Theory. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1993, xxvii + 530. o. szerkesztését is.

[23] Ehrmann, Henry W.: Comparative Legal Cultures. Prentice-Hall, Englewood Cliffs (N.J.), 1976, xv + 172. o.

[24] Gessner, Volkmar et al. (ed.): European Legal Cultures. Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I, Dartmouth, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1996, xviii + 567. o.

[25] Varga Csaba: Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban. In Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. [Osiris], Budapest, 2000, ix–xviii, xvii. o.

[26] Varga 1998: 18. o.

hiszen itt nem más, mint maga a jog ontikuma válik egy lényegesen tágabb közeg részévé. Merthogy ezáltal „immár nem egy nemzet joga a kiindulópont, nem is történelme, hanem azon (ott és akkor szüntelenül formálódó) kulturális közeg, amelyben emberi gondolkodásunk támpontjai – hitek és értékek, preferenciák és célok, hagyományok és jártasságok, módszerek és eljárások – adott módon (és nem másként) alakultak, amiben tehát bizonyos (és nem más) rendképzet egy hozzá rendelt (és nem más) eszköztárral (benne fogalmisággal s a logika által játszott szereppel) kibontakozhatott."[27] Ez az, amit majd pontosan nézőpontváltásként fog értékelni egy angol szerzőpáros, kijelentve, hogy „a jogi kultúrák tanulmányozása segíthet (a maga módján) túllépni a pozitív jog és formális működése látóhatárán", és ugyanezt érzékeli pár év múltán majd a neves finn komparatista is, arra konkludálva, hogy ezzel „a jog belső önleírását külső leírás váltja fel."[28]

Mindez legáltalánosabb megfogalmazásban azt jelenti, hogy „A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása [...] eleve a jogi jelenség és működés genezisére és formálódására kíváncsi – azon civilizációs tömbökből kiindulva, amik emberi gondolkodásunkban, erkölcsben, hitbéli alapban és értékválasztásban különféle kulturális válaszokat egymásra következő korokban újjáépülően létrehoztak. Egy általános civilizációtörténeti keretben megnyilatkozó eszmetörténeti érdeklődés ez, mely az ember eszközteremtései, intézményesítési kísérletei tükrében is problémamegoldó lényünkre – gondolataink alakulására, a mindenkori külvilág kihívásaira adott kulturális válaszainkra – ügyel".[29]

Érdekes módon e továbbgondolások paradoxikus eredményt hordoznak magukban. Merthogy a *comparatio iuris* hagyományosan szövegek összehasonlítását jelenti – függetlenül attól, vajon ezek a jog testet öltései-e, avagy csupán előzmények vagy leírások egy ilyen vagy olyan módon (pl. precedens- vagy szokásjogi alapon) végzett gyakorlathoz vagy gyakorlatról. Amik mindegyikéről a kanadai–francia komparatista *Pierre Legrand* már rég kifejtette, hogy a jogász számára relevánsan a szövegek nem szavakat, hanem jelentéseket hordoznak, ezek pedig nem magába a jog tartományába, hanem azzal együtt a mindenkori háttérkultúra összességébe ágyazódnak, hiszen „*extra culturam nihil datur*".[30]

Ezzel pedig, úgy tetszik, lezárult a játék. Merthogy „A társadalomról s az abban kívánatos és biztosítható rendről alkotott nézeteken túl itt már egész világképek kerülnek a vizsgálódás közös platformjára. Legközösebb közös jegyük eleve az összemérhetőséget, sőt már magát az egymással szembeállító értékelést is eleve kizáró kölcsönös különbözésük; mert mindabban, amit képviselnek, az eredeti – vagyis a legszorosabban autochthon – voltuk van jelen; merthogy világcivilizációk különböző helyű és idejű részeként saját feltételeik, megszenvedett tapasztalataik alakíttatták ki saját rendgondolataikként vélök; hiszen bármiféle kölcsönhatás vagy tanulási folyamat, amely esetleg és olykor mindazonáltal bennük mégis kimutatható, alárendelt jelentőségű saját autochthonitásukhoz, azaz eredendőségükhöz képest."[31]

---

[27] Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In Jogtudományi Közlöny, 2001/10 [a továbbiakban: 2001b], 409-416. o.

[28] Puchalska-Tych, Bogumila – Salter, Michael: Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis. In Legal Studies, Vol. 16, No. 3, 1996, 157-184. o. [DOI 10.1111/j.1748-121X.1996.tb00001.x], 4. sz. jegyzet: "studying legal cultures can help to transcend the horizon of comparative law [on its own] by going beyond the perspectives of both the positive law and its formal functioning", ill. Husa, Jaakko: Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? In Maastricht European Private Law Institute Working Paper, 2012/18. szám, https://ssrn.com/abstract=2179890 (2024. november 15.), 7. o.: "law's internal description of itself is replaced by an external description of law."

[29] Varga 2001b: 412. o.

[30] Legrand, Pierre: Le droit comparé. Que sais-je? 3478, Presses Universitaires de France, Paris, 1999, 103. o.

[31] Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány, avagy az összehasonlító történeti vizsgálódás kulcsfogalmai. In Iustum Aequum Salutare, 2021/1. szám, 207-208. o.

De azért is lezárulónak tetszik a játék, mert már az antropológia által felrajzolt kérdőjelek szerint sincs másra lehetőségünk, mint hogy – úgymond – a „kultúrádat kultúrámmal értelmezem" paradoxonának módjára járjunk el.[32] És valóban: ebből az intellektusunk által gyakran abszolutizált, mert fogalmilag s logikailag önbezárulónak tetsző körből csakis tudásszerzésünk és visszacsatolásai végtelensége, a társadalmi gyakorlat ténylegessége tud adni az ember számára valamelyest meggyőző feloldást. Történetesen ezzel foglalkoztam a közelmúltban a fukuokai világkongresszus egyik központi témájaként – *Comparative Law and Multicultural Legal Classes* (2020)[33] –, amikor is ismeretelméleti alapjainak három évtizede megkezdett tárgyalását az összehasonlító jognak mint módszernek s mint diszciplínának a globális szocializációs és edukációs folyamatokba, azaz az egyetemes emberi megértésbe ágyazásában vitattattam.

E foglalatoskodás során merült fel egy további, itt tárgyaltan utolsó kérdés is. Hazai szóhasználatunkban ugyanis (az antropológia üzenetével egyetértően) kézenfekvő volt a 'jogi kultúrák' terminusában gondolkodnom. Ám az, ami nyugodt állóvíznek tűnt, rögvest felzavarodott azzal, hogy az összehasonlító jogművelés egyik nagy, 2002 őszén rendezett brüsszeli nemzetközi konferenciáján[34] nyitó előadásában ezt mind *Alan Watson* és mind *H. Patrick Glenn* lényegileg megkérdőjelezte. Akkor pedig, amikor délután az én előadásomra került sor, kezdete előtt még odajött hozzám *Glenn* (akit mintegy másfél évvel azelőtt, pontosan New York ikertornyai összedőltének a hetén látogattam meg Montréalban) s kategorikus türelmetlenséggel felhánytorgatta nekem, hogy „már előadásom címében is a 'legal culture' kifejezéssel élek, noha ez náluk – amerikai megközelítésben – nem korrekt, mert (1) maga a 'kultúra' a német romanticizmusban gyökerezik, ami már a nemzetiszocializmusra való hatásgyakorlása okán eleve kétségessé teszi; (2) megosztó, mert valamely oldalnak elsődlegességet tulajdonítva polarizál, tehát dezintegratív hatású; ráadásul (3) felesleges is, mert nem mond többet/mást, mint a 'jogi hagyomány'. Erre csak azt válaszolhattam, hogy (1) számomra ez a *colere*/*cultus*-gyökérzetű *cultīvāre* nyomán mint *Voltaire* tanítása, a *Candide* végüzeneteként ismerős; (2) nem szinonímák, hanem eltérő irányok/tartalmak; mert (3) 'kultúra' az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a 'hagyomány' viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír."[35] Döbbenettel cáfoltam hát, mint álproblémára álválaszosan adott szokásos amerikai leegyszerűsítést, de izgatni kezdett a jogi kultúra és az általa választott terminus, a jogi hagyomány viszonya. Két év múltán, és ráadásul éppen az ő grandiózus szintézise[36] nyomán, akkor foglalhattam állást erről (a kontinentális hagyomány amerikai tudósa által már eleve megerősítetten[37]), amikor a zsidó és az arab jogban jogintézményszerűen jelenlévő és fontos 'hagyomány' mibenlétét elemeztem. Eszerint „A hagyomány nem más, mint valamiféle korábbi, eredendő, mintául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását.

[32] Varga 2004: 5. fej. Ezt segítette Medick, Hans: »Missionaries in the Row Boat«? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History. In Comparative Studies in Society and History, Vol. 29, No. 1, 1987, 76-98. o.

[33] Varga, Csaba (ed.): Comparative Law and Multicultural Legal Classes. Challenge or Opportunity? Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law 46, Springer Nature, Heidelberg, 2020, x + 210. o.

[34] van Hoecke, Mark (ed.): Epistemology and Methodology of Comparative Law. European Academy of Legal Theory, Hart Publishing, Oxford, 2004, 408. o.

[35] Varga Csaba: Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban. Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban. In Állam- és Jogtudomány, 2018/3. szám, 88. o. 68. sz. jegyzet.

[36] Glenn, H. Patrick: Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law. Oxford University Press, Oxford – New York, 2000, xxiv + 371. o.

[37] „A jogi hagyomány a jogrendszert azon kultúrához viszonyítja, amelynek maga is részleges kifejeződése, s ezzel kulturális perspektívába helyezi." Merryman, John H.: The Civil Law Tradition. An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America. Stanford University Press, Stanford, 1969, 2. o.: "The legal tradition relates the legal system to the culture of which it is a partial expression. It puts the legal system in to a cultural perspective".

A ‘jogi hagyomány’ így maga sem lehet egyéb, mint viszonyfogalom; tehát nem áll fenn másként, mint egy sajátos kapcsolódás termékeként. Hiszen nem maga a múlt darabja vagy vonatkozása a hagyomány. Önmagában nem is a külső-belső bizonyosságkeresés, biztonság utáni sóvárgás, a megerősítés vagy utat mutatás lehetőségeinek kutatása a hagyomány. Hanem pontosan e kettő találkozása: a múlt valamely szeletének kiválasztása vagy valamiféle néki tulajdonított jegynek minősítése azért, hogy benne és általa történhessék meg a jövő perspektívájában látott jelennek valaminő elmúlthoz mint ragaszkodásra érdemeshez – mert önmagában értékeshez – kapcsolása.”[38] Ez az, amit tömör rövidséggel, mint épp az imént láttuk, már 2002-ben, Brüsszelben, személyesen *Glenn* professzornak adott válaszként megfogalmazhattam: „‘kultúra’ az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a ‘hagyomány’ viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír.”

V. Összegzés

Mióta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézetét 1995-ben megalapíthattam, a jogösszehasonlítás alapjait is okítjuk, együtt a jogi kultúrák és a bírói gondolkodásmód történeti összehasonlító elemzésével, s így a fenti szemlélet és kutatási eredmények tanításával intézeti/tanszéki szinten bőven élhetünk.[39] Saját munkáimnak úgyszólván teljessége angol nyelven s nem kis mértékben egyéb nyelveken ugyancsak hozzáférhető. Maga a kérdéses szemlélet terjedési esélyeire kedvezően hat, hogy eleve három jogtudományi diszciplína számára kínál mondanivalót, hiszen nemcsak a jogösszehasonlítás az, aminek látásmódját tágítja, de a jogi historikus tanulmányokon túl magát a történeti egyetemességet biztosítva kiteljesítheti az elméleti jogi gondolkodás egészét is.

Ha tőmondatban kellene az eddigiekben elmondottak üzenetét megfogalmaznom, feltehetően csak annyit vallhatnék, hogy – a fentiek szellemében és legalábbis számomra – jogi komparatisztika nélkül nem létezhet elméleti jogi gondolkodás sem.[40]

Emögött persze burkolt állításként valami olyasmi is rejtezik, amit a komparativizmusnak valahai szocialista múltunkban a tiltásra egy-két évtizedes késéssel rákövetkező visszatéréséről már megfogalmazhattam:[41] jelenlétének természetessége jogtudományunkban már annyira megerősödött, hogy mind a történelmi előzményekből történő kifejtés s mind az összehasonlító perspektívával és alapon történő elemzés gyakorlatilag minden kutatás csaknem kötelező eljárása lett. Már pedig egy túlzottan elvont okoskodásban ilyesminek általános gyakorlattá válása érdekes módon már-már azt eredményezi, hogy lassacskán maga az ‘összehasonlító’ vagy a ‘történeti’ válik kijelölő jelzőből mintegy fosztóképzővé, hiszen a külön vagy hangsúlyos feltüntetés lassacskán olybá tűnik, mint amikor egy tárgyat fosztunk meg természetes környezetétől vagy tulajdonságától.

Ám mindez már maga sem más, mint egyfajta győzelmi híradás, amiért a világon oly sok társunknak hálásak lehetünk.

[38] Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga 2004: 47-66, 52-53. o.
[39] Varga, Csaba: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. In Iustum Aequum Salutare, 2009/2. szám, 165-184. o.
[40] Talán ezért is adtam címül ukrán nyelvre lefordított cikkeim gyűjteményes kiadásának, hogy Порівняльне правознавство як філософія права – філософія права як порівняльне правознавство. Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest, 2019, 167. o. https://mek.oszk.hu/19200/19263/ (2024. november 15.), vagyis „jogösszehasonlítás mint jogelmélet – jogelmélet mint jogösszehasonlítás”.
[41] Varga, Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary. In Journal of Comparative Law, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. DOI 10.5281/zenodo.13835667

Irodalomjegyzék

David, René: Les grands systèmes de droit contemporains. (Droit comparé.) Dalloz, Paris, 1964

David, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog, ford. Nagy Lajosné Dusa Margit. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977

Ehrmann, Henry W.: Comparative Legal Cultures. Prentice-Hall, Englewood Cliffs (N.J.), 1976, xv + 172. o.

Gessner, Volkmar et al. (ed.): European Legal Cultures. Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I, Dartmouth, Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, 1996, xviii + 567. o.

Glenn, H. Patrick: Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law. Oxford University Press, Oxford – New York, 2000, xxiv + 371. o.

Husa, Jaakko: Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies? In Maastricht European Private Law Institute Working Paper, 2012/18. szám, https://ssrn.com/abstract=2179890 (2024. november 15.) https://doi.org/10.2139/ssrn.2179890

Legrand, Pierre: Le droit comparé. Que sais-je? 3478, Presses Universitaires de France, Paris, 1999

Medick, Hans: »Missionaries in the Row Boat«? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History. In Comparative Studies in Society and History, Vol. 29, No. 1, 1987, 76-98. o. https://doi.org/10.1017/S0010417500014353

Merryman, John H.: The Civil Law Tradition. An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America. Stanford University Press, Stanford, 1969

Puchalska-Tych, Bogumila – Salter, Michael: Comparing Legal Cultures of Eastern Europe: The Need for a Dialectical Analysis. Legal Studies, Vol. 16, No. 3, 1996, 157-184. o. https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.1996.tb00001.x

van Hoecke, Mark (ed.): Epistemology and Methodology of Comparative Law. European Academy of Legal Theory, Hart Publishing, Oxford, 2004, 408. o.

Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In Varga 2001a: 4-18. o.

Varga Csaba: A jog meghatározásának néhány kérdése az ausztrál jogelméletben. [1964.] In Varga 2001a: 19-48. o.

Varga Csaba: Henry Lévy-Bruhl és a jogszociológia. In Állam- és Jogtudomány, 1966/1. szám, 151-158. o.

Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1967, 210. o.

Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. In Állam- és Jogtudomány, 1970/2. szám, 249-307. o.

Varga Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. In Jogtudományi Közlöny, 1970/9. szám, 502-509. o.

Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. In Állam- és Jogtudomány, 1977/l. szám, 68-99. o.

Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 351 o. / 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 439. o.

Varga Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Gyorsuló Idő, Magvető, Budapest, 1981, 287 o.

Varga Csaba: Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum, Budapest, 1994, xix + 503. o.

Varga Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 1998, 388. o.

Varga Csaba: Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések. [AKAPrint], Budapest, 1998, 234. o.

Varga Csaba: Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban. In Varga 2000: ix-xviii. o.

Varga Csaba: Összehasonlító módszer és jogelmélet. In Varga 2001a: 97-101. o.

Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In Jogtudományi Közlöny, 2001/10 [a továbbiakban: 2001b], 409-416. o.

Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest, 2004 [^{2}2006], 504. o.

Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga 2004: 47-66. o.

Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga 2004: 251-302. o.

Varga Csaba: Jogállami? átmenetünk? Kráter, Pomáz, 2007, 241. o.

Varga Csaba: Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Szent István Társulat, Budapest, 2009, 282. o.

Varga, Csaba: The Philosophy of Teaching Legal Philosophy in Hungary. In Iustum Aequum Salutare, 2009/2. szám, 165-184. o.

Varga Csaba: Pályakezdés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályán. In Jogelméleti Szemle, 2010/1. szám, http://jesz.ajk.elte.hu/varga41.html (2024. november 15.)

»...csak múlásunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142. o.

Varga Csaba: Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár: Motorizáció Pécsett, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében. Pécsi Krónika, Házmester '98 Kft., Pécs, 2016, 407. o.

Varga Csaba: Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban. Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban. In Állam- és Jogtudomány, 2018/3. szám, 73-97. o.

Varga, Csaba: Порівняльне правознавство як філософія права – філософія права як порівняльне правознавство. Magyar Elektronikus Könyvtár, Budapest, 2019, 167. o. https://mek.oszk.hu/19200/19263/ (2024. november 15.)

Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány, avagy az összehasonlító történeti vizsgálódás kulcsfogalmai. In Iustum Aequum Salutare, 2021/1. szám, 191-219. o.

Varga, Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary. In Journal of Comparative Law, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. DOI 10.5281/zenodo.13835667

Varga Csaba: Jogállamiság – viták közegében. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 518. o.

Varga Csaba: Beszélgetés Péteri Zoltánnal, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya első és utolsó vezetőjével – Beszélgetőtárs Varga Csaba. In Jogelméleti Szemle, 2024/2. szám, 123-161. o. https://ojs.elte.hu/jesz/article/view/8466/6742 (2024. november 15.) https://doi.org/10.59558/jesz.2024.2.123

Varga Csaba (szerk.): Új szocialista alkotmányok. Összeáll. Rácz Attila – Toldi Ferenc – Török Lajos. MTA KESZ, Budapest, 1966, 311. o.

Varga, Csaba (ed.): Comparative Legal Cultures. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1992, xxiv + 614. o.

Varga, Csaba (ed.): Marxian Legal Theory. The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1, Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney – The New York University Press, New York, 1993, xxvii + 530. o.

Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. [Osiris], Budapest, 2000, xl + 397. o.

Varga, Csaba (ed.): Comparative Law and Multicultural Legal Classes. Challenge or Opportunity? Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law 46, Springer Nature, Heidelberg, 2020, x + 210. o. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46898-9

Visegrády Antal[1]

A magyar jogi kultúra kibontakozása[2]

Absztrakt

A jogi kultúrák fogalmának tisztázása után a dolgozat a jogi kultúrák összetevőit vizsgálja. A magyar jogi kultúra vizsgálata után a dolgozat az uniós jogrendszerek és jogi kultúrák lehetőségeivel és korlátaival foglalkozik. Végül a dolgozat elemzi az uniós tagság hatását a magyar jogi kultúrára.

Kulcsszavak: írott és élő jog, jogászi hivatás, pereskedés, jogtudat, EU tagság és magyar jogi kultúra

Abstract

After the cleaning of the notion of legal cultures, the paper examines their components. After the examination of Hungarian legal culture,the paper deals with the possibilities and limits of the EU Legal systems and cultures. Finally the paper analysis the impact of EU membership on the Hungarian legal culture.

Keywords: written and living law, legal practice, litigation, legal awareness, EU membership and Hungarian legal culture

I. A jogi kultúra fogalma

A kultúra és a jog között folyamatos kölcsönhatás és sokrétű kapcsolat van,[3] amelyet két alapvető állításban foglalhatunk össze: egyrészt, a jog az adott társadalom kultúrájának összetevője, másrészt pedig, nem létezik olyan jog vagy jogrendszer, amelyet át ne hatna a társadalom kultúrája. A jogi kultúra, éppúgy, mint a politikai kultúra, a történelem folyamán alakult ki, jellemzőit és megvalósulását a történelem befolyásolta, alakította.[4] A jogi kultúra mindig a hagyomány és újítás között áll. A jogi kultúra fejlődése hosszú távú folyamat, amely nemcsak szerves fejlődést foglal magában, hanem a már létező kultúra ápolásának feladatát is. Következésképpen, a jogi kultúra nem jelent pusztán a már kialakult értékekhez való ragaszkodást, sem változtatást pusztán a változtatás kedvéért.[5] A jogi kultúra a következő elemekből áll:

- írott és élő jog,
- intézményi infrastruktúra (bírósági rendszer, jogász szakma),
- jogi szempontból meghatározó magatartásmodellek (pl. pereskedés), és
- a jogtudat.[6]

[1] Professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.221
[3] Vö. pl. Ernst, Mayer Max: Rechtsnormen und Kulturnormen. Schletter, Breslau, 1903, 24.; Fezer, Karl M.: Teilhabe und Vernatwortung. München, 1986, 22. o. és köv.
[4] Tarello, Giovanni: Atteggiamenti dottrinali e mutamenti strutturali dell' organizzazione guiridica. In Materiali per una storia della cultura guridica. 1980/1. szám, 157-166. o.
[5] Schäffer, Heinz: Társadalmi környezet és jogi kultúra. In Magyar Jog, 1996/2. szám, 102-107. o.
[6] Vö. Visegrády Antal: A jog- és állambölcselet alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001, 11. o.

Bizonyos szempontból a jogi kultúrát fel lehet osztani külső (laikus) és belső (hivatásos) jogi kultúrára.[7] Egy másik megközelítés egyenesen jogi szubkultúrákról beszél. Példaként hozza fel, hogy a katonai szolgálat teljesítését lelkiismereti okokból megtagadókat Észak- és Dél-Norvégiában a bíróságok elítélik, míg Nyugat- és Közép-Norvégiában felmentik.[8] Világszerte megkülönböztethetünk regulatív (euro-atlanti) és orientatív jogi kultúrákat.[9]

II. A magyar jogi kultúra főbb történeti jellemzői

A kelet- és közép-európai régió társadalmainak jogi kultúrája főként regulatív jellegű volt, bár a történelem során vegyültek bele az orientatív jogi kultúrára jellemző elemek is. Ez két okkal magyarázható. Egyrészt, a régió jogrendszerei bizonyos téren erős regulatív elemekkel rendelkeztek, például a pereskedési hajlam tekintetében, főként Magyarországon. Más téren viszont a törvény megkerülésére való hajlandóság nemcsak hogy évszázadokon keresztül létezett és létezik ma is, hanem a jogi kultúra elfogadott viselkedésformájává is vált. Bár a jogállamiság eszméje hatással volt a királyi törvényhozásra – ahogy ezt a magyar jogtörténet bizonyította is –, a XVI. század elejéig a királyi törvényhozás gyakorlatilag csak az adott király uralkodásának idejére szóló jogszabályok megalkotását jelentette. A XVI. századig a bírósági ítéletek és carták nem törvényekre, hanem az ország ősi szokásaira hivatkoztak (*antique regni consuetudo*). Ez a körülmény bizonyos mértékben eltérítette a magyar jog – és ezzel együtt a jogi kultúra – fejlődésének irányát a nyugati jogrendszerekétől, ami a későbbiekben újra felvetette az adaptáció szükségességének kérdését.[10]

A magyar jogi kultúrában a bíróság és ezzel együtt a bíró társadalmi helyzete is ambivalens maradt. A magyar bírósági szervezetet csak 1869-ben választották külön a közigazgatástól, és csak ekkor rendelkezett törvény a bírák függetlenségéről. Egyrészt a bírói szerep sosem vált olyan jelentőssé és elismertté Magyarországon, mint például az angolszász jogrendszerekben. Másrészt viszont a magyar jogi kultúrában megmutatkozó pereskedési hajlam a bíróságnak mint a jogviták eldöntésében résztvevő intézménynek a fontosságát jelzi. A „szocialista" korszakban, a korlátok nélküli törvényhozás vált meghatározó jellemzővé, a bürokratikus típusú, szimbolikus és technikai jellegű jogszabályok száma gyors növekedésnek indult, és ennek következtében – a normativitás háttérbe szorult. Mindez jelentős mértékben rontotta a jog és a jogász szakma társadalmi presztízsét, amelyet a mesterségesen generált politikai célokat szolgáló koncepciós perek még tovább romboltak.

III. A magyar jogi kultúra a rendszerváltás után

III.1. Írott és élő jog

A történelmi múltra visszatekintve, azt kell megvizsgálnunk, hogy az intézményi és politikai kultúrának a változása vajon kontinuitás vagy diszkontinuitás eredménye. Magyarországon a következő területeket különböztetjük meg:

- politikai intézmények: diszkontinuitás, forradalmian új kormányzati rendszer,

[7] Vö. Friedman, Lawrence M.: Law and Society. Prentice Hall, N. J., 1997, 76. o.
[8] Podgóreczki, Adam: Dreistufen-Hypothese über die Wirksamkeit der Rechts. In Hirsch, Ernst E. – Rehbinder, Manfred (szerk.): Studien und Materalien zur Rechtssoziologie. Köln, Oplanden, 1967, 40-43. o.
[9] Kulcsár Kálmán: Jogszociológia. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997, 137-147. o.
[10] Uo.

- jogrendszer: kontinuitás.[11]

Ezen a téren, különös figyelmet kell szentelnünk az Alkotmánybíróság híres határozatának [11/1992. (III.5) AB határozat], amely egyértelmű megállapításokat fogalmazott meg többiek között a jogállamiságról és a rendszerváltás jogi jelentőségéről.

„Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és program egyszerre. A jogállam azáltal valósul meg, hogy az Alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul. A jog számára a rendszerváltás azt jelenti, és jogi rendszerváltás kizárólag abban az értelemben lehetséges, hogy a jogállami Alkotmánnyal összhangba kell hozni, illetőleg – az új jogalkotást tekintve – összhangban kell tartani az egész jogrendszert. Nemcsak a jogszabályoknak és az állami szervek működésének kell szigorúan összhangban lenniük az Alkotmánnyal, hanem az Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat. Ez a jog uralma, ezzel lesz az Alkotmány valósággossá. A jogállam megvalósítása folyamat.

A rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe. A legalitás elve azt a követelményt támasztja a jogállammal szemben, hogy a jogrendszer önmagára vonatkozó szabályai feltétlenül érvényesüljenek. A politikai szempontból forradalmi változásokat bevezető Alkotmány és sarkalatos törvények a régi jogrend jogalkotási szabályainak betartásával, formailag kifogástalanul, és kötelező erejüket ebből származtatva jöttek létre. A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az 'Alkotmány előtti' és 'utáni' jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös, illetve a jogszabály alkotmányossága tekintetében nem értelmezendő kategória. Keletkezési idejétől függetlenül minden hatályos jogszabálynak az új Alkotmánynak kell megfelelnie. Az alkotmányossági vizsgálatban sincs a jognak két rétege, és nincs kétféle mérce sem. A jogszabály keletkezési idejének annyiban lehet jelentősége, hogy régi jogszabályok a megújított Alkotmány hatálybalépésével válhattak alkotmányellenessé."

Az Alkotmánybíróság döntése szintén utal a gondolkodásmód és attitűd változásának fontosságára a jogi (és ezért a politikai) kultúrában. Ez a rendszerváltás, amely jogállami forradalom útján és törvényesség és kontinuitás alapján ment végbe, tömeges törvényhozást tett szükségessé. A normaalkotásban a hangsúly áthelyeződött a jogforrási hierarchia csúcsára, így jött létre több mint másfélezer hatályos törvény (a jelenleg érvényben lévő jogszabályok száma mintegy hatezer).[12] A 90-es évek elejétől a törvények száma folyamatos növekedést mutat. A törvények háromnegyedét 1990. óta hozták, tehát a jogrendszer legfontosabb szintje lecserélődött a rendszerváltás után. Míg a Parlament 1990-ben 104, 2000-ben 145 törvényt hozott, a 2010. májusa és 2011. májusa között hozott törvények száma elérte a 200-at, beleértve az új Alaptörvényt is, amely az 1949. évi Alkotmányt váltotta fel. Nagyfokú aktivitás figyelhető meg az átruházott jogalkotás (rendeletalkotás) terén is. Az Alkotmánybíróság bírái a jogalkotás felett állandó felügyeletet gyakorolnak.

Az „élő jog" legfontosabb színtere a bírák által alkotott jog. A bíróságok nem pusztán „végrehajtják" a jogi normák rendelkezéseit, hanem értelmezik,[13] alkalmazzák és ezáltal szükségszerűen fejlesztik is a jog minden ágát. Tehát, *praetor ius facit inter partes*. Ezért a bíróságok állandó és egységes gyakorlata, valamint a Legfelsőbb Bíróságnak ezt az egységes gyakorlatot alakító precedens értékű jogegységi határozatai, egyedi határozatai és egyes véleményei mind jogforrásszerű normáknak tekinthetők. Csak a példa kedvéért: 2008 és 2010 között 46 büntetőjogi, 37 közigazgatási és 24 polgári jog precedens született.

[11] Vö. Paczolay Péter: Constitutional Transition and Legal Continuity. In Connecticut Journal of International Law, 1993/8. szám, 559-574. o.
[12] Fleck Zoltán: Változások és változatlanságok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 55. o.
[13] Vö. Zirk-Sadowski, Marek: Court as Judges' Interpretative Community. In JURA, 2011/1. szám, 142-150. o.

IV. A jogászi hivatás

A rendszerváltást megelőzően a magyar jogász szakmát két alapvető vonás jellemezte. Egyrészt, alacsony volt a presztízse, másrészt, a négy évtizednyi „szocialista" – és ennek leple alatt: keleti – befolyás ellenére, jelentős mértékben megőrizte a hagyományos magyar jogi gondolkodás folytonosságát. Ez utóbbi jellemző döntő fontosságúnak bizonyult a magyarországi rendszerváltás során.[14] Az első választásokat követően, az Országgyűlést nagyrészt jogászokkal, független értelmiségiekkel és filozófusokkal töltötték meg.

A jogászi pálya vonzereje hirtelen megnőtt – összhangban Magyarország demokratikus jogállammá való fejlődésével. Összehasonlítva a rendszerváltás idején hagyományos jogászi hivatást űző mintegy 4000 fővel, ma ezeken a területeken 15 000 jogászról beszélhetünk, köztük: 2800 bíróról, 1729 ügyészről, mintegy 10 000 ügyvédről és 313 közjegyzőről. A korábbi négy jogi kar helyett, az oktatás nyolc jogi karon zajlik. A 90-es évek elején 3000 joghallgató volt; ma több mint 18 000. A diploma megszerzése után legtöbbjük az ügyvédi pályát választja.

V. Pereskedés

A pereskedési hajlam, amely a magyar jogi kultúrát egész történelme során jellemezte, természetszerűleg tovább erősödött a piacgazdaság feltételei között, és a bíróságok számára nehézséget jelentett a fokozódó ügyteherrel való megbirkózás. Míg például 1998-ban a helyi és megyei bíróságokhoz benyújtott keresetek száma 402 884 volt, 2010-ben ez a szám 456 188-ra emelkedett. A befejezett ügyek száma ezekre az időszakokra vonatkozóan 410 810 és 453 325 volt.

Magyarország közelebb áll a rövid perek országaihoz, de átlagosan minden típusú per valamivel tovább tart Magyarországon, mint Németországban (hat hónap) vagy Franciaországban (négy hónap). Bár Magyarország dicsekedhet – a lakosság arányában – a második legnépesebb bírói karral (2800 bíró) Németország után, az első és másodfokú eljárások átlagosan egy évig tartanak, és a legleterheltebb bíróságokon a perek időtartama a két évet is elérheti (pl. Pest megyében).[15]

VI. Jogtudat

A magyar lakosság jogtudatában a rendszerváltást követően végbement változásokat kitűnően mutatják az 1998-98-ban 219 fős mintán végzett elemzés főbb eredményei.[16] A jogágak közül a büntetőjog bizonyult a legismertebbnek és a közigazgatási és eljárási jog a legkevésbé ismertek. A megkérdezettek 90%-a tudta, hogy a bíróság nem fogadja el a felperes vagy vádlott azon védekezését, hogy nem ismerte azokat a jogszabályokat, amelyek alapján a bíróság el akarja marasztalni. Az 1965-ben végzett felméréssel összehasonlítva 15%-os növekedést tapasztalhatunk a helyesen válaszolók számában. Magyarország jogállamiságának szerencsés következménye, hogy 30%-kal több fő gondolja úgy, hogy igazságos ennek az alapelvnek az alkalmazása. Azaz, változott a jogtudat minőségszerkezete is.

Az elemzésben résztvevő lakosság 87%-a tudta, hogy Magyarországon a törvényeket az Országgyűlés hozza, 10%-uk nem válaszolt erre a kérdésre, 3%-uk pedig rossz választ adott. Az 1965-ös felmérés idején az Országgyűlést választók aránya összesen 45% volt! A jelentős

[14] Kulcsár: i.m. 137-147. o.
[15] Vö. Pokol Béla: Jogszociológiai vizsgálódások. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003, 46-49. o.
[16] Kormány Attila: Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban. In De Jure, 1999/1. szám, 1. o.

különbség oka szintén a rendszerváltásban rejlik, mivel az Országgyűlés súlya és hatalma jelentősen megnövekedett és az állampolgárok figyelemmel kísérik – kísérhetik – az Országgyűlés munkáját. Sajnálatos azonban, hogy arra a kérdésre, hogyan lehet részt venni egy nyilvános tárgyaláson – előzetes engedély nélkül –, a helyes válaszok aránya mindössze 33% volt. Ez az állampolgároknak a bírósághoz való apatikus hozzáállásával magyarázható, valamint azzal, hogy az igazságszolgáltatási rendszerbe vetett bizalom nagymértékű csökkenést mutat az utóbbi években.

Végül, beszélnünk kell arról a dichotómiáról, hogy amíg a megkérdezett 219 fő háromnegyede különbséget tudott tenni az emberölés és az emberölés kísérlete között, a törvényhozást összekeverték az igazságszolgáltatással, és a természetes és jogi személyek közti különbséget sem ismerték. Mindezt figyelembe véve, miközben elégedetten tapasztaljuk a magyar jogi kultúra megszilárdulását, nem szabad megfeledkeznünk a jogi ismeretek terjesztéséről és a jogtudat fejlesztéséről.

VII. Az EU-tagság hatása a magyar jogi kultúrára

Két rövid kérdésre kerestünk rövid választ. Először: készen állt-e a magyar jogi kultúra a csatlakozásra 2004-ben? Másodszor: hozzájárulhat-e Magyarország pozitív módon az EU jogi kultúrájához? Az EU-jog nem egyenlő az „európai jogi kultúrával", hanem az európai jogi kultúrák eredménye.[17] Az új „európai kultúra" most van kialakulóban, amit jelez például a technikai jogszabályok elburjánzása, ugyanakkor a jogrendszer növekvő egységesedése és vertikális pluralitása is. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a nemzeti törekvések mellett, bizonyos harmonizációs tényezők is mindig jelen voltak az ezer évre visszatekintő magyar jogi fejlődésben. E harmonizációs folyamat mögött meghúzódó főbb erők a következők voltak: Magyarországnak a Nyugat-Európáéhoz hasonló gazdasági és társadalmi szerkezete, valamint az európai életszínvonalhoz való felzárkózás törekvése. Ebben a tekintetben tehát Magyarország EU-s csatlakozásának jogharmonizációs dimenziója nem az első kihívás a magyar történelem során.

A rendszerváltás óta több pozitív euro-konformitás felé mutató tendenciát is megfigyelhetünk a magyar jogi kultúrában. Ilyen például a rendszerváltás legalitásának ténye, valamint az Alkotmánybíróság következetes joggyakorlatának a magyar jogi kultúrára gyakorolt előnyös hatása. Másrészt, a jogszabályok harmonizációja jelentős szerepet játszik Magyarország regulatív jogi kultúrájának megszilárdításában. Elég csak arra a tényre utalnunk, hogy a Fehér Könyvben szereplő uniós jogszabályokat Magyarország 1990 és 2003 között harmonizálta. A bírák és közszolgák nyelvi és európai jogi továbbképzése megtörtént, de a végső megoldás az egyetemekről kikerülő új generáció tömeges alkalmazásától várható.

Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy Magyarország Európába való integrálása nem zárja ki azt, hogy megőrizzük az ország jogi kultúrájának egyediségét. Az integráció célja kettős. Egyrészt biztosítania kell bizonyos közös hatások elérését; másrészt pedig, ennek érdekében be kell építenie a folyamatokba biztosítékokat annak érdekében, hogy hasonló eredők hasonló eredményekre vezessenek. „A jogban mindez azt jelenti, hogy a jogi kultúrának csakis olyan elemeit lehet – s adott esetben kell – egységesítenünk, amelyek *sine qua non* szereppel eszközszerű jelentőségűek a mindenképpen megvalósítandó alapcélok szemszögéből."[18]

[17] Vö. pl. Febbrajo, Alberto – Sadurski, Wojciech (szerk.): Central and Eastern Europe after Transition. Ashgate Publishing, Cornwall, 2010.

[18] Varga Csaba: Európai integráció és a nemzeti jogi kultúrák egyedisége, 446. o. In Jogtudományi Közlöny, 1992/10. szám, 442-447. o.

Ezért, amikor azon munkálkodunk, hogy a magyar jogi kultúrát eurokonformmá tegyük, figyelmet kell fordítanunk a már létező magyar kultúra ápolására is! Nem gondolom, hogy túlzás azt állítani, hogy a magyar jogi kultúra is hozzá tudna járulni az Európai Unió jogrendjének fejlődéséhez, ha a magyar jogpolitika kezdeményezhetné néhány magyar jogi megoldás átvételét és alkalmazását a közösségi joganyagban még kidolgozatlan jogi intézmények fejlesztésére. Ilyen megoldás lehetne például, a magyar etnikai kisebbségekről szóló törvény.

Irodalomjegyzék

Ernst, Mayer Max: Rechtsnormen und Kulturnormen. Schletter, Breslau, 1903.

Febbrajo, Alberto – Sadurski, Wojciech (szerk.): Central and Eastern Europe after Transition. Ashgate Publishing, Cornwall, 2010.

Fezer, Karl M.: Teilhabe und Vernatwortung. München, 1986.

Fleck Zoltán: Változások és változatlanságok. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

Friedman, Lawrence M.: Law and Society. Prentice Hall, N. J., 1997.

Kiss Róbert Richard – Zsidai Ágnes: Társadalom és jog. GloboBook, Budapest, 2016.

Kormány Attila: Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban. In De Jure, 1999/1. szám, 1. o.

Kulcsár Kálmán: Jogszociológia. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1997.

Paczolay Péter: Constitutional Transition and Legal Continuity. In Connecticut Journal of International Law, 1993/8. szám, 559-574. o.

Podgóreczki, Adam: Dreistufen-Hypothese über die Wirksamkeit der Rechts. In Hirsch, Ernst E. – Rehbinder, Manfred (szerk.): Studien und Materalien zur Rechtssoziologie. Köln, Oplanden, 1967, 40-43. o.

Pokol Béla: Jogszociológiai vizsgálódások. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003.

Schäffer, Heinz: Társadalmi környezet és jogi kultúra. In Magyar Jog, 1996/2. szám, 102-107.

Tarello, Giovanni: Atteggiamenti dottrinali e mutamenti strutturali dell' organizzazione guiridica. In Materiali per una storia della cultura guridica, 1980/1. 157-166. o.

Varga Csaba: Európai integráció és a nemzeti jogi kultúrák egyedisége. In Jogtudományi Közlöny, 1992/10. szám, 442-447.

Visegrády Antal: A jog- és állambölcselet alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001.

Zirk-Sadowski, Marek: Court as Judges' Interpretative Community. In JURA, 2011/1. szám, 142-150. o.

Zsidai Ágnes[1]

A jog mint legitimáció[2] – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban

Absztrakt

Tanulmányunkban a jog mint társadalmi alrendszer funkcióváltását szeretnénk bemutatni a magyarországi rendszerváltozás(ok) perspektívájából. Vizsgáljuk a Rákosi-éra és a későkádárizmus érvényességi-legitimitációs alapjait és a jog legitimációs eljárásban játszott szerepét. Míg a totalitarizmus idején a politika a jogot teljes mértékben instrumentalizálta, 1956 után a politikai pragmatizálása lehetővé tette a jogi alrendszer viszonylagos önállóságának megteremtését. Ezáltal paradox módon a jog egyrészt legitimációs tényezővé vált, másrészt maga is gyengítette a monopolisztikus hatalomgyakorlást, és hozzájárult a békés, kompromisszumos rendszerváltáshoz.

Kulcsszavak: diktatúra/demokrácia, totalitarizmus, pragmatikus hatalomgyakorlás, legitimitás, legitimáció, legalitás, jogi instrumentalizálása, jog relatív funkcionális önállósága, jogállam

Abstract

In our study, we would like to present the changing functions of law as a social subsystem from the perspective of the Hungarian regime change. We will examine the foundations of validity-legitimacy in the Rákosi era and late-Kadarism and the role of law in the legitimation process. While during the totalitarianism politics instrumentalised law entirely, after 1956, its political pragmatisation allowed the legal subsystem to establish relative autonomy. In this way, law paradoxically became a legitimating factor on the one hand, but also weakened the monopolistic exercise of power and contributed to a peaceful and compromised regime change.

Keywords: dictatorship/democracy, totalitarianism, pragmatic exercise of power, legitimacy, legitimation, legality, legal instrumentalisation, relative functional autonomy of law, rule of law

[1] Habil. egyetemi docens, ELTE ÁJK Jog-és Társadalomelméleti Tanszék.
[2] DOI 10.59558/jesz.2024.4.227

1989 júniusában Budapesten újra temették Nagy Imrét, 1956 miniszterelnökét és mártírtársait. A magyarok 1989 augusztusában a kelet-európai piknik alkalmával megnyitották a határokat Ausztria felé. Még ez év októberében leomlott a berlini fal. Méltán gondolhattuk: történelmet élünk.

Még fel sem ocsúdtunk az eufóriából, a hivatásos elemzők, politológusok, szociológusok rögtön nekiláttak nemcsak a történések értékelésének és minősítésének, hanem váteszi jóslatok gyártásának is. A tudományos leírással keveredtek a „régi" és az „új" önmeghatározására, megragadására irányuló, a *belső ellenzék* sokszor érzelmileg, ideológiailag megterhelt, publicisztikai vonásokkal teli kritikái, valamint a *külső* megfigyelők ugyancsak különböző műfajban megfogalmazott elemzései. Ez a helyzet csak bonyolódott azáltal, hogy a váltás leírására hivatott tudósok, politológusok, szociológusok, közgazdászok, jogtudósok jórésze mintegy három évtizede maga is involválódott a politikába, az átalakulás pártpolitikailag aktív cselekvőjévé vált. Azóta „sok víz lefolyt a Dunán": az aktorok jórésze csalódottan kivonult a politikából. Mára a félig még rendszerváltó, de korosodó, ugyanakkor gazdaságilag-politikailag stabilizálódott új elit a XX. századi magyar történelem „újra értelmezésével" és az ezredforduló első évtizedének kemény kritikájával már más megvilágításba helyezi a rendszerváltást megelőző későszocialista korszakot. Ám nem kerülhetjük meg a kérdést: honnan jöttünk – hová tartunk?

I. Előzetes megjegyzések a magyarországi rendszerváltozás problémájának fogalmi tisztázásához

I.1. Diktatúrából demokráciába?

Abban általában megegyeztek a vélemények, hogy a '80-as évek végén, '90-es évek elején Közép-Kelet-Európában „rendszerváltás" zajlott le. Jelen tanulmányunkban nem kívánunk belemenni a rendszerváltás történetfilozófiai értelmének, gazdasági, szociológiai, társadalomlélektani tartalmának elemzésébe[3], mondanivalónk kifejtése érdekében azonban érdemes tisztázni pár terminológiai problémát.

A rendszerváltozás folyamatát – bár különböző aspektusból – többen a *diktatúra/demokrácia* ellentétpárjával, illetve fogalmi alternatívájával közelítik meg. E fogalmaknak szociológiai leírásra való alkalmatlansága, ideológiai jellege már abban is megmutatkozik, hogy a bolsevizmus – ugyan jelentésében bizonyos módosulásokkal – önmagát diktatúraként: a proletariátus diktatúrájaként írta le. A szocialista *Ancien Régime* diktatúraként való megragadása és meghaladása az akkori konzervatív és liberális, országon belüli és azon kívüli ellenzék részéről is legitimációs, önmeghatározási igényeket elégített ki, hiszen a forradalmi átalakulás csak a diktatórikus hatalom- és uralomgyakorlással szemben alapozható meg. A fogalom tudományos használatának, heurisztikus és magyarázó értékének

[3] Jóllehet, a „rendszerváltás"-ként történő leírás lényegileg függ a „rendszer" általunk használt fogalmától. Sokan elégedetlenek továbbá annak lezajlásával és „hozadékaival", ám az nem vitatható, hogy történetileg és a tapasztalati valóságot tekintve hatalmas változások történtek a szocialista köztulajdon lebontásával, a magántulajdon dominanciájának elismerésével, az elmúlt évtizedekben a tulajdonosi réteg többszöri átrendeződésével, s úgy tűnt, hogy központilag vezérelt gazdasági és más társadalmi alrendszereket igazgató bürokratikus igazgatás átadja a helyét a piaci koordinációnak, továbbá a jogban, a művészetben, a tudományban jellemzőnek tekintett klasszikus rendező elveknek és értékeknek. Felbomlott a politikai hatalmat gyakorló egypártrendszer, választások eredményeképpen lecserélődött a politikai elit – immár többször is. Elmaradt (vagy csak nagyon esetlegesen történt meg) az „igazságtétel", az informális kárpótlás, egyfajta erkölcsi megújhodás. Lásd ehhez Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás"? Kísérlet a fogalom tisztázására. In Közgazdasági Szemle, LIV. évf., 2007. április, 305-306. o.

problematikusságát az sem oldja fel, hogy a leírásokban a ’80-as években már különbséget tesznek a Rákosi-rendszer „kemény”, totalitárius és a Kádár-rendszer „puha” diktatúrája között. Másik oldalról: demokratikus hatalmi berendezkedés és politikai kultúra hiányában a tudományos leírás szempontjából ugyancsak nem tudunk mit kezdeni a proletárdiktatúrával paradox módon együtt emlegetett „népi demokrácia” és „demokratikus szocializmus” terminológiáival sem.[4]

Hasonló csúsztatást láthatunk az átmenet *forradalomként* való aposztrofálásánál is. Minden gyökeres változás ellenére nyilvánvalóan hiányoztak a forradalom olyan „kellékei”, mint a rendkívüli állapot – vagyis a hatalom elementáris fenyegetése, az alul lévők tömeges elégedetlenségéből és fenyegetettségérzéséből kiváltott permanens izgalmi állapota –, továbbá (mind a vallási, mind a szekularizált) forradalmakra jellemző, személy vagy intézmény által hordozott karizmatikus elem. Így az átmenet aktív résztvevői, a „politikacsinálók” a forradalom fogalmát csendes, néma, vértelen, konzervatív, tárgyalásos, békés, sőt „bársonyos”, „melankolikus” forradalommá szelídítették, – legutóbb pedig a „fülkeforradalommá” transzformálták.

Az átmenet tudományos (!) leírásához nem jutunk sokkal közelebb a rendszerváltás történetfilozófiai értelmének *demokráciaként* való megragadásában[5] sem. Mint ahogyan azt a 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított 1949-es magyar Alkotmány preambuluma is rögzíti: célunk a többpártrendszerre épülő parlamentáris demokráciát és szociális piacgazdaságot megvalósító jogállam megteremtése, ám a 2011-es április 25-i Alaptörvény – „1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének” visszaállítását – „hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje” kezdetét csak 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítja.

Értelemszerűen a mindenkori alkotmányok deklaratív, teleologikus tételei, „hitvallása” bázisát képez(het)i a politikai intézményrendszer normatív alapjainak, ezzel együtt makroszinten – egyéb más funkciók mellett – legitimációs funkciót tölt(het) be. Ám a „demokrácia” alkotmányos célkitűzése jellegénél fogva alkalmatlan az átmenet, de akár még egy stabilizálódott társadalmi-politikai berendezkedés szociológiai leírására is. A piacgazdasággal összekötött parlamenti demokrácia tételezése maga is egy, a Nyugat történelmi fejlődéséből deduktíve levezetett teleologikus történelemfelfogás eredménye: valójában nem más, mint a jelenleg legelterjedtebb politikai ideológiák egyike.[6] A világrendszer

[4] Úgy vélem, hogy ebben a vonatkozásban mértékadónak kell tekintenünk Hannah Arendt diagnózisát az európai politikai (morálfilozófiai) gondolkodás tehetetlenségéről (vagy bénultságáról), és e gondolkodás hagyományos kategóriáinak használhatatlanságáról, amikor szembesülni kellett a fasizmus és bolsevizmus által kifejlesztett, a világtörténelemben eddig még példa nélkül álló politikai-uralmi berendezkedésével, a terror új államformájának katasztrofális következményeivel. A totalitárius uralmak ugyanis nem értelmezhetők a tyrannizmus, illetve diktatúra hagyományos kategóriáival. E rendszerek a politikai uralomnak olyan új struktúraelvét és struktúraformáját jelenítik meg, amely a tudományos gondolkodás részéről új fogalomalkotást igényel. Ahhoz, hogy a Magyarországon végbemenő rendszerváltozás értelmét és jelentőségét ideológiai előfeltevésektől és elfogultságoktól mentesen megvilágíthassuk – kikapcsolva a diktatúra-demokrácia normatív jellegű fogalompárját –, szükséges a totalitárius uralom struktúra-formájának, működési módjának – és ami vizsgálatunk szempontjából elengedhetetlen – fejlődéstörténeti stádiumainak elemzése. (Ebből magától értetődően következik, hogy a totális uralom fogalma fejtegetéseinkben nem normatív, hanem leíró jelleget ölt.) In Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford.: Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992.

[5] Kornai szerint például a rendszerváltás minimumfeltételeként nem jönnek számításba a kormányzat minősége, a demokrácia állapota, stabilitása, az alkotmányos megfogalmazások. In Kornai: i.m. 311. o.

[6] A régebbi korokban a történelem mint legitimáció hangsúlyosabban került előtérbe, tulajdonképpen az isteni, transzcendentális legitimáció mellett a másik jelentős igazolási forrása volt a hatalomnak. A kora újkorban, még a modernitás előtt ez különösen egyértelmű, ám éppen az alábbiak mutatják, hogy a modern korban sem tűnt el. Lásd pl. Rigó Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai (I-II. kötet), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 88-100. o.

perspektívájába állítva pedig az is könnyen belátható, hogy minden jószándékú törekvés ellenére igazából sem remény, sem pedig nincs igény nincs arra, hogy a világ összes országát szuverén és demokratikus módon kormányozzák, arról nem szólva, hogy a még a magát demokratának tartó politikusok demokrácia-értelmezései is erőteljesen különböznek.

Bizton csak az állítható, hogy a kelet-európai átalakulás valami „más" felé tart. Mint ahogyan a posztkommunista társadalmak mutatják: restaurálódhatnak a régi tekintélyuralmi viszonyok, kialakulhatnak „hibrid" berendezkedések, állandósulhatnak zavaros állapotok, egyes országok pedig jó eséllyel teremthetik meg a politikai demokráciát.

I.2. Legitimitás, legitimáció, legalitás

Jelen tanulmányunkkal nem a totalitárius rendszerek legitimitása körül fel-felcsapó, véget nem érő tudományos vitához kívánunk hozzájárulni, de – ahogy a tanulmánycímünkből fakad – nem kerülhető meg annak rögzítése, hogy miként határozzuk meg a legitimitás, a legitimáció és a legalitás fogalmait. A témával foglalkozó szerzők általában egyetértenek abban, hogy legitimitás-legitimáció értelmesen csak a politikai (uralmi) illetve az állami rendre vonatkozótathatók: csak az állami és a politikai rend igényelheti, birtokolhatja és veszítheti el a legitimitását. Míg a *legalitás* az állami hatalomgyakorlás törvényességére, jogszerűségére vonatkozó jogi fogalom, addig a legitimitás és a legitimáció fogalmai túlterjednek a hatalmat kölcsönző – akár természetjogi elvek által megalapozott – pozitív jogrenden. Egy uralom leírása, az azzal kapcsolatos elméleti álláspont, illetve az elemzések végkövetkeztetése ugyanis nagyban függ attól, hogy az elemzéshez *szubsztantív* vagy *procedurális*, illetve *normatív v*agy *empirikus* nézőpontot választunk.

A tudományos tisztázás érdekében egy adott politikai rend igazolási-érvelési rendszerének két fő jellemzőjét különböztetjük meg. Minden politikai rendnek fennáll az az *igénye*, hogy a neki alávetettek parancsait elismerésre méltónak és belsőleg is érvényesnek (tehát kötelezőnek) ismerjék el. Amennyiben az uralom működése megfelel az engedelmeskedők *legitimitási hitének*, igazolási szükségleteinek − vagyis indíttatástól függetlenül hisznek az uralom helyességében, „példaszerűségében", „jogosságában", legalábbis parancsai érvényességében −, úgy az uralom legitim. Tartalmi, *szubsztantív* szempontból a legitimitás tehát a politikai rend olyan *tulajdonsága*, amely alapján az uralomnak alávetettek annak parancsait önként követik. A *processzuális* szempont viszont arra irányítja a figyelmet, hogy a legitimitás a *legitimációs folyamatban* teremtődik meg. Ez „általánosságban" oly módon lehetséges, hogy (a) (jó) érveket vonultatnak fel az uralom igazolása mellett (pl. a hatalom isteni eredete, emberi jogok biztosítása, népszuverenitás (b) intézményesített mechanizmusokban biztosítják az uralom működését, parancsainak végrehajtását (pl. demokratikus választások, hatalmi ágak megosztása, bírói függetlenség, legalitás betartása), illetve (c) egyéb legitimációs teljesítményeket (pl. gazdasági sikereket, szabadidő) mutatnak fel, melyek motiváló erőként hatnak a politikai rendszer elfogadásában.

A *normatív* legitimitás és érvényesség erősen kötődik a megfigyelő pozíciójához. A legitimitásra vonatkozó mércéket vagy az adott politikai rend világképbe, ideológiába ágyazott rendszerelképzelései, elvei, az alkotmányból levezetett, illetve egyéb morális jogi értékítéletei (normatív-tartalmi álláspont: pl. természetjogi elméletek, népszuverenitás elmélet) vagy pedig bizonyos, a megfigyelő számára szükségesnek, „értékesnek" tartott szabályok, eljárások alkotják (normatív-eljárási koncepció). A normatív legitimitásfogalom egyrészt lehetővé teszi, hogy a megfigyelő legitimnek ítélje a fennálló rendet akkor is, ha annak parancsait mások

megtagadják, de azt is, hogy a csak látszólag önkéntes – pl. félelemből fakadó – parancskövetés esetén illegitimnek minősítse az uralmat.[7]

Az *empirikus* megközelítés esetén viszont a kutató (megfigyelő) semleges pozíciót foglal el, függetleníti magát az uralom által hirdetett, „kinyilatkoztatott" normák érvényességének a vizsgálatától. A fennálló rend legitimitását attól teszi függővé, hogy az vajon elismerésre talál-e az alávetettek összességénél vagy többségénél, tehát parancsait önként követik-e. A legitimációs processzust kollektív folyamatként értelmezi, és a sikerességétől függő legitimitást mennyiségileg mérhető nagyságnak tartja. Az empirikus érvényesség értelmében az az uralom legitim, amely az alávetettek véleménye szerint tartalmilag meghatározott „helyes", morálisan követésre méltó elvekhez igazodik (empirikus-tartalmi koncepció), vagy pedig az engedelmeskedők azon szabályok és eljárások racionalitásában hiszek, amelyek alapján a fensőbbség döntései létrejönnek (empirikus-eljárási álláspont).

Jelen tanulmányban Max Weber[8] és Niklas Luhmann[9] *empirikus-processzuális* legitimitáselméleteinek segítségével próbálom rekonstruálni a totalitárius uralom legitimitásalapját, valamint a rendszerváltozáshoz vezető, azt feltételező politikai hatalomgyakorlásban bekövetkező módosulásokat és jogi folyamatokat, a *legalitás legitimációs funkcióját* és *legitimitásteremtő* erejét.

Niklas *Luhmann* a társadalmi al(rész)rendszerek funkcionális differenciálódásából indul ki. Felfogása szerint az emberi fejlődés kezdetén jellemző sokfunkciójú alapegységekből (pl. család, nemzetség) a modernizáció során mind több funkcionális részrendszer válik ki. A szekularizációval megindult folyamat során fokozatosan bontakoznak ki a gazdaság, a politika, a jog, a tudomány, az oktatás, a tömegkommunikáció empirikusan is megfigyelhető szférái, és az egyes alrendszerekben a cselekvéseket szelektáló – pl. a gazdaságban a „rentábilis-nem rentábilis," a tudományban az „igaz-hamis", a jogban a „jogos-jogtalan" – bináris kódok, értékduálok. Ugyanakkor kialakul a szférák funkcionális autonómiája, sajátos belső logikája is, amelyek működése következtében az egyes szférák tevékenységüket magasabb hatékonysággal tudják a többi szféra és össztársadalmi irányban kifejteni.

Luhmann formális rendszerelméleti kiindulópontja legitimitás-felfogásában is érvényesül. A témát uralom- illetve rendszerorientált szemszögből közelíti meg: a legitimációt és a legitimitást nem annyira az uralomnak alávetettekből kiinduló folyamatként, hanem a politikai rendszernek a „komplexitás redukciójára" vonatkozó szükségszerű *teljesítményeként* fogja fel. Luhmann úgy véli, hogy a klasszikus, a legitimitás fogalmát az „igazságra" vonatkoztató legitimitáselméletek nem adnak választ arra, hogy a modern korban az alattvalók ténylegesen milyen motívumok alapján követik a szűk kisebbség által hozott döntéseket, hanem az az igazolási alapok tudatos átgondolása nélkül (motivumlos) zajlik.

A legitimitás kérdése Luhmann számára azt jelenti, miként lehet olyan „általánosított készséget" kialakítani, „hogy tartalmilag meg nem határozott döntéseket egy bizonyos toleranciahatáron belül elfogadjanak"[10]. Úgy látja, hogy az uralmi szférában a legitimitás az „eljárások" keretében keletkezik, mely eljárások jelentős része a normatív elvárásokat tartalmazó jogi alrendszerben zajlik le. Ilyen eljárások pl. a politikai választás, a törvényhozás, a bírósági eljárás, a közigazgatási döntési folyamatok, a népszavazás, de ide tartoznak a „második" politikai nyilvánosság intézményeinek – a különböző bizottságok és korporációk – eljárásai is.

[7] A magyar újkori történelemben kultuszok törvénybe foglalása találó példája a normatív legitimitásnak, azon belül is példának okáért az ideológia alapú engedelmesség kikényszerítésének. Rigó Balázs: Törvénybe foglalt hősök – Max Weber és a Horthy-korszak érdemtörvényei: Gondolatok a VERITAS Intézet kultusztörténeti konferenciájáról. In Újkor.hu – A velünk élő történelem https://ujkor.hu/content/veritas-intezet-kultusz-konferencia-rigo-balazs (2022. 07. 22.) (2025.01.31.)

[8] Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Budapest, 1987, 221-261. o.

[9] Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1983.

[10] Luhmann 1983: 28. o.

Az eljárásoknak tulajdonképpen kettős szerepe van. Egyrészt ezek biztosítják a döntések meghozatalát, az intézmények zavartalan működését. Luhmann számára azonban fontosabb azok *expresszív-szimbolikus* jellege, amelynek kifejezett feladata a legitimitás megteremtése. Ezen azt érti, hogy az eljárások résztvevői konszenzusra jutottak abban, hogy a politikai és állami intézmények döntési illetékességét – függetlenül az egyes döntések „helyesként" való megítélésétől – általánosan elismerik és döntéseit elfogadják.

Azt, hogy a jogot politikaelméleti értelemben legitimitásteremtő tényezőként foghassuk fel, az teszi lehetővé, hogy Luhmann a jogot nem elsősorban a (pozitivista) jogelméleti paradigmában, hanem társadalomelméleti, *szociológiai* szempontból rekonstruálja.

Köztudott, hogy Magyarországon a rendszerváltás politikailag és jogilag szabályozottan, demokratikus intézmények keretében, *konszenzusos* formában ment végbe. E politikai megállapodások eredményeit a régi, nem szabadon választott parlament alakította át törvényekké, amelyek révén a jogállam legfontosabb intézményei létrejöttek. Ekkor azonban fel kell tennünk azt az ideológiai-politikai perspektívát semlegesítő, ám a tudományos megfigyelőt provokáló kérdést, miszerint hogyan volt ez lehetséges. Hogyan volt képes egy állítólag még mindig totalitárius rendszer megteremteni azokat az *előfeltételeket*, amelyek lehetővé tették a rendszerváltást egy konszenzusos reformokat tartalmazó demokratikus diskurzuson keresztül? E probléma kapcsán két olyan tézist szeretnénk megfogalmazni és bizonyítani, amelyek elkerülik a rendszerváltás normatív (ideológiai-politikai) perspektíváját.

Első tézisünk szerint a *békés politikai átmenet* szociológiai tényezői (a reformkommunisták, illetve az ellenzék tevékenysége, a demonstrációk stb.) között kiemelkedő szerepe volt a későszocializmus *fokozatosan racionalizálódó, relatív funkcionális autonómiára szert tevő jognak.* Az MSZMP monopolisztikus hatalomgyakorlása a Kádár-korszakban a jog által egyre inkább „legalizálódott", a jogi-bürokratikus uralom több lényeges jellemzőjét felmutatta, magára öltötte. A „kommunista párt" és az állam, pontosabban: egyrészt a pártigazgatás és a közigazgatás, másrészt a politika és más társadalmi alrendszerek, illetve a magánszféra közötti közvetítés elhatárolása és egységesítése mindjobban a formális jog funkciójává vált.

Második állításunk, hogy a későkádárizmusban a jog racionalizálódása és a politikai uralom legitimitása közötti kapcsolat *paradoxon* formát öltött. Bár a jog relatív funkcionális autonómiája önmagában természetesen nem teremt legitimitást, de a legalitás jelentős mértékben hozzájárult a szocialista rendszer *legitimitásához.* Jóllehet, hivatalosan még a „Halott Isten"-né vált totalitárius ideológia szolgált érvényességi alapul, a rendszer legalitásszerű működésével kapcsolatos képzetek, elvek – más egyéb tényezők, rendszerteljesítmények pl. fridzsiderszocializmus, gulyáskommunizmus mellett – *tényszerűen* hozzájárultak a rendszer legitimációs folyamatához. Ez a specifikus legalitás ugyanakkor hozzájárult a régi rendszer legitimitásának felbomlasztásához is. Amint ugyanis e legalitást a normatív érvényesség igényével fogalmazták meg – ami a Kádár-rendszer végnapjaiban explicite megtörtént[11] –, vagyis levonták a konzekvenciákat az államformára, az alkotmányra, a jogforrási hierarchiára, jogalkotásra, jogalkalmazásra stb. tekintettel, úgy azok a fennállóra nézve folyamatos *delegitimációs potenciált* jelentettek.

[11]Az angol Independent című lap tudósítója, David Selburne írja a magyar Országgyűlés 1989. január 10-i üléséről: „Magyarországon lehetetlen a további gazdasági fejlődés – mondta az igazságügyminiszter a hallgató, tömött padsoroknak – egy tekintélyuralmi rendszer alatt. A mi politikai rendszerünk egyszerűen alkalmatlan arra, hogy a modernizáció folyamatában keletkezett politikai feszültségeket kezelje…Magyarországnak – folytatta Kulcsár – új alkotmányra van szüksége, alkotmánybíróságra, független bíróságra (minden vitán felül), a hatalmi ágak elválasztására, a jog uralmára, a polgári jogok biztosítására, a jogrendszerünk más hiányosságainak kitöltésére, annak nevében, amit ő »az európai alkotmányfejlődésbe való reintegrálódásunknak« nevezett." In Selburn, David: Death of the Dark Hero. Eastern Europe. 1987-1990. Jonathan Cape, London, 1990. idézi: Kulcsár Kálmán: A politikai rendszerváltás Magyarországon. (Az átmenet politikai és jogi problémái) Államtudományi Kutató Központ, Budapest, 1991, 18. o.

Összefoglalva: bár a legalitás Magyarországon nem vált önálló legitimitási alappá, azonban mindenképpen *alternatív* (versengő) legitimációként funkcionált, melynek szociológiailag elég jól azonosítható hordozója volt: nevezetesen a technokrácia, azon belül is a képzett jogászszakma. A jog volt az, amely a „régiből" az „új" felé vezető utat kijelölte és biztosította a békés átmenetet. Ily módon megfogalmazható az a korántsem divatos (és forradalmi) tézis*: az új legitimitásának alapja a régi sajátos legalitásán nyugszik.*

Kiinduló tézisünk kapcsán a döntő probléma annak a kérdésnek a megválaszolásában rejlik, hogy milyen feltételek mellett és hogyan jöhetett létre a jog racionalizálásának kibontakozása és paradox legitimációs-delegitimációs potenciálja? Ennek értelmezése – és a történeti hűség – kedvéért a politikai uralom és a jog viszonyát tekintve uralomtechnikailag meg kell különböztetnünk a jog instrumentalizálását megvalósító, 1956-ig tartó Rákosi-érát és a jog relatív funkcionális rendszerautonómiájának kialakulását lehetővé tévő Kádár-korszakot.

II. A létező szocializmus karakterisztikus időszakai

II.1. A jog instrumentalizálása (Rákosi-korszak)

A totalitárius uralom legitimitási elvének megragadásához Max *Weber* empirikus legitimitási elméletét hívjuk segítségül. Számára az uralom legitim fennállásának megítélésekor nem az uralom által feltételezett elvek, eszmények és normák a mérvadóak, hanem annak tényleges fennállása, vagyis az, hogy az alávetettek a fensőbbség parancsainak jelentős mértékben engedelmeskednek. „Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmeskedni fognak."[12] *Empirikus* értelemben legitim az uralom akkor, ha a legitimitásra igényt tartó személy(ek) parancsaihoz az alávetettek cselekvésekben azért igazodnak, mert azokat szubjektíve érvényesnek (elismerésre méltónak) tartják. Az uralom által befolyásolni kívánt társadalmi cselekvés jelentős mértékben úgy zajlik le, mintha a parancs tartalmát „önmagáért", annak kedvéért „cselekvésük maximájává" (motívumképző belső követelménnyé) tették volna (engedelmesség). Ugyanakkor Weber nem kerüli el a normatív érvényesség problémáját sem. Az uralom empirikus szociológiája ugyanis előfeltételezi a vizsgált uralom „érvényességét", vagyis adottként veszi, hogy a parancsok empirikusan valamilyen világképbe, ideológiába ágyazott érvényességi forrásra hivatkoznak, de azok tudományos vizsgálatát nem tartja lehetségesnek.

Ehelyütt – Weber cselekvés- és uralomtipológiája egymásnak való megfeleltetéséről szóló tudományos álláspontokra való utalás mellett[13] – abból indulunk ki, hogy az *értékracionális* érvényesség fogalma tágabban értelmezve – a természetjogi-jogállami

[12] Weber: i.m. 77. o.

[13] Weber a társadalmi cselekvés négy – tradicionális, indulati, értékracionális és célracionális – típusának analógiájára a legitim rend érvényességének négy típusát határozza meg. A rend – mint felső fogalom – legitim érvényességét a) a *tradíció* örökkévalóságának szentségében vetett hit, b) a *kinyilatkoztatott*, a példaszerű rendkívüliségébe vetett hit, c) az *értékracionális* jellegű hit és d) a tételesen lefektetett szabályokba – *a legalitásba* – vetett hit alapozhatja meg. Weber uralomtipológiájában a legitimitási igény alapján *három* tiszta típust különböztet meg. Míg a tradicionális jellegű uralom (tradicionális jog) az „emberemlékezet óta érvényes tradíciók szentségébe és a tradíciók által autoritással felruházott személyek uralmának legitim voltába vetett mindennapi hiten" (In Weber: i.m. 224. o.), addig a – jellegzetesen forradalmi-irracionális, karizmatikus uralom a „nem mindennapi odaadáson, egy szent, hősies vagy példamutató személybe" (Weber: i.m. 224. o.), vagy csoportba vetett hiten és az általa a „kinyilatkoztatott jogon" alapul. A racionális (legális) uralom a „legalitásba – a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába – vetett hiten" (Weber: i.m. 224. o.) nyugszik. A legális úr és az engedelmeskedő a személytelen rendnek, a jognak engedelmeskedik, melynek legtisztább formája a modern bürokrácia. Nyitva marad a kérdés: vajon ez utóbbi megalapozását Weber csak a célracionális vagy/és az értékracionális cselekvésekhez sorolja? (Az uralom e formái „tiszta típusok", a történeti realitás síkján a Weber által leírt ideáltipikus formában nem találhatók meg, illetve a ténylegesen fennálló uralmak több típus jegyeit is hordozhatják.)

kontextuson túl – „történetileg olyan abszolút érvényesként feltárulkozó ún. »kvázi természetjogi elveket« is magában foglalhat, amelyek a XX. század totális ideológiáiban, a fasizmusban és a bolsevizmusban fogalmazódtak meg a »természet« és a »történelem« pozitív jog feletti, normatív méltósággal felruházott »törvényei« -ként".[14] Hanna *Arendt* „A totalitarizmus gyökerei" című művében rámutat, hogy a totalitárius uralom felrobbantja a törvényes/legitim és a törvénytelen/önkényes hatalom alternatíváját. Ugyan még a saját maga által hozott vagy hatályban tartott pozitív törvényeket is elutasítja (lásd '36-os sztálini alkotmány, weimari alkotmány), de egyáltalán nem „önkényes". „A totalitárius uralom iszonyatos, mégis látszólag megdönthetetlen igénnyel lép fel. Távolról sem »törvény nélküli« – állítja magáról –, ellenkezőleg, éppen hogy addig a forrásig hatol, amelyből a pozitív törvények végső legitimitásukat merítik; távolról sem önkényes, ellenkezőleg, jobban engedelmeskedik ezeknek az emberfeletti erőknek, mint előtte bármely kormányzat, távolról sem egyetlen ember érdekével él hatalmával, ellenkezőleg, teljes mértékben kész bárki közvetlen létérdekeit feláldozni annak az oltárán, amit a Történelem vagy a Természet törvényének tekint."[15] A bolsevizmusban a kommunizmus irányába mozgó *Történelem* normatív méltósággal felruházott lényegi, kvázi „természetjogi" törvényét az egész emberiség megváltására hivatott kollektív szubjektum, a munkásosztály és élcsapat jellegű pártja ismeri fel és nyilatkoztatja ki.

Az értékracionális legitimitási elv nem pusztán az uralom legitimitási igényét alapozta meg, hanem meghatározta az uralmi berendezkedés intézményesülési módját, szerkezetét, és forrásául szolgált a jog érvényességének is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szovjet mintát másoló közép-európai országokban az uralomgyakorlás szerkezetét oly módon kellett kialakítani, hogy az alkalmas legyen a *bolsevik programideológia* megvalósítására. A jog normái nem azért voltak érvényesek, mert azokat az erre feljogosított törvényalkotó (legislativ) – vagy delegáció útján más szerv – legális eljárás folyamán tételezte, hanem azért, mert a jogi tételezésen túl materiális és szükségszerű (transzcendens) elveket valósítottak meg.

Ez a folyamat Magyarországon sajátos formában ment végbe. Ha elvonatkoztatnánk a kor politikai viszonyaitól, és csak az alkotmány írott tételeiből indulnánk ki, úgy az 1949-es alkotmány csaknem egy vegytiszta parlamentarizmus jegyeit mutatná a parlament túlsúlyával, a parlamentnek felelős kormánnyal, független bíróságokkal és választott helyi képviselettel, emberi jogokkal, vagyis egy polgári berendezkedés legfontosabb politikai intézményeivel.[16] Az államosított társadalom alkotmányából azonban nem volt levezethető vagy modellezhető a megvalósult politikai rendszer. A monopolisztikus hatalomgyakorlás megszervezése a *hatalom egysége* teorémájának meghirdetésével ment végbe, amely a parlament, a képviseleti intézményrendszer kikapcsolásában, a bírói függetlenség megszüntetésében, a kritikai nyilvánosságnak a hatalom egységét szimbolizáló reprezentatív nyilvánossággal való felváltásában mutatkozott meg. A folyamat – a később tárgyalandók szempontjából lényeges – jellegzetessége az, hogy a monopolisztikus hatalomgyakorlás igényeihez való alkalmazkodás oly módon ment végbe, hogy az az államszervezet formális-jogi szabályozásában nem fedezhető fel. A kommunista *párt* és az *állam szervezeti különállása* mellett a pártdirektívák érvényre juttatása az alkotmányos felépítés *funkcionális átalakítását* az *állam párt alá való rendelését* igényelte. Ily módon a politikai főhatalom gyakorlása szociológiai értelemben nem a képviseleti szerveken keresztül, hanem a központi pártszervekben történt, amelyek azonban

[14] Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, Piremon, Budapest, 1990, 167. o.
[15] Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford: Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992, 579 .o.
[16] Az intézményrendszerben nem volt pártoknak helye, továbbá meghatározó jelentőségű a kollektív elnöki testület (Népköztársaság Elnöki Tanácsa), amely az általa kiadható törvényerejű rendelet folytán gyakorlatilag felfüggesztette a parlament primátusát.

ideológiai indíttatású politikai szándékaikat nem közvetlenül, hanem az államszervezetben primer helyzetben lévő végrehajtó hatalom révén érvényesítették.

A totalitárius uralomgyakorlás e szakaszában a politika minden társadalmi szférára kiterjesztette hatókörét. A közigazgatás az államosításból, ipartelepítés, direkt tervutasításos gazdálkodás, téeszesítés, a kultúra, a tudomány stb. centralizálása következtében soha nem látott mennyiségű feladattal találta magát szemben. Ez másoldalról azt jelentette, hogy teljes mértékben *hiányzott* az említett társadalmi szférák *funkcionális önállósága*, tehát az alrendszerek működése az ideológiai-politikai racionalitás szempontjaihoz igazodott. Ennél fogva természetesen felszámolták a társadalom autonóm politikai mozgásterét, illetőleg a csökevényes társadalmi-politikai tagoltság intézményeit a párt-állam vertikumába kényszerítették bele.[17]

Kérdés azonban, hogy pluralisztikus-demokratikus politikai rendszer hiányában milyen *funkcionálisan egyenértékű mechanizmusok* biztosították az uralom fennállását és stabilitását, illetőleg az alávetettek engedelmességét. A monopolisztikus hatalom-és uralomgyakorlás a politikai normák követését és az engedelmesség biztosítását az egymást funkcionálisan kiegészítő *totális ideológiai* és *bürokratikus kontroll* segítségével érte el.[18] A bolsevik ideológia bár sikeresen szétrombolta a társadalom korábbi partikuláris érték- és normarendszereit, kommunikatív struktúráit, azonban mégsem sikerült teljes mértékben a kollektivista ethosz elterjesztése. A totális felvilágosítás (pl. Szabad Föld félórák) mozgósító akciókkal kapcsolódott össze. A munkaversenyek, tervtúlteljesítések, felvonulások egyrészt „halálos csapást" jelentenek – az egyre növekvő – ellenségre nézve, másrészt a maguk tényszerűségében bizonyítják a kitűzött gazdasági, politikai feladatok helyességét. Ezek az öngerjesztő mechanizmusok előállítják maguknak azokat a tényállásokat, helyzeteket, amelyek „valóságosan" bizonyítják az uralom legitimitásának evidenciáját és feltétlenségét.

A totális ideológiai kontroll intézményesen szorosan összefonódott a társadalom bürokratikus ellenőrzésével, melynek révén az ideológiai célok megvalósulását, a normák betartását ellenőrizték, illetve közigazgatási vagy jogi kényszerrel biztosították azt. A normáktól eltérő magatartás beazonosítása az ideológia *ellenségképének* sztereotípiái (ingadozó, elhajló, kispolgár, kulák, trockista, kém) segítségével történik, s ehhez igazodnak aztán a – nyilvános önkritikától a halálbüntetésig terjedő – szankciók fajtái és súlyosságuk.

Mindezekből egyenesen következik a *jog instrumentális felfogása*, amely nem pusztán azt jelenti, hogy a totalitárius hatalom- és uralomgyakorlás mind az egyes jogi normákat, mind pedig az egész jogrendszert arra használta fel, hogy a megvalósíthatóság esélyeire való tekintet nélkül mindenfajta társadalompolitikai célkitűzést megvalósítson, hanem azt is, hogy a többi társadalmi részrendszerhez hasonlóan megszűnt (pontosabban fogalmazva: ki sem alakult) a jog funkcionális autonómiája is. Az autonómiájukat vesztett társadalmi részrendszerekbe (gazdaság, kultúra stb.) való beavatkozás azonban nem jelentette minden esetben a párt direkt módon történő igazgatását. A közvetlenség elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a pártpolitika a közhatalmi jogosítványokkal, az erőszak legitim monopóliumával felruházott államszerveket, a közigazgatást és vele a jogrendet használta fel eszközként a direkt utasítások és kontroll útján: döntően a jogon mint „legfejlettebb eljáráson"[19] keresztül vált ténylegessé és teljessé a többi társadalmi szféra ideológiai és politikai megszállása. A jog nemhogy a politika korlátját jelentette volna, hanem éppen fordítva: a legitim erőszak

[17] Ily módon értelmét vesztette a politika klasszikus, XIX-XX. századi értelemben vett fogalma, hiszen nem voltak ellentétes érdekek mentén szerveződő politikai erők, pártok, hiányzott a politikai közvetítőrendszer.

[18] A „totális bürokratikus kontroll" heurisztikus fogalmának bevezetését és részletes elemzéséhez lásd: Cs. Kiss Lajos – Fehér József: Közigazgatás és racionalitás. Az érték- és célracionalitás mint társadalomszervező elvek érvényesülése a közigazgatásban. In ELTE ÁJK ACTA. XXIX kötet, ELTE ÁJK, Budapest, 1987, 129-132. o. Ez a tanulmány képezte alapját a Társadalomtudományi Intézet keretében 1986-1988-ban, „Az igazgatás igazgatása" címmel végzett szociológiai kutatásnak, mely vizsgálatban jelen tanulmány szerzője is részt vett.

[19] Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937,7. o.

monopóliumát birtokló állam beavatkozását kívánó ideológia és politika legfontosabb megjelenési formájává vált. Így pl. a *hatalom egységének* elve alapján a törvényhozás, végrehajtás és igazságszolgáltatás egymással szembeni kontrollmechanizmusai eleve nem léteztek, az ideológiai elvei jogi elvekké váltak (pl. szocialista együttélés), a politikai normák jogi normákba csúsztak (a szocializmus a kisajátítók kisajátítását jelenti, amely államosítással, a mezőgazdaság kollektivizálásával, kitelepítésekkel stb. valósítható meg), az egyes jogágak határai elmosódtak (pl. adminisztratív-büntető jellegű szankciók jelenléte a polgárjogban, munkajogban).

Az értékracionálisan megalapozott politikai cél és az annak végrehajtására szolgáló jogi norma viszonyában a transzmisszió oly módon ment végbe, hogy a politikai norma teleologikus tartalma közvetlenül beépült a jogi norma diszciplínájába, tehát magatartási szabállyá válik, s mint jogi norma válik kikényszeríthetővé.[20] De megfigyelhető ez a transzmissziós szerep a jogforrási hierarchián belüli jogszabály-típusok arányában is. A törvényi szabályozás jelentőségét teljesen elveszítette, érvényességi köre leszűkült, a törvényi szabályozás keresztjellegűvé vált, helyet adva ezzel a közigazgatás által végzett rendeleti jogalkotásnak.

A jogra a politikai részéről kijelölt helye és funkciója szerep természetesen meghatározta a *jogászi rend* társadalomban betöltött szerepét is. A Rákosi-korszakban a „forradalmi igazságszolgáltatás" eszméje fényében a jogászi hivatás képviselőit mint a régi bűnös renddel politikailag, eszmeileg összefonódott, egyrészt felesleges, másrészt lecserélendő réteget tartották számon. Ezt példázza a vidéki jogi karok leépítése, a jogi végzettség gyorstalpaló tanfolyamokon való megszerezhetősége is. Az ennek eredményeképpen létrejött jogászi rend természetesen nem rendelkezett autonómiával, sem pedig akarattal, tudással, tekintéllyel ahhoz, hogy szembe szálljon a törvénytelenségekkel, illetve maga is statisztált azokhoz.

Összefoglalva: a Rákosi-rendszer legfőbb jellemzőit az értékracionális bolsevik ideológia abszolút dominanciájában, a társadalom alrendszerei funkcionális önállóságának hiányában, a jog instrumentalizálásában, a totális ideológiai és bürokratikus koordinációban és kontrollban véljük felfedezni. A későbbiek megértése szempontjából ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a totalitárius rendszer klasszikus korszakában a kommunista párt és az államszervezet homogenizációja csak *funkcionális* értelemben történt meg, de *nem szervezetileg*. A transzmissziós szerepbe szorított államapparátus különböző területei (képviseleti szervek, közigazgatás egyes ágazatai, igazságszolgáltatás) formális-szervezeti értelemben önállóak maradtak, így elvileg mindvégig *magában hordozták* a saját tárgyi racionalitásukra épülő, teljesítményre orientált működés lehetőségét.

II. 2. A jog relatív funkcionális autonómiájának kialakulása (Kádár-korszak)

Az 1956-os „népfelkelés" bebizonyította, hogy az előbbiekben jellemzett totalitárius uralomgyakorlás folyamatosan *legitimitási deficitben* szenved, és csak (belső és külső) erőszak révén stabilizálható. Jóllehet, a történteket a pártelemzések ellenforradalomként tüntették fel, a vezetés számára mégis nyilvánvaló volt, hogy a helyzetet a rossz társadalomirányítási gyakorlat idézte elő. A politika ezért irányt változtatott, melynek lényege a *pragmatizmus* volt. Bár a munkásosztály és vezető pártja történelmi hivatásának kinyilatkoztatása verbálisan fennmarad az ideológiában – és később innen is kikopik, – a társadalmi gyakorlatban *új legitimációs érvek* jelennek meg, így pl. az életszínvonal folyamatos javulása, a párt és a nép közötti kompromisszum hangsúlyozása, a rend és biztonság értékeinek hangsúlyozása. Ez a folyamat

[20] Cs. Kiss – Fehér: i.m. 131-132. o.

egyben a társadalom feletti ideológiai és bürokratikus kontroll felszámolását is jelenti. Az ellenség-sztereotípiákat felváltja az „aki nem ellenünk, az velünk” kádári teorémája.

Az ideológia mágikus hatalmának felszámolásához kapcsolódik a kádári konszolidációban az a makrostrukturális tendencia, hogy *megkezdődött* a társadalmi alrendszerek luhmanni értelemben felfogott differenciálódása, önelvű tárgyi racionalitásának, szervező elvének, működési törvényszerűségeinek kibontakozása.

Magyarországon a *gazdasági* szféra korlátozott autonómiája (különösen az 1968-as gazdasági reform eredményeképpen) azt jelentette, hogy a gazdasági tevékenységben felemás módon érvényesülhetett a piaci koordináció, és a tervutasításhoz kapcsolódó (feltételezett) stabilitás elve. Az első „hivatalos” gazdaság mögött kialakult egy ún. „második”, kontrollálhatatlan gazdaság (és társadalom), amely tulajdonképpen – az irracionális első gazdaság által szabott feltételrendszerhez képest – ha nem is tisztán, de racionális profitszempontok szerint működött. Azonban ez a bővített újratermelés hiánya, és kizárólag fogyasztásra orientáltsága miatt mégsem tekinthető racionális kapitalista képződménynek. A gazdasági autonómiák (ipari-szolgáltatási vállalkozások, háztáji gazdálkodás) kialakulása egyben a társadalmi struktúrát is módosította, és egy későbbi rendszerváltó perspektívából úgy tűnt, hogy a vállalkozási, illetve kétlaki (iparban dolgozó, de otthon mezőgazdasággal is foglalkozó) rétegek a polgárosodás lehetőségének feltételéül szolgálhatnak.[21]

A tudományos, oktatási és *kulturális* szférában az ideológiai kontroll lazításával, illetve formáinak enyhébbé válásával létrejöttek a kritikai gondolkodás és az autonóm művészi tevékenység elemei, jóllehet az ideológiai ellenőrzés – főleg a tömegkommunikáció szférájában, a cenzúra öncenzúra formájában – azért megmaradt. Ezen alrendszer viszonylagos autonómiája következtében, a szabad, ideológiai kötöttségektől mentes kritikai gondolkodás tendenciáinak megjelenésével (közgazdászok, társadalomtudósok, írók, művészek révén) lehetővé vált, hogy kialakuljon a politikai ellenzék, amelyek kezdetben viszonylag homogén tömbként a polgári demokrácia, a jogállam, a nemzeti függetlenség elveit képviselték. A helyzet sajátosságát az is jellemezte, hogy az ellenzék egy része és a kommunista párton belüli reformáramlatok szorosan összefonódtak egymással, az általuk folytatott párbeszéd feltételévé vált a békés átmenetnek.

A tipikusan kádári félmegoldásnak megfelelően az alrendszerek *funkcionális autonómiája* természetesen csak *viszonylagos* és *ambivalens* lehetett. Ez abban nyilvánult meg, hogy pl. egyszerre volt jelen a gazdasági folyamatok államilag vezérelt bürokratikus és piaci önszabályozáson és racionális profitszempontokon nyugvó koordinációja, vagy a kultúrában a cenzúra és a szabad, ideológiai kötöttségektől mentes kritikai gondolkodás.

A politika pragmatizálása voltaképpen azt jelentette, hogy módosulás történt a párt funkcionális működését és szociológiai tartalmát tekintve az egyes társadalmi alrendszerek viszonyában. A kommunista párt szervezetileg és funkcionálisan már nem avatkozott bele *közvetlenül* az egyéb társadalmi részrendszerek irányításának folyamataiba, illetve a beavatkozásnál figyelembe kellett vennie az adott szféra működését szabályozó törvényszerűségeket: a gazdaságban az árucsere törvényeit, a jogban a legális eljárási rendet, a tudományban és kultúrában az igazságkeresés és alkotás európai mércéjét. Az uralomgyakorlásban az ideológia zárójelbe tételével kezdetét vette a *politika tárgyi racionalitásának*[22], regulátori funkciójának a kibontakozása: vagyis az a követelmény, hogy a politika teremtse meg az egyes tevékenységi szférák, igazgatási ágazatok immanens racionalitása közötti összhangot.

Tézisünk szerint az alrendszerek ideológia alóli felszabadulása, funkcionális differenciálódása a *jog viszonylagos autonómiáját* is megteremtette. Ezzel megszűnt a párt és

[21] Az azóta eltelt időszak azonban e rétegek eladósodásával, elszegényedésével és kikopásával akadályozza a polgárosodási tendenciák kibontakozását.
[22] Cs. Kiss – Fehér: i.m. 136. o.

az állam közötti közvetlen transzmissziós kapcsolat. A jogot nemcsak arra kellett alkalmassá tenni, hogy általa a legitimitás érdekében az egyes alrendszerek (elsősorban a gazdaság) relatíve függetlenné válhasson, hanem a jog eszközeivel valósították meg azt a látensen megfogalmazódott belátást, miszerint az államnak önkorlátozást kell tanúsítania.

Ennek eredményeképpen a hatvanas években a szocializmus magyarországi történetében addig nem látott *kodifikációs* tevékenység indult be: egyrészt a Polgári Törvénykönyvvel (1959. évi IV.tv.), az ún. ágazati kódexekkel (1960. évi III. törvény a bányászatról; 1964. évi II. törvény a postáról és a távközlésről; 1964. évi IV. törvény a vízügyről; 1964. évi III. törvény az építésügyről stb.), az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével, a Munka Törvénykönyvével (1967. évi II. törvény), a szövetkezeti törvénnyel (1971. évi II. törvény) megkezdték a termelés és forgalom legfontosabb viszonyainak rendezését, másrészt az eljárásjogi törvényekkel (az 1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól; Harmadik tanácstörvény – 1971. évi I. törvény; büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény) szabályozták az állam és a polgárok viszonyát.

Ily módon értelmezésünkben a *jog funkcionális önállósága* és *racionalizálódása* nem pusztán jogi formalizmust, bürokratikus racionalitást és szervezeti garanciákat jelentett – hiszen a „jog nem lehet egy üresen járó malom" –, hanem azt is, hogy lassanként megjelentek olyan szabályozási elvek, normák, amelyek valójában a jogba, s csak oda valók, s hozzátartoznak a XX. század végi civilizált európai társadalmak társadalmi életéhez.

Természetesen nem szabad eltúloznunk az állami-jogi korlátok politikai jelentőségét, s talán demokratikus perspektívából mindez bagatellnek tűnhet, mindenesetre látni kell a törvényi szabályozás abbéli jelentőségét, – amely egyébként a törvényi formában történő szabályozásban is megnyilvánul, – hogy ezáltal a jogi formalizmus és stabilitás, a kiszámíthatóság az állami élet egyik alapértékévé vált, hosszútávon kényszerpályára állította magát az államot, és legalábbis logikailag magában hordozta a demokratikus politikai intézmények és eljárások kimunkálásának szükségszerűségét.

A jogi szféra funkcionális önállósága nemcsak a pozitiválódásában, a tárgy jogterületek határainak újra megvonásában, a jogdogmatika fejlődésében mutatkozott meg, hanem egyre inkább valódi tartalommal és értelemmel telt meg a *bírói függetlenség elve*, a *jogi garanciarendszer*. Változás történt továbbá a *jogászság* rekrutációjában, képzésében, beállítódásában is, egyre markánsabbá és nélkülözhetetlenebbé vált a jogászi gondolkodásmód és szakértelem. A jogtudat és uralomszociológia vizsgálatok azt mutatják, hogy – ha szórványosan is, de – kialakultak és erősödtek a *legalitásképzetek*.[23]

A jog tehát működni kezdett, s a politikához való viszonyában mint *legitimációs* tényező lépett fel. Álláspontom szerint azonban éppen a jog relatív funkcionális önállóságának kialakulása volt az Ancien Régime felbomlásának egyik legfontosabb előidézője.

[23] „Az igazgatás igazgatása" című közigazgatás-kutatásunk eredményei szerint a párt és az államigazgatás viszonyában a döntéseknél bár nem tűntek el, de folyamatosan háttérbe szorultak a materiális (politikai) szempontok, helyet adva az egyes társadalmi szférák (gazdaság, környezetvédelem, oktatás) immanens tárgy racionalitásának és a bürokratikus formális racionalitásnak. Már a közvetlenül politikai csatornán végig futó kérések (Kádár-iroda) teljesítése is részben jogi úton ment végbe. A hetvenes-nyolcvanas években továbbá lényeges több ügy került másodfokra, illetve a Legfelsőbb Bírósághoz, mint korábban, amely azt jelzi, hogy az emberek vélt vagy valós igazságukat jogi keretek között igyekeztek megtalálni. 1975-ben 423 megkérdezett 82%-a gondolta úgy, hogy a törvények biztosítják az ügyek legigazságosabb elintézését. Ez persze azt is jelzi, hogy a közgondolkodásban a jog és az igazságosság (morál) erőteljesen összekapcsolódik. (In Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémia, Budapest, 1980, 314. o.) Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a Magyarországon létező szocializmusban az emberek egyébként jogilag (is) szabályozott cselekedeteit minden tekintetben a jog határozta volna meg. A munkahelyeken pl. nagy arányú volt a lopás vagy a kötelező technikai előírások, szabványok kijátszása, s az Ausztriából csempészett 1 kg kávét sem tartották vámszabály-sértésnek.

II.3. Az alkotmányos jogállam kiépülésének folyamata

A kádári konszolidációban a jogrendszer működésében bekövetkezett változások természetesen távolról sem jelentették a polgári demokrácia iránti elköteleződést, a formalizálódásból pedig nem következett a formális jogi eljárás útján történő politikai felhatalmazás szükségessége. Mindezek követeléséhez több, mint húsz évnek kellett eltelnie. Az ideológiában idővel olyan kifejezések jelentek meg, mint a „demokratikus szocializmus", a „szocialista jogállam" meghirdetése, amelyek még azt jelzik, hogy a politikai modernizációt a továbbiakban is az egyre inkább szociáldemokratizálódó kommunista párt vezetésével kívánták véghez vinni.

A politikai folyamatokat azonban többek közt a jog is kényszerpályára állította.[24] Az 1985-ös, a többes jelölést bevezető választójogi törvény (1983 évi. III. tv.) alapján történt választások után megszűnt az országgyűlés homogenitása, ennek következtében közvetlen politikai irányíthatósága, s gyakorlatilag megkezdődött a jogállam alkotmányos kiépítése. Az egyesülési (1989. évi II. tv.) és a gyülekezési jog (1989. évi III. tv.) kodifikálásával gyakorlatilag szabaddá vált az út az átmenetben érdekelt politikai erők megszerveződéséhez, s lehetővé vált a többpártrendszer magyarországi bevezetése. Hatálybalépésüket követően gombamódra szaporodtak a politikai szervezetek. Hogy a jogi szabályozásból csak a legfontosabbakat említsük: még ez évben beiktatták a sztrájkjogot (1989. évi VII. tv.), törvény született a népszavazásról és a népi kezdeményezésről (1989. évi XVII. tv.), a demokratikus jogállamiság követelményeinek megfelelően 1989-ben többször módosították a büntető törvénykönyvet (1989. évi XVI. tv.; 1989. évi XXIII. tv.; 1989. évi XXV. tv.) és a büntetőeljárást (1989. évi XXVI. tv.), semmissé nyilvánították az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítéléseket (1989. évi XXVI. tv.), szabályozták az utazáshoz való jogot (1989. évi XXVIII. tv.), a ki- és bevándorlásra vonatkozó rendelkezéseket (1989. évi XXIX. tv.). A szabályozás iránytűjeként az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szolgált. Az 1956-os forradalom évfordulóján, 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítással köztársasággá nyilvánítják Magyarországot (1989. évi XXI. tv.) Ezt követően felállítják az Alkotmánybíróságot (1989. évi XXXII. tv.), törvényt hoznak a pártok működéséről és gazdálkodásáról (1989. évi XXXIII. tv.), az országgyűlési képviselők választásáról (1989. évi XXXIV. tv.), az Állami Számvevőszékről (1989. évi XXXVIII. tv.), a lelkiismereti és vallásszabadságról (1990. évi IV. tv.).

A magyar „jogi forradalomban" nem pusztán az igazságügyi kormányzatnak[25] volt kiemelkedő szerepe, hanem az 1989. márciusában létrejött, kifejezetten a professzionális, a Független Jogászfórumba szerveződött jogászi réteg által szorgalmazott *Ellenzéki Kerekasztal* tárgyalásoknak is, amelyek célzottan az átmenet konszenzusos, jogi keretek között történő előkészítésére, intézményes kereteinek kialakítására törekedtek.[26] Még a választások előtt

[24] A demokratikus átmenet és a jogállami jogrendszer jogágankénti – jogterületenkénti (alkotmányjogi, közigazgatásjogi, civilisztikai, büntetőjogi, munka-és szociális jogi, pénzügyi, nemzetközi jogi, európai uniós jogharmonizáció stb.) kiépülésének kiemelkedő dokumentumát nyújtja a Jakab András – Takács Péter által szerkesztett „A magyar jogrendszer átalakulása. 1985/1990-2005." című, mintegy 77 tanulmányt felölelő kétkötetes kiadvány. Sajnálatos módon az átmenet átfogó tudományos feldolgozása azóta megtorpant.

[25] Az igazságügyminiszteri pozíciót ekkor a jogszociológus Kulcsár Kálmán foglalta el, aki egyben vezetője volt a Magyar Tudományos Akadémia által szervezett, az új alkotmány előkészítésére hivatott kutatócsoportnak. E csoport munkatársai a kormányzatba kerülve folytathatták a jogalkotó- és alakító munkájukat. Ez a folyamat történelmi példaként szolgál a tudomány ritkán közvetlen politika- és jogalakító szerepére.

[26] Persze az ilyen konszenzuális eljárásokban mindig kérdéses, hogy a tárgyaló felek milyen felhatalmazás alapján választódnak ki. „Irónikus módon az efféle paktumok nem demokratikus módon mozdítják a politikát a demokrácia felé. A paktumokat jellegzetesen a már létező (gyakran rendkívül oligarchikus) csoportok vagy intézmények képviselőinek szűk köre hozza létre, igyekeznek csökkenteni a versenyt és a konfliktusokat is, korlátozzák a szélesebb nyilvánosság előtti elszámolási kötelezettségüket, igyekeznek megkaparintani az ellenőrzést a politikai napirend fölött és szándékosan eltorzítják az állampolgári egyenlőség elvét. Ennek ellenére

megegyeztek továbbá egyéb jogállami követelmények megvalósításában (hatalmi ágak elválasztása és egyensúlya, új bírói és ügyészi szervezet, emberi és állampolgári jogok garanciális biztosítása, helyi, települési és professzionális önkormányzatok megteremtése, ombudsman intézményének bevezetése stb.), az akkori ellenzék azonban ezek alkotmányban történő szabályozását már az új legitim parlamentre kívánta hagyni.

Álláspontom szerint tehát a magyar rendszerváltás sajátossága abban áll, hogy a jog relatív funkcionális autonómiájából fakadóan a rendszerváltás jogi feltételeinek kidolgozását az új politikai rendszernek nem (*ex nihilo*) elkezdenie, hanem beteljesítenie kellett. Úgy gondolom, a kodifikációs tevékenységből jól látható, hogy a késő-kádári és az új politikai elit nagyjában-egészében, – legalábbis verbálisan – alkotmányjogilag tisztában volt a jogállamiság elveivel, intézményi rendszerével. A jogállamiság valóságát azonban eredményessége igazolja, s az már jogszociológiai kérdésfelvetés, hogy az alkotmány, illetve a sarkalatos törvények a mindennapokban mennyire életképes közjogi berendezkedést valósítottak meg, működnek-e ezek az intézmények.

III. Befejezetlen utóhang

Jóllehet, 1990-ben a rendszerváltó (konzervatív) erők igen súlyos gazdasági helyzetben lévő, működőképtelen struktúrák sokaságával bíró országot vettek át, eklektikus, túlideologizált kormányprogramjukra, jobban mondva koncepciótlanságukra nem lehetett stabil gazdaság- és társadalompolitikát építeni. A *társadalmi vagyon* és a *politikai pozíciók újraelosztása* (bizonyos értelemben *a politikai leszámolás)* tekintetében többször is megtörtént a „rendszerváltás", e törekvések jegyében kezdődött meg az új igazgatás kialakítása és a jog „továbbfejlesztése".[27] A jog racionalizálódásának általunk vázolt íve megtörött, viszonylagos autonómiája csorbát szenvedett, ennek alapvető oka pedig a jog *reinstrumentalizálásában* rejlik.

A központosításból következően társadalmi alrendszerek logikáját, karakterisztikus bináris kódjait a rendszerváltás kezdetétől a hatalmi viszonyok eltorzítják, érvénytelenítik. A nem piacorientált gazdaság szerkezetének eltorzulásából, az „új" nemzeti tőkésosztály politikai lojalitás alapján való megteremtéséből, a külföldi multinacionális cégeknek nyújtott kedvezményekből, a *bér (jövedelmi)- és adórendszerből* adódóan nincs arányos közteherviselés, nincsenek kiépítve a láthatatlan jövedelmek felkutatásának, kontrollálásának és behajtásának hatékony intézményei – ellenben hatalmas vagyoni különbségek érzékelhetők. Gazdasági ösztönzők, vállalkozóbarát hitelrendszer, igazságos adórendszer stb. híján a pénzmozgások és a befektetési források jelentős része kivonódik az államilag ellenőrizhető szférából, vagy épphogy az állam torzítja el azt kivételek megteremtésével, közbeszerzésekkel, alapítványi vagy vagyonjuttatásokkal. *Szociális érzéketlenség okából* rendre elmaradnak a társadalmi feszültségek kezelésére alkalmas intézkedések (munkanélküliség valódi kezelése, társadalombiztosítási, egészségügyi reform stb.) Átrendeződnek, pontosabban részben politikai-és ideológiai elvárások mentén alakulnak a kultúra, az oktatás, a tudomány támogatásának szempontjai.

képesek megváltoztatni az erőviszonyokat, elindítani új politikai folyamatokat és más (gyakran nem szándékolt) új következményekhez jutnak"... Ezeken a tárgyalásokon létrejött kompromisszum „tipikusan tartalmaz olyan rendelkezéseket, mint az erőszaktól való tartózkodás, a kívülállóktól való segítségkérés tilalma... és gyakran elkötelezik magukat az újabb paktumok mint a jövendő viták rendezésének eszköze mellett". (In O' Donnell Guillermo – Schmitter, Philippe C.: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. 1986. idézi: Kulcsár: Politikai rendszerváltás Magyarországon. 19. o.)

[27] A politikai rendszerváltásokhoz, és az ezekből következő új hatalom kiépüléséhez a kora újkori elméletek alapján, de általánosítva lásd pl. Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, 55-90. o.

Az ún. *rendszerváltás* során nem alakult ki (illetve nem fejlődött tovább) a minden demokratikus jogállam bázisát képező *civiltársadalom*, az autonóm, öntudatos polgár típusa, viszont új és egyre mélyülő szakadék képződött a társadalmi rétegek között. A „szabadság – autonóm [kieg. Zs.Á] – kis körei"[28] kevés kivétellel vegetálnak, viszont működik az öncenzúra. A szociológiai kutatások szerint (is) általánossá vált a bizalmatlanság, a bizonytalanság, a morális válság, a szolidaritás hiánya, az államot szapuló, de mindent az államtól váró attitűd.[29]

Ahogy egy mindenkori rendszerváltás „lépésről lépésre" megvalósítható, egy politikai struktúra felépíthető, ugyanúgy lépésről lépésre le is bontható: a jogállam demokratikus társadalmi feltételek és gyökerek hiányában – legyen az bár fennkölt eszmékkel körülbástyázott, de – puszta *legalizmussá* válhat. A magyar rendszerváltást illetően egyesek elégedetlenek voltak az átmenet e békés formájával: azzal, hogy elmaradt a régi és az új közötti cezúrát megvonó alkotmányozó aktus, minek következtében pusztán egy értéksemleges, formális jogállam jöhetett létre. Mások ezzel szemben a legalitást, a jog szupremáciáját már önmagában is értéknek, biztosítéknak tartották, mondván: a jogállam csak akkor az, ami, ha a jogállamot jellemző, megkülönböztető elveket kivétel nélkül saját működésének mércéjévé is teszi. A jogállam formális fogalmához való ragaszkodás – mint ahogyan a történelem többször bizonyította –, elégtelen a demokráciához (mint ahogyan a többségi demokrácia sem biztosíték a jogállami működésre): egyrészt mindent lehet alkotmányos garanciák nélkül rögzíteni, formális értelemben jogszerűen ki lehet alakítani intézményeket, eljárásmódokat, kiválasztási szabályokat, s a legalizmus, a törvényszerűség hivatkozási alapként szolgálhat irracionális, gazdaságtalan, méltánytalan, igazságtalan döntések meghozatalához is. Ezt az álláspontot képviseli mintegy kontinentális hagyományként a technokrata jogászság.

Jogelméletileg a *kontinuitás,* avagy a *változatlan jogérvényesség* álláspontja egyenes következménye a jogi pozitivizmusnak, amely szerint jog az, amit formailag helyes eljárás során hoztak létre. A normák jogi minősége független azok tartalmától, tehát az igazságtalan jog is jog. A pozitivizmus tehát a legalitás álláspontján áll, ami elsősorban a *jogrendszer önmagára vonatkozó szabályainak* megtartását jelenti. A jogrendszer folytonossága mindazonáltal nem jelent változtathatatlanságot. A jog „pillanatnyi jogrendszerek" sorozatából áll, s a folytonosság ezek szabályszerű egymásutánját, láncolatát jelenti. Amíg betartják a változtatás legális módját, addig „a jogrendszer kontinuitása ebben a jogi értelemben nem függ a jogrendszert alkotó normák azonosságától, de tartalmától sem; az idő múltával elvben a jogrendszer valamennyi szabálya kicserélődhet más normára, de mégsem lesz a jogrendszer diszkontiuus".[30]

A rendszerváltás „pillanatában" azt gondolhattuk, hogy a jogállami intézmények megteremtésével, a hatalom megosztása elvének felemlegetésével, a vélemény, – az egyesülési – és a gyülekezési szabadság stb. kikiáltásával megteremtődik és stabilizálódni tud a demokratikus politikai kultúra. Az eufória elülésével azonban kiderült, hogy „a holt markában tartja az élőt. A történelmi-társadalmi fordulatok legveszedelmesebb illúziója… »a tiszta lap« igézete, a történelem »újrakezdésének« gyermeteg illúziója. A »holnapra megforgatjuk…«', »a múltat végkép eltörölni…«, vagy − némileg hátrébb lépve − a »le jour de gloire est arrivé…« pátosza igaz lehet rövid periódusokban, kritikus fordulatok és tömegmozgósítások idején, ámde »történetfilozófiává« , tartós állapottá válva csakis a történelmet (se benne természetesen az

[28] Utalás Bibó István egyik legismertebb, a nyugat- és kelet-európai társadalomfejlődés különbségét leíró tézisére. Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945-ös változás értelme. (In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945-1949. Magvető, Budapest, 1986, 493. o.

[29] A magyarok értékrendje. Anonymus Gesta Hungarorum, 2013.06.04. In https://anonymus-hu.blog.hu/2013/06/04/osszezavarodott_magyarok (letöltve: 2025.01.05.).

[30] Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. In Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): Visszamenőleges igazságszolgáltatás. MTA ÁJI, Budapest, 1992, 84. o.

embereket) megerőszakolni akaró voluntarisztikus katasztrófák, »társadalomcsináló akarnokság« melegágya lehet."[31]

A rendszerváltás folyamatában a társadalom jelentős részének értékelésében a kapitalizmus története a „jó győzelmeként", a szocializmusé pedig a „rossz vereségeként" jelent meg, s úgy tűnt, hogy a jog mint alrendszer békés mederben terelgeti az átmenetet. Azonban kiderült a társadalom demokratikus kultúra hiányában nem érti, nem értékeli és nem védi meg a jogállam szubsztantív (materiális) értékeit[32], mert a többség mentalitása, attitűdjei, viselkedésmintái a félfeudális struktúrák, a felemás polgárosodás, a *politikai autarkiához való vonzódás jegyeit* mutatják. A politikai legitimitás-irányultság a második világháború előtt, de különösen a szocializmusban az *alattvalók engedelmességének* kialakítására helyezte a hangsúlyt, nem pedig saját politikai döntéseinek igazolására, legitimációjára. Az emberek az intézményesített, hivatalos szocializáció keretében azokat az eszméket, magatartásmintákat, politikai rituálékat, érdekérvényesítési játékszabályokat sajátították el, amelyeket a hatalom elvárt tőlünk. A szocializmus egypártrendszeréből logikusan következett az óvodától kezdődően a munkahelyeken megvalósítandó közvetlen, töretlen politikai szocializáció, melynek kifejezett célja a „szocialista embertípus" létrehozása volt. A kétségbevonhatatlan modernizációs teljesítmények (az analfabetizmus megszüntetése, az iparosítás − de milyen áron? − az egészségügyi ellátás kiterjesztése) azonban nem kötődött össze önálló, szuverén magatartásminták kialakulásával. A demokratikus tapasztalatok és öntudat hagyományos hiánya miatt az emberek többségének az volt − és meggyőződésem szerint jelenleg is az − az érzésük, hogy a politikai pusztán „úri huncutság", a hatalmasok játéka a kisemberekkel. Ezekre a társadalomlélektani beidegződésekre bármikor bizton építhet egy jogállami elveket sutba dobó hatalom, a társadalmi erőforrások monopolizálására törekvő, populista húrokat pengető politikai rezsim.

Tanulmányunkban a jog mint alrendszer relatív önállósága következtében kialakuló legitimációs szerepével foglalkoztam a magyarországi rendszerváltás folyamatában. Bár a legitimiás a politikai rendszerek számos tényező által előállt (adott) állapota, tulajdonsága, az újkori történelem bizonyítja, hogy minden nagy váltás – legyen az békés/organikus vagy forradalmi – szinte azonnal a „joghoz" nyúl, hogy fennállását legalizálja, stabilizálja, miáltal a jog legitimációs teljesítményt nyújt a rendszer számára. Ám ha a jogot mint olyat puszta eszközként, a mindenkori politikai akarat „végrehajtójaként" fogjuk fel, funkcionális önállóságát, presztízsét, támogatottságát, érvényesülési-hatékonysági deficit miatt hitélét

[31] Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok. Osiris, Budapest, 2000, 18-19. o.

[32] A jogállamiság ma általánosan elismert elvei és követelményei a következőképpen foglalhatók össze:
1. jogállamiság, alkotmányosság és a jog elsőbbsége;
2. az alapvető emberi jogok elismerése és garantálása;
3. a hatalmi ágak szétválasztásának elve;
4. a közigazgatás jogállamiságának elve, a jogállamiság fenntartásának elve és a jogfölény elve;
5. a jogalkotási és közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálhatósága (alkotmányos és közigazgatási joghatóság);
6. a bírói függetlenség elve;
7. a jogbiztonság elve, az állami cselekvés kiszámíthatósága;
8. a bírák jogkövető kötelezettsége;
9. a büntetőeljárás jogszerűségének elve;
10. a törvényes bíróhoz, a tárgyaláshoz és az ügyvédi védelemhez való jog;
11. a fellebbezéshez való jog elve;
12. a visszaható hatály tilalmának elve, nullum crimen, nulla poena sine lege;
13. a jogi korlátozások indokoltságának és arányosságának elve.
(In Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE, Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011, 231. o.)

elveszti, úgy elveszthetti legitimáló szerepét is, delegitimáló potenciává válik akkor is, ha unosuntalan szajkózzuk: „a törvény az törvény”.[33]

Irodalomjegyzék

1989. évi XXXI. törvénnyel módosított 1949. évi XX. törvény (Alkotmány)

Alaptörvény 2001 április 25.

A magyarok értékrendje. Anonymus Gesta Hungarorum, 2013. 06. 04., https://anonymus-hu.blog.hu/2013/06/04/osszezavarodott_magyarok (letöltve: 2025. 01. 05.)

Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford. Braun Róbert − Seres Iván − Erős Ferenc − Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992.

Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945-ös változás értelme. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945 –1949. Magvető, Budapest, 1986.

Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. In Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): Visszamenőleges igazságszolgáltatás. Budapest, 1992, 84. o.

Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): Váltók és utak, Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, Piremon, Budapest, 1990, 160-171. o.

Cs. Kiss Lajos – Fehér József: Közigazgatás és racionalitás. Az érték- és célracionalitás, mint társadalomszervező elvek érvényesülése a közigazgatásban. In ELTE ÁJK ACTA. XXIX kötet. ELTE ÁJK, Budapest, 1987, 125-149. o.

Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása. 1985/1990-2005. I-II. Gondolat – ELTE ÁJK, Budapest, 2007.

Habermas, Jürgen: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Suhrkamp, Frankfurt, 1975.

Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.

Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. In Közgazdasági Szemle, LIV. évf., 2007. április, 303-321. o.

Kulcsár Kálmán: A politikai rendszerváltás Magyarországon. (Az átmenet politikai és jogi problémái) Államtudományi Kutató Központ, Budapest, 1991.

Luhmann, Niklas: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1993.

[33] Radbruch, Gustav. Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog. (ford. Nagy Endre) In Varga Csaba (szerk.): Modern polgári jogelméleti tanulmányok. MTA, Budapest, 1977, 131. o.

Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1983.
Menzel, Hans-Joachim: Legitimation staatlicher Herrschaft durch Partizipation Privater? Duncker und Humblot, Berlin. 1980. https://doi.org/10.3790/978-3-428-44772-5

Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok. Osiris, Budapest, 2000.

Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog. (ford. Nagy Endre) In Varga Csaba (szerk.): Modern polgári jogelméleti tanulmányok. MTA, Budapest, 1977.

Rigó Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai (I-II. kötet), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 88-100. o.

Rigó Balázs: Törvénybe foglalt hősök – Max Weber és a Horthy-korszak érdemtörvényei: Gondolatok a VERITAS Intézet kultusztörténeti konferenciájáról. In Újkor.hu – A velünk élő történelem https://ujkor.hu/content/veritas-intezet-kultusz-konferencia-rigo-balazs (2022. 07. 22.) (Letöltés: 2025.01.15.)

Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, 55-90. o. https://doi.org/10.59558/jesz.2024.3.55

Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémia, Budapest, 1980.

Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE, Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011.

Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció. In Államelmélet. II. kötet, Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997, 330-341. o.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Budapest, 1987, 221-261. o.

Karácsony András[1]

A természet mint kérdés[2]

Hogy a természettel érdemes és fontos foglalkozni – ezt már a „természet könyvének olvasása" metafora több másfélezeréves története is mutatja. E metafora (*liber naturae*) eredete Szent Ágoston azon példázatára nyúlik vissza, miszerint a „teremtmények könyve" a Biblia mellett egy másik forrás Isten megismeréséhez. Ugyanakkor ez a forrás nehezen megközelíthető, mondhatni: titkos, így jelentős szellemi munkát kíván a megragadása. De szabad-e könyvnek tekinteni a természetet? A *„liber naturae"* (vagy *„liber mundi"*, azaz „a természet könyve" vagy „a világ könyve") metafora a középkorban vált szélesebb körben használatossá. Azt fejezte ki, hogy a természetet úgy lehet olvasni, mint egy könyvet, amelyben az isteni teremtés nyilvánul meg. Ez a gondolat erősen kapcsolódik a keresztény teológiához és a tudományos megismerés fejlődéséhez. A középkori keresztény gondolkodók az Isten által teremtett világot két „könyvként" értelmezték: a „Szentírás könyve" és a „természet könyve". Az előbbi az isteni kinyilatkoztatást tartalmazza, míg az utóbbi a teremtett világban tükröződő isteni bölcsesség tanulmányozására szolgál. Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás is úgy érvelt, hogy a természet rendje Isten rendjét tükrözi, és ezt az ember megismerheti az ész segítségével. A középkorban a természet könyvét és a Szentírás könyvét összhangban állónak látták, ám a reneszánsztól fokozatosan változott a helyzet. A természet könyve a tudományos felfedezés metaforájává vált. Gondolkodók, mint Galileo Galilei, gyakran használták ezt a képet annak leírására, hogy a világegyetem törvényei érthetőek és megismerhetők a matematika és a megfigyelés révén. Galilei szerint „a természet könyvét a matematika nyelvén írták", ami arra utal, hogy a természet rejtett rendje a tudományos kutatás által feltárható. Ezzel mintegy szemben áll a Szentírás könyve, amely a vallás világa.[3]

Galilei nemcsak a természet könyvének olvasásáról írt, hanem az ezzel kapcsolatos nehézségekről is. Úgy látta, hogy ezt a „titkos" könyvet csak akkor tudjuk olvasni, ha ismerjük nyelvezetét és a megfelelő jeleket, melyek alapvetően matematikai jelek. Később is sokan vélték, hogy a természet titkos jelekben (rejtjelekben) beszél Istenről. Mindezen nehézségek ellenére a gondolkodók úgy vélték, hogy a természet, a világ olvasható. A természet könyve nemcsak kinyitható, hanem képesek vagyunk felfogni az abban írottakat. E metafora története időközben egy sajátos eredményt is szült, mégpedig azt, hogy a XIV. században egy konkrét könyvben tárgyiasult. Konrad von Megenberg ekkor írta meg és publikálta az első németnyelvű rendszeres természetrajzi összefoglalót, aminek a *Das Buch der Natur* (1349-1350, a könyvet először 1475-ban nyomtatták ki) címet adta, azaz a *Természet könyve*. A könyv jelentős mértékben támaszkodott Albertus Magnus tanítványának, Thomas Cantimpré *Liber de natura rerum* című művére. Megenberg műve igencsak sikeres volt, nagyon sok kéziratos, majd nyomtatott változata jelent meg. De hangsúlyoznunk kell, hogy ez a könyv nem a metaforáról szólt, hanem egy átfogó természetleírást adott, aminek a címeként egy akkoriban használatos metaforát, a természet könyvének olvasását adta a szerző.

A XVII. századig úgy gondolták, hogy csak a természetes képességeinkkel közelíthetünk a világhoz, Istenhez, amit nem ismerhetünk meg, az a természettől fogva titkos. A valóság teljes ismeretével csak Isten rendelkezik. Pl. Nicolaus Cusanus szerint a dolgok

[1] Egyetemi tanár, ELTE, ÁJK, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, karacsony@ajk.elte.hu
[2] DOI 10.59558esz.2024.4.245
[3] A gazdag szakirodalomból, két fontosat említve: H. M. Nobish: „Buch der Natur." In Historisches Wörterbuch der Philosophie. (szerk. J. Ritter) vol. 1. Schwabe Verlag, 1971, Basel és H. Blumenberg: Die Lesbarkeit der Welt. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1981.

lényegét azért nem ismerhetjük meg, mert Istent sem ismerhetjük meg teljesen. A 17. századtól azonban a tudomány fellázadt az ellen, hogy lennének természetes titkok, arra vállalkozott (alapvetően a természettudomány, azaz a fizika), hogy felfedje ezeket a titkokat, s ez szakítást jelentett a teológiával. A titok átkerül a politikába (*arcana imperii*), amit megalapoz az evilág hierarchiája. A felsőbb dolgok titkosak. Most a politikai világ, régebben a természeti világ hordozta a titkokat. Titok nélkül nincs stabil állam. A fejedelem ennyiben Istenhez hasonlatos. Miként a 17. században Jehan Savaron, egy francia szerző megfogalmazta: a szuverenitás kommunikálhatatlan. A kereszténységben a természet és a kegyelem egymásra épült. A reformáció változást hozott, és e kettőt elválasztotta. A világ sorsára hagyott lett. Ezt próbálta Kálvin az eleve elrendeléssel áthidalni. A sorsára hagyott világban a politika, a hatalom dönt – miként Machiavellitől tudjuk.

A politikai filozófia megközelítésmódja gyakorta magában hordozza az emberi természet szemléletét, ugyanakkor az emberi természetről sokféle, egymással nem mindig összeegyeztethető elképzelés fogalmazódott meg. A politikai filozófusok különböző módon reagáltak erre a rejtélyre. Néhányan megvédték az emberi természet sajátos felfogását, míg mások olyan politikai filozófiát igyekeztek kidolgozni, amelyek összeegyeztethetők az emberi természet sokféle nézetével, vagy az emberi természetről a lehető legkevesebb vitatott feltételezést építették az elméletükbe. Egyes politikai filozófusok úgy vélekedtek, hogy az emberi természet megváltoztathatatlan adottság, mások szerint a kultúra és a körülmények alakítják. Az emberi lények egymás iránti alapvető attitűdjeiben mutatkozó különbségek – akár önzőek, akár önzetlenek, akár ezek valamilyen kombinációja – jellemezték a politikai filozófusokat is.

E tekintetben négy vita irányát szükséges jelezni:

1) A perfekcionista nézetek, amelyek az emberi természetet alakíthatónak tekintik, és az ezt tagadó nézetek közötti különbségek.

2) A természeti meghatározottság kérdése, mely arról szól, hogy az emberi természet mennyiben következménye a biológiának, szemben a társadalmi befolyással, és hogy mi következik mindebből a politikai filozófiára nézve?

3) Az emberi természet és a motivációk belső (önreferenciális) illetve külső szemléletű felfogásainak ellentéte. Kérdés: mi az erősebben befolyásoló tényező? A saját állapotunk megfigyelése önmagában vetten, vagy a saját és mások jellemzőinek összehasonlítása?

4) Az emberi természetre vonatkozó kérdések elkülöníthetők-e radikálisan a politikai társulással kapcsolatos filozófiai gondolatoktól?

Arisztotelész kiindulópontjától – az ember természeténél fogva társas lény – az újkori gondolkodás nagyon messze eltávolodott. A kopernikuszi forradalom eredményeképpen a Föld nem az ég tükörképe. Azaz meghasadt a természet szimmetriája. Descartes-nál az ember kettéhasadt: *res cogitans – res extensa*. Már Kanttal kezdve az antropológia nem az emberi természetről szól, hanem a kettéhasadást dokumentálja. Rousseau azt próbálta megragadni, hogy mi a minden társadalmitól, civilizációtól megkülönböztethető emberi természet. Ez azzal jár, hogy az ember történelmi létezése kilépés a természetből. A történelem és a természet összeférhetetlen, inkompatibilis egymással. A 19-20. század fordulóján Wilhelm Dilthey már arról írt, hogy vajon csak a történelemből tudjuk meg mi az ember? A modern individuum (és a jog) átállt a természeti alapról az állam (jog) által biztosított szabadságra. A szabadság hiányakor nem a természetre hivatkoznak, hanem az állam politikájára.

Ha a világ nem örökkévaló – szemben a görögök tanításával – akkor Isten teremtő akarata a világon kívül van. Ugyanakkor a Biblia arról ír, hogy Isten az embert a maga képére teremtette. Ebből a gondolatból sarjadt ki az újkorban az ember (az individuum) korlátlan szabadságának eszméje, melyben az individuumok önmagukat ruházták fel teremtőerővel. A

voluntas Dei és az *intellectus Dei* összefonódott. Ebben az esetben nem Isten antropomorf képéről van szó, hanem fordítva: az ember theomorf képéről.[4]

A természet történetének felismerése csak akkor jelenhetett meg, amióta a filozófiában kifejeződött a társadalom történelmi változásának eszméje, aminek meghatározó gondolkodója volt Giambattista Vico. Noha Vico a történelmet csak a társadalom összefüggésében értelmezte, ám a szellem kiszabadult a palackból, és egyre másra megfogalmazódtak azok az eszmék is, melyek a természetet is történelmileg változóként fogták fel. Ennek egyébként Szent Ágostonnál találjuk az első megfogalmazását, aki szerint Isten fejlődőképes csírákkal teremtette a világát, s ezek a csírák az idő folyamán kibomlanak, fejlődnek, röviden: időben változnak, azaz történelmük van – ezt a végső konklúziót nem Ágoston fogalmazta meg, hanem több mint ezer évvel később a természet kutatói, elsősorban az evolúcióelmélet képviselői. A hagyományos időkép alapvetően a ciklikus változás elgondolására épült, ezzel szemben a modern korban az idő lineárissá vált, az idő a haladás közege. A természettudományok, a technika és a társadalom is halad, fejlődik.

Az újkor kezdetéig a természet – az antik felfogáshoz hasonlóan – az, amit érzékszerveinkkel észlelni tudunk (*mundus sensibilis*), szemben az eszmék szubjektumban való megjelenésével (*mundus intelligibilis*). Egyszerűbben fogalmazva a külső-belső, vagy az objektum-szubjektum különbözőségéről van szó. A természetnek az észlelhetőséghez kötése ugyanakkor szemben áll a modern természettudományok alaptételével, ami szerint a természet kvantitatív módon meghatározható, ugyanakkor az érzékszervek a minőségeket észlelik. Amit a fizika ábrázol természetként, pl. az anyagszerkezetet, azt ilyen formában nem észleljük.[5]

Egyébként a természettudományok tapasztalatszerzése már évszázadok óta elszakadt a mindennapi élet tapasztalatszerzésétől. Ezt mutatják a kísérletek, de az is, hogy különböző és egyre finomabb felbontású eszközökkel (távcső, mikroszkóp) vizsgálják a természetet, illetve olyan jelenségeket vizsgálnak (rádióaktivitás, gammasugárzás), melyek érzékszerveink számára nem hozzáférhetőek. Az újkorban a természet minőségét nem a természettudományok, hanem legjobban a művészet mutatja meg. A művészet nem egyszerűen reprodukálja a természetet, hanem a kreatív ábrázoló erő segítségével megjeleníti. Felbontja a mindennapi életben megszokott (természetes) tér és idő viszonylatokat és újra kombinálja. A művészet „igazsága" – ha egyáltalán a művészetet illetően ez a fogalom használható – más, mint a tudomány igazsága.

Jan Asssmann részletesen bemutatta, hogy az egyiptomiaknál az emberi természetben lévő gyengeségből (gonoszságból) következik az állam szükségszerűsége.[6] Az emberben benne lakozik a kapzsiság, az önzés és ezt csak a nevelés tudja korlátozni és az embereket közösségi lénnyé tenni. Azaz egy meghatározott antropológiából következett az államfelfogás. Ha viszont a szerződéselméletekre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a természet kívül marad a társadalmi szerződésen, noha a szerződéskötés impulzusa a természeti állapotból jön, ám a szerződéssel az emberek kilépnek ebből az állapotból. Az állam nem szükségszerű, hanem a racionálisan gondolkodó emberek szerződésének következménye. A korai hagyományban a szabadság mint természetből fakadó jelent meg, az állam utóbbi több százéves történetében viszont mint az állam által biztosított jog. A szabadság velünk született (természeti adottság) avagy a társadalom, a politikai közösség által biztosított lehetőség?

Az ember *zoon politikon*ból *animale sociale* lett, mindkét változatban feltételezték, hogy az ember természetét (hogy önmagát kifejlessze) a társadalmi rend határozza meg. Az ember természetének milyenségét az erkölcs határozta meg. Vagy tökéletesíti magát vagy romlottá válik – éppen ebben van a felelőssége.

[4] Picht, Georg: Der Begriff der Natur und seine Geschichte. Klett-Cotta, Stuttgart, 1990, 91. o.
[5] Picht: i.m. 442. o
[6] Assmann, Jan: Uralom és üdvösség. Atlantisz, Budapest, 2008.

A természet fogalma, már a középkori gondolkodás óta, mindig valamivel szembeállítottként jelent meg. A társadalom szemben áll a természettel, mivel nem képes azt teljes mértékben uralni, sőt, létrehozni sem. Az emberi természetben benne rejlik a természet fölé emelkedés lehetősége. Ezekben a szembeállított fogalompárokban az egyik oldalt (az ember kiteljesedése, a társadalom megvalósítása) a kontingencia jellemezte. Ez alatt azt értve, hogy nem szükségszerű, de nem is lehetetlen. A másik oldal, a természet fogalma, pedig e kontingencia kockázatának semlegesítését szolgálta. A stabilitást, a kiszámíthatóságot, a szükségszerűséget fejezte ki.

A XVII. századtól a teológiai viták háttérbe szorultak, de a gondolkodók azért bebiztosították magukat a természet fogalmával, (természettudományok, természetjog), bizonyosságokból akartak kiindulni. A teremtésre mint egy gépezet megalkotására tekintettek. Ám az újkori természettudományok története azt mutatja, hogy fokozatosan kétségbe vonták az egységes természet fogalmát. A XVII-XVIII. századtól kezdték használni a modern kifejezést, elsősorban a tudományra és a művészetre. A meghatározás tengelyében a múlthoz való viszony állt. A humanitásra és az észre hivatkoztak, de már nem a hagyomány által közvetített természetes értelemre, hanem értékekre. Az értékek azonban vitathatók, így felerősödött a gondolkodásmód megalapozásában a kontingencia, ami szemben állt a korábbi évszázadokban vallott, bizonyosságot nyújtó természetfogalommal.

Mindez nem jelenti, hogy a természethez való újféle viszony azonnal egyeduralkodóvá vált volna. A XVIII. századot egyaránt jellemezte a természettudomány perspektívájában a matematizálható természetleírás és a romantikus gondolkodásban a természet idealizálása. Ugyanebben az évszázadban megjelent egy társadalomkritikai természetfogalom is (Rousseau), melyben a természet paradicsomi állapotként értődött, ahol madarak énekelnek, fák nőnek, időnként virágba borulnak. Ezzel szemben a társadalom a romlás világa.

Következő lépcsőfok a környezet (*Umwelt, environment*) fogalmának megjelenése a XIX. században. A környezet fogalma nem azonosítható a természettel, noha gyakorta a környezetvédelem alatt a természetvédelmet értik. Ez azonban pontatlan. Ugyanis a környezet nem szubsztanciális, hanem funkcionális fogalom. Azaz: mindig egy meghatározott létezési egységen *kívüli* létezőkre utal. Ez a létezési egység lehet pl. a tudomány, s ebben az esetben minden más társadalmon belül létező, de nem a tudományhoz tartozó entitást a környezet fogalma alá kell sorolnunk, pl. a politikát, vallást, gazdaságot. Amennyiben a vizsgálódásunk kiinduló entitása a társadalom, akkor persze a környezet a természetet jelenti. A környezet fogalmának megjelenése tehát nem evidensen jelenti mindig az ember világától elválaszthatóan létező „természetet". Ebben az összefüggésben is kérdés: mi a természet?

A XIX. század másik alapvető fogalma az energia. Az energiára úgy tekintettek, mint ami a természetből nyerhető ki. Vagy egy évszázadon keresztül ezt az energia kinyerést végtelennek gondolták, ami megalapozta a természet korlátlan kihasználására való törekvést. Az iparosítás évszázadaiban a természet fontos volt, ám csupán mint, ami az iparosítás bázisát biztosítja. A XX. század második felében az ökológiai irodalom gyakran használta az ökoszisztéma fogalmát. Ami annyiban nem szolgálta a társadalom-természet viszony jobb megértését, hogy a természetre önszabályozó rendszerként tekintenek és nem a társadalommal folyamatosan interakcióban álló rendszerként. Szintén ezekben a mozgalmakban jelent meg újra a természet könyvének gondolata, amelyben az univerzum megértésére való törekvés a természet, az élet tiszteletével fonódott össze.

A természethez ajánlatos egyidejűleg kétféleképpen viszonyulni. Egyfelől, mint az embertől függetlenül létezőre, másfelől pedig, amit az ember befolyásol, átalakít. Hogy a függetlenség/függőség dichotómiája konkrétan miképpen néz ki – ez koronként különböző. Éppen ezért nem veszti el soha az aktualitását a kérdés: mi a természet?

Badó Attila[1]

Az angol egyetemi jogászság empirikus vizsgálata. Recenzió Fiona Cownie: „Legal Academics: Cultures and Identities" című könyvéről[2]

A *common law* őshazájának jogászsága, különösen az angol *barriste*rek és *solicitor*ok, hosszú ideje a társadalomtudományok, különösképpen a jogszociológia érdeklődésének középpontjában állnak. Ennek oka, hogy ezek az unikális jogászrendek nemcsak a jogszolgáltatás gyakorlati megvalósításának főszereplői, hanem közvetlen kapcsolatban állnak az igazságszolgáltatással, a jogi normákkal és azok érvényesítésével. A *barriste*rek rekrutációja, kultúrája, társadalmi háttere, sajátos attitűdjei, vagy éppen a *solicitor*ok ügyfelekkel való kapcsolata azért különösen érdekes, mert ezek érzékelhető hatást gyakorolnak az adott jogrendszer igazságszolgáltatásának minőségére. Ezen szerepek emberközelisége és láthatósága különösen vonzóvá teszi őket a jogszociológia számára, amely így betekintést nyer a jog világának mélyebb rétegeibe is.

Az akadémiai jogászság ezzel szemben gyakran kevésbé vonzza az érdeklődést, mivel a jogelméleti és jogdogmatikai munkák rejtettebb, inkább absztrakt területeket ölelnek fel. Az egyetemi és kutatói szféra kevésbé érzékelteti a társadalmi struktúrákra gyakorolt közvetlen hatást, ezért kevesebb figyelmet kapott a szociológiai vizsgálódásokban.

Mindez annak ellenére van így, hogy az akadémiai jogászság kultúrájának és identitásának jelentősége messze túlmutat az egyetemek és kutatóintézetek falain, hiszen ez a közeg formálja a jövő jogász generációit és befolyásolja a jogtudományi kutatások hatékonyságát is. Az egyetemi jogászság nem csupán a jogászképzés intellektuális hátterét adja, hanem olyan kulturális mintákat és értékrendszert közvetít, amely meghatározza, milyen alapokra épül az új jogásznemzedék szakmai identitása. Az akadémiai jogászkultúra közvetíti a diákok felé a jog társadalmi szerepének megértését, valamint azt, hogy a jogászi pálya nem pusztán szakmai, hanem közéleti és morális felelősséggel is jár. A kutatási kultúra minősége és jellege szintén meghatározza a jogtudomány, és közvetve a joggyakorlat fejlődésének irányait. Az akadémiai jogászság identitása és kutatási kultúrája hatással van arra, hogy milyen kérdések kerülnek a figyelem középpontjába, milyen módszertani megközelítéseket alkalmaznak, és hogy mennyire nyitottak a különféle interdiszciplináris megközelítések iránt. Ez a sokszínűség és nyitottság döntő jelentőségű a jogtudományi kutatások hatékonysága szempontjából, mivel a jogi kérdések komplexitása gyakran megkívánja a társadalomtudományok, a gazdaságtudomány, sőt akár a technológiai szakterületek bevonását is.

A fentiek miatt érdemes felhívni a figyelmet Fiona Cownie, immár 20 éve megjelent könyvére, mely az angol jogászság kultúráját, identitását, az oktatásban alkalmazott módszerekhez való viszonyát vizsgálja a 21. században. Recenziót írni általában a frissen megjelenő könyvekről szoktak. Ám azért teszünk kivételt ebben az esetben, mert a szegedi jogszociológiai kutatócsoport egy átfogó, a hazai akadémiai jogászság identitását, attitűdjeit, motivációit, kultúráját feltáró kutatásra készül, aminek *„desktop"* fázisa alkalmat teremt arra, hogy az e területen létező fontosabb szakirodalmi források közül kiválogathassuk az igazán jelentős műveket, melyek a magyar jogszociológiában eddig kevés figyelmet kaptak.

Ez a könyv az akadémiai jogászság belső világát próbálja feltárni, és hozzájárul ahhoz, hogy jobban megértsük azt, hogy a jövő jogásztársadalma milyen alapokra épül.A mű nemcsak hiánypótló abban a tekintetben, hogy reflektorfénybe helyezi az egyetemi jogászokat, hanem azért is, mert új szemszögből világítja meg a jogászi hivatások közötti különbségeket. Cownie

[1] Intézetvezető egyetemi tanár, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.
[2] Cownie, Fiona: Legal Academics. Cultures and Identities. Hart Publishing, Oxford, 2004, 227. o. Jelen recenzió DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.249

könyve így fontos hozzájárulás a jogszociológia számára, új szempontokkal gazdagítva e tudományterület diskurzusát. Impulzusokat adhat a magyar egyetemi jogászság világának megértéséhez és kutatásához is.

Természetesen Cownie kutatásai nem előzmény nélküliek, hiszen az 1980-as, de főleg az 1990-es évektől megfigyelhető az angol jogászképző intézményekről szóló írások, kötetek szaporodása, melyek a jogászképzés, és a jogászképzésben közreműködők helyzetében bekövetkező változásokra hívják fel a figyelmet. A *„black letter law"*-val szembeállított *„socio legal studies"* olyan kihívást jelent egy ideje az angol intézményekben, amit többen éppen a *socio legal studies* által preferált módszerekkel igyekeztek megvilágítani. Twining híres munkájában *(Blackstone's Tower: The English Law School*[3]*)* az angol jogi oktatást már nem izolált rendszerként elemzi, hanem rávilágít arra, hogy az milyen összefüggésben áll a társadalmi elvárásokkal, a munkaerőpiac követelményeivel, és a jogászi hivatás identitásával. A Birks által szerkesztett kötet *(Pressing Problems in the Law: What Are Law Schools For?* [4]*)* szintén összhangban áll a *socio-legal studies* szemléletével, bár valamivel eltérő megközelítéssel. A kötet célja az, hogy a jogi oktatás alapvető kérdéseit vitassa meg, így például a jogászképző intézmények szerepét, célját és a jogi képzés társadalmi funkcióját. Ez a fajta megközelítés sem csak a jogtudomány belső logikáját, hanem annak szélesebb társadalmi összefüggéseit és hatásait is tárgyalja.

Maga a most bemutatott kötet szerzője is hozzájárult a jogászképzésről szóló diskurzus erősítéséhez. Az egyik általa szerkesztett kötet 1999-ben jelent meg[5] *(The Law School – Global Issues, Local Questions)*, amely számos *common law* jogrendszerből származó jogtudós véleményét rögzítette a jogi karok jelenéről és jövőjéről. Egy másik munkája[6] pedig a jogászképzés új fejleményeivel foglalkozott, központi kérdésként kezelve például a nagy számú minőségi publikációt követelő piacvezérelt állami nyomást a jogi karokra.[7]

Fiona Cownie most bemutatott kötete a szerző elmondása szerint azzal a céllal született, hogy az akadémiai jogtudományról rendelkezésre álló tudást az akadémiai jogászok megélt tapasztalatainak feltárásával bővítse.

Cownie könyvének módszertana alaposan megtervezett és több szempontból is újszerű megközelítést alkalmaz, amely lehetővé teszi, hogy az akadémiai jogászság világát empirikus úton feltárja. A szerző az empirikus és elméleti kutatási módszereket ötvözi, ami lehetőséget ad arra, hogy ne csupán az egyetemi jogászok szakmai tevékenységét és oktatói munkáját vizsgálja, hanem a kultúrájuk, identitásuk és szakmai normáik mélyebb rétegeit is megismerje. Mindenekelőtt kvalitatív módszereket alkalmaz, amelyek középpontjában az interjúk és esetvizsgálatok állnak. Az interjúkat gondosan kiválasztott egyetemi jogászokkal készítette, különböző intézmények és szakterületek képviselőivel, hogy sokszínű és átfogó képet kapjon az akadémiai jogászság különböző rétegeiről és perspektíváiról. Az interjúk során nemcsak a jogászi hivatásról és a kutatási prioritásokról kérdezett, hanem számos olyan kérdésről (beleértve például az akadémiai jogászság öltözködéssel kapcsolatos felfogását is), melyeken keresztül a szakmai identitás és kultúra rejtett aspektusai is plasztikussá válhatnak.

[3] Twining, William: Blackstone's Tower. The English Law School. Sweet & Maxwell, London, 1994, 210. o.
[4] Birks, Peter (szerk.): Pressing Problems in the Law. Vol. 2. What Are Law Schools For? Oxford University Press, Oxford, 1996, 118. o.
[5] Cownie, Fiona (szerk.): The Law School. Global Issues, Local Questions. Routledge, London, 1999, 267. o.
[6] Bradney, Anthony – Cownie, Fiona (szerk.): Transformative Visions of Legal Education. Blackwell, Oxford, 1988, 169. o.
[7] Az angol felsőoktatásban a RAE (Research Assessment Exercise) 1986-tól a brit egyetemek és kutatóintézetek kutatási teljesítményének értékelésére létrehozott rendszer volt, mely azzal a céllal jött létre, hogy felmérje az egyes intézményekben zajló kutatás minőségét, és ennek alapján ossza el az állami kutatási finanszírozást.
Ezt váltotta fel 2014-től a REF (Research Excellence Framework), ami hasonló céllal működik, de nagyobb hangsúlyt fektet a kutatás társadalmi és gazdasági hatására, valamint az intézmények együttműködési képességére.

Az interjúk mellett Cownie esettanulmányokat is készített különféle jogi kutatások és oktatási projektek vizsgálatával. Ezek az esetek lehetőséget biztosítottak arra, hogy konkrét példákon keresztül mutassa be, miként működik az akadémiai jogászság a gyakorlatban: milyen normák, elvárások és szakmai dilemmák alakítják a jogi oktatók és kutatók mindennapi döntéseit.

Az empirikus adatok elemzéséhez Cownie elméleti keretrendszert is alkalmazott, amely a jogszociológia és a kulturális antropológia eszköztárára épít. Ez a kettős megközelítés segíti abban, hogy az egyetemi jogászság kulturális sajátosságait és identitásának elemeit komplex módon értelmezze, és megértse, hogyan kapcsolódnak ezek a szélesebb társadalmi és intézményi folyamatokhoz. A szerzőt saját elmondása szerint a hiedelmek, értékek és szokások érdeklik, melyek feltárására nincs alkalmasabb eszköz a kvalitatív vizsgálatoknál. Saját tapasztalatait háttérbe szorítva igyekszik betekintést nyújtani a jogi oktatás világába, különösen annak intézményi és kulturális aspektusaiba. Az angolszász jogi egyetemek kulturális színtereit és a jogászok identitásának formálódását vizsgálva Cownie mélyen elmerül a jogi oktatók és kutatók személyes és szakmai énjének összefonódásában. A szerző egyedülálló perspektívája azért is fontos, mert a jogászi hivatás – különösen annak oktatói aspektusa – ritkán kerül ilyen alapossággal terítékre. Cownie azonban úgy tárgyalja e területet, hogy feltárja a rejtett motivációkat, a kulturális különbségeket és az egyes egyetemek jogi karainak mikrokultúráit, miközben értékes felismeréseket oszt meg a jogászok társadalmi felelősségvállalásáról.

A könyv egyik fő erénye, hogy a szerző a kultúra és identitás kapcsolatát nem egyszerűen statikus fogalmakként, hanem folyamatosan fejlődő, egymásra ható elemekként kezeli. A szerző bemutatja, hogyan változik és fejlődik a jogi oktatók identitása az akadémiai struktúrák, intézményi politikák és társadalmi elvárások nyomása alatt. Különösen figyelemreméltó Cownie elemzése arról, hogyan hatnak egymásra az egyetemi intézmények különböző hagyományai, a helyi kulturális tényezők és a személyes identitások. A brit és amerikai jogi egyetemek közötti eltéréseket is jól mutatja be: míg a brit oktatási rendszer hagyományorientált, az amerikai jogi karok általában nyitottabbak a változásokra, és több szabadságot biztosítanak az oktatóknak. Az ilyen eltérések alapvetően befolyásolják az ott dolgozó jogászok identitását és szerepfelfogását is.

A könyvben különösen érdekesek azok a fejezetek, amelyek az oktatás és kutatás szerepét és az ezekkel kapcsolatos egyetemi elvárásokat tárgyalják. A szerző részletesen elemzi, hogyan befolyásolja a különböző intézmények oktatási fókusza az oktatók önképét és identitását. Egy kutatásorientált egyetemen például az oktatók gyakran erősebben azonosulnak kutatói szerepükkel, míg a tanításorientált intézményekben sokkal inkább az oktatásra helyezik a hangsúlyt. Ez az identitásbeli különbség hatással van arra is, hogy az oktatók milyen kapcsolatot alakítanak ki a hallgatókkal, és milyen módon közvetítik a szakma etikai és társadalmi dimenzióit.

Cownie könyvének egyik központi kérdése az akadémiai jogászi hivatás társadalmi felelősségvállalása. A szerző elemzi, hogyan viszonyulnak az oktatók a társadalmi igazságosság és a jogászi felelősség kérdéseihez, és hogyan építik be ezeket a szempontokat a tanítási gyakorlatukba. A jogi oktatás célja nem csupán a hallgatók felkészítése a szakmai kihívásokra, hanem annak elősegítése is, hogy a jövő jogászai érzékenyek legyenek a társadalmi egyenlőtlenségekre és az igazságszolgáltatás etikai dilemmáira. Cownie rávilágít arra, hogy a különböző intézményi kultúrák miként segíthetik vagy akadályozhatják ezt a törekvést, és bemutatja, hogy az oktatók személyes és szakmai identitása hogyan tükröződik a társadalmi kérdésekkel kapcsolatos álláspontjaikban.

A szerző sok esetben empirikus adatokkal és saját interjúival támasztja alá megállapításait, amelyeket különböző intézmények jogi oktatóival készített. Ezek az interjúk betekintést nyújtanak a jogi oktatás intézményi dinamikájába és segítenek megérteni, milyen belső és külső tényezők határozzák meg a jogászi identitást. Az empirikus alapú megközelítés

nemcsak hitelesebbé, hanem személyesebbé is teszi a könyvet, hiszen az olvasó számára lehetőséget biztosít arra, hogy a különböző nézőpontok által árnyalt képet kapjon a jogi oktatás és identitás kérdéseiről.

Cownie figyelmet szentel a nemek közötti különbségeknek és a női jogászok akadémiai életben betöltött szerepének. A szerző elemzi a női oktatók előtt álló kihívásokat, beleértve a szakmai érvényesülés nehézségeit, az előítéleteket és a munkakörülményekből fakadó egyenlőtlenségeket. Bemutatja, hogyan próbálnak a női oktatók megfelelni a magas szakmai elvárásoknak, miközben szembe kell nézniük a patriarchális struktúrák és hagyományok nyomásával. Ez a perspektíva különösen fontos, hiszen a jogi oktatás világában tapasztalható rendszerszintű egyenlőtlenségek rávilágítanak arra is, hogy milyen széles körű változtatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a jogászi szakma valóban befogadó legyen. A szerző továbbá arra is kitér, hogy a nemek közötti egyenlőtlenségek nemcsak a női jogászok előmenetelét befolyásolják, hanem a jogászi identitásról alkotott képet is formálják. Az a tény, hogy a férfiak dominanciája még mindig érezhető a jogi egyetemeken, hozzájárul ahhoz, hogy a női oktatók gyakran kényszerülnek identitásuk újragondolására, és olyan szerepeket kell vállalniuk, amelyekben meg kell találniuk a kompromisszumot a szakmai és személyes elvárások között.

A könyv záró fejezetében a szerző részletesen elemzi az intézményi kultúrák és a jogászi identitások sokféleségét. Bemutatja, hogy a jogi oktatók identitása nem egy homogén kép, hanem egy összetett és változatos struktúra, amelyet számos külső és belső tényező formál. A különböző egyetemeken tapasztalható kulturális eltérések rávilágítanak arra, hogy mennyire fontos az intézményi közeg szerepe a jogászi identitás kialakulásában és a jogi oktatók szakmai elkötelezettségében. Cownie úgy érvel, hogy az egyetemi kultúrák olyan dinamikus környezetet jelentenek, amelyekben a jogi oktatók különféle szerepekbe kerülhetnek, és azonosulhatnak vagy elutasíthatnak bizonyos értékeket. Ez a sokszínűség segít megérteni, hogy a jogászi identitás hogyan formálódik az akadémiai szférában.

A *„Legal Academics: Culture and Identities”* című könyv érdekfeszítő munka, amely betekintést nyújt a jogászi identitás, a társadalmi felelősségvállalás és az intézményi kultúrák összefüggéseibe. A szerző átfogóan és érzékenyen közelíti meg a jogi oktatás kulturális és identitásbeli kérdéseit, amelyek révén az olvasó alapos és hiteles képet kap az angol egyetemi jogászságról. A könyv különösen ajánlható a jogászképzésben dolgozók, valamint mindazok számára, akik érdeklődnek az akadémiai kultúrák és a szakmai identitások összetett kérdései iránt. Cownie munkája gondolatébresztő, amely jelentős hozzájárulást jelent a jogi oktatásról és annak kulturális dimenzióiról szóló szakirodalomban.

Irodalomjegyzék

Cownie, Fiona (szerk.): The Law School. Global Issues, Local Questions. Routledge, London, 1999, 267. o.

Cownie, Fiona: Legal Academics. Cultures and Identities. Hart Publishing, Oxford, 2004, 227.

Birks, Peter (szerk.): Pressing Problems in the Law. Vol. 2. What Are Law Schools For? Oxford University Press, Oxford, 1996, 118. o.

Bradney, Anthony – Cownie, Fiona (szerk.): Transformative Visions of Legal Education. Blackwell, Oxford, 1988, 169. o.

Twining, William: Blackstone’s Tower. The English Law School. Sweet & Maxwell, London, 1994, 210. o.

Rigó Balázs[1]

A hatalom szirénhangjaitól annak édes mézéig[2] – Anti-demokrácia a kései Tudor és a korai Stuart korban (1570-1642) – Cesare Cuttica művéről

Természetes folyománya a tudományos tevékenységnek, ha a szerző korábbi munkájának kutatási spektrumát kitágítja. Akár a korábbi munkájához képest ás mélyebbre, akár a tágabb kontextus irányába hatol, a kutatás csak nyer vele, mivel a szerző előző és újabb munkája akarva, akaratlanul szerves egységet fog képezni mind az olvasónak, mind magának a szerzőnek. Nincs ez másként Cesare Cuttica 2022 nyarán mind nyomtatásban, mind digitális formátumban az Oxford University Press alapos gondozásában megjelent művével sem.[3]

Cuttica első önálló[4] munkája[5] ugyan a patriarchalizmus és patriotizmus eszmerendszereinek az abszolutizmussal való összefüggéseit és ezek késő Stuart-kor recepcióját taglalja, mégis jól körülhatárolhatóan Sir Robert Filmer (1588-1653) munkásságát mutatja be.[6] *Pars pro toto* módszerrel ugyanakkor a Stuart-kori Anglia politikai nyelvezetéről és eseményeiről is átfogó képet nyújt. Ezt a kutatást mélyíti egyben tágítja Cuttica a második önálló művével. A mélyítés egyrészt időbeliséget jelent hiszen a szükséges antik előzményeken és az epilógusként szolgáló XIX-XX. századi gondolatokon túl a kötet az 1570-1642 közötti időszakra fókuszál. Mélyíti abban a tekintetben is, hogy Filmer és a népi uralmat elítélő gondolatai éppen az előző évtizedek gondolkodóinak és gondolatainak sorába szervesen épülnek be, Filmert velük össze- és újra olvasva más szintjét nyújtja Cuttica műve Filmer megértésének is.

Cuttica ugyanakkor tágítja is a kutatás horizontját, mivel nemcsak a vizsgált személyi kör, hanem a tér is kitágul. A kenti kisnemesi réteg gondolatvilágán túl, városi prédikátorok, külföldi hitszónokok, jezsuiták, kálvinisták, anabaptisták, belföldi puritánok, independensek és presbiteriánusok mind-mind megjelennek. A svájci és német városállamokat éppolyan közel érezzük magunkhoz, mint az angliai szószékeket vagy városokat, ahol a pamfleteket terjesztették. Tematikailag is nagy spektrumot fog át a szerző. Az első és az utolsó fejezet eseménytörténeti fókuszú, amelynek során azonban a világi és az egyházi eseménytörténet is kellő teret nyer. A köztes fejezetek a kül- és a belföldi demokratikus gondolatok és modellek megjelenítését szolgálják végig szem előtt tartva a szerzőnek azt a szándékát, hogy a politikai nyelvezetről ír, azt akarja megérteni, miközben a nyelv eseménytörténeti és kulturális beágyazottságát részletbe menően vizsgálja.

---

[1] Adjunktus, (PhD). ELTE-ÁJK, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék, ORCID: 0000-0003-0112-9546, rigo.balazs@ajk.elte.hu

[2] DOI: 10.59558/jesz.2024.4.253

[3] Cuttica, Cesare: Anti-democracy in England 1570-1642. Oxford, OUP, 2022, 282. o. Online ISBN: 9780191956850, Print ISBN: 9780192866097 DOI: 10.1093/oso/9780192866097.001.0001

[4] Tematikailag ide kívánkozik ugyanabban az évben társszerkesztésben megjelent munkája, Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn (szerk.): Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe. Pickering and Chatto, London, 2012, 297. o. ISBN: 9781848931985 Hazai ismertetését lásd: Sashalmi Endre: Cesare Cuttica, Glenn Burgess (szerk.): Monarchizmus és abszolutizmus a kora újkori Európában. In KLIÓ: Történettudományi Szemléző Folyóirat, 2013/2. szám, 72-77. o.

[5] Cuttica, Cesare: Sir Robert Filmer (1588-1653) and the Patriotic Monarch: Patriarchalism in Seventeenth-Century Political Thought. Manchaster University Press, Manchaster, 2012, 296. o. ISBN 978-0719083747 https://doi.org/10.7228/manchester/9780719083747.001.0001

[6] A munka hazai fogadtatásához lásd: Sashalmi Endre: Cesare Cuttica: Sir Robert Filmer (1588-1653) és a patrióta uralkodó: Patriarchalizmus a tizenhetedik századi politikai gondolkodásban. In KLIÓ: Történettudományi Szemléző Folyóirat, 2013/2. szám, 78-82. o.

Minthogy Cuttica célja a korabeli politikai nyelvezet feltárása, szerencsés módon nem a kánonba tartozó szerzőket vizsgálja, hiszen ők éppen különlegességük révén tartoznak a kánonba, tehát azért, mert a kortársak közül gondolataik újdonsága révén kiemelkedtek. A vizsgált szerzők és műfajok így valójában sokat ismétlik egymást, mégis éppen mennyiségük, társadalmi kiterjedtségük és az értelmezési tartomány apró lépésenként való tágítása mutatja a demokrácia-ellenes gondolatok terjedését. Cuttica tehát nem az elitista, kánonba tartozó, rendszeres államelméleti munkákat vizsgálja, hanem éppen a műfajok révén is demokratikus megközelítést alkalmaz. Cuttica ezzel a szerkezettel, a nézőpontok és vizsgálati tárgyak fejezetenkénti váltogatásával úgy ad dinamikus elemzést, hogy az egész munka nem más, mint párbeszéd, térben, időben a késő Tudor- és a korai Stuart-korra, és főként, de nem kizárólagosan Angliára nézve.

A munka összefoglalása éppen a szerzők és műfajok rendkívüli kiterjedtsége miatt csak pár oldalra szorítkozhat, hiszen arra sincs mód, hogy akár csak felsoroljunk néhányat a több tucat szerzőből. Az alábbiakban tehát Cesare Cuttica legutóbbi munkája nyomán tekintjük át, hogy a kortársak képzetében mit jelentett a demokrácia Angliában a kora újkor első felében. Maga a szó legkorábbi előfordulása Thomas Elyotnál található 1531-ből, amikor a közösség uralmáról értekezik *(rule of the comminaltie)*.[7] Mivel a demokrácia évszázadokig és a korban is egyértelműen negatív fogalom volt, Arisztotelész alapján a rossz államformák egyike, a szerző már a címével is árulkodó művében azt a módszert választotta, hogy úgy írja körül a fogalmat, hogy a demokráciát taglaló és elítélő szerzők vitáit elemzi. Ebben segítségére sietett az a jelenség, hogy a demokráciát mélységesen bíráló politikai nyelvezet, amely a demokráciát nyelvileg a tiszta és civilizált beszéd elfajulásának, a zaj és a pletyka kakofóniájának tartotta, kulcsfontosságú szerepet töltött be a korban.

Az 1570-es évektől kezdődően kezdték rendszeresen alkalmazni a demokrácia *(popularity)* kifejezést és fogalmat, kizárólag pejoratív, sőt dehonesztáló értelemben, amely használat az 1640-es évek végéig szinte egyeduralkodó volt. A könyv főként a politikai szókincsről és eszmékről szól, nem pedig a politikai vagy társadalmi mozgalmakról. Ez korántsem jelenti azt, hogy egyszerűen egy fogalom történetét követi nyomon, sokkal inkább azt, hogy ez a mű először és részletesen fejti ki, hogy miként vált a nyugat egyik központi fogalma kulcsfontosságú szereplővé a szellemi vitákban, amelyek nemcsak a kora újkor, hanem az azt követő korszakok alakítói is voltak. Angliában az antidemokrácia a világot rendre és káoszra, észszerűségre és esztelenségre, alkalmasságra és alkalmatlanságra, királyságra és népi kormányzásra osztotta fel, és elválasztotta a jó politikát a rossz politikától.

A korabeli érvekből kirajzolódik, hogy a demokrácia-kritikák elsősorban a népi kormányzat *(popular government)*, mint olyan rendszer ellen irányultak, amely közvetlenül és teljes mértékben hatalommal ruházta fel az irracionális, műveletlen, veszélyes köznépet. A szerző nem győzi nyomatékosítani, hogy a kora újkor sokkal fontosabb a demokrácia fogalmának és gyakorlatának fejlődése szempontjából, mint azt eddig elismerték. Hiszen a szakirodalom a poliszvilág demokratikus berendezkedése és Thomas Paine írásai, még inkább a XIX. századi szerzők, főként John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville stb. közötti időszakot[8], leszámítva néhány várost, mint pl. Münster, Genf, az angol polgárháború rövidtávú következményeit és a levellerek megjelenését, nem veszi figyelembe, amikor a demokrácia megjelenéséről értekezik.

[7] Elyot, Thomas: The Boke named The Governour. Edited from the first edition of 1521 by Henry Herbert Stephen Croft, M.A. Barrister-At-Law, London, 1531.

[8] Rövid összefoglalásukhoz és a demokráciával való kapcsolatukhoz lásd pl. Bódi Stefánia jelen számbeli tanulmánya mellett még uő: A jogállamfogalom német felfogása. In Jogelméleti Szemle 2024/1. szám, 2-18. o. valamint uő: The Anglo-Saxon Interpretation of The Concept of The Rule of Law. In Kre-Dit: a Kre-Dok Online Tudományos Folyóirata 2024, https://www.kre-dit.hu/tartalom/kre-dit-2024-2-tartalom/-https://www.kre-dit.hu/tartalom/kre-dit-2024-2-tartalom/ 10. o.

A kora újkori gondolkodók a demokráciát többnek tekintették, mint a három klasszikus államforma egyikét. A demokráciát a társadalom fennmaradását fenyegető legsúlyosabb veszélynek tekintették, amely során azt az államot (politika), a háztartást (patriarchátus) és a lelket (erkölcs) érintő betegségként ábrázolták. A demokratikus államok erőszakkal jöttek létre, nehézkesen voltak kormányozhatók, csak kis, idegen területeken (Athén, Münster, Svájc) működtek, és rövid ideig tartottak. Tehát a politika, a gazdaság és társadalom, a vallás, az erkölcs, a köz- és a magánszféra, végeredményben a világról alkotott teljes kép fordult volna ki a sarkából, amennyiben a sokfejű szörnyeteg, a sokaság *(many headed multitude)* és nem a nép *(people)* uralkodott volna Angliában.

A korabeli szerzők szemében a kettő között nyilvánvaló különbség mutatkozott. Az antidemokrácia irodalma éles vonalat húzott közéjük, elítélve, sőt becsmérelve a sokaság és elfogadva a nép uralmát. Elméletileg elismerték az előbbit, de a gyakorlatban meg voltak győződve arról, hogy a demokrácia kormányozhatatlanná teszi az államot. Mindezeken túl, a népi kormányzás iránti kora újkori ellenszenv a demokrácia arisztotelészi felfogását tükrözte, miszerint a demokrácia a szegények uralma. A demokráciát olyan államformának tekintették, amelyet a korlátlan szabadság jellemzett, ahol a sokfejű sokaság, a csőcselék demagógok által megvezetve zsarnoki rendszert épít ki. A kora újkori demokráciáról és demokráciaellenességről írni azt jelenti, hogy a „népet" az adott korszak mércéi szerint kell meghatározni.

Fontos tisztázni, hogy a demokrácia, mint a kétkezi munkások *(manual labourers, mechanical populace)* kormányzata elleni támadások nem feltétlenül jelentették a nép szuverenitásának célba vételét. Ugyanis a nép szuverenitása legitim alkotóeleme volt az államnak, beleértve a monarchiát is. Ezzel állították szembe a népi kormányzást, amelyet a legtöbbször elfogadhatatlannak, vagy legjobb esetben is összeegyeztethetetlennek ítéltek Anglia politikai struktúrájával és egyházi szervezetével. A nép szuverenitására alapozó elméletek a hatalom eredetéről szóltak, amelyek az isteni jogalapon nyugvó uralkodással álltak ellentétben. A demokrácia azonban már egy jól körül határolt kormányzati berendezkedést jelölt. Ebből következően amikor a kortársak a nép szuverenitása mellett és egyúttal az isteni jogon uralkodó királyok hatalmának eredete ellen érveltek, az nem jelentette a demokratikus kormányzat megteremtésének igényét. A nép olyan kormányzatot is létrehozhatott, amely egyáltalán nem volt demokratikus. A nép szuverenitásának hangsúlyozását tehát a hatalom eredetének és korlátainak elemzésére használták eszközként.

Különbséget kell tenni a demokrácia és a republikanizmus között a tekintetben is, hogy a republikanizmus elitista volt. Míg előbbi a plebejus értékek eszméjére, utóbbi az aktív és erényes polgárság cicerói elveire utalt. A sokfejű szörnyeteg tagjai a szenvedélyes, rendetlen és megbízhatatlan férfiak és nők, a minden-ember, akik az észszerű politika összeomlását, míg a polgárok politikai közössége, az erényes családfők közéleti szerepvállalása a római köztársasági erényeken nyugvó kormányzást hozza el. A demokrácia teljesen ellentétes volt a monarchikus politikával és társadalommal, mivel azt alapjaiban kérdőjelezte meg, míg a republikanizmus összhangban lehetett vele, mert a patríciusok és az arisztokrácia, végeredményben az azonos társadalmi berendezkedés uralmát jelentette.

Ami a vallást illeti, a demokráciát azzal vádolták, hogy a teljes egyenlőséget és az ateizmust segíti elő. Ahogy a pápasághoz, úgy a demokráciához is mélyen pejoratív jelentést tulajdonított az emberek nagy többsége, ahogy a pápaság vallásellenes volt, úgy a demokrácia is legalább részben politikaellenes. Gazdaságilag a szegénységet és a javak szétosztásának politikáját értették alatta, ami a magántulajdon teljes eltörléséhez vezet. A demokráciát azzal vádolták, hogy helyrehozhatatlanul felforgatja nemcsak a politikai testet, hanem a társadalom egész szerkezetét is. Erkölcsileg képmutatónak, ingatagnak, mértéktelennek és irigynek tartották polgárait, intellektuálisan pedig irracionálisnak és faragatlannak. A metafizikai szférában a demokráciákat az isteni és a természeti rend fejre állításának tekintették.

A kora újkori Angliában a népi kormányzatot különböző jelenségekkel és szócsövekkel társították, mint például a sokaság populista-demagóg vezetőivel, radikális parlamenti képviselőkkel és esetenként jogászokkal, továbbá jezsuitákkal, puritánokkal és presbiteriánusokkal, valamint skót egyházhoz tartozókkal és az independensekkel. A demokrácia elleni álláspontok egyrészt a jó politika, különösen az erős monarchikus kormányzáson alapuló, de néha a köztársasági uralomra is épülő meghatározásán, másrészt a normatív elvek ellenállásán keresztül alakultak ki. Az utóbbiak a nép széles körű részvételén a kormányzásban, a politikai egyenlőségen, a vallási egyenlőségen és a gazdasági kiegyenlítésen alapultak.

A hisztéria meghatározó volt az emberek demokráciával kapcsolatos meggyőződésének alakításában, még akkor is, ha sokan, akik ellene érveltek, a politika populista formáit használták céljaik eléréséhez. Az antidemokratikus nyelvezet abból a feltételezésből indult ki, hogy a politika nem mindenkié, a politikai élet kirekesztő és exkluzív látásmódját feltételezte. A demokráciaellenesség más politikai nyelvekkel élt együtt, amelyek között a vegyes államforma, a republikanizmus és a *common law* is szerepelt. A demokrácia és rokon értelmű formái olyan érvek kifejtésére és viták lefolytatására szolgáltak, amelyek a dialektikus politikai élet érzetét közvetítették. Tehát vagy a fennálló rendet ellenezték, vagy a népi politikai részvétel újonnan kialakuló diskurzusaira reagáltak.

Annak ellenére, hogy a demokrácia egy ország összes lakosának uralmát jelentette, mégis a hozzá nem értő csőcselék uralmát vonta magával, amelynek célja nemcsak a politikai, hanem a társadalmi, patriarchális, gazdasági és egyházi normák eltörlése is volt, amelyek az életet szabályozták. Végeredményben, a korszakon átívelve az antidemokrácia a fennálló rend válasza és nyelvezete volt arra, amit a demokratikus felforgatás hazai vagy külföldi eredetű tényezőinek tekintett, valamint a tényleges demokratizálódási törekvésekre az elméletben és a gyakorlatban.

Az antidemokrácia hozzájárult ahhoz, hogy feltételezések, előítéletek és gondolatok szülessenek a demokráciáról mint kormányzati formáról. Megismertette az embereket a demokratikus elvekkel és gyakorlatokkal, ami bizonyos változásokhoz vezetett a demokrácia saját státuszával és legitimitásával kapcsolatban. Az antidemokráciának tehát jelentős szerepe volt a demokrácia, mint politikai rendszer kialakulásában.

Visszatérve magára a műre, Cuttica munkájában bevallottan a politikai nyelvezetről ír, ugyanakkor kénytelen lehatárolni vizsgálódásának tárgyát, egyben az esetleges tudományos ellenérvekkel szemben is védekezni. Ez érthető, ha belegondolunk, hogy a politikai nyelvezetet, vizsgálhatná a politika gyakorlatával, a politizáló személyek társadalmi hátterével, a politikagyakorlás szabályainak kereteivel, beleértve az intézményrendszert és a választójogot, hogy az egyházon belüli politikagyakorlásról ne is essék szó stb. Mégis, ezek a pár oldalra rúgó lehatárolások, azaz amikor azt írja le, hogy miért nem vizsgál többé-kevésbé az adott gondolatmenethez odakívánkozó kérdéseket, szintén meggyőzőek, sőt adott esetben éppen ezek azok a részek, amelyek megerősítik a mű mondanivalóját. Szívesen olvastuk volna részletesebb kifejtés keretében ezeket az ellenérveket, igaz, akkor a szerző éppen, hogy nem lehatárolást, hanem párhuzamos elemzést végzett volna a társadalom-, a jog- az egyháztörténet terén, ami nem volt célja. A múlt totalitását egy szerző, de feltehetőleg egy csoport sem képes megírni. Így fontos kitekintés, hogy bár a helyhatóságokban miként zajlott a helyi választás és politikacsinálás, mégis egyazon abszolút uralkodó hatalma alatt gyakorolták politikai jogaikat. Hiába képviseltek a családfők valamiféle helyi autonómiát, mégis patriarchális és elitista értékeket hordoztak mind a társadalomban, mind helyben. Hiába érvelhetünk a levellerekkel, John Lilburne közel s távol sem tekinthető demokratának a korabeli szóhasználat fényében sem, ahogy saját magát sem tekintette annak.

Négy apróbb kritikát azonban meg kell fogalmaznunk a művel kapcsolatban. A szerző különös figyelmet szentel annak, hogy ne essen az anakronizmus csapdájába, azaz ne

tulajdonítson vizsgálatokat olyan dolgoknak, amelyek az adott korban még nem léteztek. Ezt a becsülendő módszertani igényét és tudatosságot mind korábbi tanulmányaiban[9], mind jelen munkában következetesen végig viszi. Jóllehet népi uralom *(popular governance)*, sőt demokrácia a kora újkor legelején a maga valóságában nem létezett, mégis gondolatként, sőt a gondolatot képzeletként megjelenítő, a humanista nyelvezetet a politika rangjára emelő műben találkozunk vele. Thomas More Utópiájára gondolunk. Hogy az Utópia mennyiben tükrözi a valóságot, az most irreleváns. Az viszont teljesen biztos, hogy az utópiairodalomban, már More-tól kezdve a népi uralom, a minden ember uralma megjelenik. Nem vitte volna el a mű mondanivalóját, ha Thomas More Utópiájára és a benne foglalt, igen, elképzelt, valóságban nem létező, illuzórikus mégis gondolatba és nyelvileg is megformált jelenségre utaljon a szerző akár csak egy bekezdés, úgyis mint az angol kora újkor kezdetét lefektető pont, erejéig.

A második kritikánk már kifejezetten politikai-nyelvi. Jóllehet a szerző kiemeli, hogy csak olyan dologról ír, ami létezik, így arról, ami nem létezik, nem tud és nem is akar írni. Mégis, néhány bekezdés, nem több, erejéig utalnia kellett volna arra a titokra, ami a kormányzást övezi. Az *arcana imperii*ről van szó. Jóllehet az *arcana imperii*, a kormányzás titokzatossága, nyelvileg éppen azt fejezi ki, hogy titkos, ezért halandó számára feltárhatatlan, tehát ne is kíséreljen meg beszélni róla, mégis a kora újkorban boldog-boldogtalan beszélt a politikáról, a kormányzásról, tehát semmi titok nem lengte körül. Minthogy Cuttica szándéka, hogy a politikai nyelvről és annak használatáról írjon, az *arcana imperii*re kár, hogy nem szentelt figyelmet. Mivel a szerző az utolsó fejezetben és a kitűnő következtetésekben eseménytörténeti kontextusban elemzi a király és a parlament összetűzését, ennek jogi köntösbe bújtatását, pontosan ismeri fel a jogi probléma mibenlétét, azt érthetően megfogalmazza, éppen ezért szánhatott volna az *arcana imperii* elemzésére nem több, mint egy közepesen terjedelmes bekezdést. Tudniillik annak rögzítését, hogy az *arcana imperii* nem a kormányzás titokzatosságáról szól, hiszen a humanisták mást se csináltak, mint a nyilvánosság előtt is politizáltak műveikkel, a kávéházakról nem is beszélve, hanem arról, hogy a kormányzás mennyiben az uralkodó magán (és nem titkos!) ügye, és mennyiben közügy. Az *arcana imperii*re hivatkozás tehát – országtól függően a parlament, a képviselők, a (köz)nemesek stb. – kormányzásban való részvételének terjedelmét jelenti, amivel összefüggésben áll a szólásszabadság mértéke, azaz, hogy mennyiben engedik szabadon politizálni a véleményformálókat. Természetesen a demokrácia megjelenésének és megítélésének mértéke is beletartozik. Tehát csak látszólag nyelvi kérdés, valójában a hatalomban való részvétel jogosultságát jelenti, ugyanakkor ennek a jogosultságnak a tagadása kifejezetten nyelvi formát, a politikai részvétel titokzatosságát, tulajdonképpen a politizálásban való részvétel lehetőségének tagadását ölti. Megjegyezzük, hogy a titokzatosság annyiban állja meg a helyét, hogy az uralkodók leveleztek egymással, közrendű nem írt, mert nem írhatott nekik, de legalábbis választ nem kapott, ha írt is. A királyi családból hozott szocializáció lehetett elérhetetlen és ezért titkos, hiszen gyerekkorban már volt rá alkalma, hogy audiencián vagy csak az udvarban megjelenjen a király mellett az adott herceg.

A szerző többször kiemeli, hogy a demokráciáról írni azt jelenti, hogy az adott kor követelményeinek megfelelően a népről írunk. A nép fogalmának használata azonban nem következetes, bár a tendencia egyértelműen kirajzolódik. Cuttica a kortárs kifejezéseket felhasználva tesz különbséget a nép *(the people)* és a csőcselék, a minden ember (*the mob, the rabble* stb.) között. Ebben az ellentétpárban a nép politikai jogokkal rendelkezik, és azok számítanak a tagjának, akik ezeket a jogokat gyakorolják, gyakorolhatják, férfiak, vagyonosok stb., míg a csőcselékbe a szavazati joggal nem rendelkező, tanulatlan, ostoba, érzelem vezérelt ezért megvezethető (Cuttica figyelemreméltó mennyiségű jelzőt idéz és használ rájuk) tömeget jelenti. Ez egy ellentétpár, ugyanakkor a szerző néha a nemzet fogalmát is behozza. Ez

[9] Cuttica, Cesare: Popularity in Early Modern England (ca. 1580-1642): Looking Again at Thing and Concept. In Journal of British Studies, Vol. 58, No. 1, 2019, 1-27. o. DOI: https://doi.org/10.1017/jbr.2018.173

szerintünk nem szerencsés, hiszen a nemzet nép fogalompár esetén a nemzet jelenti a politikai jogokkal rendelkezőket, míg a nép a semleges értelemben vett minden ember. Persze, kiegészülhet a nemzet-nép kettőse a csőcselékkel is, mint értékfogalommal, de ez esetben is meg kellene őrizni a népet, semleges, mennyiségi értelemben vett fogalomnak, azaz emberek összességének. Hogy a XVII. századi Angliára a nemzet fogalma vonatkoztatható-e nehéz kérdés. Vannak szerzők, akik az Armada elleni győzelemtől eredeztetik az angol nemzet megszületését, míg a hagyományos értelmezés szerint a francia forradalomtól kezdve beszélhetünk modern értelemben vett nemzettől. Akárhogy is legyen, a nemzet-nép fogalmát meglátásunk szerint nem volt szerencsés behozni, még ha mennyiségileg el is hanyagolható a nép-csőcselék fogalompár mellett.

A negyedik kritikánk, hogy Cuttica részben adós marad a miértre adott válaszával. Legalábbis sokkal hosszabban olvastuk volna magyarázatát arra vonatkozóan, hogy miért változott meg 1642 után, környékén a demokrácia fogalmának használata. Cuttica természetesen leírja, hogy a demokrácia éppen a parlamenti képviselet miatt pozitív jelentéstöltetet is kezd (!) felvenni, tehát korántsem válik egyeduralkodóan pozitív fogalommá, miközben a csőcselék uralmára az ochlokráciát alkalmazzák. Tehát a korábban, szinonimaként használt demokrácia/ochlokrácia fogalompár jelentése szétválik, és a demokrácia a parlamentben képviselettel is rendelkező nép hatalmát, míg az ochlokrácia egyértelműen az oda bejutni esélytelen csőcselék uralmát hivatott jelölni. Az okokról azonban többet olvastunk volna. Szekularizácó? Az angol egyházon belüli vallási küzdelmek? A középkori jelleget egyre inkább elhagyó és a modernitást egyre inkább közelítő jelenségek arányának megváltozása? A hatékonyság szerepének növelése a politikában? Társadalmi változások? Pusztán a király személyének és politikájának elutasítása? A politika és a róla való gondolkodás jogászibb jellege? A szuverenitás fogalmának megváltozása, annak letéteményese a parlament révén, még akkor is, ha a polgárháborúban való győzelem, tehát időben későbbi esemény, is kellett ehhez.

Nem kritika, hanem a mű erénye, mivel tovább gondolkodásra ösztönöz, a mondanivaló keretezésének torzóban maradása. A szerző az illiberális demokráciát követő országokat hozza felütésként a köszönetnyilvánításban. A következtetésekben azonban nem ezt a fonalat veszi fel, tudniillik annak a jelenségnek a tovább gondolását, ami a felütésből, majd az egész műből következik, hogy a mai illiberalizmus, populizmus mennyiben feleltethető meg, mennyiben hasonlít, legalábbis retorikailag, funkcionálisan a kora újkori demokráciához. Tehát a csőcselék hatalma, a tudatlan, ostoba és érzelem vezérelt nép, mennyiben lehet vagy legyen politikacsináló. Elég csak, ha a közösségi média kommentszekciójára gondolunk. A csőcselék uralma kapcsán az eseménytörténetre szintén nem hegyezi ki a mondanivalóját a szerző, pedig nemcsak többször utal rá, hanem saját tanulmányt[10] is szentelt annak az eseménynek, amely során a csőcselék uralma, a feje tetejére fordult világ, mindaz, amitől féltek a demokráciát támadó szerzők bekövetkezett. I. Károly kivégzésére gondolunk, arra, amikor a nép a Christopher Marlowe-i hatalom édes mézét megízlelte. Érdekes párhuzam, ha megvizsgáljuk, azokat az érveket, amelyekkel a népet a hatalomgyakorlás szirénhangjaitól távol tartották az évszázadok során, tudniillik, hogy képzetlen, nem elég belátó, érzelem vezérelt, manipulálható stb. Gondolatébresztő, ha a mai képviseleti demokrácia egyik kérdését, nevezetesen a gyermekek szavazati joga kapcsán felmerült érveket megvizsgáljuk. Kísértetiesen hasonló érveket adnak annak igazolására, miért ne kapjanak példának okáért a 16 évesek szavazati jogot.

A kitűnő, rendkívül alapos, részletgazdag, imponáló irodalomjegyzékkel rendelkező munka, olyan heves vitákat tudhat ösztönözni ezekről a kérdésekről, amelyek akár a kora újkorban övezték a fogalmat. A vita azonban, és Cuttica műve éppen ezt mutatja be, akár a

[10] Cuttica, Cesare: The English Regicide and Patriarchalism: Representing Commonwealth Ideology and Practice in the Early 1650s. In Renaissance and Reformation 2013. vol. 36, no. 2, 127-160. DOI:10.33137/rr.v36i2.20170

demokrácia ellen, akár mellette zajlik, mindaddig demokratikus, amíg szabadon lehet vitatkozni. Természetesen, ahogy ezzel a recenzióval is, lehet egyet nem érteni.

Irodalomjegyzék

Bódi Stefánia: A jogállameszme francia felfogása. In Jogelméleti Szemle 2024/4. szám, 6-17. o. https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.3

Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása. In Jogelméleti Szemle 2024/1. szám, 2-18. o. https://doi.org/10.59558/jesz.2024.1.2

Bódi Stefánia: The Anglo-Saxon Interpretation of The Concept of The Rule of Law. In Kre-Dit: a Kre-Dok Online Tudományos Folyóirata 2024, https://www.kre-dit.hu/tartalom/kre-dit-2024-2-tartalom/-https://www.kre-dit.hu/tartalom/kre-dit-2024-2-tartalom/ 10. o.

Cuttica, Cesare: Sir Robert Filmer (1588-1653) and the Patriotic Monarch: Patriarchalism in Seventeenth-Century Political Thought. Manchaster University Press, Manchaster, 2012, 296. o. ISBN 978-0719083747 https://doi.org/10.7228/manchester/9780719083747.001.0001

Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn (szerk.): Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe. Pickering and Chatto, London, 2012, 297. o.

Cuttica, Cesare: The English Regicide and Patriarchalism: Representing Commonwealth Ideology and Practice in the Early 1650s. In Renaissance and Reformation 2013. vol. 36, no. 2, 127-160. DOI:10.33137/rr.v36i2.20170

Cuttica, Cesare: Popularity in Early Modern England (ca. 1580-1642): Looking Again at Thing and Concept. In Journal of British Studies, Vol. 58, No. 1, 2019, 1-27. o. DOI: https://doi.org/10.1017/jbr.2018.173

Cuttica, Cesare: Anti-democracy in England 1570-1642. Oxford, OUP, 2022, 282. o. Online ISBN: 9780191956850, Print ISBN: 9780192866097 DOI: 10.1093/oso/9780192866097.001.0001

Elyot, Thomas: The Boke named The Governour. Edited from the first edition of 1521 by Henry Herbert Stephen Croft, M.A. Barrister-At-Law, London, 1531.

Sashalmi Endre: Cesare Cuttica, Glenn Burgess (szerk.): Monarchizmus és abszolutizmus a kora újkori Európában. In KLIÓ: Történettudományi Szemléző Folyóirat, 2013/2. szám, 72-77. o.

Sashalmi Endre: Cesare Cuttica: Sir Robert Filmer (1588-1653) és a patrióta uralkodó: Patriarchalizmus a tizenhetedik századi politikai gondolkodásban. In KLIÓ: Történettudományi Szemléző Folyóirat, 2013/2. szám, 78-82. o.

Szabadfalvi József[1]

Észrevételek Karácsony András: Döntés és hagyomány című művéről[2]

A *Jogelméleti Szemle* 100. jubileumi számában az egykori főszerkesztő, jelenleg a periodika szerkesztőbizottságának elnöke legutóbb megjelent monográfiájáról kívánom reflexióimat közzétenni. Mindezzel tisztelegni kívánok a mind ez idáig egyetlen – az elmúlt negyedszázad során folyamatosan megjelenő – hazai jogelméleti „szaklap" szerzői, szerkesztői és a megjelenésben közreműködők előtt. Külön örömömre szolgál, hogy a periodika első számában, 2000 februárjában, Badó Attila, Karácsony András, Pokol Béla, Szigeti Péter, Takács Péter és a Visegrády Antal – Schand Mária szerzőpáros mellett egy tanulmánnyal jómagam is hozzájárultam az induláshoz.

Karácsony András az 1980-as évek elejétől foglalkozik társadalomelméleti, politikai filozófiai, jogelméleti kérdésekkel. Kandidátusi disszertációját 1990-ben védte meg, melynek témája Niklas Luhmann társadalomelméleti felfogásának az elemzése volt. Jogelméleti érdeklődése legfőképp a természetjog(tan) és jogpozitivizmus 20. századi polémiájának a vizsgálatára, elsősorban Gustav Radbruch második világháború utáni jogpozitivizmus kritikájának és az erre vonatkozó későbbi reflexióknak az elemzésére terjedt ki.[3] Mindezeken túl foglalkozott jelen könyve témájába vágó kérdésekkel is, így jogi értelmezéstannal, jogi hermeneutikával, illetve Jürgen Habermas társadalomelméleti felfogásával.[4] Végül meg kell jegyezni, hogy a 2000-es évektől kezdődően behatóan kutatta Carl Schmitt jog- és politikai filozófiai munkásságát.[5] Vizsgálódásai során a jog és a politika világában megkerülhetetlen kérdéskör, a döntés problematikája felé fordult a figyelme. A szerző könyve bevezetőjében említést tesz arról, hogy műve megírása során három, korábban megjelent munkájában tett megállapításaira nagyban támaszkodott.[6]

Karácsony a következő mondatokkal kezdi írását: „A döntés fogalma arra utal, hogy világunkat a lehetőségek világának fogjuk fel, és fontosnak tartjuk, hogy ezen belül milyen megkülönböztetést teszünk, és ezt követően, a különbségtevés által strukturált helyzetben mit választunk ki cselekvésünk megvalósításához. A döntés az elvileg kívánatos és reálisan lehetséges közötti különbség áthidalója. Amikor szabadságról, választásról beszélünk, akkor ehhez a döntés is hozzátartozik." (7. o.) Azaz a politika és a jog világában alapvető kérdésként felmerülő, az egyént, illetve a társadalmat a mindennapokban érintő, az érintettek életét befolyásoló döntés kulcsfontosságára hívja fel a figyelmet, mely szoros kapcsolatban van a

[1] Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék, szabadfalvi.jozsef@law.unideb.hu

[2] Írásom alapját Karácsony András „Döntés és hagyomány" című MTA doktori művéről írt opponensi véleményem képezi, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának 2024. január 16-án kelt felkérése alapján készítettem el. A doktori disszertáció azonos a szerző „Döntés és hagyomány" (Századvég Kiadó, Budapest, 2019, 192. o.) című művével. (A szövegben található hivatkozások a nyomtatásban megjelent könyvre vonatkoznak.) Művéből korábban egy szemelvényt már közöltek. Vö. Karácsony András: Döntés és hagyomány. In Kommentár, 2018/3-4. szám, 15-17. o. Jelen recenzió DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.260

[3] Vö. Karácsony András: Természetjog-jogpozitivizmus vita a háború utáni német gondolkodásban. In Karácsony András: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 30-74. o.

[4] Utóbbira lásd Karácsony András: Eljárásbeli racionalitás és a társadalomkritika lehetősége (Jürgen Habermas). In Karácsony 2000: 127-153. o.

[5] Vö. Karácsony András: A jog társadalomelméleti leírása. In Karácsony 2000: 154-200. o.

[6] Vö. Karácsony András: Bevezetés a tudásszociológiába. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; A már említett Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Budapest, 2000. és A jogtudomány teleológusa. Carl Schmitt politikai teológiája. Attraktor, Gödöllő – Máriabesnyő, 2016.

választás szabadságának problematikával. A szerző művében a decizionizmust állította középpontba, több jelentős szerző erre vonatkozó felfogását rekonstruálta és elemezte, mindezt komplex és mély elméleti keretben, ami komoly hozzájárulás a politikai és jogi döntések természetének jobb megértéséhez. Explicit módon megállapítja, hogy a döntéselméleti szakirodalom azon szeletét kívánja elemezni, amely a gondolkodástörténetben mindeddig háttérbe szorult. Könyvének két főszereplője Carl Schmitt és Niklas Luhmann, akik különbözőképpen viszonyultak a jog világa és a döntés kérdéskörének kapcsolatához. Míg Schmitt „külső", addig Luhmann „belső" szempontot érvényesített vizsgálódásai során. A témaválasztás kapcsán fontos utalni arra, hogy olyan elméleti kérdéskör tárgyalásáról van szó, amely nemcsak a jog-, hanem a politikatudomány tárgykörébe tartozik, pontosabban a jog- és politikai (társadalom) filozófia kapcsolódási pontjait vizsgálja a döntésprobléma vonatkozásában. Általánosságban megállapítható, hogy Karácsony András műve a hazai kortárs szakirodalomban jelentős helyet foglal el.[7]

A szerző 179 oldal terjedelemben, 238 – alkalmanként terjedelmes magyarázó – lábjegyzet kíséretében fejti ki téziseit. A könyv előszóból, kilenc fejezetből és felhasznált irodalom jegyzékéből áll. A viszonylag terjedelmes előszóban Karácsony exponálja a művében tárgyalt kérdéskört, továbbá elhatárolja egymástól a különböző kontextusokban és tudományterületek által vizsgált döntés-problematika csoportokat, így a mindennapi életben, a vallás világában, a fegyveres testületek működésében, a pszichológiai, a szociálpszichológiai, a szervezetszociológiai, a közgazdaságtani vonatkozásokban, valamint általában a társadalomtudományi (szociológia, politika) vizsgálódások során felmerülő döntési helyzeteket. Mindezeken túl alapvetően fontos vonatkozásként említi a jog világában, a morálfilozófia, illetve külön a filozófia által vizsgált döntési szituációk megkülönböztetését. Ezt követően a szerző két társadalmi részrendszerre (jog és politika) koncentrálva fejti ki gondolatait.

Az első fejezetben a döntésprobléma szellemi (történeti) hátterének ábrázolására kerül sor, melynek során szó esik az eszmetörténeti, a politikai, a jogi és az általános döntéselméleti kontextusról. A második fejezetben Carl Schmitt, mint a decizionista felfogás klasszikusa, a harmadik fejezetben, „döntés és kontingencia" alcímmel Niklas Luhmann rendszerelméleti megközelítése áll a vizsgálat középpontjában. A negyedik fejezetben Jürgen Habermas társadalomelméleti teóriájában a diskurzuselv működését, illetve a deliberatív jogfelfogásában a konszenzuskereséssel összefüggő döntés kérdéskörét elemzi. Az ötödik fejezetben John Rawls társadalomelméleti nézeteiben az igazságosság és a döntés összefüggéseit tárja fel. A hatodik fejezet Alfred Schütz (és Harold Garfinkel) által képviselt fenomenológiai hagyományt, a döntés mindennapi életben érvényesülő racionalitását elemzi. Végül zárásképpen, a három hátralévő (7-9.) fejezetben a döntésprobléma analitikus elemzésének lényeges vonatkozásait, így a „döntés és hagyomány", a döntés és emlékezet, végezetül pedig a döntés és felelősség viszonyát tekinti át.

Karácsony művének legfőbb érdeme, hogy a hazai szakirodalomban elsőként vállalkozik a jog és politika összefüggésrendszerében a döntés szerepét bemutató átfogó, monografikus igényű áttekintésre. Vizsgálódásainak interdiszciplináris jelléből adódóan a szerző egyértelmű lehatárolásokra „kényszerült", amit bölcsen tett, hiszen így tudja kezelhető keretek között tárgyalni a felmerült kérdéseket. A következőkben néhány kritikai reflexiót fogalmazok meg a művel kapcsolatosan, mellyel a már kialakult tudományos diskurzushoz kívánok néhány gondolattöredékkel hozzájárulni.

A szerző az első fejezetben a döntésprobléma szellemi hátterének bemutatásakor „a demokrácia jelenleg működő formájára" utalva a jogi és politikai megfontolások

[7] Erről tanúskodnak a nyomtatásban megjelent műről szóló recenziók. Vö. Gyulai Attila: A decizionizmus megzabolázása. In Politikatudományi Szemle, 2019/4. szám, 155-160. o.; Szalai Zoltán: A döntés kockázata. In Kommentár, 2019/4. szám, 159-160. o.

összefonódásáról tesz említést. Kijelenti, hogy „[a] demokrácia és a jogállam elve, mint egymást kölcsönösen korlátozó politikai és jogi elv határozza meg a politizálás és a jogalkotás-jogérvényesítés kontextusát, melyek között folytonosan harmóniát kell teremteni." (25.o.) Majd megjegyzi, hogy a politikai nyelvezetben összemosódik a két fogalom, mintha szinonim fogalmak lennének, holott rá kell mutatni a két terület ellentmondásaira. Karácsony mindkét fogalom esetében a klasszikusnak nevezhető jelentésből indul ki. A demokrácia vonatkozásában a többségi akarat érvényesüléséről beszél, a jogállam esetében pedig azt hangsúlyozza, hogy az hagyományos értelemben nem jelent mást, mint hogy „a jogszabályok […] csak a jogban előírt módon, az abban megjelölt intézmények által változtathatók" meg. Ez utóbbi a szerző szerint nem más, mint a demokrácia „korlátozása." Sőt – megállapítása szerint – az utóbbi évtizedekben nemcsak formai, hanem tartalmi kritériumok („jogelvek") alapján is korlátozhatják a demokráciát. Érdemi kontextus nélkül idézi az „egy bíró semlegesítheti a választáson nyertes milliók akaratát" (vö. Pokol Béla) álláspontot, illetve az „örökkévalóság klauzula" (pl. német Alaptörvény 79. §-a) alkalmazását. E problémakör megért volna némileg árnyaltabb kifejtést; beleértve az ún. többségi akarat természetének, kialakulásának, befolyásolásának kérdéseit, illetve a bírói döntés legitimációjának és túlzott hatalmi szereplővé minősítésének teóriáját érintő kortárs álláspontok bemutatását. A szerző „strukturális dilemmát" említ, melynek feloldását nem tartja elképzelhetőnek, csupán valamilyen „aktuális harmónia megteremtésére" irányuló folytonos kísérletet lát megvalósíthatónak. Ez utóbbi megállapításával lehet azonosulni, ugyanakkor a döntés természetének vizsgálata az említett esetekben megkívánta volna azt, hogy a két jelenség szembeállítása során arról is szó essen, hogy a többségi akarat (nevezhetjük bölcs) döntésének (mely mögött történelmi tapasztalatok is meghúzódnak) eredményeképpen kerülnek be az alkotmányok szövegébe a „népuralmat" mégis csak korlátozó elvek és intézmények, így a joguralom, vagy az örökkévalósági klauzulák.

Hasonlóan több és alaposabb kifejtést érdemelt volna a közvélemény döntést befolyásoló szerepének bemutatása. Az esszéisztikusra sikerült „elemzés" (vö. 27-31. o.) röviden felvillantja a modern tömegkommunikáció világában formálódó „valóságkép" hatásmechanizmusát. A szerző néhány oldalas tárgyalás után azzal zárja le mondandóját: „Ugyanakkor a közvéleménynek nevezett jelenséggel kapcsolatban érdemes fenntartani a kétely lehetőségét." (31. o.) A részletesebb indokokról a továbbiakban nem olvashatunk.

A döntésprobléma szellemi hátterének jogi kontextusát felvillantva a szerző „néhány fontosabb megállapítást" hivatkozik, melyek azt jelzik, hogy a jogi döntést nem lehet egyszerűen szillogisztikus logikai következtetésnek tekinteni. Némiképp esetlegesnek tartom az e helyen egymás után, néhány bekezdésben ismertetett jogtudósok nézeteit. Így például nem világos teljesen, hogy mi indokolja Leibniz jogtudományi rendszertanának a rövid bemutatását, vagy Carl Savigny: *Systems des heutigen Römischen Rechts* című művében a jog rendszerszerű felfogására és az értelmezéstanára öt mondatban utalni. Ugyanakkor Jeremy Bentham és John Austin kapcsán a jogalkotás döntés jellegét elsőként hangsúlyozó elmélet jelentőségét két mondatnál többen is lehetett volna részletezni. Ezt követően a 20. század közepére ugorva olvashatunk magyar jogtudósok által kifejtett néhány vonatkozó tézisről, illetve a szerző ezekből levont következtetéseiről. Szabó József és Bibó István egy-egy tanulmányára történik itt utalás. Szabó esetében örömmel olvastam az angolszász, közelebbről az amerikai jogi realizmus szemléletmódját – elsősorban Jerome Frankot – idéző jogi/jogászi formalizmus kritikát, melyet az előzőekhez képest bővebben fejtett ki a szerző. Szabó ez irányú elméleti munkássága értékelésének már van jelentékeny hazai irodalma, amit fontos lett volna hivatkozni. Ugyancsak kiemelésre érdemes, hogy a jog (beleértve a jogalkalmazást) és a logika/logikum kapcsolatának a tanulmányozása az 1920-as évek végén a magyar jogfilozófiai gondolkodást foglalkoztató kérdés volt. Moór Gyula egyik korabeli kismonográfia terjedelmű

művében elemzés tárgyává tette a problémakört. E helyen indokolt lett volna *A logikum a jogban* című 1928-ban megjelent művére utalni.[8]

Ugyancsak rendkívül általános, jelzésszerű utalásokkal szembesülünk a következő oldalakon (vö. 38-39. o.), amikor szó esik Herbert Hart és Ronald Dworkin egymással vitatkozó nézetei kapcsán a jogalkalmazásban megjelenő döntési elemekről, illetve egy Varga Csaba tanulmányban bemutatott finn nemzetközi jogász, bizonyos Martti Koskenniemi véleményéről, aki szerint a nemzetközi jogban nincs decizionizmustól mentes tér (vö. 39. o.). A szerző az említett vázlatos gondolatok felidézésével elégségesnek tartotta érzékeltetni, hogy a jog területén a döntés jelentősége milyen hangsúlyos. Végül a – vizsgálódásai szellemi hátterének nevezett – döntéselmélet elmúlt fél évszázados „sikertörténetét" vázolja fel röviden, helyesebben Anthony Downs 1950-es évek legvégén kidolgozott demokrácia-elméletében kifejtett gondolatok rekonstruálásával a politikai döntések racionális döntésként való értelmezését mutatja be.

Karácsony művének második fejezetében Carl Schmittet, mint a „döntés prófétáját" említi, aki még az első világháború előtt értekezett a bírói döntéshozatal természetéről. A *Gesetz und Urteil* (1912) című első jelentősebb, de kevéssé ismert könyve gyakorlati jogelméleti kérdésekkel foglalkozik és a bírói döntés helyességét vizsgálja. Schmitt, aki a „jogtudomány teológusaként" aposztrofálta magát, mindvégig vallotta, hogy minden munkáját jogászként írta és művei elsősorban jogászoknak szólnak, így indokolt lett volna, hogy a bírói döntés, mint egyedi aktus helyességének egy vélelmezett konszenzusra való visszavezethetőségéről szóló felfogását a szerző behatóbban elemezze. (Vö. 45-46.o.) Ezt követően ismerteti Schmitt későbbi írásait (*Die Diktatur* [1921], *Politische Theologie* [1922], *Verfassungslehre* [1928], *Legalität und Legitimität* [1932]), melyeket úgy mutat be, mint a politika területén megjelenő döntés elemzését, ami természetesen a jog világával is érintkezik. Az említett művekben dolgozta ki és mutatta be a schmitti „szuverén diktátor" nevezetes „végső döntése"-t, az ún. döntésmonopóliumot, mely végső soron a kivételes állapotról való döntésben kulminálódik. Karácsony egyértelművé teszi, hogy Schmittet a jogi normából nem levezethető döntés érdekelte, mert ez teszi valódi szuverénné a szuverént. Ugyanakkor a Schmitt által is ismert történelmi példákból megállapíthatjuk, hogy az ilyen jellegű és természetű döntések általában jogi „természetűek" voltak. Az „alkotmányos rend" felfüggesztése az esetek többségében normatív aktus formájában következett be, és ez akkor is igaz, ha a szerző kijelentését, mely szerint „[a] jog felfüggesztése ugyanis nem jogi, hanem politikai kérdés" (51.o.) nehezen lehet vitatni, mint azt sem, hogy a jog és politika ezer szállal összefonódó fenomének, amely a modern jogelméletben általános vélekedésnek számít. Néhány sorral később, Karácsony helyesen állapítja meg, hogy „[a] kivételes állapot […] nem csupán politikai-szociológiai jelenség, hanem jogi jelenség is, mivel a létező (a felfüggesztett) és a jövőbeli jogra gyakorol hatást." (Uo.) Ugyanakkor vitára inspirál az a Karácsony által említett analógia, amikor a Gustav Radbruch-féle formulára hivatkozik, és azt a jog „felfüggesztésének" egy speciális válfajaként emlegeti. Úgy vélem, hogy Radbruch csupán az igazságosságnak „elviselhetetlen mértékben ellentmondó" pozitív jog „jogi minőségét" kérdőjelezte meg, és helyébe a természetjog normáinak évszázadok alatt kidolgozott, az emberi és polgári jogok nyilatkozataiban, alkotmányos dokumentumokban (konszenzusos módon) kifejezést nyert szilárd magját állította.

A szerző Schmitt kapcsán kitér a korabeli kortárs reflexiókra, így Karl Mannheim és Karl Löwith nézeteire, illetve az állam-, politika- és jogelméleti szerzőket máig foglalkoztató interpretációkra és kritikákra. A schmitti kivételes állapot teória hatástörténetéből Friedrich Koja és Giorgio Agamben gondolatait idézi fel. Kettejük közül Koja „szükségállapot" versus „kivételes állapot" teóriája tűnik az opponens számára a letisztultabb megközelítésnek, mellyel

[8] Moór Gyula: A logikum a jogban. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1928.

abból a szempontból is azonosulni lehet, hogy az elméleti megkülönböztetésre jó példa az 1933-as hitleri „A nép és az állam védelméről" szóló (felhatalmazási) törvény, vagy a közelmúlt kevéssé dicsőséges történéseit lehetővé tevő 2001-es amerikai „hazafias törvény" (USA Patriot Act). Vagyis normatív jogi rendelkezések tették/teszik lehetővé a kivételes-/szükségállapot viszonyainak „kihirdetését". Ugyanakkor maximálisan egyet tudok érteni a szerző azon megállapításával, hogy „[a] kivételes állapot irritálja és egyúttal inspirálja a jogászt. A kivételes állapotban mint hiányban és mint senkiföldjén meglátja a jogi szabályozás fontosságát és egyúttal a jog határait is." (64. o.)

Karácsony viszonylag nagy terjedelemben tárgyalja a Luhmann rendszerelméleti megközelítésében jelentős szerepet játszó döntések funkcióját. Teszi ezt elsősorban a szervezetek, illetve a jog mint társadalmi részrendszer viszonylatában. Némiképpen zavaró az olvasó számára, hogy e fejezetben nem mindig világos, hogy mely gondolat származik Luhmanntól, illetve melyek a szerző interpretáló, vagy éppen saját meggyőződését tartalmazó kijelentései. Mindez vonatkozik az értelmezést alátámasztó példákra és azok magyarázatára (pl. tervezés és célelérés az államadósság csökkentésére). (Vö. 77. o.). A jog mint a funkcionálisan differenciálódott modern társadalom egyik funkciórendszere a jogszerű/jogszerűtlen bináris kód alapján értékeli az emberi cselekvéseket, ami valójában döntés, az aktuálisan érvényes/hatályos jogszabályok alapján. Luhmann társadalomelméleti perspektívából magyarázva a jog strukturális változékonyságát mint alapvető képességét emeli ki. A jog pozitivitásának nevezett képesség mögött ott van a döntési elem, a hatályos jog megváltoztatása/módosítása, amely a modern társadalom és jog sajátja. Mindez természetesen felveti a szerző által érintett kérdést, azaz, hogy a jog pozitiválódása jelentheti-e akár a politika folytonos „beavatkozását" állami „önkény" formájában. A jog hosszútávú kiszámíthatóságát (jogbiztonság) a luhmanni „autopoietikus jogrendszer" felfogása garantálja, hangsúlyozva, hogy a politikai befolyás a meglévő jogi normák betartásával (jogállamiság) valósítható meg. A modern társadalom jogában a döntési folyamatok – akár a jogalkotásra, akár a jogalkalmazásra gondolunk – „eljárások" (jogi eljárások) formájában mennek végbe. Ugyanakkor ezeknek a döntéseknek a racionalitását például a törvényalkotás során a parlament mint politikai szerv befolyásolja. A szerző joggal veti fel a luhmanni elméletben nem eléggé exponált döntésért való felelősség problémáját, melyet nem csupán az individuummal, hanem egy szervezettel szemben is meg lehet állapítani. (Vö. 87-89. o.) Ennek részletesebb tárgyalására sajnálatosan nem került sor.

A negyedik fejezetben kerül sor a Jürgen Habermas társadalomelméleti megközelítésében meghatározó szerepet betöltő diskurzus során kialakuló egyetértés létrejöttének és abban a döntés szerepének a vizsgálatára, a döntés mögötti érvelés jelentőségének bemutatására. A szerző az előző fejezetekhez képest jóval több hivatkozás közbeiktatásával rekonstruálja a procedurális racionalitás által felvetett kérdéseket. Habermas a demokratikus jogállam deliberatív jogelméletének a *Faktizität und Geltung* című 1992-ben megjelent művében való kidolgozásával teremtette meg a konszenzus alapú döntést normaként tételező tanácskozó demokrácia teóriájának alapját, melyben a gyakorlati kérdések pártatlanul (semlegesen) ítélhetők meg, és egyben racionálisan dönthetők el. Mindez a jog világában különös jelentőségre tesz szert, kivált, ha a jogalkotásra (annak folyamatára) és részben a jogalkalmazásra, a jogi vita eldöntésére gondolunk. A luhmanni kritikán túl szívesen olvastam volna bővebben a szerző ez irányú elemzését. Szembeszökő ebben a fejezetben, hogy az idézett habermasi szövegek mennyisége jelentősen meghaladja az előző fejezetekben Schmitt vagy Luhmann kapcsán olvasható idézeteket. Ugyanez igaz a nevezett klasszikusok nézeteit opponáló vagy tovább gondoló szerzők téziseinek ismertetésére is. Mindezt a könyv érdemének tartom, s csupán azt sajnálom, hogy korábban ezzel a lehetőséggel nem élt a szerző.

Az ötödik fejezetben kerül sor John Rawls igazságos döntést megalapozó felfogásának kritikai elemzésére. A méltányosságként felfogott igazságosság rawls-i koncepcióját az 1971-

ben megjelent *Az igazságosság elmélete* (Theory of Justice) című könyvében fejtette ki. Rawls a döntés egyik sajátosságaként elemzi, hogy a legrosszabb eshetőségek fényében miként lehet a legkevésbé rosszat választani, miként lehet a minimum maximumát biztosítani („maxmin" szabály). Az igazságos társadalmi rend létrejöttében mindennek fontos szerepe van, ugyanakkor Karácsony szerint, az 1993-ban megjelent *Political Liberalism* című munkája, melyet a fő művében tárgyalt egyes kérdések részletesebb kidolgozásának szánt, nem tekinthető egy általános igényű politikai igazságosságelmélet kidolgozásának, hanem csupán a modern alkotmányos demokráciára vonatkozó teória megfogalmazásának. A fejezet végén két francia filozófus, Jacques Derrida és Jean-François Lyotard Rawls-kritikáját olvashatjuk. (Vö. 127-130. o.) Ez a néhány oldal azért is érdekes, mert itt a jog világában jelenlévő döntési mechanizmus ábrázolásáról esik szó. Jó lett volna, ha Rawls elméleti alapvetésének jogra, a jogi döntés mivoltára vonatkoztatható megállapításait – a két említett teoretikushoz hasonlóan – a szerző még részletesebb elemzés tárgyává teszi.

Ezt követően, a hatodik fejezetben a fenomenológiai hagyományhoz kötődő két szerző kapcsán vizsgálja a mindennapi életben a racionalitás és döntés viszonyát. A mindennapi életben felmerülő döntési helyzetben megnyilvánuló racionális döntés és cselekvés Alfred Schütz-féle értelmezése önmagában is megmutatja a döntéshelyzet meglehetősen bonyolult viszonyrendszerét. Schütz rávilágít a döntési helyzetben megnyilvánuló konzervatív attitűdre, azaz, hogy a racionalitás többnyire nem jelent mást a hétköznapokban, mint a tradicionális megoldás és cselekvés választását. A szerző a korábbiakhoz hasonlóan korrekt módon rekonstruálja a schützi elméleti magyarázatok lényegét, ugyanakkor hiányolom a mindennapi élet társas világában („életvilág") az „interszubjektivitás" viszonyai között lezajló döntési folyamat részletesebb elemzését és esetlegesen a jog vagy éppen a politika világára vonatkoztatható értelmezését. Ehelyütt lett volna értelme a szerző által a másik emblematikus gondolkodóként szóba hozott Harold Garfinkel esküdtszéki működésre irányuló etnometodológiai kutatásait és megállapításait is bevonni a diskurzusba.

Fontos itt megjegyezni, hogy a döntésprobléma tárgyalása során az egyes hagyományok és kulcsszerzők elméleti alapvetéseinek egymás utáni tárgyalása mozaikszerűnek tűnik. Elemzésük, kritikai méltatásuk néha hermetikusan elkülönülve, egymásra alig reflektálva történik. Alkalmanként az az érzés fogott el, hogy különálló tanulmány-fejezetek fűzérét olvasom.

A mű három utolsó fejezetében a szerző a döntésprobléma elmélettörténeti hagyományainak bemutatását követően a döntéseket befolyásoló leglényegesebb elemek analitikus vizsgálatára koncentrál. Az olvasó számára talán a leginkább inspiráló hatású, minden szempontból tovább gondolásra késztető rövid fejezet a mű címét megismétlő – „Döntés és hagyomány" – rész. (Vö. 145-149. o.) A szerző itt a döntéseinkben megnyilvánuló „hagyomány" szerepét vizsgálja és két, egymással ellentétes – az ún. radikális/konstruktivista, illetve a konzervatív – „látásmódot" különbözteti meg. A ténylegesen tapasztalható látásmódok a két „ideáltípusnak" is nevezhető változat valamilyen metszeteként érvényesülnek a valóságban. Az alig négy és fél oldalas eszmefuttatásban számos aktuális kérdés kerül terítékre, ugyanakkor az olvasóban hiányérzet keletkezik, mivel nagyon szívesen olvasta volna a szerző ez irányú részletekbe menő fejtegetéseit.

Ugyanilyen fontos az emlékezés (és részben a felejtés) döntést-befolyásoló hatásának tanulmányozása, amely adott esetben akár manipulatív impulzusokat gyakorolhat a döntéshozóra. Nem beszélve a propaganda tömegkommunikációs eszközeiről, amellyel a döntést befolyásolók előszeretettel élnek, illetve az „emlékezéspolitika" pozitív, de igen gyakran negatív, érdekvezérelt hatásáról. Múlt – jelen – jövő az emlékezet horizontján folyamatként fogható fel, amelynek minden egyes eleme képes hatással lenni a döntéseinkre, akár „előretekintő", akár „visszatekintő", vagy éppen „totális emlékezetről" van szó. Az emlékezés és felejtés összekapcsolódásának sajátos társadalmi jelenségeként elemzi a szerző az

amnesztia kérdését, melyben a felejtés és a megbocsátás összekapcsolódik. A jog működésében egy formalizált jogi döntésről van szó, amelynek következtében egy „cselekvő múltbéli felelőssége a jogi amnesztia által nem enyészik el, hanem a jelenben veszti el jogi relevanciáját." – majd igen helyesen így folytatja – „[A] jogi amnesztia nem jelenti szükségképp az igazságkérdés zárójelbe tételét […], hanem csak a büntethetőséget teszi zárójelbe. […] A jogi amnesztia nem kívánja feltétlenül, hogy társadalmi (politikai, erkölcsi) amnézia is legyen." (158. o.) Mindehhez hozzátehető, hogy jogi (jogalkalmazói) döntésről lévén szó nélkülözhetetlen a döntés indokainak, az azt alátámasztó érveknek a nyilvánossága. Társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy az amnesztia ne jelentsen amnéziát, ezt pedig az indokok nyilvános megismerhetősége szolgálja.

Végül a döntés és a felelősség viszonyának, kapcsolatának elemzésekor két megkerülhetetlen jelenséget vizsgál a szerző. Méghozzá az „aluldeterminált" és az „alulinformált" helyzetben hozott döntés problémáját. Mindez felvet számos ismeretelméleti problémát és rámutat arra, hogy a döntési helyzet többnyire nem optimális feltételek között, kellő információ birtokában, hanem gyakran „kényelmetlen helyzetben" történik, nem beszélve a döntési helyzet összetett kontextusáról, mely annak redukciójával értelmezhető. Döntésről ugyanakkor akkor beszélhetünk, ha van döntési szabadság és csak ekkor vetődhet fel a döntésért való felelősség (szabadság – döntés – felelősség triásza) kérdése. A felelősség mindig felveti a személyes (individuális) elem közreműködését. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor – és erre a szerző részletesen rámutat – szembesülnünk kell a döntéssel kapcsolatos felelősség személyes elemének semlegesítését szolgáló megoldásokkal, így a normák tehermentesítő szerepével, a szervezeti döntéshozatallal, a diskurzus során előállt egyetértésből (Habermas) fakadó döntéssel, illetve John Kekes nyomán a kollektív felelősség lehetőségével. A személyes döntés semlegesítésének legnagyobb hatású „találmányaként" említette meg – a már korábban is érintett – joguralom/jogállam jelenségét. A jog és állam, az állam és polgára viszonyrendszerét meghatározó innováció a döntéshozatal olyan új perspektíváit vetítette előre, amely alaposabb elemzést is megérdemelt volna, már csak azért is, mert a politikai döntések világát befolyásoló újításról van szó. E tekintetben a két szféra viszonya és kapcsolódási pontjai beható elemzés tárgyává válhattak volna. A szerző ezen túlmenően bemutatja a döntés semlegesítésének további lehetőségei között a „szakértő" szerepének felértékelődéséből adódó következményeket és a közelmúltban robbanásszerű fejlődésnek indult mesterséges intelligencia felhasználását a döntési helyzetekben, így az emberi gondolkodás algoritmizálhatóságának esetleges következményeit. Karácsony e helyen csupán a jelenségek szintjén elemzi az általa semlegesítő mechanizmusoknak nevezett jelenségeket. A mű végső megállapításaként a szerző a jogállam korlátozott relevanciájára utalva kijelenti, hogy a döntések semlegesítése nem lehet végső soron sikeres, hiszen „a felelősség nem semlegesíthető".

A mű végén található irodalomjegyzékben 193 tétel szerepel, melynek túlnyomó többsége német nyelvű, de a magyar mellett találunk néhány angol és francia szakirodalomi utalást. Hiányérzet csupán a hivatkozott hazai, főképpen ítélkezéselméleti irodalom szerény jelenléte miatt keletkezik az olvasóban. Említésre érdemes, hogy a bírói ítélkező tevékenységben fontos szerepet játszó döntéshozatal kérdéskörének monografikus feldolgozása terén a magyar szakirodalomban az utóbbi években jelentős publikációk születtek.[9] Ugyancsak e helyen kell megemlíteni, hogy amikor a szerző a közvélemény döntéseket befolyásoló szerepéről és általában a nyilvánosság modern kori hatásáról többek között Luhmann, Habermas és Bourdieau kapcsán értekezik (vö. 27-31.o.), egy lábjegyzet erejéig sem utal arra, hogy a 20. században voltak olyan magyar jog-, állam- és politikaelméleti gondolkodók (pl.

[9] A legfontosabb szerzők közül kiemelésre méltó: Varga Csaba, Szabó Miklós, Szigeti Péter, Győrfi Tamás, Bódig Mátyás, Bencze Mátyás, illetve a fiatalabb generációhoz tartozók közül Deli Gergely, Ficsor Krisztina és Pődör Lea. A vonatkozó tanulmányok tekintetében még népesebb szerzői kört lehetne felsorolni, illetve hivatkozni.

Horváth Barna, Ottlik László), akik minderről már ideje korán (az 1930-as és 40'-es években) értekeztek.[10]

Fontosnak vélem megjegyezni, hogy e monográfia a művelt olvasóközönség igényeihez igazodva alkalmanként nem tekintette elsődleges feladatának a leírt elméleti megközelítések, vagy azok hatástörténeti vonatkozásai, illetve a kritikai reflexiók elemzése során az állam- és jogtudományokban okszerűen elvárt, alaposabb bibliográfiai hivatkozások/utalások feltüntetését. A szerző számos helyen esszéisztikus jelleggel kifejtett gondolatmenetét és az alkalmazott hivatkozási apparátusát vélhetően a kiadói elvárások motiválhatták. (Erre jó példa a mű 7. összefoglaló jellegű, és egyébként leginkább gondolatébresztő fejezete.) Az általam „hiányosságnak" nevezett megállapítással ugyanakkor nem biztos, hogy egyetértenek a téma iránt érdeklődő „társ" társadalomtudományi diszciplínák képviselői.

Végül, a szerzőt feltétlen dicséret illeti meg a témakör szakirodalmának alapos feldolgozásáért, illetve a különböző irodalmi álláspontok értő és kritikus bemutatásáért, továbbá saját elméleti megközelítésének megfogalmazásáért. Megállapításai révén immár többet tudhatunk a döntésprobléma lényeges vonásairól, összetevőiről, egyes kultúrtörténeti vonatkozásiról. Karácsony műve a hazai kortárs társadalomelméleti, politikai filozófiai, jogelméleti szakirodalom jelentős tudományos teljesítménye, amely alkalmas arra, hogy alkotó módon alakítsa az érintett tudományterületeken folyó tudományos diskurzust.

Irodalomjegyzék

Gyulai Attila: A decizionizmus megzabolázása. In Politikatudományi Szemle, 2019/4. szám, 155-160. o. https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.4.155

Horváth Barna: A közvélemény ellenőrzése. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1939.

Horváth Barna: Politikai nevelés és politikai propaganda. In Szociális Szemle, 1940. 41-46. o.

Horváth Barna: A láthatatlan ember. In Délvidéki Szemle, 1942/6. szám, 226-233. o.

Horváth Barna: A közvélemény vizsgálata. Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár. Juridico-Politica 8. Kolozsvár, 1942.

Horváth Barna: A közvélemény megszólaltatása. In Közvélemény. A Magyar Közvéleménykutató Intézet Szemléje, 1946. (január) 3-5. o.

Karácsony András: Bevezetés a tudásszociológiába. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

Karácsony András: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Budapest, 2000.

[10] Vö. Horváth Barna: A közvélemény ellenőrzése. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1939.; Horváth Barna: Politikai nevelés és politikai propaganda. In Szociális Szemle, 1940. 41-46. o.; Horváth Barna: A láthatatlan ember. In Délvidéki Szemle, 1942/6. szám, 226-233. o.; Horváth Barna: A közvélemény vizsgálata. Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár. Juridico-Politica 8. Kolozsvár, 1942.; Horváth Barna: A közvélemény megszólaltatása. In Közvélemény. A Magyar Közvéleménykutató Intézet Szemléje, 1946. (január) 3-5. o.; Ottlik László: Politikai rendszerek. In A mai világ képe. II. köt. A politikai élet. (Szerk.: Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Schimanek Emil) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939. 371. skk o.; Ottlik László: Bevezetés a politikába. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 1942. 35. skk o.

Karácsony András: Természetjog-jogpozitivizmus vita a háború utáni német gondolkodásban. In Karácsony András: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 30-74. o.

Karácsony András: Eljárásbeli racionalitás és a társadalomkritika lehetősége (Jürgen Habermas). In Karácsony András: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 127-153. o.

Karácsony András: A jog társadalomelméleti leírása. In Karácsony András: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2000, 154-200. o.

Karácsony András: A jogtudomány teleológusa. Carl Schmitt politikai teológiája. Attraktor, Gödöllő – Máriabesnyő, 2016.

Karácsony András: Döntés és hagyomány. In Kommentár, 2018/3-4. szám, 15-17. o.

Karácsony András: Döntés és hagyomány. Századvég Kiadó, Budapest, 2019.

Moór Gyula: A logikum a jogban. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1928.

Ottlik László: Politikai rendszerek. In Kornis Gyula – Gratz Gusztáv – Hegedűs Lóránt – Schimanek Emil (szerk.): A mai világ képe. II. köt. A politikai élet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939.

Ottlik László: Bevezetés a politikába. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1942].

Szabadfalvi József: Opponensi vélemény Karácsony András „Döntés és hagyomány” című MTA doktori műről. Miskolc, 2024. március 19. https://real-d.mtak.hu/1558/

Szalai Zoltán: A döntés kockázata. In Kommentár, 2019/4. szám, 159-160. o.

Téglási András[1]

A nemzetiségek parlamenti képviseletének aktuális kérdései – Farkas György Tamás: Kisebbségek és a választójog című monográfiája nyomán[2]

A nemzetiségek parlamenti képviseletének biztosítása része a demokráciának, a demokratikus gondolkodásnak és politikai berendezkedésnek.

A parlamenti képviseletnek közjogi gyökerei vannak, amely az Alaptörvény rendelkezéseiből ered: a nemzetiségek államalkotó tényezők, megilleti őket a parlamenti képviselet. Ugyanakkor időről időre felmerülő alkotmányjogi kérdés, hogy a parlamenti képviseletet milyen jogi eszközökkel tesszük lehetővé.

Farkas György: Tamás Kisebbségek és a választójog című 2024-ben megjelent monográfiájának[3] alapját a Szerző 2022-ben megvédett doktori disszertációja[4] adja. A Szerzőtől disszertációja megvédését megelőzően is már számos igényes és alapos tanulmány jelent meg elismert hazai[5] és külföldi[6] tudományos folyóiratokban, valamint konferenciakötetben[7], ami alátámasztja, hogy a monográfiája kiforrott tudományos kutatómunka eredménye.

Ami a monográfia témáját illeti, az értekezés a választójog kiemelt jelentőségét, annak részterületét, a kisebbségekre vonatkozó speciális választójogi szabályozást kívánja vizsgálni. A világ több államának választójoga alkalmaz speciális, az általánoshoz képest kedvezőbb szabályozást az adott országban élő kisebbségek parlamenti reprezentációjának elősegítésére, mely jogi megoldásokat, a választási rendszerbe történő beágyazásukat széleskörű nemzetközi kitekintés keretében kívánja megvizsgálni.

A könyv célja tehát a kisebbségek parlamenti képviseletének választójogi szemléletű tudományos vizsgálata. Kiindulási pontként a kérdést onnan közelíti meg, hogy alapvetően választójogi kérdéssel állunk szemben, mely során a választási rendszer általános szabályozása, speciális, a kisebbségek parlamenti reprezentációját elősegítő választójogi szabályokkal egészül ki. Ezen speciális választójogi szabályoknak az általános szabályokhoz való kapcsolódási pontjait és az általános szabályoktól való eltérését kívánja kutatni azzal a szándékkal, hogy a gyakorlatban megjelenő nemzetközi választójogi szabályozások példáiból, reprezentatív minta alapján, általános rendszertani csoportosítást és következtetéseket vonhasson le. Mindenekelőtt fontosnak tartotta lehatárolni vizsgálata tárgyát, azaz

---

[1] PhD, egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Teglasi.Andras@uni-nke.hu

[2] Jelen recenzió DOI száma: 10.59558/jesz.2024.4.269

[3] Ld.: Farkas György Tamás: Kisebbségek és a választójog. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024.

[4] Ld.: Farkas György Tamás: A választási rendszer egy speciális ága – a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó választójogi szabályozás Magyarországon és külföldön (doktori disszertáció). Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2022.

[5] Ld. pl.: Cservák Csaba – Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviseletének elmélete és gyakorlata. In Acta Humana. Emberi jogi közlemények 2017/3. 23-26. o.; Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviseletének fogalma, különös tekintettel a szabad mandátum elvére. In Glossa Iuridica, 2019/1-2, 185-200 o.

[6] Ld. pl.: Csaba Cservák – György Tamás Farkas: Development of the Nationality Law in Hungary. In Journal on European History of Law, Vol. 4, No. 2, 2013, 145-151. o.

[7] Ld.: Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviselete hazánkban s a környező országokban. In: Stenpien, Erik, Miskolczi-Bodnár Péter (szerk.): X. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója. Jog és Állam, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2015. 9-23. o.

meghatározni azt, hogy abba mi tartozik és mi nem tartozik bele. Vizsgálta a törvényhozó hatalom közvetlen választójogon alapuló népképviseleti szerveit, azok megválasztására vonatkozó választójogi szabályozásokat.

A mű tizennégy római számmal jelzett szerkezeti egységből áll, melyeket alapvetően három, egymásra épülő, illetve egymáshoz kapcsolódó logikai egységre különíthetünk el. A Szerző az első bevezető fejezet után első nagy logikai egységként a másodiktól a hatodik fejezet között az alapvető fogalmi kereteket tárgyalja. Ezután a második nagyobb logikai egység a hetedik fejezet, melyben részletes nemzetközi kitekintést tesz és a kisebbségek parlamenti képviseletét elősegítő speciális választójogi szabályozások körében alkotott saját dogmatikai csoportosítását is bemutatja. Ezt követően a nyolcadik és kilencedik fejezetben jutunk el a harmadik nagyobb logikai egységhez, amiben a magyar szabályozás történetét és jelenét mutatja be a Szerző, valamint értékes *de lege ferenda* javaslatot fogalmaz meg. A tizedik, tizenegyedik és tizenkettedik fejezetben a Szerző magyar, angol és német nyelven foglalta össze a teljes monográfia legfontosabb megállapításait.

Tételesen a Szerző az alábbiak szerint tárgyalta és bontotta ki monográfiáját:

Az I. bevezető fejezetet követően a II. fejezetben a kisebbségek, nemzetiségek fogalmi meghatározását tárgyalja a Szerző, melynek végén összegzést végzett.

A III. fejezet témája a kisebbségek parlamenti részvételével összefüggő nemzetközi jogforrások, mely során a Szerző történeti kitekintést is tett, majd a téma szempontjából lényeges nemzetközi jogforrásokat – melyek *soft law* források – kimerítően és igényesen bemutatta. A fejezet végén a Szerző szintén összefoglalta megállapításait. A IV. fejezet a demokráciát, egyenlőséget és a kisebbségek kedvezményes reprezentációját vizsgálja. Az egyenlőség vonatkozásában a Szerző jó érzékkel helyezi el a kisebbségekre vonatkozó speciális szabályozásokat az egyenlőség dimenziójában, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy a formális egyenlőség mellett beszélhetünk morális egyenlőségről is, és a kisebbségekre vonatkozó speciális szabályozások a választójogban főszabályként megjelenő formális egyenlőséget egészítik ki a morális egyenlőség megjelenítésével.

A Szerző a III. és a IV. fejezetben is hivatkozik Buza László munkáira és elemzéseire, ami mindenképp pozitívan értékelendő, figyelembe véve, hogy a Monarchia összeomlását követően – abban a történeti korban – a pozitivista gondolkodás-módjával emelkedett ki a kortársai közül, pedig jelentős számban akadtak „versenytársai", akik hasonló kvalitású történettudósok és jogtudósok voltak, benne azonban (legtöbb kortársával szemben) megvolt a kutatási tárgyhoz a megfelelő távolságtartás, amellyel higgadtan és jogi szempontból is tűhegyesen volt képes akár Trianonról, a békeszerződésekről írni, és (a jövőre nézve) megfelelő jogi következtetéseket levonni.

Az V. fejezet a kisebbségek parlamenti képviseletének fogalmát a szabad mandátum elvének fényében elemzi. A VI. fejezet a bevezetés, témafelvetés után a politika fogalmát, a kisebbségi, etnikai pártokat mint a politikai paletta részeit tárgyalja. Ebben a fejezetben a Szerző meghatározza a kisebbségi pártokat, foglalkozik a kisebbségi és a klasszikus politikai ideológia összeegyeztethetőségével, kitér a kisebbségek politikai arénában betöltött szerepére, továbbá külön alfejezetet szentelt a kisebbségek politikai arénában való megjelenésével és a jogtudomány ezzel kapcsolatos álláspontjával kapcsolatos elméletek ismertetésének. A VI. fejezet végén az előzőekhez hasonlóan összegzést végez a Szerző.

A VII. fejezet a kisebbségekre vonatkozó speciális választójogi szabályozást veszi górcső alá komoly nemzetközi kitekintéssel, mely során 25 különböző ország törvényhozó

szervének választójogát vizsgálja a Szerző primer, azaz közvetlenül alkotmányos és jogszabályi forrásból.

Az egész VII. fejezetet összefoglalja a Szerző az integráló és a kiemelő rendszerek, a személyi és a területi alapú kiemelő rendszerek, a pártlistába integráló és a listás rendszerbe integráló rendszerek, valamint a kisebbségi szempontjából legelőnyösebb választási rendszer kiemelésével.

A VIII. fejezet a magyar választási rendszer nemzetiségekre vonatkozó szabályozását tárja elénk. Ehelyütt a történeti részeket illetően kiemelem, hogy jogi értelemben részben Eötvös József, részben Deák Ferenc gondolatai alapozták meg a XIX. század nemzetiségi jogalkotás alapjait, egyáltalán a gondolkodás irányát is. Amennyiben a Szerző további kutatásai során nemcsak pozitív jogi megközelítést alkalmaz majd, hanem történeti-politikai szempontból is vizsgálja a nemzetiségek parlamenti képviseletének kialakulását, akkor a magyar történeti fejezetben indokolt lehet további szerzők nézeteinek ismertetése, mint Wesselényi Miklós, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc (bár, Deák Ferenctől szerepel idézet), illetve Mocsári Lajos. Egyes álláspontok szerint a nemzetiségi eszme magyarországi és európai kialakulása a XVIII-XIX. századi nemzetiségi mozgalmakkal párhuzamosan jelentkezett, tehát a reformkortól 1848-ig, majd a forradalom és szabadságharc leverése után a Kiegyezés (nemcsak az osztrák-magyar) hozott új lendületet a nemzetiségek parlamenti képviseletének megvalósításában.

A Szerző a magyar jogtörténeti előzmények feldolgozása során hivatkozott Jászi Oszkár munkásságára is, aki a nézeteit (többek között) A Monarchia jövője és A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című munkáiban foglalta össze. Figyelemmel arra, hogy a Szerző monográfiája az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága ítéletéből vett idézettel kezdődik, a tudományos munka mottójaként, rá kell világítanom arra, hogy Jászi Oszkár az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányából kiindulva látta megvalósíthatónak az Európai Egyesült Államokat, és közjogi javaslatot is tett annak megvalósítására.

A Szerző részletesen bemutatta a jelenlegi magyar szabályozás kialakulásának előzményeit a rendszerváltástól, részletesen ismertette az egyes meg nem valósult jogszabálytervezeteket és mindezeket összevetve a megvalósult magyar választójogi szabályozással azonosította azokat a választójogi megoldásokat, melyek a koncepciók mindegyikében vagy többségében megjelentek.

Napjaink magyar szabályozására kanyarodva az Emberi Jogok Európai Bírósága *Bakirdzi és E. C. kontra Magyarország ügyben* hozott ítélete nyomán, melyben a bíróság a nemzetiségekre vonatkozó speciális országgyűlési választási szabályozás hazai szabályozásának átalakítására hívta fel a jogalkotót, különösen figyelemreméltónak tartom a Szerző *de lege ferenda* javaslatát a hazai választási rendszer nemzetiségekre vonatkozó speciális szabályozásának átalakítását illetően. A VIII. fejezetben elvégzett értékes tudományos kutatási eredményeit a fejezet végén megfelelő összefoglalással zárja a Szerző.

A IX. fejezet a nemzetiségek parlamenti képviseletének alkotmányjogi alapjait veszi sorra Magyarországon, kitérve az alkotmányos mulasztás kérdésére az Alkotmánybíróság határozatainak fényében, amely egy olyan izgalmas jogelméleti kérdés, melyben a hazai szerzők álláspontja megosztott. A Szerző a hazai szakirodalomban megjelent véleményeket részletesen ismerteti, emellett pedig saját álláspontját is megjeleníti.

A X. fejezetben az egész monográfiára vonatkozó összegzést tárja elénk a Szerző. A XI. fejezetben ezt az angol nyelven, a XII. fejezetben pedig a német nyelven is megteszi ezt a Szerző. A XIII. fejezet az irodalomjegyzéket tartalmazza, külön véve a magyar és az idegen

nyelvű szakirodalmakat. A XIV. fejezet a Szerzőnek a témában megjelent műveit sorolja fel, ami igazolja a témában való jártasságát.

Egyetértek Cservák Csaba professzorral, hogy már önmagában egyedi és újító a Szerző azon alapállása is, miszerint a választójog speciális területeként tekint a kisebbségek parlamenti képviseletének kérdésére és ezen a szemüvegen keresztül vizsgálja azt. Azt az álláspontját is osztom Cservák professzornak, hogy külön kiemelendő a nemzetközi kitekintés, mely során a Szerző több ország választási rendszerét a magyar szakirodalomban eddig nem olvasott részletességgel, eredeti jogszabályi források alapján dolgozta fel. Emellett tudományos szempontból figyelemreméltó, hogy a Szerző a sok konkrét választójogi szabályozást absztrakt módon kielemezve új és önálló dogmatikai rendszerezést alkotott.

Amit a magam részéről egy kicsit hiányoltam a monográfiából, az az, hogy nem fejtette ki, hogy hogyan fogadták el, hogy 13 államalkotó nemzetiség kerüljön az Alkotmányba/Alaptörvénybe. Ugyancsak ki lehetett volna térni az ombudsmani intézmény és az egyes ombudsmanok szerepére a nemzetiségi választójog elfogadásával kapcsolatban. Ugyancsak hiányoltam annak bemutatását, hogy Magyarországon mikor és hogyan határozták meg először törvényben a nemzetiség/kisebbség fogalmát, e tekintetben ugyanis vitatható, hogy Magyarországon 1993-ban határozták meg először törvényben a nemzetiség/kisebbség fogalmát.

A monográfia elolvasását követően túlzás nélkül állítható, hogy nem készült az elmúlt években ehhez fogható – részletes és alapos – munka. A szakmai megközelítés egyéni és összetett (elsősorban a nemzetközi összehasonlítás tükrében), de megjegyzem, hogy a nemzetiségek/kisebbségek képviseletének választójogi megközelítése mellett nem elhanyagolható az önkormányzati rendszer sem, mivel a kettő együtt alkotja a nemzetiségek teljes képviseleti rendszerét.

Néhány forrás használatával és egyes megállapításokkal, következtetésekkel nyilván vitába lehet szállni, de meglátásom szerint a mű komoly, magas színvonalú, tudományosan megalapozott munka, mely a vonatkozó hazai jogi szakirodalom fontos és bizonyos tekintetben hiánypótló eleme.

A kötetet mindezek alapján jó szívvel ajánlom mindazoknak, akiket érdekel a kisebbségekre vonatkozó speciális választójogi szabályozás átfogó elméleti és a gyakorlati jellegű bemutatása, nemcsak hazai, hanem széleskörű nemzetközi kitekintés keretében is.

Irodalomjegyzék

Cservák, Csaba – Farkas, György Tamás: Development of the Nationality Law in Hungary. In Journal on European History of Law, Vol. 4, No. 2, 2013, 145-151. o.

Cservák Csaba – Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviseletének elmélete és gyakorlata. In Acta Humana. Emberi jogi közlemények 2017/3. 23-26. o.

Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviselete hazánkban s a környező országokban. In Stenpien, Erik – Miskolczi-Bodnár Péter (szerk.): X. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója. Jog és Állam. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2015, 9-23. o.

Farkas György Tamás: A nemzetiségek parlamenti képviseletének fogalma, különös tekintettel a szabad mandátum elvére. In Glossa Iuridica, 2019/1-2. szám, 185-200. o.

Farkas György Tamás: A választási rendszer egy speciális ága – a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó választójogi szabályozás Magyarországon és külföldön (doktori disszertáció). Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2022.

Farkas György Tamás: Kisebbségek és a választójog. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024.